

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Iwona Ewa Waldzińska

**Polska rodzina transgraniczna
jako środowisko wychowania dziecka w świetle
literatury przedmiotu**

Rozprawa doktorska

Dyscyplina: nauki socjologiczne

Promotor: prof. dr hab. Elżbieta Osewska

Promotor pomocniczy: dr Katarzyna Kutek-Sładek

Kraków 2022

OPIS BIBLIOGRAFICZNY

Autor: Iwona Ewa Waldzińska

Tytuł: Polska rodzina transgraniczna jako środowisko wychowania dziecka w świetle literatury przedmiotu

Promotor: prof. dr hab. Elżbieta Osewska

Promotor pomocniczy: dr Katarzyna Kutek-Sładek

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Kraków 2022

Liczba stron: 400

ABSTRAKT

Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej 1 maja 2004 roku oraz stopniowe otwarcie rynków pracy poszczególnych krajów umożliwiły Polakom swobodne przemieszczanie się już nie tylko w celach turystycznych, ale także z zamiarem podjęcia pracy i zamieszkania poza granicami kraju. W wyniku rozłączenia rodziny zmianie uległy różne aspekty jej funkcjonowania. Pozytywnym i dość łatwo zauważalnym skutkiem poakcesyjnych migracji zarobkowych jest poprawa sytuacji materialnej. Życie rodziny w rozdzieleniu doprowadziło również do modyfikacji ról w rodzinach a w konsekwencji wpłynęło na środowisko wychowania dzieci. Celem rozprawy jest przedstawienie różnych aspektów poakcesyjnych migracji zarobkowych Polaków: skali problemu oraz jego przyczyn i skutków w wymiarze rodzinnym, specyfiki wychowania w polskich rodzinach transgranicznych z uwzględnieniem przeobrażeń kultury środowiska rodzinnego w odniesieniu do więzi i relacji rodzinnych, komunikacji, struktury opieki nad dzieckiem oraz roli i pozycji rodziców, a także wskazanie obszarów wsparcia rodzin rozłączonych przestrzennie z uwzględnieniem ochrony prawnej oraz wsparcia instytucji lokalnych, edukacyjnych i Kościoła.

Słowa kluczowe: migracje, rodzina, rodzina transgraniczna / migracyjna, wychowanie

ABSTRACT

Poland's accession to the European Union on 1 May 2004 not only enabled Poles to travel freely but also to live and work outside their country. The fact that one or both parents took advantage of such opportunities leads to changes to different aspects of the functioning of the family. One positive consequence of finding employment abroad is the improvement to the financial situation of the family. However, living apart from each other also influences the home environment and how children are raised, leading to various problems. The aim of this dissertation is to discuss labour migrations in Polish families after the year 2004. The following aspects are emphasized: the scale of the phenomenon, its causes and consequences for the family, and specific features of raising children in Polish transborder families such as changes to bonds and relationships, communication, Care-giving, and parental roles, as well as showing the means of support and assistance for such families concerning the rules and regulations in Polish law, government policies, and the activities of local, educational, and church institutions.

Key words: labour migration, family, transborder / transnational family, raising children

Spis treści

WSTĘP	6
Rozdział I Rodzina wobec rzeczywistości migracyjnej w XXI wieku w Polsce	16
1.1. Skala i przyczyny migracji w Polsce.....	17
1.2. Migracje jako obszar polityki państwa.....	31
1.3. Szanse i zagrożenia związane z migracją.....	49
1.4. Rodzinne konsekwencje migracji w wymiarze ekonomicznym, społeczno-kulturowym i moralno-religijnym.....	55
Rozdział II Przeobrażenia rodziny i więzi rodzinnych pod wpływem migracji.....	90
2.1. Zmiany struktury rodziny transnarodowej	90
2.2. Komunikacja i więzi rodzinne w sytuacji zagranicznych wyjazdów zarobkowych.....	105
2.3. Relacje rodzinne a strategie migracyjne.....	124
2.4. Przemiany struktury i form opieki nad dzieckiem	130
Rozdział III Specyfika wychowania w rodzinie transgranicznej	137
3.1. Przeobrażenia kultury środowiska rodzinnego.....	137
3.2. Rodzice jako osoby znaczące	172
3.3. Przemiany relacji wychowawczych	191
3.4. Powiązania opiekuńczo-wychowawcze rodziny i szkoły.....	213
Rozdział IV Propozycje integralnego wsparcia rodzin rozdzielonych przestrzennie	233
4.1. Prawna ochrona rodziny i dziecka.....	233
4.2. Szkoła i instytucje edukacyjne współpracujące z rodziną	256
4.3. Troska Kościoła o rodzinę transgraniczną	296
4.4. Instytucje lokalne i stowarzyszenia.....	311
4.5. Polityka państwa na rzecz rodziny transgranicznej.....	327
Zakończenie	353
Bibliografia.....	360

WSTĘP

Migracje jako zjawisko społeczne towarzyszą człowiekowi od zarania jego dziejów. Już pierwotne plemiona migrowały w poszukiwaniu pożywienia, lepszych warunków życia czy bezpiecznego miejsca. Analiza powodów migracji wskazuje, że właściwie na przestrzeni wieków niewiele się one zmieniły. Istotnie różnią się natomiast kierunki migracji, które zmieniały się w różnych okresach, oraz zasięg, czyli odległości przemieszczania się. Pierwotnie zmiany kierunków najczęściej wiązały się ze zdobywaniem nowych terytoriów i ich zasiedlaniem. W ostatnich dziesięcioleciach kierunki migracji determinowały chęć zamieszkania lub podjęcia pracy w państwach oferujących wyższy standard życia lub ucieczkę przed działaniami wojennymi.

Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej 1 maja 2004 roku oraz otwierające się stopniowo rynki pracy poszczególnych krajów dały Polakom możliwość korzystania z nowych praw: swobodnego przemieszczania się nie tylko w celach turystycznych, ale także z zamiarem podjęcia pracy i zamieszkania poza granicami Polski. Trudna sytuacja na rodzimym rynku pracy na początku XXI wieku spowodowała, że Polacy z tej możliwości zaczęli korzystać. Szybko postępująca w ostatnich latach globalizacja i związane z nią procesy migracyjne, w tym w szczególności czasowe migracje zarobkowe lub migracje związane ze zdobywaniem wiedzy, doprowadziły do wykształcenia i upowszechnienia się nowej kategorii rodziny, tzw. rodziny transgranicznej.

Tytuł niniejszej pracy *Polska rodzina transgraniczna jako środowisko wychowania dziecka w świetle literatury przedmiotu* wymaga najpierw wyjaśnienia terminu „rodzina transgraniczna”. W literaturze przedmiotu występują różne określenia rodziny, w której ma miejsce emigracja zarobkowa. Są to: rodzina migracyjna, rodzina rozłączona z powodu migracji, rodzina w rozłące migracyjnej, rodzina transnarodowa, rodzina światowa¹. Badacze zajmujący się tematyką migracji używają różnych określeń w odniesieniu do rodzin doświadczających rozłąki w wyniku emigracji zarobkowych. Bartłomiej Walczak przyjmuje, że rodzina transnarodowa to rodzina nuklearna, która jest rozdzielona granicami administracyjnymi tworzonymi przez państwa narodowe.

¹ Por. B. Sordyl-Lipnicka, *Dziecko i rodzina w obliczu emigracji zarobkowej*, Wydawnictwo Naukowe UPJPII, Kraków 2020, s. 21–25.

Głównym kryterium tej definicji jest lokalizacja rodziny po dwóch stronach granicy². Wioleta Danilewicz używa terminu „rodzina migracyjna”, który definiuje w następujący sposób: jest to rodzina, w której jedno lub oboje rodzice przebywają za granicą w celach zarobkowych bez zamiaru pozostania tam na stałe³. Innym określeniem stosowanym w niniejszej rozprawie jest „rodzina transnarodowa” lub „rodzina rozłączona przestrzennie/fizycznie/geograficznie”. Używanie takiej terminologii ma na celu odróżnienie rodzin, w których ma miejsce emigracja zarobkowa, od rodzin, które są stale niepełne z powodu różnych innych uwarunkowań powodujących oddzielenie rodzica od rodziny, na przykład wskutek rozwodu. Transnarodowy charakter rodzin przejawia się w rozłączeniu geograficznym, a nie emocjonalnym⁴. Dzięki zaangażowaniu obu stron: osoby migrującej oraz członków rodziny pozostających w kraju rodziny transgraniczne/transnarodowe wypracowują odpowiednie ku temu metody. Badacze proponują nowe ujęcie, opierające się głównie o transgraniczność. Pierwszy z członów określenia, „trans” oznacza „przez, poprzez, za, poza, z drugiej strony”, zatem wyrażnie odwołuje się do kategorii przekraczania. Drugi wskazuje na przekraczanie granicy/granic, które przez długi czas określały myślenie o regionie, narodzie oraz tożsamości kulturowej ludzi. Dlatego inny termin używany wobec rodzin rozdzielonych przestrzennie to „rodzina transgraniczna”, często stosowany w ujęciu socjologicznym, pedagogicznym i prawnym, np. EIPA Luxembourg – European Centre for Judges and Lawyers zastosowało go podczas cyklu swoich seminariów naukowych w odniesieniu do rodzin rozdzielonych granicami⁵. Funkcjonuje szerokie ujęcie „rodziny transgranicznej” jako rodziny, której przynajmniej jeden członek pracuje poza granicami ojczyzny, powracając regularnie do kraju. W ujęciu wąskim, zgodnie z normami unijnymi oraz odpowiadającymi im przepisami polskiego prawa, pracownik transgraniczny winien podróżować do pracy i z pracy w obcym kraju przynajmniej raz w tygodniu, posiadając centrum interesów życiowych w

² Por. B. Walczak, *Rodzina transnarodowa. Konteksty i implikacje*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2016, s. 28–29.

³ Por. W. Danilewicz, *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*, Wydawnictwo Uniwersyteckie „Trans Humana”, Białystok 2006, s. 52.

⁴ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenie wspólnoty rodzinnej*, Wydawnictwo Uniwersyteckie „Trans Humana”, Białystok 2010, s. 146.

⁵ Por. W. Nowiak, S. Kuhnle, D. Narożna, *Rodzina migracyjna. Obraz rodziny na podstawie badań polskich imigrantów w Norwegii (Migrants families. The experiences of Poles in Norway)*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” (2016) nr 438, s. 81–106, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=429649> (30.03.2022); EIPA Luxembourg – European Centre for Judges and Lawyers, *Dobre praktyki w sprawach dotyczących transgranicznej odpowiedzialności rodzicielskiej*, <https://www.crossbfamilymatters.eu/pl/conference-17-june-2021/> (30.03.2022).

ojczyźnie, zaś status pracownika w innym kraju. Wąskie ujęcie rodziny transgranicznej odnosi się zatem do rodziny, której przynajmniej jeden z dorosłych członków posiada status zawodowy poza krajem stałego zamieszkania i często odwiedza rodzinę⁶. W literaturze naukowej w języku angielskim termin „transborder families” („rodziny transgraniczne”) pojawia się dość często, zwłaszcza w kontekście rodzin rozdzielonych granicą między Meksykiem a Stanami Zjednoczonymi Ameryki Północnej⁷, ale także rodzin z Europy Wschodniej, których członkowie podejmują pracę w Europie Zachodniej⁸, odwołując się zarazem raczej do szerokiego rozumienia rodziny transgranicznej.

Dorota Gizicka, Julia Gorbaniuk oraz Małgorzata Szyszka za rodzinę migracyjną uznają taką, w której przynajmniej jeden rodzic przebywa za granicą w celach zarobkowych⁹. Termin „rodzina światowa” stosowany przez Ulricha Becka oraz Elizabeth Beck-Gernsheim odnosi się do związków miłosnych i krewniaczych osób żyjących w różnych krajach lub na różnych kontynentach albo też pochodzących z różnych krajów lub kontynentów. Związki takie mogą powstawać w wyniku różnych uwarunkowań i przyjmować różne formy¹⁰.

W literaturze przedmiotu pojawia się również termin „rodzina migrancka”. Ma on inne znaczenie niż „rodzina migracyjna”, ponieważ odnosi się do całej rodziny przebywającej za granicą lub tam powstającej. Rodzina migracyjna to taka, która jest rozłączona przez migrację, czyli część jej członków przebywa za granicą, a pozostali w kraju¹¹.

Jak wyjaśniono wcześniej, rodzina transgraniczna to rodzina czasowo niepełna z powodu podjęcia przez jednego lub oboje rodziców pracy za granicą. W odniesieniu do

⁶ Por. T. Olearczyk, *Rodzina między starym a nowym paradygmatem*, Wydawnictwo Katolickiej Uniwersytetu „Verbum”, Rużomberok 2013; J. Krasowska, *Kim jest pracownik transgraniczny i jakie ma prawa*, <https://powroty.gov.pl/> (30.03.2022); *Pracownicy transgraniczni*, https://europa.eu/youreurope/citizens/work/work-abroad/cross-border-commuters/index_pl.htm (30.03.2022); P. Van Elsuwege, D. Kochenov, *On the limits of Judicial Intervention: EU Citizenship and Family Reunification Rights*, „European Journal of Migration and Law” (2011) nr 13, s. 443–466.

⁷ Por. S. Gallo, *Transborder Pedagogues in the Home in the Context of Forced Repatriation*, „Ethnography and Education” 16 (2021) nr 4, s. 491–506; M. Barnett, J. Mortensen, H. Gonzalez, *Grandmothers Involvements in Mexican American Families*, „Journal of Family Issues” 37 (2016) nr 14, s. 1945–1967.

⁸ Por. O. Cretu, *Understanding trans-border career trajectories: post-Soviet women professionals in London*, Rozprawa doktorska, Middlesex University 2017, <https://eprints.mdx.ac.uk/22166/> (30.02.2022).

⁹ Por. D. Gizicka, J. Gorbaniuk, M. Szyszka, *Rodzina w sytuacji rozłąki migracyjnej*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2010, s. 63.

¹⁰ Por. U. Beck, E. Beck-Gernsheim, *Miłość na odległość. Modele życia w epoce globalnej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, s. 213.

¹¹ Por. J. Plewko, *Obraz polskiej rodziny migranckiej. O potrzebie badań nad poakcesyjnymi migracjami polskich rodzin*, „Rocznik Nauk Społecznych” 8 (2016) nr 2, s. 44–45.

tak zdefiniowanego pojęcia autorka będzie głównie używała terminu „rodzina transgraniczna”, ale również zgodnie z ich rozumieniem terminów: „rodzina migracyjna”, „rodzina rozdzielona przestrzennie/granicami”, „rodzina z doświadczeniem migracyjnym”, „rodzina transnarodowa”.

Kiedy rodzina zostaje rozdzielona granicami, ponieważ nie migruje cała, a tylko jej pojedynczy członkowie, może to powodować bardzo duży stres i liczne konsekwencje dla całej tej rodziny. W rodzinie takiej występuje czasowy dystans fizyczny pomiędzy jej członkami. W tym rozdzieleniu przestrzennym rodziny funkcjonują czasowo, co związane jest z realizacją celu, który był powodem podjęcia migracji przez jednego lub oboje rodziców. Migrujący członkowie rodzin zakładają określony czas pobytu za granicą, który pozwoli im zebrać określoną kwotę lub zrealizować wyznaczony cel, np. edukacyjny. Po tym okresie zazwyczaj planują powrót i dalsze życie w dotychczasowym środowisku. Zagraniczny wyjazd zarobkowy jest zatem szansą na realizację celów finansowych lub na osobisty rozwój. Realizacja założonych celów może mieć także negatywny wpływ na życie rodzinne: komunikację, więzi i relacje łączące rozdzielonych członków rodzin oraz na sytuację dzieci, które muszą funkcjonować z dala od jednego lub obojga rodziców, czyli w innym niż wcześniej środowisku wychowawczym. Dlatego w niniejszej rozprawie doktorskiej autorka nie będzie odwoływać się do tych polskich rodzin, które całe wyemigrowały do innego kraju, ale wyłącznie do rodzin rozdzielonych granicami, które muszą opracować swój system funkcjonowania i wychowywania dzieci w sytuacji rozłączenia geograficznego, które niesie konsekwencje w procesie wychowania dzieci i młodzieży.

Każda rodzina transgraniczna ma swoją specyfikę i w nieco odmienny sposób doświadcza nowych sytuacji. Na pewno jednak dla wszystkich rodzin rozdzielenie przestrzenne jest sytuacją trudną i każda z nich musi znaleźć swój własny sposób na rozwiązanie problemów, które pojawiają się w konsekwencji podjęcia przez jednego z rodziców pracy za granicą. Część rodzin radzi sobie z tymi trudnościami, inne wymagają pomocy specjalistów. Ważne jest zatem ustalenie, z jakiego typu problemami mogą mierzyć się rodziny rozdzielone przestrzennie, na czyją pomoc mogą liczyć i w jakim zakresie, na ile formy pomocy oferowane przez różne instytucje są adekwatne do pojawiających się trudności i czy istnieje polityka państwa skierowana do rodzin żyjących w rozdzieleniu geograficznym.

Problematyka migracji jako zjawiska społecznego została w literaturze dobrze opisana. Prowadzone w tym zakresie badania koncentrują się na różnych aspektach migracji: demograficznych, konsekwencjach ekonomicznych dla migrantów, jak też gospodarek krajów, z których pochodzą i do których migrują, a także skutkach w wymiarze rodzinnym czy kulturowym. Badania nad migracjami były często podejmowane szczególnie w początkowym okresie po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Od tamtego czasu migracje zmieniły swój charakter, ponieważ przemianie uległy pewne uwarunkowania, np. dotyczące sytuacji na rynku pracy w Polsce. Niemniej migracje zarobkowe ciągle mają miejsce, w związku z czym zjawisko rozdzielenia przestrzennego rodzin nie zanikło, a zatem ciągle mogą się pojawiać różne trudności w rozdzielonych migracją rodzinach. Część z tych rodzin wymaga wsparcia instytucji lub ekspertów zajmujących się udzielaniem pomocy osobom, które znalazły się w trudnych sytuacjach życiowych, a do takich można zaliczyć zmiany w rodzinach, w których dzieci wychowują się z dala od jednego lub obojga rodziców.

Dlatego istnieje potrzeba dalszego prowadzenia systematycznych badań nad rodziną transgraniczną jako środowiskiem wychowania dziecka. Analiza dostępnych publikacji wskazuje na występowanie luki badawczej w tym obszarze. Brak systematycznych, prowadzonych na bieżąco badań nad procesem wychowawczym dziecka w rodzinach rozdzielonych z powodu zagranicznych migracji zarobkowych sprawia, że trudno jest zaplanować wsparcie pedagogiczne i realizować politykę państwa na rzecz takich rodzin. Dlatego badania w zakresie kształtowania środowiska wychowawczego w rodzinach transgranicznych – ich zaplanowanie, podjęcie i kontynuacja – wydają się niezbędne. Wiedza dotycząca funkcjonowania i uwarunkowań powstawania rodzin transgranicznych oraz szczególnych problemów związanych ze specyfiką środowiska tych rodzin pozwoli racjonalnie kształtować politykę prorodzinną i podejmować adekwatne wzorce. Przyczynę do ukazania rodziny transgranicznej jako środowiska wychowawczego umożliwi lepsze zrozumienie procesów wychowawczych zachodzących w rodzinach, w których rodzic/rodzice migrują. Wieloaspektowe uzupełnienie tej wiedzy pozwoli zrozumieć naturę zaistniałych problemów wychowawczych, a jednocześnie opracować skuteczne formy wsparcia, które zminimalizują negatywne skutki migracji rodziców/opiekunów i pozwolą utrzymać właściwe więzi rodzinne.

Mając na względzie istniejące luki badawcze oraz społeczną wagę problemów występujących w rodzinach transgranicznych, za cel niniejszej rozprawy doktorskiej przyjęto zbadanie i zaprezentowanie uwarunkowań, które tworzą środowisko wychowawcze w takich rodzinach. Badanie ogranicza się do polskich rodzin, w których jeden lub oboje rodzice przebywają za granicą, zaś pozostali członkowie w Polsce. Ze względu na rozległość problematyki, zarówno w horyzoncie czasowym, jak i przestrzennym, badanie skoncentrowano na krytycznej analizie źródeł i literatury przedmiotu w tym: raportów, sprawozdań, opracowań, monografii, programów edukacyjnych, wniosków z badań podejmowanych w Polsce odnoszących się do poakcesyjnych wyjazdów zarobkowych Polaków. Krytyczna analiza niniejszych materiałów zostanie uzupełniona o badania własne autorki.

Biorąc pod uwagę stan badań nad migracjami w odniesieniu do rodziny jako środowiska wychowawczego, określone zostały następujące cele badawcze niniejszego opracowania. Celem głównym rozprawy doktorskiej jest zbadanie i zaprezentowanie uwarunkowań wpływających na środowisko wychowawcze w polskich rodzinach transgranicznych po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku. Za cele szczegółowe przyjęto: określenie współczesnego modelu migracji w rodzinach polskich, z uwzględnieniem skali oraz głównych przyczyn migracji, szans i zagrożeń dla rodziny w kontekście rozdzielenia przestrzennego, a także konsekwencji tego zjawiska, szczególnie w wymiarze ekonomicznym, społeczno-kulturowym oraz moralno-religijnym. Kolejnym celem jest przedstawienie specyfiki wychowania w polskich rodzinach transgranicznych, ze szczególnym uwzględnieniem przeobrażeń kultury środowiska rodzinnego w odniesieniu do autorytetu, więzi i relacji rodzinnych, komunikacji, struktury opieki nad dzieckiem oraz zmiany roli rodziców i postaw rodzicielskich. Ostatnim celem szczegółowym jest wskazanie obszarów wsparcia rodzin transgranicznych, z zachowaniem autonomii rodziny zgodnie z zasadą subsydiarności, zapewnienie ochrony prawnej oraz różnorodnego wsparcia instytucji lokalnych, edukacyjnych i Kościoła.

W związku z tak sformułowanymi celami na potrzeby rozprawy doktorskiej określono następujące pytania badawcze:

1. Czy i w jakim zakresie środowisko wychowawcze w rodzinach transgranicznych różni się od środowiska wychowawczego w rodzinach bez doświadczenia migracyjnego?

2. Jakie są główne cechy środowiska wychowawczego rodzin transgranicznych?
3. Jakim zmianom ulegają relacje rodzinne w rodzinach transgranicznych?
4. Z jakimi głównymi problemami borykają się rodziny transgraniczne?
5. Na jakie formy wsparcia mogą liczyć członkowie rodzin rozdzielonych przestrzennie w wyniku zagranicznych migracji zarobkowych?

Poszukując odpowiedzi na postawione pytania badawcze, autorka dokona kwerendy literatury przedmiotu, zarówno z zakresu socjologii, jak również pedagogiki, psychologii, teologii i nauk o rodzinie. Następnie krytyczna analiza raportów, sprawozdań, programów na rzecz rodzin migracyjnych zostanie uzupełniona badaniami własnymi oraz analizą aktów prawnych. Jako metoda uzupełniająca krytyczną analizę materiałów zostanie zastosowana metoda sondażu diagnostycznego realizowana za pomocą ankiet w postaci drukowanego kwestionariusza zawierającego pytania otwarte i zamknięte skierowane do członków rodzin migracyjnych.

Migracje są tematem obszernym, a badania nad tym zjawiskiem mogą dotyczyć przemieszczania się pojedynczych osób oraz całych rodzin. Przedmiotem niniejszego opracowania są rodziny polskie rozdzielone przestrzennie z powodu zagranicznych migracji zarobkowych jednego lub obojga rodziców – co oznacza, że jeden lub oboje rodzice przebywają za granicą, a dzieci pod opieką drugiego rodzica lub innych osób mieszkają w Polsce. Głównym powodem takiego zawężenia przedmiotu badań jest założenie, że rodzina migrująca w całości doświadcza innych trudności i problemów niż rodzina, która w wyniku wyjazdu za granicę jednego lub obojga rodziców zostaje rozdzielona i funkcjonuje w tym rozdzieleniu przez określony czas. Powoduje to nowy układ ról w rodzinie, co nie pozostaje bez wpływu na sytuację dzieci i ich środowisko wychowawcze. Cele badawcze rozprawy zostały określone w odniesieniu do takich właśnie rozłączonych rodzin, a określenia stosowane w pracy w odniesieniu do nich są następujące: „rodzina migracyjna”, „rodzina transnarodowa”, „rodzina transgraniczna”, „rodzina rozdzielona przestrzennie/granicami”, „rodzina z doświadczeniem migracyjnym”.

Głównymi źródłami do poznania problematyki rodzin doświadczających czasowej rozłąki z powodu zarobkowych migracji rodziców są publikacje polskich autorów, którzy badają zjawisko migracji i jego wpływ na rodzinę. Należą do nich: Wioleta Danilewicz, Bartłomiej Walczak, Ewa Kozdrowicz, Anna Dąbrowska, Barbara Sordyl-Lipnicka, Izabela Szczypińska, Zofia Kawczyńska-Butrym, Magdalena Ślusarczyk oraz

Józef Młyński. Publikacje powyższych autorów dostarczają wiedzy dotyczącej poakcesyjnych migracji Polaków – zarówno z okresu intensywnych wyjazdów, jak i późniejszego – oraz ich wpływu na życie rodzinne i sytuację rodzinno-edukacyjną pozostawionych w kraju dzieci. Do najważniejszych źródeł dotyczących powyższej tematyki należą: publikacje Wiolety Danilewicz *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych* z 2006 roku oraz *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej* z 2010 roku; opracowania Bartłomieja Walczaka *Społeczne, edukacyjne i wychowawcze konsekwencje migracji rodziców i opiekunów prawnych uczniów szkół podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych* z 2008 roku, *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej* z 2014 roku i „*Rodzina transnarodowa. Konteksty i implikacje* z roku 2016; oraz publikacja pod redakcją Bartłomieja Walczaka i Ewy Kozdrowicz *Szkoła wobec mobilności zawodowej rodziców i opiekunów. Niezbędnik nauczyciela* z roku 2008. Źródłem cennych danych do analizy sytuacji dzieci w polskich rodzinach migracyjnych są także opracowania Anny Dąbrowskiej *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia* z roku 2016, Barbary Sordyl-Lipnickiej *Dziecko i rodzina w obliczu emigracji zarobkowej* z 2020 roku, Doroty Gizickiej, Julii Gorbaniuk i Małgorzaty Szyszki *Rodzina w sytuacji rozłąki migracyjnej* z 2010 roku, Magdaleny Ślusarczyk *Transnarodowe życie rodzin. Na przykładzie polskich migrantów w Norwegii* oraz Józefa Młyńskiego i Władysława Szewczyka *Rodzina wobec dylematów migracji zarobkowej. Badania i analizy* z roku 2012. Publikacja Izabeli Szczygielskiej *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin* stanowi źródło wiedzy na temat konsekwencji wyjazdów kobiet do pracy za granicę w odniesieniu zarówno do nich samych, jak i rodziny pozostawionej w kraju. Wśród licznych opracowań Zofii Kawczyńskiej-Butrym dotyczących różnych aspektów migracji, np. zdrowia migrantów, są następujące: *Dzieci i młodzież w migracjach – problemy edukacji i zdrowia*, *Polskie emigrantki we Włoszech*, *Migracja – szansa czy zagrożenie?*, *Migracja: Perspektywa mikrospołeczna – indywidualne i rodzinne zyski, koszty i straty*, czy *Migracje. Wybrane zagadnienia*. Publikacjami dostarczającymi wiedzy na temat skali migracji wśród uczniów szkół podstawowych oraz ponadpodstawowych, konsekwencji tego zjawiska w odniesieniu do sytuacji szkolnej oraz form pomocy i wsparcia oferowanych przez placówki oświatowe są materiały Ośrodka Rozwoju Edukacji z serii Profilaktyka. Są to: *Dziecko*

z rodziny migracyjnej w systemie oświaty autorstwa Barbary Skałbani, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych* Krystyny Ostrowskiej oraz *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole* autorstwa Anny Dąbrowskiej, Bartłomieja Gołka i Ewy M. Szumilas.

Do głównych źródeł w zakresie wiedzy dotyczącej rodziny jako środowiska wychowania należą publikacje: Anny Błasiak, Ewy Dybowskiej, Jolanty Karbowniczek, Teresy Olearczyk, Danuty Opozdy, Magdaleny Parzyszek, Aliny Rynio, Józefa Wilka, Józefy Brągiel, Andrzeja Janke i Stanisława Kawuli - *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama tematyki*; Elżbiety Osewskiej i Józefa Stali, zwłaszcza monografie wieloautorskie pod ich redakcją *Rodzina: bezcenny dar i zadanie*, *Rodzina w społeczeństwie – relacje i wyzwania*, *Rodzina – Wychowanie – Przyszłość*. Źródłem wiedzy na temat zmian zachodzących w rodzinach polskich, w tym w rodzinach doświadczaniem rozłąki migracyjnej, są publikacje następujących autorów: Arkadiusza Jabłońskiego, Małgorzaty Szyszki i Doroty Gizickiej *Współczesna rodzina polska. Przemiany, zagrożenia i wyzwania*; Doroty Gizickiej *Małżeństwo, rodzina, rodzicielstwo. Przemiany we współczesnej Polsce*; Iwony Taranowicz i Stelli Grotowskiej *Rodzina wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy*; Teresy Olearczyk *Rodzina między starym a nowym paradygmatem*; oraz Elżbiety Osewskiej *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*. Analizy dotyczące rodziny oraz zmian w niej zachodzących zostaną także przeprowadzone na podstawie monografii socjologicznych: Franciszka Adamskiego, Leona Dyczewskiego, Janusza Mariańskiego, Władysława Piwowarskiego oraz Wojciecha Świątkiewicza.

Pewne aspekty migracji wydają się być podobne niezależnie od tego, w jakim społeczeństwie zaistnieją, dlatego w rozprawie pojawiają się odwołania do literatury zagranicznej, szczególnie: publikacji Joanny Dreby *Children's Leverage in Mexican Transnational Families*; Rhacel Parreñas *Servants of Globalization: Women, Migration and Domestic Work* i *Children of Global Migration: Transnational Families and Gender Woes*; oraz Caroli i Marcelo Suarez-Orozco *Children of Immigration*.

W celu zaprezentowania działań państwa w zakresie polityki rodzinnej i migracyjnej krytycznej analizie poddane zostaną dokumenty rządowe, takie jak *Polityka migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania* wersja z dnia 20 lipca 2011 roku, *Rządowy Program Współpracy z Polonią i Polakami za Granicą*, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, a także

strony internetowe rządów polskiego i brytyjskiego, w związku z wyjściem Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej. Z punktu widzenia autorki jest to ważny punkt polityki zagranicznej, ponieważ Wielka Brytania stanowi jeden z najatrakcyjniejszych kierunków w poakcesyjnych migracjach Polaków. Uzupełnieniem dokumentów rządowych będzie analiza publikacji: pod redakcją Magdaleny Lesińskiej, Marka Okólskiego, Krystyny Slany i Brygidy Solgi – *Dekada członkostwa Polski w UE*; monografia autorstwa Pawła Kaczmarczyka i Joanny Tyrowicz – *Współczesne migracje Polaków* z 2007 roku, a także 25 wykładów o migracjach pod redakcją Magdaleny Lesińskiej i Marka Okólskiego. Skala migracji poakcesyjnych oraz ich przyczyny zostaną omówione na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego.

Tematyka rozprawy będzie przedstawiona w czterech rozdziałach. W rozdziale I *Rodzina wobec rzeczywistości migracyjnej w XXI wieku w Polsce* zostanie przedstawione tło problematyki migracji, a zarazem tło środowiska wychowawczego w rodzinach doświadczających migracji: skala i przyczyny migracji w Polsce oraz uwarunkowania polityki państwa w zakresie migracji. W dalszej części rozdziału zostaną opisane szanse i zagrożenia środowiska rodzinnego związane z migracjami oraz konsekwencje w wymiarze ekonomicznym, społeczno-kulturowym i moralno-religijnym. W II rozdziale *Przeobrażenia rodziny i więzi rodzinnych pod wpływem migracji* zostaną ukazane przemiany rodziny i więzi rodzinnych na skutek migracji jednego jej członka lub członków. Zagadnienia szczegółowe będą obejmować: zmiany struktury rodziny transgranicznej, modyfikację relacji i form komunikacji w związku z wyjazdami zarobkowymi, relacje rodzinne w kontekście strategii migracyjnych oraz przemiany struktury opieki nad dziećmi. W III rozdziale *Specyfika wychowania w rodzinie transgranicznej* zostaną zaprezentowane swoiste cechy wychowania w rodzinach migracyjnych, przeobrażenia kultury środowiska rodzinnego, role rodziców jako osób znaczących, przemiany relacji wychowawczych oraz powiązania opiekuńczo-wychowawcze rodziny i szkoły. Całość opracowania zamknie ostatni, IV rozdział *Propozycje integralnego wsparcia rodzin rozdzielonych przestrzennie*, w którym zostaną wskazane propozycje całościowego wsparcia rodzin rozłączonych z powodu migracji. Szczegółowe zagadnienia omówione w ostatnim rozdziale dotyczą zapisów w ramach prawnej ochrony rodziny i dziecka, roli i miejsca szkoły i instytucji edukacyjnych współpracujących z rodziną, działań Kościoła w zakresie wsparcia rodzin transgranicznych oraz roli organizacji trzeciego sektora i polityki państwa.

Rozdział I

Rodzina wobec rzeczywistości migracyjnej w XXI wieku w Polsce

Kolejne pokolenia, realizując swoje zamysły, zmieniają rzeczywistość gospodarczą, polityczną i społeczno-kulturową. Przy czym należy stwierdzić, że obecne przemiany, zwłaszcza antropologiczno-kulturowe, wpływają na wszystkie aspekty życia współczesnej rodziny, która często w poszukiwaniu lepszych warunków życia i rozwoju opuszcza rodzinny kraj lub wysyła kogoś z rodziny, by umożliwić lepsze funkcjonowanie w ojczyźnie. Migracje ludności polskiej w XXI wieku nie są zjawiskiem nowym. Zmieniły się jednak uwarunkowania wynikające z faktu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej 1 maja 2004 roku. Z tego właśnie względu w pierwszym paragrafie tego rozdziału zostanie ukazana skala oraz przyczyny migracji podejmowanej obecnie przez Polaków. Aby lepiej zrozumieć rzeczywistość migracji i jej podstawowe założenia, zostanie ona przedstawiona jako obszar polityki państwa tworzącej określone uwarunkowania dla narastającego zjawiska rodzin rozdzielonych przestrzennie. Niniejsze uwarunkowania, bez względu na to, czy się je ocenia bardzo krytycznie, raczej pozytywnie czy neutralnie, mają ogromny wpływ na życie zarówno całych społeczeństw, rodzin, jak i poszczególnych osób. Dlatego w następnym podrozdziale zostaną zaprezentowane szanse i zagrożenia rodziny związane z migracją i jej czasowym rozdzieleniem. Wraz z rozdzieleniem granicami, mimo coraz większych możliwości kontaktu elektronicznego, potrzeba silnych relacji osobowych, by rodzina mogła dobrze funkcjonować i wspierać swoich członków. W ponowoczesnym, „płynnym” społeczeństwie jest to znacznie trudniejsze niż w społeczeństwie tradycyjnym. Należy przyjąć, że rozdzielenie członków rodziny niesie konsekwencje migracji w wymiarze ekonomicznym, społeczno-kulturowym i moralno-religijnym, co zostanie ukazane w ostatniej części rozdziału.

1.1. Skala i przyczyny migracji w Polsce

Skalę migracji z pierwszej dekady XXI wieku oraz po roku 2010 ilustrują dane Głównego Urzędu Statystycznego zgromadzone w ramach Narodowych Spisów Powszechnych przeprowadzonych w latach 2002 i 2011.

Na potrzeby niniejszego opracowania przedstawione zostaną dane dotyczące tylko migracji zagranicznych, czyli przemieszczenia osób polegających na zmianie kraju zamieszkania. Za migracje nie uznaje się sytuacji, w której okres przemieszczenia trwa krócej niż dwa miesiące, czy też przemieszczeń związanych z turystyką. Biorąc pod uwagę czas pobytu za granicą, Główny Urząd Statystyczny dzieli migracje na krótkookresowe, trwające od trzech do dwunastu miesięcy, i długookresowe, czyli takie, które trwają powyżej dwunastu miesięcy lub są to wyjazdy na pobyt stały. Inną klasyfikacją uwzględniającą kryterium długości trwania pobytu jest podział na migracje na pobyt stały i migracje czasowe. W pierwszej grupie mamy do czynienia z osiedleniem się na stałe – migrant zmienia miejsce pobytu z założeniem, że do poprzedniego miejsca nie powróci. W przypadku migracji czasowych migrant zakłada, że powróci do miejsca stałego zamieszkania po upływie co najmniej trzech miesięcy¹².

Według danych uzyskanych w spisie ludności w 2002 roku ponad 786 tys. Polaków przebywało za granicą powyżej dwóch miesięcy. Emigrantów długookresowych, czyli takich, którzy przebywali za granicą 12 miesięcy lub dłużej, było ponad 626 tys. Emigrantów krótkookresowych (przebywających za granicą od 2 do 12 miesięcy) było prawie 160 tys. Wśród osób migrujących prawie 54% stanowiły kobiety; udział mężczyzn w migracjach zagranicznych wynosił 46%¹³.

Oprócz skali migracji informacjami zbieranymi w spisie ludności w 2002 roku¹⁴ były powody, dla których ludzie zdecydowali się w nich uczestniczyć. Do najczęściej wymienianych należały: praca, sprawy rodzinne, nauka/studia, warunki mieszkaniowe, leczenie/rehabilitacja i inne (nieustalone). Główną przyczyną zagranicznych wyjazdów migracyjnych była praca. Wskazało ją 44% migrujących. Była ona najważniejszym powodem dla 50% migrantów długookresowych oraz dla 43% migrantów

¹² Por. Główny Urząd Statystyczny, dalej GUS, *Migracje zagraniczne ludności. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań*, Warszawa 2013, s. 22–23.

¹³ Por. GUS, *Migracje zagraniczne ludności 2002*, Warszawa 2003, s. 50–51.

¹⁴ Por. GUS, *Migracje zagraniczne ludności 2002*, dz. cyt., s. 54.

krótkookresowych. Częściej mężczyźni (52%) niż kobiety (37%) wyjeżdżali za granicę z powodu pracy.

Drugim ważnym powodem wyjazdów były sprawy rodzinne, które stanowiły prawie 30% wskazań. Był to powód, dla którego więcej kobiet niż mężczyzn zdecydowało się wyjechać, co jest sytuacją odwrotną, niż było to w przypadku pracy.

Jeśli chodzi o wyjazdy edukacyjne (studia, podniesienie kwalifikacji), to zdecydowało się na nie tylko ok. 5,3% migrujących. Znacznie częściej ten powód był wymieniany przez kobiety niż mężczyzn.

Wyjazdy spowodowane warunkami mieszkaniowymi stanowiły zaledwie 1,2%, a te związane z leczeniem lub rehabilitacją 0,5%. Pozostałe przyczyny migracji pozostają nieznane lub nieustalone.

Migracyjne wyjazdy zarobkowe były chętniej podejmowane przez mieszkańców wsi (49%) niż mieszkańców miast (około 41%). W przypadku edukacyjnych wyjazdów migracyjnych sytuacja była odwrotna. Prawie dwukrotnie więcej mieszkańców miast niż wsi zdecydowało się na naukę poza granicami Polski. W odniesieniu do pozostałych powodów wyjazdów migracyjnych mniej więcej taka sama liczba mieszkańców miast co wsi decydowała się na opuszczenie kraju.

Powody wyjazdów zagranicznych były również badane w spisie w 2011 roku¹⁵. Zebrane dane są bardziej szczegółowe ze względu na możliwość doprecyzowania odpowiedzi. Główna przyczyna wyjazdu nie zmieniła się w porównaniu z rokiem 2002, a była nią chęć podjęcia pracy. W 2002 roku w takim celu wyjechało 44% osób, a w 2011 – 73%. W uściślonych odpowiedziach związanych z powodem wyjazdu, jakim była praca, pojawiały się głównie dwa aspekty. Największy odsetek odpowiedzi (33%) stanowiły wskazania na wyższe zarobki za granicą, a w następnej kolejności (31%) na trudności ze znalezieniem pracy w Polsce. Znacznie mniej ważnym powodem (tylko 3% odpowiedzi) były lepsze możliwości rozwoju zawodowego poza granicami. Kolejne przyczyny zarobkowego wyjazdu migracyjnego związane były z ciekawą ofertą pracy za granicą, pracą w kraju niezgodną z kwalifikacjami, prowadzenie działalności gospodarczej za granicą, oddelegowanie przez pracodawcę, ale były one wymieniane rzadziej. Dane dotyczące migracyjnych wyjazdów zarobkowych różnią się w odniesieniu do płci wyjeżdżających. Znacznie więcej mężczyzn (79%) niż kobiet (62%)

¹⁵ Por. GUS, *Migracje zagraniczne ludności. Narodowy Spis Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2013, s. 53–56.

wyjechało za granicę w celach zarobkowych. Częściej do pracy za granicę wyjeżdżali mieszkańcy wsi (około 77%) niż miast (ok. 70%).

Podobnie jak w 2002 roku, drugim co do ważności powodem wyjazdu za granicę były sprawy rodzinne. Powód ten został wskazany przez prawie 16% respondentów i zauważalny jest znaczny spadek w porównaniu z rokiem 2002 (30%). Niezmiennie natomiast powód ten był przyczyną wyjazdu większej liczby kobiet (22%) niż mężczyzn (13%). Analizując szczegółowe powody wyjazdów związanych ze sprawami rodzinnymi, można zauważyć, że najczęściej podawanym był ten o towarzyszeniu rodzinie (49%). 22% odpowiedzi dotyczyło połączenia rodzin, czyli sytuacji, w której kolejni członkowie dołączali do osoby, która wcześniej wyjechała za granicę. Nieco mniej odpowiedzi (19%) wskazywało jako powód wyjazdu plany związane z założeniem rodziny. Częściej z powodów rodzinnych wyjeżdżali mieszkańcy miast niż mieszkańcy wsi.

Jako kolejna przyczyna wyjazdu za granicę wskazywana były edukacja. Z tego powodu za granicę, głównie do Wielkiej Brytanii, Niemiec i Francji, zdecydowało się wyjechać ok. 6% osób, wśród których najwięcej, bo aż 73% zdecydowało się na naukę lub studia, a 9% było zainteresowanych doskonaleniem znajomości języków obcych. Edukacja jako powód wyjazdu wskazywana była przez dwukrotnie więcej kobiet (8,4%) niż mężczyzn (3,9%) oraz przez prawie dwukrotnie więcej mieszkańców miast niż wsi (odpowiednio 6,9% i 3,6%).

Ostatnim powodem wymienianym w spisie z 2011 roku były sprawy zdrowotne, związane z leczeniem lub rehabilitacją. Został on wskazany przez 0,2% respondentów. Pozostałe przyczyny migracji Polaków na pobyt czasowy trwający powyżej 3 miesięcy nie zostały nazwane, a stanowią one 5,5% odpowiedzi.

Porównując dane zgromadzone przez GUS w spisach w 2002 i 2011 roku, można zauważyć, że nie zmieniły się główne powody wyjazdów zagranicznych. Były to praca, sprawy rodzinne oraz edukacja. Zmieniły się dane dotyczące liczby osób, które decydowały się na wyjazd. Zdecydowanie wzrosła liczba wyjeżdżających w celu podjęcia pracy, a zmalała tych, którzy opuścili Polskę z powodu spraw rodzinnych. Zmieniła się też liczba osób, które zdecydowały się wyemigrować. W porównaniu z rokiem 2002 znacznie więcej Polaków przebywało za granicami Polski w 2011 roku. Dane te zestawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Porównanie liczby emigrantów w latach 2002 i 2011¹⁶

	Liczba osób przebywających za granicą powyżej trzech miesięcy	Liczba osób przebywających za granicą powyżej 1 roku
Marzec 2002 r.	786,1 tys.	626,2 tys.
Marzec 2011 r.	ok. 2 mln	ok. 1,5 mln

Źródło: Raport z wyników. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, GUS

Wydarzeniem, które spowodowało zmiany w migracji zarobkowej Polaków w pierwszej dekadzie XXI wieku, było przystąpienie Polski do Unii Europejskiej 1 maja 2004 roku. Zmiany te dotyczyły głównie kierunków migracji, typów i struktury. Było to konsekwencją sukcesywnego otwierania rynków pracy przez kolejne państwa członkowskie Unii Europejskiej. Przedakcesyjna migracja zarobkowa miała charakter cyrkulacyjny, a jej głównym kierunkiem były Niemcy. Po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej nastąpił wzrost emigracji wahadłowej, co związane było z możliwością podjęcia legalnej pracy w kolejnych krajach, które stopniowo otwierały swoje rynki pracy¹⁷.

Proces otwierania rynków pracy dla nowych obywateli Unii Europejskiej trwał 7 lat. Pierwszymi krajami, które umożliwiły legalną pracę, były Wielka Brytania, Irlandia i Szwecja. O atrakcyjności szczególnie dwóch pierwszych krajów zdecydowały znajomość języka oraz wysokie zarobki. Dwa lata później Polacy mogli podejmować pracę w kolejnych krajach: Hiszpanii, Portugalii, Grecji, Finlandii i Islandii. W przypadku Finlandii przeszkodą okazał się brak znajomości języka, co utrudniało znalezienie pracy w różnych sektorach. Również w 2006 roku Polacy mogli legalnie zatrudniać się we Włoszech, ale tutaj także barierą mogła być nieznajomość języka włoskiego. W kolejnych latach Polacy uzyskiwali swobodny dostęp do rynków pracy w następujących krajach: Holandii i Luksemburgu (2007), Francji (2008), Belgii, Danii i Norwegii (2009), Niemczech, Austrii i Szwajcarii (2011)¹⁸.

Otwarcie europejskich rynków pracy dla Polaków po 1 maja 2004 spowodowało, że znaczna liczba osób zdecydowała się na wyjazd czasowy, lecz bez sprecyzowania konkretnego terminu powrotu. W tym samym roku również, według statystyk, nastąpiło

¹⁶ Por. GUS, *Raport z wyników. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2012, s. 101.

¹⁷ Por. I. Kawecki, S. Trusz, A. Kwatera, B. Majerek, *Dzieci migrantów zarobkowych. Obywatele Europy czy eurosieroty?*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2015, s. 17–19.

¹⁸ Por. *Jak się Europa przed Polakiem otwierała*, http://gazetapraca.pl/gazetapraca/1.67527.9535543.Jak_sie_Europa_przed_Polakiem_otwierala.html (17.09.2018).

zmniejszenie liczby osób wyjeżdżających za granicę na stałe. Dotyczyło to zwłaszcza Niemiec i Ameryki Północnej¹⁹. Ale już w kolejnych latach (2005–2006) liczba osób wyjeżdżających z Polski na stałe wzrosła i wynosiła odpowiednio: 22 242 tys. osób i 46 936 tys. osób. W porównaniu do roku 2004 (18 877 tys. osób) był to znaczny wzrost²⁰.

Zwiększoną liczbę osób wyjeżdżających za granicę po 2004 roku potwierdzają również dane odnoszące się do wydanych pozwoleń na pracę w wybranych krajach europejskich. Dane te zostały zebrane w tabeli 2.

Tabela 2. Liczba wydanych pozwoleń na pracę w wybranych krajach europejskich w latach 2004–2006

Kraj	2004	2005	2006
Hiszpania	13 824	34 600	48 031
Irlandia	27 295	64 371	93 609
Niemcy	308 371	315 008	270 360
Wielka Brytania	73 500	129 440	159 855

Źródło: MRPiPS²¹

W Irlandii i Wielkiej Brytanii obywatele Polscy stanowili najliczniejszą grupę (65% w obydwu krajach) wśród pracowników przybyłych z krajów, które razem z Polską przystąpiły do Unii Europejskiej. Dane dotyczące Polaków w Irlandii zostały uzyskane w oparciu o liczbę wydanych im numerów ubezpieczeniowych i dotyczą one nie tylko pracowników, ale także studentów, niepracujących członków rodzin migrantów oraz innych osób przebywających w Irlandii, np. pracowników naukowych odbywających staże²².

Mimo odnotowanego spadku migracji zarobkowej do Niemiec oraz późniejszego otwarcia tego rynku pracy dla Polaków (2011 rok) kraj ten ciągle utrzymywał się w czołówce najczęściej wybieranych do wyjazdów w celu podjęcia pracy. Wyjazdy do Niemiec miały trochę inny charakter niż te do Wielkiej Brytanii i Irlandii. Pobyty w Niemczech były z reguły krótsze niż w Wielkiej Brytanii czy Irlandii, ale ogólna liczba

¹⁹ Por. R. Orłowska, *Wpływ emigracji zarobkowej na gospodarkę Polski*, Departament Analiz i Prognoz Ministerstwa Gospodarki, Warszawa 2007, s. 15.

²⁰ Por. GUS, *Rocznik demograficzny*, Warszawa 2008, s. 461.

²¹ Por. Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, dalej MRiPS, *Życie i pracować w Unii Europejskiej*, www.mpips.gov.pl/aktualnosci-wszystkie/zyc-i-pracowac-w-unii-europejskiej/art,4902,dostep-do-rynkow-pracy-panstw-eog.html (18.09.2018).

²² Por. M. Duszczyk, J. Wiśniewski, *Analiza społeczno-demograficzna migracji zarobkowej Polaków do państw EOG po 1 maja 2004 roku*, Ekspertyza przygotowana na zamówienie MSZ, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2007, s. 7–8.

miesiące, które Polacy przepracowali na tamtejszym rynku, była porównywalna z liczbą odnoszącą się do Wielkiej Brytanii i Irlandii²³.

Jeśli chodzi o wyjazdy do Hiszpanii, to ich zwiększona liczba była wynikiem umowy polsko-hiszpańskiej o pracownikach sezonowych podpisanej w 2002 roku. Pomimo otwarcia hiszpańskiego rynku pracy dla Polaków dopiero dwa lata po przystąpieniu Polski do Unii dostęp do legalnej pracy został ułatwiony. Jednakże to nie Polacy stanowili najliczniejszą grupę obcokrajowców na tamtejszym rynku pracy, ale obywatele Rumunii (192 tys.), Ukrainy (50 tys.) oraz Bułgarii (36 tys.)²⁴.

Różne źródła danych na temat wyjazdów zagranicznych Polaków po 1 maja 2004 wyraźnie pokazują znaczny ich wzrost. Według danych uzyskanych w badaniu ruchu turystycznego (*International Passenger Survey*) liczba osób odwiedzających Wielką Brytanię w 2006 roku była prawie 5 razy większa niż w 2003 roku²⁵. Wyniki *Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności* wskazują, że w 2006 roku liczba dorosłych Polaków, którzy spędzili za granicą więcej niż dwa miesiące, wzrosła o ponad 40%. Trend ten utrzymał się również w 2007 roku. W pierwszym kwartale liczba migrantów wzrosła o 34%, w drugim o 38%, by spaść do 19% w kolejnym kwartale²⁶.

Analizując dane dotyczące migracji Polaków w XXI wieku, można zaobserwować nowe zjawiska z nią związane. Znaczny wzrost liczby osób uczestniczących w migracjach spowodował większe zainteresowanie tym tematem²⁷. Zmieniły się główne kierunki migracji, którymi stały się Wielka Brytania i Irlandia. Kolejną zmianą był profil migranta. Coraz więcej osób wyjeżdżających za granicę mieściło się w przedziale wiekowym 18–34 lat. W roku 1997 osoby takie stanowiły 48% wszystkich migrujących, w roku 2002 – 63%, a w roku 2006 – ponad 70%²⁸. Migranci poakcesyjni są młodsi od tych, którzy uczestniczyli w migracjach przed 1 maja 2004 roku. Interesujący jest fakt, że średnia wieku była różna w zależności od kraju docelowego, np. najmłodsi migranci wyjeżdżali do Wielkiej Brytanii i w tym przypadku średnia wieku wynosiła 25 lat, a najstarsi do USA – średnia wieku to 46 lat. Poakcesyjne

²³ Por. M. Duszczyk, J. Wiśniewski, *Analiza społeczno-demograficzna migracji zarobkowej Polaków do państw EOG po 1 maja 2004 roku*, dz. cyt., s. 8.

²⁴ Por. M. Duszczyk, J. Wiśniewski, *Analiza społeczno-demograficzna migracji zarobkowej Polaków do państw EOG po 1 maja 2004 roku*, dz. cyt., s. 8.

²⁵ Por. P. Kaczmarczyk, J. Tyrowicz, *Współczesne migracje Polaków*, FISE, Warszawa 2007, s. 8.

²⁶ Por. P. Kaczmarczyk, *Współczesne migracje zagraniczne Polaków. Aspekty lokalne i regionalne*, Ośrodek Badań nad Migracjami UW, Warszawa 2008, s. 24; E. Kępińska, *Recent Trends in International Migration. The 2007 SOPEMI Report for Poland*, Ośrodek Badań nad Migracjami UW, Warszawa 2007, s. 38.

²⁷ Por. P. Kaczmarczyk, J. Tyrowicz, *Współczesne migracje Polaków*, dz. cyt., s. 10.

²⁸ Por. P. Kaczmarczyk, J. Tyrowicz, *Współczesne migracje Polaków*, dz. cyt., s. 10.

migracje zarobkowe stały się również domeną ludzi wykształconych. Nawet 30% osób wyjeżdżających do Wielkiej Brytanii czy Irlandii mogło posiadać dyplom ukończenia wyższej uczelni²⁹. Osoby wykształcone wyjeżdżające za granicę po 1 maja 2004 roku poszukiwały pracy odpowiadającej ich kwalifikacjom. Nadal jednak przeważało zatrudnienie w sektorach nisko płatnych, ale zauważalna była inna zmiana: społeczny awans populacji polskiej, która stawiała się coraz bardziej osiadła³⁰. Pewne zmiany dotyczą też mechanizmów mobilności. Ciągłe ważną rolę w zarobkowym wyjeździe zagranicznym pełnią sieci migracyjne. Dotyczy to zarówno komunikacji, jak też procesu decyzyjnego poprzedzającego wyjazd. To, co uległo zmianie, dotyczy charakteru tych sieci, ponieważ opierają się one raczej na relacjach koleżeńskich niż rodzinnych, oraz mechanizmów zdobywania zatrudnienia. Dzięki rozwojowi Internetu oraz poprawiającej się znajomości języków obcych wśród Polaków, oprócz zinstytucjonalizowanych form poszukiwania zatrudnienia, coraz bardziej powszechne stają się zindywidualizowane formy poszukiwania pracy³¹. Istnienie sieci migracyjnych niezmiennie ma wpływ na wybór krajów docelowych przez mieszkańców regionów Polski aktywnie uczestniczących w migracjach, np. Londyn wybierany jest przez mieszkańców Sokółki, a Niemcy przez mieszkańców Śląska i województwa opolskiego, zarówno w migracjach przed-, jak i poakcesyjnych³².

Z danych Głównego Urzędu Statystycznego dotyczących poakcesyjnej migracji Polaków wynika, że trend polegający na zwiększającej się liczbie osób wyjeżdżających za granicę utrzymywał się do 2007 roku. W roku 2008 zaobserwowano spadek liczby migrantów, co było wynikiem światowego kryzysu ekonomicznego, a w kolejnym, 2009 roku, liczba ta dalej uległa zmniejszeniu. Według danych zgromadzonych przez GUS w końcu 2009 roku poza granicami Polski przebywało czasowo około 1870 tys. Polaków. Było to o 340 tys. mniej niż w 2008 roku (około 2210 tys.). Zmniejszającą się liczbę Polaków za granicą potwierdziły również dane pochodzące z brytyjskiego rejestru Worker Registration Scheme, według którego liczba zarejestrowanych w Wielkiej Brytanii pracowników z Polski w 2009 roku zmniejszyła się o prawie połowę w stosunku do roku 2008. Mimo zauważalnego spadku liczby migrantów była ona

²⁹ Por. P. Kaczmarczyk, J. Tyrowicz, *Współczesne migracje Polaków*, dz. cyt., s. 11; M. Garapich, I. Grabowska, E. Jaźwińska, *Migracje poakcesyjne z Polski*, w: *25 wykładów o migracjach*, red. M. Lesińska, M. Okólski, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2018, s. 212.

³⁰ Por. M. Garapich, I. Grabowska, E. Jaźwińska, *Migracje poakcesyjne z Polski*, dz. cyt., s. 212.

³¹ Por. P. Kaczmarczyk, J. Tyrowicz, *Współczesne migracje Polaków*, dz. cyt., s. 10–11.

³² Por. M. Garapich, I. Grabowska, E. Jaźwińska, *Migracje poakcesyjne z Polski*, dz. cyt., s. 212.

ciągle wyższa niż na początku okresu po przystąpieniu przez Polskę do Unii Europejskiej. Zdecydowana większość – około 1570 tys. – emigrantów z Polski przebywała w krajach członkowskich UE, z czego najwięcej osób przebywało w Wielkiej Brytanii (555 tys.), Niemczech (415 tys.), Irlandii (140 tys.) oraz we Włoszech, Niderlandach i Hiszpanii (po około 85 tys.)³³.

Oprócz zmniejszonego zainteresowania migracyjnymi wyjazdami zagranicznymi zaobserwowano zwiększenie re-emigracji. Powracający to głównie osoby z Wielkiej Brytanii, Irlandii, Niemiec i Stanów Zjednoczonych. Zaobserwowano również zmianę w kierunkach migracji – część osób nie wróciła do Polski, ale przeniosła się do innych krajów, np. do Norwegii³⁴. Innymi popularnymi kierunkami w migracjach po 1 maja 2004 roku stały się kraje formalnie nienależące do Unii Europejskiej, ale objęte swobodą przemieszczania i osiedlania się. Przykładem kraju wybieranego zwłaszcza przez pielęgniarki oraz pracowników budowlanych jest Islandia³⁵.

Od roku 2010 zauważalny był wzrost liczby Polaków przebywających czasowo poza granicami kraju. W porównaniu z rokiem 2009 było to o około 120 tys. osób więcej. Nie zmieniły się natomiast państwa, do których najchętniej wyjeżdżali Polacy: Wielka Brytania, Niemcy, Irlandia i Niderlandy³⁶.

Od 2011 do końca 2017 roku liczba Polaków przebywających poza granicami kraju stopniowo rosła. Szczegółowe dane zostały zawarte w tabeli 3. Zdecydowana większość migrantów przebywała w krajach Unii Europejskiej³⁷.

Tabela 3. Liczba Polaków przebywających poza granicami kraju w latach 2011–2017

Rok	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Liczba migrantów (tys.)	2060	2130	2196	2320	2397	2515	2540

Źródło: GUS

O ile przystąpienie Polski do Unii Europejskiej spowodowało dynamiczny wzrost liczby osób wyjeżdżających, o tyle niewiele zmieniło się, jeśli chodzi o powody

³³ Por. GUS, *Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004–2009*, Materiał na konferencję prasową w dniu 24 września 2010 roku, Warszawa 2010, s. 1–4.

³⁴ Por. GUS, *Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004–2009*, dz. cyt., s. 4.

³⁵ Por. M. Garapich, I. Grabowska, E. Jaźwińska, *Migracje poakcesyjne z Polski*, dz. cyt., s. 213.

³⁶ Por. GUS, *Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004–2010*, Warszawa 2011, s. 3–4.

³⁷ Por. GUS, *Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004–2016*, Warszawa 2017, s. 2.

wyjazdów, wśród których dominującym pozostał wyjazd zarobkowy. W 2006 roku 91% wszystkich migrantów stanowili migranci zarobkowi. Był to wzrost zarówno w porównaniu z rokiem 2004, jak i 2005 i liczba ta ciągle rosła w 2007 roku do osiągnięcia 94% w trzecim kwartale³⁸. Z jednej strony wynikało to z różnic w dochodach i warunkach życia w Polsce i krajach docelowych, a z drugiej spowodowane było sytuacją na polskim rynku pracy³⁹.

Zarobkowy charakter migracji poakcesyjnych potwierdzają również wyniki badań *Polish migrants survey results*⁴⁰. Prawie 60% respondentów podało powody finansowe oraz bezrobocie w kraju jako główne powody wyjazdu za granicę. Oprócz tych dwóch podawane były też następujące: łatwiejsze życie (41,4%), możliwości rozwoju osobistego i zawodowego (31,3%), ucieczka od sytuacji ekonomicznej i politycznej w Polsce (17,8%) oraz lepsza przyszłość dla dzieci (13,9%).

Badania przeprowadzone wśród Polaków pracujących za granicą i zatrudnionych przez Work Service również potwierdzają, że migracje zagraniczne miały głównie charakter zarobkowy⁴¹. Jednocześnie, jak wynika z dokładniejszej analizy aspektu finansowego wyjazdów, głównym powodem była przede wszystkim chęć zdobycia pracy lepiej płatnej niż ta, którą Polacy wykonywali w kraju. Odpowiedź taką podało prawie 75% respondentów zatrudnionych w przemyśle i produkcji, prawie 80% zatrudnionych w budownictwie oraz 84% zatrudnionych w usługach. Brak pracy w Polsce jako główny powód wyjazdu za granicę podany został przez 34% respondentów z branży przemysłowej, a tylko niecałe 12% pracujących w budownictwie podało taką odpowiedź. Jako pozostałe powody wyjazdów za granicę wskazywane były następujące: chęć podjęcia pracy za granicą oraz zdobycie nowych kwalifikacji. Odpowiedzi te podawane były głównie przez osoby zatrudnione w budownictwie. Z kolei najwyższy odsetek odpowiedzi (16%) wśród pracujących w budownictwie dotyczył otrzymania konkretnej oferty pracy. Osoby biorące udział w badaniu były również zachęcane przez członków rodziny lub znajomych do podjęcia pracy za

³⁸ Por. E. Kępińska, *Recent Trends in International Migration. The 2007 SOPEMI Report for Poland*, dz. cyt., s. 39.

³⁹ Por. P. Kaczmarczyk, J. Tyrowicz, *Współczesne migracje Polaków*, dz. cyt., s. 8–9.

⁴⁰ Por. CRONEM, *Polish migrants survey results* (Commissioned by the BBC Newsnight), https://www.surrey.ac.uk/cronem/files/CRONEM_BBC_Polish_survey%20results.pdf (08.10.2018).

⁴¹ Por. M. Duszczek, K. Matuszczyk, *A one-way ticket? Migration in Europe from the perspective of CEE countries*, Central and Eastern Europe Development Institute, Warsaw 2015, s. 26.

granicą. Prawie 12% respondentów zatrudnionych w przemyśle i usługach oraz 7% zatrudnionych w produkcji udzieliło takiej odpowiedzi⁴².

Chęć znalezienia lepiej płatnej pracy od tej dostępnej w Polsce była najczęściej podawaną odpowiedzią w najmłodszej grupie wiekowej. Aż 86,5% osób w wieku 21–25 lat podało taki powód wyjazdu. Wśród osób powyżej 40 roku życia przeważającą odpowiedzią była chęć spróbowania innej pracy za granicą (39,5%). Prawie 43% osób w wieku 36–40 lat podało brak pracy w Polsce jako główny powód wyjazdu z Polski⁴³.

W badaniu⁴⁴ respondenci zapytani zostali również o osiągnięcie celu, którym było znalezienie lepiej płatnego zajęcia. Ponad 90% badanych, niezależnie od sektora zatrudnienia i grupy wiekowej, odczuło poprawę sytuacji finansowej. Wyjaśniać by to mogło dalszą chęć pracy za granicą. Oprócz sektora usług, gdzie odsetek odpowiedzi twierdzących wyniósł prawie 74%, we wszystkich pozostałych było to od 80% do 97%.

Chociaż główny motyw wyjazdu Polaków za granicę – aspekt finansowy – pozostaje niezmienny od dłuższego czasu, w wyniku migracji poakcesyjnych zmienił on swój charakter. Podejmujący za granicą pracę Polacy nie ograniczają się do zarabiania pieniędzy i przesyłania ich rodzinie pozostającej w Polsce, ale przeznaczają je na edukację zarówno dzieci, jak i swoją, a ich styl życia upodabnia się do modelu miejscowego⁴⁵.

Oprócz powodów, dla których Polacy zdecydowali się migrować do Wielkiej Brytanii, w badaniu *Class and Ethnicity – Polish Migrants in London*⁴⁶ analizie poddano motywy zachowań Polaków. W odniesieniu do czasu trwania migracji oraz jej charakteru wyróżniono cztery kategorie migrantów: „bociany”, „chomiki”, „poszukiwacze” oraz „osiedleńcy”.

Grupę pierwszą, „bociany”, stanowiącą 20% migrantów, tworzyli migranci sezonowi, którzy znaleźli zatrudnienie w zawodach nisko płatnych. Do grupy należeli między innymi rolnicy pracujący na budowach czy też studenci zainteresowani pracą wakacyjną. Długość pobytu „bocianów” w Londynie wynosiła od dwóch do sześciu miesięcy. Ważnym elementem działania „bocianów” były sieci migracyjne, dzięki

⁴² Por. M. Duszczyk, K. Matuszczyk, *A one-way ticket? Migration in Europe from the perspective of CEE countries*, dz. cyt., s. 27.

⁴³ Por. M. Duszczyk, K. Matuszczyk, *A one-way ticket? Migration in Europe from the perspective of CEE countries*, dz. cyt., s. 28.

⁴⁴ Por. M. Duszczyk, K. Matuszczyk, *A one-way ticket? Migration in Europe from the perspective of CEE countries*, dz. cyt., s. 29.

⁴⁵ Por. M. Garapich, I. Grabowska, E. Jaźwińska, *Migracje poakcesyjne z Polski*, dz. cyt., s. 213.

⁴⁶ Por. J. Eade, S. Drinkwater, M.P. Garapich, *Class and Ethnicity – Polish Migrants in London: Full Research Report*, CRONEM 2006, s. 10–12.

którym migranci znajdowali zarówno pracę, jak i zakwaterowanie i dlatego też żyli oni głównie w polskich skupiskach, co często prowadziło do konfliktów. Sposób funkcjonowania „bocianów” mógł mieć długotrwały charakter, a swoją sytuację, którą określali jako poprawiającą się, zawsze odnosili do realiów polskich⁴⁷.

Głównym powodem, dla którego przedstawiciele kolejnej grupy – „chomiki” (16% wszystkich migrantów) – decydowali się wyjechać do Wielkiej Brytanii, było zarobienie pieniędzy umożliwiającą inwestycję w Polsce. Ich pobyt za granicą miał charakter jednorazowy i w porównaniu z „bocianami” trwał dłużej. To, co łączyło migrantów z obydwu grup, to niskopłatne zajęcia oraz przebywanie głównie wśród rodaków⁴⁸.

Największą grupę migrantów (42%) stanowili „poszukiwacze”. Należały do niej głównie osoby młode, ambitne, z indywidualistycznym podejściem do życia. Znajdowali oni zatrudnienie zarówno w zawodach niskopłatnych, jak i tych wymagających wysokich kwalifikacji. To, co ich odróżniało od poprzednich dwóch grup, to otwartość jeśli chodzi o dalsze plany migracyjne, co w badaniu zostało określone jako „celowa nieprzewidywalność”⁴⁹. Cechował ich brak decyzji w odniesieniu do daty ewentualnego powrotu do kraju czy też pozostania za granicą. Ich celem było zwiększanie kapitałów: społecznego i ekonomicznego zarówno w Polsce, jak i w Zjednoczonym Królestwie. Nie wykluczali powrotu do kraju w przypadku poprawy sytuacji, ale też brali pod uwagę pozostanie w Londynie lub wyjazd do innego miejsca. Swoim podejściem chcieli pokazać, że umieją się dostosować do różnych warunków panujących we współczesnym świecie⁵⁰.

Ostatnia grupa, „osiedleńcy” (22%), to migranci deklarujący chęć pozostania w Wielkiej Brytanii. Ważnym elementem jest dla nich mobilność społeczna, którą odnosili przede wszystkim do społeczeństwa brytyjskiego. Jest to jedyna grupa, która podkreślała istnienie klas społecznych i związany z tym awans społeczny⁵¹.

W roku 2018, czyli 14 lat po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej, niezmiennie pozostaje główny powód wyjazdów za granicę, a jest nim chęć znalezienia

⁴⁷ Por. J. Eade, S. Drinkwater, M.P. Garapich, *Class and Ethnicity – Polish Migrants in London*, dz. cyt., s. 10–11.

⁴⁸ Por. J. Eade, S. Drinkwater, M.P. Garapich, *Class and Ethnicity – Polish Migrants in London*, dz. cyt., s. 11.

⁴⁹ Por. J. Eade, S. Drinkwater, M.P. Garapich, *Class and Ethnicity – Polish Migrants in London*, dz. cyt., s. 11.

⁵⁰ Por. J. Eade, S. Drinkwater, M.P. Garapich, *Class and Ethnicity – Polish Migrants in London*, dz. cyt., s. 11.

⁵¹ Por. J. Eade, S. Drinkwater, M.P. Garapich, *Class and Ethnicity – Polish Migrants in London*, dz. cyt., s. 11–12.

dobrze płatnej pracy. Wskazuje na niego aż 80% biorących udział w badaniu przeprowadzonym przez Work Service⁵². Kolejnym podawanym powodem jest wyższy standard życia. W porównaniu z rokiem 2017 o 5% więcej badanych (29%) wskazało lepsze warunki socjalne za granicą jako powód migracji⁵³. Na kolejnych pozycjach znalazły się następujące przyczyny wyjazdu: możliwość podróżowania (23,8%) oraz lepsze perspektywy rozwoju (24,3%). W porównaniu z badaniem z roku 2017 w roku 2018 znacznie mniej osób wymieniło brak odpowiedniej pracy w Polsce jako powód migracyjnego wyjazdu zarobkowego (24% i 16%). Chociaż główny cel migracji zagranicznych pozostaje właściwie niezmienny, warto wspomnieć, że nie jest on cechą charakterystyczną tylko migracji poakcesyjnych. Odsetek osób przebywających za granicą w latach 1994–2003 był również dość wysoki i wynosił 65–80%⁵⁴.

Dane pochodzące z roku 2007 wyraźnie wskazują na inny niż zarobkowy czynnik charakteryzujący migracje poakcesyjne. Jest nim łączenie lub powiększanie gospodarstw domowych⁵⁵. Potwierdzeniem tego są dane dotyczące Współczynnika Selektowności Migracji. W latach 2004–2007 selektywność migracji do Wielkiej Brytanii ze względu na płeć cechowała się dość silną maskulinizacją, natomiast w latach 2007–2009 współczynnik ten powrócił do wartości sprzed 1 maja 2004⁵⁶. Potwierdzeniem faktu, że liczba Polaków osiedlających się w Wielkiej Brytanii zwiększała się, są również dane dotyczące liczby dzieci tam urodzonych przez polskie kobiety⁵⁷.

Oprócz celu wyjazdu migracyjnego badaniom poddawana była długość pobytu za granicą. Jak wynika z danych zgromadzonych w Narodowym Spisie Powszechnym w 2002 roku, około 80% migrantów przebywało w krajach docelowych co najmniej rok. Dane zgromadzone w spisie w 2011 roku wskazują na podobną strukturę emigracji. Brakuje danych dotyczących struktury migracji w latach 2004–2006, natomiast lata 2008–2013 cechowały się pewną stabilnością w odniesieniu do stałych mieszkańców Polski przebywających za granicą co najmniej rok⁵⁸.

⁵² Por. *Migracje zarobkowe Polaków VIII*, 2018, www.workservice.pl (04.11.2018).

⁵³ Por. *Migracje zarobkowe Polaków VII*, 2017, s. 16, www.workservice.pl (04.11.2018).

⁵⁴ Por. A. Fihel, w: *Recent Trends in International Migration in Poland. The 2011 SOPEMI Report*, Ośrodek Badań nad Migracjami UW, Warszawa 2011, s. 64–65; M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga, *Dekada członkostwa Polski w UE*, WUW, Warszawa 2014, s. 55.

⁵⁵ Por. M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga, *Dekada członkostwa Polski w UE*, dz. cyt., s. 55.

⁵⁶ Por. M. Anacka, *Poakcesyjne migracje Polaków – ciągłość czy zmiana. Studia migracyjne*, „Przegląd Polonijny” (2010) nr 4, s. 37–54; M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga, *Dekada członkostwa Polski w UE*, dz. cyt., s. 56.

⁵⁷ Por. M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga, *Dekada członkostwa Polski w UE*, dz. cyt., s. 57.

⁵⁸ Por. M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga, *Dekada członkostwa Polski w UE*, dz. cyt., s. 57.

Nowym czynnikiem charakteryzującym migracje jest strategia, zgodnie z którą wyjazdy zagraniczne nie są uwarunkowane tylko i wyłącznie przez kraj pochodzenia migranta i kraj docelowy. Migracje polegają również na swobodnym przemieszczaniu się pomiędzy krajami, głównie tymi należącymi do Wspólnoty⁵⁹.

Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej 1 maja 2004 roku spowodowało, że Polacy zyskali nowy pakiet praw: obywatelskich, politycznych i społecznych, dzięki którym mogli się swobodnie przemieszczać, podejmować pracę oraz wybrać miejsce zamieszkania poza granicami kraju. Zagraniczne migracje, które mają miejsce od tamtego czasu, można podzielić ze względu na uwarunkowania im towarzyszące. Faza początkowa migracji poakcesyjnych związana była ze zmianą statusu osób, które za granicę wyjechały przed 1 maja 2004 roku. Fazę drugą cechowała kumulacja ruchów migracyjnych trwająca od 2006 do 2008 roku – początku światowego kryzysu gospodarczego, który doprowadził do znacznego spowolnienia ruchów migracyjnych, do roku 2012. Po tym czasie nastąpiła faza normalizacji ruchów migracyjnych⁶⁰.

Według danych GUS na koniec 2018 roku poza granicami kraju czasowo przebywało 2455 tys. Polaków. Głównym powodem wyjazdu była chęć podjęcia pracy za granicą. Najczęściej wybieranymi kierunkami migracji zagranicznych pozostają Wielka Brytania, Niemcy, Holandia, Irlandia, Włochy oraz Norwegia⁶¹. Współczesna migracja zarobkowa Polaków nie jest zjawiskiem nowym. Nie zmienił się także główny jej powód, jakim jest poszukiwanie lepszego zatrudnienia. Zmieniły się jednak pewne aspekty charakteryzujące wyjazdy migracyjne. Jednym z nich jest legalność migracji i zatrudnienia, co stało się możliwe w związku z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej w maju 2004 roku i sukcesywnym otwieraniem rynków pracy, w których Polacy mogli podejmować zatrudnienie. Zmiany nastąpiły także w kierunkach migracyjnych: Wielka Brytania i Irlandia znacznie zyskały, a Niemcy straciły na znaczeniu. Polacy zaczęli także podejmować pracę w krajach formalnie nie należących

⁵⁹ Por. J. Koehler, F. Laczko, C. Aghazarm, J. Schad, *Migration and the Economic Crisis in the European Union: Implications for Policy*, International Organisation for Migration, Brussels 2010; J. Napierała, P. Trevena, *Patterns and determinants of sub-regional migration: A case study of Polish construction workers in Norway*, w: *A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe*, red. R. Black, G. Engbersen, M. Okólski, C. Pantiru, Amsterdam University Press, Amsterdam 2010, s. 51–71; M. Moskal, *Transnational social networks, human capital and economic resources of Polish immigrants in Scotland*, w: *Mobility in Transition. Migration Patterns after EU Enlargement*, red. B. Glorius, I. Grabowska-Lusińska, K. Aimee, Amsterdam University Press, Amsterdam 2013, s. 155–168.

⁶⁰ Por. M. Garapich, I. Grabowska, E. Jaźwińska, *Migracje poakcesyjne z Polski*, dz. cyt., s. 208.

⁶¹ Por. M. Cierniak-Piotrowska, A. Dąbrowska, A. Franecka, K. Stelmach, Z. Kostrzewa, P. Kaczorowski, D. Szałtys, A. Dobrzyńska, M. Potocka, P. Ziółkowska, *Sytuacja demograficzna Polski do 2019 r. Migracje zagraniczne ludności w latach 2000–2019*, GUS, Warszawa 2020, s. 32.

do Unii Europejskiej, ale objętych swobodą przemieszczania i osiedlania się, np. w Islandii i Norwegii. Kolejną zaobserwowaną zmianą jest profil osób wyjeżdżających: migracje w XXI wieku są domeną ludzi młodych i wykształconych. Z czasem zmianie uległ też charakter zagranicznych migracji zarobkowych, które przestały być tylko sposobem na zarobienie pieniędzy w celu utrzymania rodziny pozostającej w kraju, ale umożliwiły zarówno migrantowi, jak i jego rodzinie inwestycję np. w wykształcenie.

1.2. Migracje jako obszar polityki państwa

Wyjazdy zagraniczne Polaków po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej wymusiły działania w zakresie polityki migracyjnej. Wynikało to z kilku czynników: skali zjawiska i jego dynamiki oraz tego, że uczestniczyło w nich więcej, w porównaniu z poprzednimi falami migracyjnymi, osób młodych posiadających wysokie kwalifikacje. W związku z tym, że wyjazdy przybrały na sile, konieczne było podjęcie nowych działań w celu ochrony interesów obywateli naszego kraju przebywających za granicą. Ponadto wyjazdy zagraniczne ludzi młodych bez określonym planów i strategii migracyjnych wymusiły zainteresowanie kwestiami migracji powrotnych. Kolejną kwestią wymagającą działań były zmiany na polskim rynku pracy, w wyniku których Polska stała się rynkiem pracy dla cudzoziemców⁶².

Polityka migracyjna to działania danego kraju wobec jego obywateli i osób identyfikujących się z daną wspólnotą państwowo-narodową przebywających poza granicami kraju (tzw. diaspora) oraz wobec cudzoziemców przebywających na jego terytorium⁶³. Politykę migracyjną można rozpatrywać ewentualnie tylko w odniesieniu do cudzoziemców przybywających do danego kraju. Wtedy jest to polityka imigracyjna. Szersze rozumienie pojęcia polityka migracyjna odnosi się do obywateli wyjeżdżających do innych krajów i emigrantów oraz ich potomków przebywających poza granicami kraju, a także obejmuje politykę repatriacyjną i działania mające na celu zachęcenie rodaków do powrotu do kraju ich pochodzenia⁶⁴.

Jednym z dokumentów omawiających założenia polskiej polityki migracyjnej jest *Polityka migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania*⁶⁵. W dokumencie tym zostały opisane najważniejsze uwarunkowania, które doprowadziły do dzisiejszej sytuacji migracyjnej Polski. Do omawianych w dokumencie zagadnień należą następujące: imigracje legalne, przeciwdziałanie nielegalnej migracji, ochrona cudzoziemców w Polsce, integracja cudzoziemców, obywatelstwo i repatriacja, emigracja zarobkowa – migracje powrotne, sprawne funkcjonowanie systemu prawnego i instytucjonalnego, międzynarodowe uwarunkowania polityki migracyjnej Polski i jej

⁶² Por. Zespół do Spraw Migracji, *Polityka migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania*, Wersja z dnia 20 lipca 2011 r., Departament Polityki Migracyjnej MSWiA, Warszawa 2012, s. 7.

⁶³ Por. M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga, *Dekada członkostwa Polski w UE*, dz. cyt., s. 307.

⁶⁴ Por. M. Lesińska, M. Duszczek, *Polityka migracyjna*, w: *25 wykładów o migracjach*, red. M. Lesińska, M. Okólski, dz. cyt., s. 251–252.

⁶⁵ Por. Zespół do Spraw Migracji, *Polityka migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania*, dz. cyt.

związki z innymi politykami oraz monitoring procesów migracyjnych. Dokument ten obejmuje również liczne rekomendacje. Dotyczą one jednak głównie osób przyjeżdżających do Polski i obejmują następujące zagadnienia:

- określenie rozwiązań prawnych w zakresie pobytu i pracy na terytorium Polski dla wybranych grup cudzoziemców;
- dostosowanie polityki migracyjnej do priorytetów rynku pracy;
- wzmocnienie obecności cudzoziemców kształcących się i prowadzących badania naukowe w Polsce;
- działania skierowane do cudzoziemców polskiego pochodzenia;
- przeciwdziałanie nielegalnej migracji;
- ochronę międzynarodową cudzoziemców w Polsce;
- integrację cudzoziemców;
- wzmocnienie systemu zarządzania migracjami;
- współpracę międzynarodową;
- monitoring realizacji polityki migracyjnej⁶⁶.

Według autorów dokumentu⁶⁷ rekomendacje dotyczące migrantów i ich rodzin muszą być opracowane w odniesieniu do stanu polskiej polityki społeczno-ekonomicznej, tzn. muszą uwzględniać rzeczywistą sytuację, jak również nie mogą ingerować w procesy migracyjne, ponieważ stanowią one jedną ze swobód obywatelskich. Wśród rekomendacji zostały wymienione następujące:

- precyzyjne określenie skali zjawiska migracji zarobkowej oraz prowadzonej za granicą działalności w oparciu o stworzony system monitoringu;
- zwiększanie możliwości przekazu informacji dla osób przebywających poza granicami Polski, np. za pośrednictwem systemu sieci publicznych służb zatrudnienia państw członkowskich UE, portali internetowych, spotkań z Polonią czy poprzez sieć polskiego duszpasterstwa, a także poprzez stowarzyszenia i organizacje społeczne itp.;
- prowadzenie polityki informacyjnej dotyczącej możliwości aktywności zawodowej w Polsce;

⁶⁶ Por. *Polityka migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania*, dz. cyt., s. 13–21, <https://www.emn.gov.pl/esm/aktualnosci/9369,Rzad-przyjal-strategiczny-dokument-zatytulowany-Polityka-migracyjna-Polski-stan-.html> (07.01.2019).

⁶⁷ Por. *Polityka migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania*, dz. cyt., s. 88–89.

- umożliwienie lepszego dostępu do nauczania języka polskiego oraz historii dla dzieci i młodzieży mieszkającej za granicą, włączając w to elektroniczne formy przekazu;
- podjęcie działań mających na celu wsparcie adaptacji dzieci migrantów powrotnych w polskim systemie szkolnictwa;
- wspieranie członków rodzin migrantów pozostający w Polsce;
- wzmocnienie systemu stałych kontaktów z organizacjami polonijnymi, poprzez działalność polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych;
- wzmocnienie działań w ramach polskiej polityki zagranicznej mających na celu poprawę sytuacji i wizerunku Polaków mieszkających za granicą bez podziału na emigrację przed i po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, włączając w to przeciwdziałanie możliwościom stosowania praktyk dyskryminacyjnych w stosunku do Polaków przebywających na emigracji⁶⁸.

W dokumencie zwrócono uwagę na konieczność stworzenia rozwiązań systemowych oraz monitoringu w celu analizy zarówno skutków procesów emigracji zarobkowej, jak też efektów podejmowanych działań. Wśród takich rekomendacji znalazły się zmiana ordynacji wyborczej umożliwiającą łatwiejsze uczestnictwo migrantów w życiu politycznym kraju oraz opracowanie systemu monitorującego procesy społeczne w Polsce głównie w odniesieniu do rodzin osób przebywających za granicą⁶⁹. W 2014 roku Rada Ministrów przyjęła plan wdrażania dla dokumentu *Polityka migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania*. Znajdują się w nim propozycje rozwiązań służących realizacji przyjętych założeń, określone są podmioty odpowiedzialne za ich wdrożenie, a także koszty wdrożenia oraz źródła finansowania planowanych wydatków. Plan wdrażania ma na celu monitorowanie zjawisk odnoszących się do szeroko rozumianego problemu migracji⁷⁰. W ramach konkluzji z dwóch pierwszych sprawozdań z realizacji planu wdrażania dla dokumentu *Polityka migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania* (za rok 2014 i pierwszy kwartał 2015 roku) należy zintensyfikować działania dotyczące integracji cudzoziemców⁷¹. W marcu 2017 roku na wniosek ministra spraw wewnętrznych i administracji Mariusza Błaszczaka rząd unieważnił dokument *Polityka migracyjna*

⁶⁸ Por. *Polityka migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania*, dz. cyt., s. 88–89.

⁶⁹ Por. *Polityka migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania*, dz. cyt., s. 89–90.

⁷⁰ Por. <https://bip.kprm.gov.pl/kpr/form/r1558.Plan-wdrazania-dla-dokumentu-Polityka-migracyjna-Polski-stan-obecny-i-postulowane.html> (02.07.2019).

⁷¹ Por. <http://www.migrant.info.pl/aktualnosc/items/polityka-migracyjna-polski-stan-obecny-i-postulowane-dzialania.html> (02.07.2019).

Polski – stan obecny i postulowane działania, ponieważ nie uwzględniał sytuacji kryzysu migracyjnego, którego doświadczyła Europa w tamtym czasie⁷².

Polityka migracyjna Polski konstruowana jest przez różne organy państwowe w oparciu o wymogi wynikające głównie z członkostwa naszego kraju w Unii Europejskiej. Odpowiedzialnymi za problematykę migracji są ministrowie: Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji, Minister Spraw Zagranicznych oraz Minister Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej.

Do zadań i kompetencji Ministra Spraw Zagranicznych w zakresie polityki migracyjnej państwa należą: ustalanie organizacji i kierowanie działalnością placówek zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej i koordynowanie działań związanych z zapewnieniem bezpieczeństwa placówek oraz reprezentowanie i ochrona interesów polskich obywateli i polskich osób prawnych za granicą, a także współpraca z Polakami zamieszkałymi za granicą, w tym wspieranie polskich instytucji kulturalnych i oświatowych za granicą⁷³.

Cele i kierunki polskiej polityki migracyjnej realizowanej przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych zawarte są w *Rządowym Programie Współpracy z Polonią i Polakami za Granicą*⁷⁴. W XXI wieku uchwalone zostały trzy tego typu programy: w roku 2002, 2007 i 2015.

W pierwszym z tych dokumentów wyszczególnione i opisane zostały główne kierunki i działania w obszarze polskiej polityki migracyjnej. Jednym z celów było zapewnienie możliwości kultywowania polskiej kultury przez Polaków zamieszkałych w różnych krajach. Kolejny stanowiło podjęcie działań zmierzających do podniesienia znaczenia mniejszości polskich w różnych aspektach życia w krajach zamieszkania, m.in. w życiu politycznym, kulturalnym, gospodarczym etc. Następny zapis w dokumencie mówił o wspieraniu działalności gospodarczej prowadzonej poza granicami kraju oraz podjęciu działań wspierających polskie interesy państwowe i narodowe. Cele nie koncentrowały się wyłącznie na aspektach związanych z biznesem, ale obejmowały takie zagadnienia, jak stwarzanie Polakom coraz większych możliwości

⁷² Por. <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/blaszczak-rzad-uniewaznil-dokument-w-sprawie-polityki-migracyjnej,725200.html> (02.07.2019).

⁷³ Por. MSZ, https://www.msz.gov.pl/pl/ministerstwo/minister/zadania_i_kompetencje/zadania_i_kompetencje_ministra_spraw_zagranicznych (14.01.2019).

⁷⁴ Por. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, dalej MSZ, <https://www.msz.gov.pl/resource/ad28993a-f211-4db2-8263-c655c928410b> (09.02.2019).

zarówno uczenia się, jak i doskonalenia języka ojczystego oraz zapewnienie dostępu do dóbr ojczystej kultury narodowej i rzetelnej informacji o Polsce⁷⁵.

Uchwalenie programu rządowego w 2007 roku uwarunkowane było m.in. przez przystąpienie Polski do Unii Europejskiej⁷⁶. Cele zapisane w programie pokrywały się z tymi z poprzedniego dokumentu, ale wyraźnie też nawiązywały do nowej sytuacji związanej ze stale zwiększającą się liczbą osób migrujących. Dzięki zapisom w programie Polacy mieli zapewnioną ochronę swoich praw, jako efekt prawa międzynarodowego oraz umów dwustronnych. Kolejnym elementem polityki migracyjnej było wspieranie polskiej kultury, edukacji, a także środowisk polonijnych. W związku z nową sytuacją, jaką było przystąpienie Polski do Unii Europejskiej, dokument zawierał zapis dotyczący ułatwienia powrotu do Polski z emigracji, również tej po 1 maja 2004 roku. Działania podejmowane zgodnie z polityką migracyjną miały służyć promocji naszego kraju za granicą⁷⁷. Cele polityki zawarte w tym dokumencie zostały podzielone na poszczególne kierunki działań. Pierwszy z nich dotyczy ochrony praw osób polskiego pochodzenia i obejmuje zagadnienia takie, jak monitorowanie sytuacji mniejszości polskich i podejmowanie adekwatnych działań w przypadku naruszania praw. Istotnym zapisem w ramach tego kierunku działań jest zapewnienie pomocy migrantom zarobkowym przez polski rząd, m.in. poprzez doskonalenie systemu organizacji opieki konsularnej. Kierunek drugi związany jest z oświatą, szkolnictwem wyższym oraz sportem. Działania w ramach tego kierunku koncentrują się na zapewnieniu dostępu do nauki języka polskiego, historii i kultury Polski wśród rodaków przebywających poza granicami. Oprócz szeroko rozumianego wspierania oświaty polskojęzycznej działania mają również zapewnić promocję sportu oraz rozwijanie polityki stypendialnej. Kierunek trzeci obejmuje działania związane z kulturą, dziedzictwem narodowym oraz polityką historyczną. Wśród szczegółowych wymienić można zapewnienie Polakom mieszkającym za granicą dostępu do dóbr kultury polskiej, podtrzymywanie tożsamości narodowej czy też promowanie polskiej kultury i języka za granicą. Kolejne działania w obrębie tego kierunku obejmują sprawy związane z polepszeniem sytuacji kombatanów czy też ochroną polskich zabytków.

⁷⁵ Por. MSZ, *Rządowy Program Współpracy z Polonią i Polakami za Granicą*, <http://www.polonia-gospodarka.com/informacje/rzadowyprogramwspolpracy/index.html#3e020897d80e4864b> (09.02.2019).

⁷⁶ Por. MSZ, <https://www.msz.gov.pl/resource/ad28993a-f211-4db2-8263-c655c928410b> (09.02.2019), s. 4–5.

⁷⁷ Por. MSZ, <https://www.msz.gov.pl/resource/ad28993a-f211-4db2-8263-c655c928410b> (09.02.2019), s. 7.

Kierunek czwarty wyznacza działania ukierunkowane na funkcjonowanie mediów polonijnych. Szczegółowe działania koncentrują się na tworzeniu i wspieraniu zarówno publikacji prasowych, jak i mediów elektronicznych w krajach przebywania Polaków. Kolejnym zadaniem jest zapewnienie Polonii rzetelnych informacji o Polsce, m.in. poprzez zapewnienie jak najszerzego dostępu do Telewizji Polonia i Polskiego Radia oraz stworzenie wortalu internetowego zajmującego się sprawami Polonii.

Działania w ramach kolejnego kierunku, dotyczącego organizacji w ramach diaspory, koncentrują się na podnoszeniu rangi i znaczenia Polonii i mniejszości polskich za granicą w różnych aspektach życia: społecznym, kulturalnym, politycznym czy społecznym.

Kierunek szósty obejmuje działania skierowane głównie do Polaków mieszkających na Wschodzie. Polegają one głównie na pomocy ze strony państwa w rozwoju szkolnictwa polskojęzycznego, polskich mediów oraz inicjatyw gospodarczych. Kolejnym jest wprowadzenie Karty Polaka. Pozostałe działania w ramach kierunku skupiają się na pomocy osobom polskiego pochodzenia, które chciałyby osiedlić się w Polsce.

Ostatni, siódmy kierunek działań, dotyczący współpracy gospodarczej, koncentruje się wokół szeroko pojętego wspierania rozwoju aktywności gospodarczej Polonii w krajach pobytu oraz w kontaktach gospodarczych z Polską. Działania te mają na celu promocję polskiej gospodarki, wpieranie tworzenia organizacji gospodarczych czy też angażowanie samorządów lokalnych we współpracę gospodarczą⁷⁸.

W celu realizacji działań zapisanych w *Rządowym Programie Współpracy z Polakami i Polonią za Granicą* konieczna jest współpraca wszystkich podmiotów administracji rządowej. Za koordynację działań zagranicznych odpowiedzialne jest Ministerstwo Spraw Zagranicznych, natomiast za działania krajowe oraz współpracę z Kancelarią Prezydenta Polski i Parlamentem odpowiada Kancelaria Prezesa Rady Ministrów w porozumieniu z Ministerstwem Spraw Zagranicznych. Wszystkie resorty, które biorą udział w realizacji poszczególnych zadań, mają obowiązek przygotowania informacji kwartalnych oraz rocznych sprawozdań z ich realizacji. Po upływie dwóch lat wyznaczane są kolejne zadania na następny okres. Za koordynację współpracy

⁷⁸ Por. MSZ, <https://www.msz.gov.pl/resource/ad28993a-f211-4db2-8263-c655c928410b> (8.03.2019).

między resortami biorącymi udział w realizacji zadań polityki migracyjnej polskiego rządu odpowiada Międzyresortowy Zespół do spraw Polonii i Polaków za Granicą⁷⁹.

Ministerstwem, które również jest odpowiedzialne za politykę migracyjną państwa, jest Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. Po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej rola tego ministerstwa znacznie wzrosła⁸⁰. Należy tu wspomnieć o zmianach nazwy tego ministerstwa od tamtego czasu, ponieważ w literaturze przedmiotu pojawiają się różne nazwy funkcjonujące w danym okresie. Do dnia 31 października 2005 roku istniało Ministerstwo Polityki Społecznej, które zostało przekształcone w Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej poszerzone o komórki organizacyjne zajmujące się pracą. Zgodnie z rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 3 grudnia 2015 roku nazwa zmieniła się na „Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej”⁸¹.

Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej odpowiedzialne było za politykę migracyjną w zakresie zatrudnienia podejmowanego przez Polaków za granicą oraz związaną z migracjami powrotnymi. Wynikające z tej polityki działania polegały przede wszystkim na obserwacji zjawiska migracji oraz prowadzeniu aktywnej polityki informacyjnej poprzez przygotowanie i publikację informacji dla tych migrantów, którzy w poszukiwaniu zatrudnienia zwracali się o pomoc do agencji pracy⁸².

Ministerstwo Pracy, Rodziny i Polityki Społecznej odpowiedzialne jest za ochronę praw Polaków pracujących za granicą. Możliwe jest to dzięki koordynacji systemów zabezpieczenia społecznego. Są to uregulowania prawne, które istnieją jako uzupełnienie prawa danego kraju i których celem jest ochrona w zakresie zabezpieczenia społecznego migrantów zarobkowych. Dzięki istnieniu systemów zabezpieczenia społecznego w poszczególnych państwach osoby, które podejmują zatrudnienie w różnych krajach, są prawnie chronione. W odniesieniu do Unii Europejskiej koordynacja systemów zabezpieczenia społecznego jest możliwa dzięki rozporządzeniom Rady i Parlamentu. Jeśli chodzi o stosunki z państwami spoza Unii Europejskiej koordynację tych systemów umożliwiają ratyfikowane umowy dwustronne

⁷⁹ Por. MSZ, <https://www.msz.gov.pl/resource/ad28993a-f211-4db2-8263-c655c928410b> (25.03.2019), s. 10–11.

⁸⁰ Por. H. Chałupczak, G. Firlit-Fesnak, M. Lesińska, B. Solga, *Polityka migracyjna Polski wobec najnowszej emigracji Polaków po 2004 roku*, w: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga, *Dekada członkostwa Polski w UE*, dz. cyt., s. 311.

⁸¹ Por. MRiPS, <https://www.gov.pl/web/rodzina/o-ministerstwie> (08.02.2019).

⁸² Por. H. Chałupczak, G. Firlit-Fesnak, M. Lesińska, B. Solga, *Polityka migracyjna Polski wobec najnowszej emigracji Polaków po 2004 roku*, dz. cyt., s. 310–311.

o zabezpieczeniu społecznym⁸³. Działania te prowadzone są przez Departament Koordynacji Systemów Zabezpieczenia Społecznego i polegają na uczestnictwie w pracach nad projektami aktów prawnych dotyczących systemów zabezpieczenia społecznego oraz prowadzeniu negocjacji umów dwustronnych o zabezpieczeniu społecznym⁸⁴.

Za zadania celowe związane z edukacją poza granicami Polski odpowiada Ministerstwo Edukacji i Nauki (wcześniej Ministerstwo Edukacji Narodowej⁸⁵), do obowiązków którego należy m.in. kontrola systemu szkół polskojęzycznych za granicą⁸⁶. Departament Współpracy Międzynarodowej, wchodzący w skład struktury organizacyjnej Ministerstwa, zajmuje się m.in. realizacją zadań związanych z pobytem polskich rodzin za granicą. Jednym z takich zadań jest opracowanie zasad dotyczących edukacji dzieci obywateli polskich mieszkających czasowo poza granicami kraju. Departament ten odpowiada również za organizację nauczania przedmiotów takich jak język polski, historia i geografia Polski wśród Polaków przebywających za granicą. Z punktu widzenia osób powracających do Polski bardzo istotny jest element polityki migracyjnej mówiący o organizowaniu kształcenia uczniów przybywających z zagranicy⁸⁷. Zadania realizowane przez Ministerstwo Edukacji i Nauki obejmują też koordynację działań związanych z nauką języka polskiego w uczelniach poza granicami Polski (wcześniej zadania te realizowane były przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, które podejmowało działania wspierające podejmowanie przez osoby polskiego pochodzenia studiów w naszym kraju dzięki stworzonemu systemowi stypendialnemu⁸⁸).

⁸³ Por. MRiPS, *Koordinacja Systemów Zabezpieczenia Społecznego*, <https://www.gov.pl/web/rodzina/dsz-koordynacja-systemow-zabezpieczenia-spolecznego> (08.02.2019).

⁸⁴ Por. MRiPS, *Departament Koordynacji Systemów Zabezpieczenia Społecznego*, <https://www.gov.pl/web/rodzina/departament-koordynacji-systemow-zabezpieczenia-spolecznego> (08.02.2019).

⁸⁵ Por. Ministerstwo Edukacji i Nauki zostało utworzone z dniem 1 stycznia 2021 r. rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 17 grudnia 2020 r. w sprawie utworzenia Ministerstwa Edukacji i Nauki oraz zniesienia Ministerstwa Edukacji Narodowej i Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/podstawowe-informacje> (07.03.2022).

⁸⁶ Por. H. Chałupczak, G. Firlit-Fesnak, M. Lesińska, B. Solga, *Polityka migracyjna Polski wobec najnowszej emigracji Polaków po 2004 roku*, dz. cyt., s. 311–312.

⁸⁷ Por. <https://bip.men.gov.pl/ministerstwo/struktura-organizacyjna/departament-strategii-i-wspolpracy-miedzynarodowej-dswm.html> (24.02.2019).

⁸⁸ Por. H. Chałupczak, G. Firlit-Fesnak, M. Lesińska, B. Solga, *Polityka migracyjna Polski wobec najnowszej emigracji Polaków po 2004 roku*, dz. cyt., s. 312; Ministerstwo Edukacji i Nauki zostało utworzone z dniem 1 stycznia 2021 r. rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 17 grudnia 2020 r. w sprawie utworzenia Ministerstwa Edukacji i Nauki oraz zniesienia Ministerstwa Edukacji Narodowej i Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/podstawowe-informacje> (07.03.2022).

Polityka migracyjna wpisana jest również w działalność Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, które podejmuje działania mające na celu umacnianie więzi Polaków przebywających poza granicami z kulturą ojczystą. Kolejnym zadaniem Ministerstwa jest ochrona polskiego dziedzictwa za granicą⁸⁹.

Oprócz ministerstw za realizację działań w ramach polityki migracyjnej odpowiedzialny jest polski Parlament, zarówno Sejm, jak i Senat. Komisja Łączności z Polakami za Granicą (LPG), stała komisja sejmowa, zajmuje się sprawami więzi z krajem Polaków i osób pochodzenia polskiego mieszkających stale lub czasowo poza granicami⁹⁰. Z kolei senacka Komisja Spraw Emigracji i Łączności z Polakami za Granicą zajmuje się migracją Polaków, zwłaszcza do państw należących do Unii Europejskiej, opieką nad migrantami oraz Polonią za granicą, organizowaniem współpracy środowisk polonijnych, ochroną polskiego dziedzictwa za granicą oraz umacnianiem więzi Polaków i osób pochodzenia polskiego mieszkających za granicą⁹¹.

W sierpniu 2015 roku Rada Ministrów przyjęła nowy *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą*⁹². Jego opracowanie poprzedzała analiza sytuacji Polaków mieszkających poza granicami kraju. Analiza ta odbywała się w oparciu o następujące kryteria: rodzaj więzi pomiędzy przebywającymi za granicą rodakami a Polską i związany z tym poziom samoidentyfikacji z krajem i zaangażowania we współpracę oraz znajomość języka ojczystego. W oparciu o powyższe kryteria zostały wyróżnione cztery kategorie polonijne: mniejszości polskie, Polonia, emigranci z okresu II wojny światowej i dekad późniejszych oraz migranci po roku 2004.

Do grupy pierwszej należą osoby, które poza granicami znalazły się najczęściej nie z własnego wyboru, ale w konsekwencji wydarzeń historycznych. Osoby te czują się związane z Polską, chociaż można wśród nich zaobserwować spadek poziomu znajomości ojczystego języka. Zdarza się również, że mniejszości polskie doświadczają niechętnego podejścia ze strony władz, co przyczynia się do trudności w osiągnięciu

⁸⁹ Por. H. Chałupczak, G. Firlit-Fesnak, M. Lesińska, B. Solga, *Polityka migracyjna Polski wobec najnowszej emigracji Polaków po 2004 roku*, dz. cyt., s. 312.

⁹⁰ Por. Komisja Łączności z Polakami za Granicą, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/agent.xsp?symbol=KOMISJAST&NrKadencji=8&KodKom=LPG> (24.02.2019).

⁹¹ Por. Komisja Spraw Emigracji i Łączności z Polakami za Granicą, komisje senackie, https://www.senat.gov.pl/prace/komisje-senackie/komisja_11,komisja-spraw-emigracji-i-lacznosci-z-polakami-za-granica.html (24.02.2019).

⁹² Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, https://www.msz.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/polonia/rada_ministrow_przyjela_nowy_program_ws_polpracy_z_polonia (25.03.2019).

wysokiego statutu społecznego. Dlatego też ważne jest, aby w polityce migracyjnej uwzględnić utrzymywanie poczucia polskości, języka oraz tradycji⁹³.

Grupa druga to osoby, które urodziły się poza krajem, ponieważ ich przodkowie wyjechali z niego. Podobnie jak wśród mniejszości polskich, znajomość języka polskiego jest dość ograniczona, a stopień więzi z krajem bardzo zróżnicowany. Współpraca Polonii z krajem związana jest zwykle z konkretną dziedziną, np. promocją kultury, biznesem czy inwestycjami⁹⁴.

Grupa trzecia znacznie różni się od dwóch poprzednich. Należą do niej osoby, które wyjechały z Polski w różnym czasie i z różnych powodów: politycznych, ekonomicznych, narodowościowych. Czas trwania tych migracji był bardzo długi i obejmował okres pomiędzy II wojną światową a latami 90. ubiegłego stulecia. Emigranci z tej grupy cechują silne więzy rodzinne i obywatelskie. Aktywnie uczestniczą w różnych działaniach współpracy z rodzinnym krajem⁹⁵.

Migranci, którzy wyjechali z Polski po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej, zrobili to głównie z powodów finansowych lub w celu podjęcia studiów. Są to osoby, które utożsamiają się z Polską, stosunkowo często ją odwiedzają, a język polski jest ich językiem podstawowym. W odróżnienie od Polonii rzadko uczestniczą w życiu społecznym⁹⁶.

To właśnie sytuacja migrantów z ostatniej grupy była jednym z kluczowych elementów przy opracowywaniu polityki migracyjnej. Priorytetami w stosunku do tych migrantów jest utrzymanie jak najbliższego ich kontaktu z krajem, nauka języka polskiego i o Polsce, zwłaszcza najmłodszego pokolenia, utrzymanie silnych więzi z Polską: emocjonalnych, gospodarczych, językowych i kulturalnych oraz zachęcanie do powrotów. Dlatego niezmiernie ważne jest zapewnienie tym migrantom informacji dotyczących sytuacji na polskim rynku pracy⁹⁷.

Kolejnym wyzwaniem polityki migracyjnej była potrzeba ponownego zdefiniowania misji Polonii i Polaków za granicą wobec kraju. W ważnych historycznie

⁹³ Por. MSZ, <https://www.ms.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (07.04.2019), s. 2.

⁹⁴ Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.ms.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (07.04.2019), s. 2.

⁹⁵ Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.ms.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (07.04.2019), s. 2–3.

⁹⁶ Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.ms.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (07.04.2019), s. 3.

⁹⁷ Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.ms.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (07.04.2019), s. 5.

dla Polski momentach Polonia odegrała istotną rolę, np. udzielając swojego poparcia dla przystąpienia Polski do NATO czy też do Unii Europejskiej. Wśród dużej części Polonii istnieje dalsza chęć wspierania Polski. Dlatego też należy zachęcać i wspierać Polonię i Polaków mieszkających za granicą w kształtowaniu dobrego wizerunku Polski wszędzie tam, gdzie żyją, jak również w pielęgnowaniu dziedzictwa narodowego, języka i kultury polskiej⁹⁸.

Innym czynnikiem, który miał wpływ na kształt ostatniego *Rządowego programu współpracy z Polonią i Polakami za granicą*, był spadek liczebności mniejszości polskich, np. na Litwie czy Białorusi. Stąd też zapis w programie o udzieleniu tym mniejszościom wszechstronnego poparcia⁹⁹.

W odniesieniu do polityki migracyjnej na Wschodzie wprowadzone zostały regulacje prawne, których celem było umocnienie więzi z Polską oraz ułatwienie osiedlania się w kraju. Wprowadzona została ustawa o Karcie Polaka, a od 1 maja 2004 roku, zgodnie z ustawą o cudzoziemcach, każdy, kto posiada prawnie potwierdzone polskie pochodzenie, może uzyskać zezwolenie na pobyt stały, a później starać się o uzyskanie polskiego obywatelstwa¹⁰⁰.

Mimo zainteresowania Polski współpracą z Polonią oczywiste jest, że tylko część osób mieszkających za granicą aktywnie się w nią włącza. Dlatego też w *Rządowym programie współpracy z Polonią i Polakami za granicą* znalazł się zapis o zachęcaniu zarówno zorganizowanej, jak i niezorganizowanej części polskich społeczności za granicą do wspólnych działań ukierunkowanych na Polonię oraz Polskę. Motywowanie młodych do działań na rzecz organizacji polonijnych oraz współpracy ze starszymi pokoleniami stanowi kolejny zapis polskiej polityki migracyjnej¹⁰¹.

Sytuacja Polaków mieszkających w różnych miejscach na świecie różni się od siebie, stąd też potrzeba różnych zapisów prowadzonej przez polski rząd polityki migracyjnej. Jednym z takich zróżnicowanych wyzwań w odniesieniu do migrantów przebywających w Wielkiej Brytanii jest zapewnienie dostępu do nauczania języka polskiego oraz polskiej kultury. Na Białorusi natomiast wyzwaniem dla polityki migracyjnej jest zapewnienie inicjatywy obywatelskiej ograniczanej przez władze tego

⁹⁸ Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.msz.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (07.04.2019), s. 5.

⁹⁹ Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.msz.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (07.04.2019), s. 5–6.

¹⁰⁰ Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.msz.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (08.04.2019), s. 6.

¹⁰¹ Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.msz.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (08.04.2019), s. 7.

kraju. Aby właściwie określić, a następnie realizować poszczególne zapisy polityki państwa wobec Polaków i Polonii mieszkających poza granicami kraju, niezbędne jest stałe monitorowanie tych społeczności na całym świecie¹⁰².

Podstawę prawną do ustalania polityki wobec Polonii i Polaków za granicą stanowi przede wszystkim Konstytucja RP. Zapisy ich dotyczące pojawiają się w kilku miejscach. W art. 6 ust. 2 napisane jest, że „Rzeczpospolita Polska udziela pomocy Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym”. Z kolei art. 36 mówi, że „Podczas pobytu za granicą obywatel polski ma prawo do opieki ze strony Rzeczypospolitej”. Zgodnie z art. 52 ust. 5: „Osoba, której pochodzenie polskie zostało stwierdzone zgodnie z ustawą, może osiedlić się na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej na stałe.”

Oprócz zapisów w Konstytucji obowiązek do opracowania wieloletnich strategii w zakresie spraw zagranicznych nakłada na ministra spraw zagranicznych ustawa z dnia 4 września 1997 r. o działach administracji rządowej.

W *Rządowym programie współpracy z Polonią i Polakami za granicą na lata 2015–2020*¹⁰³ cele polityki podzielone zostały na pięć obszarów. Są one podobne do tych zawartych w dokumencie z 2007 roku.

Obszar pierwszy (cel A) dotyczy wspierania nauki języki polskiego oraz wiedzy o naszym kraju nie tylko wśród Polonii i Polaków, ale także wśród dzieci migrantów zarobkowych. W odniesieniu do sytuacji związanej z migracją poakcesyjną jest jeszcze jeden zapis w ramach tego obszaru, mówiący o wspieraniu tworzenia nowych szkół społecznych.

W ramach drugiego obszaru (cel B) zapisane zostały działania, których celem jest zachowanie i umacnianie tożsamości narodowej.

Obszar trzeci (cel C) koncentruje się na ochronie praw mniejszości polskich oraz praw obywateli Polski bez względu na kraj zamieszkania. Kolejnym wyszczególnionym działaniem w ramach tego obszaru jest wspieranie nowoczesnych form komunikacji wśród Polonii i Polaków za granicą.

Celem polityki wobec osób przebywających za granicą (cel D) jest również wspieranie ich powrotów do Polski. Wymaga to poprawy polityki informacyjnej, np. w

¹⁰² Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.msz.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (08.04.2019), s. 7.

¹⁰³ Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.msz.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (08.04.2019), s. 11–12.

sprawach podatkowych czy emerytalnych. Znajduje się tu również zapis dotyczący upowszechniania możliwości osiedlania się w Polsce osób pochodzenia polskiego.

Ostatni obszar (cel E) odnosi się do rozwoju kontaktów o różnym charakterze, np. młodzieżowych, kulturalnych, gospodarczych czy sportowych.

Omówione powyżej obszary polityki odnoszą się do wszystkich grup Polaków mieszkających poza granicami kraju. Jednak ze względu na specyfikę różnych krajów zamieszkania sposób ich wdrażania jest różny. W dokumencie wyodrębniono poszczególne państwa lub grupy państw, w których polityka wobec Polonii i Polaków za granicą będzie podobna. Wyszczególniono 10 grup:

1. Litwa;
2. Białoruś;
3. Ukraina;
4. Czechy, Łotwa, Rumunia, Słowacja, Węgry, Mołdawia;
5. Wielka Brytania, Niemcy, Holandia, Irlandia, Austria, Francja, Norwegia, Szwecja, Włochy, Belgia, Dania, Islandia, Hiszpania, Szwajcaria;
6. USA, Kanada, Australia, Nowa Zelandia;
7. pozostałe państwa europejskie;
8. Rosja oraz kraje Kaukazu i Azji Centralnej;
9. Brazylia, Argentyna;
10. pozostałe państwa¹⁰⁴.

Litwa, Białoruś i Ukraina to kraje o licznej mniejszości polskiej. Jedynie w tym ostatnim prawa zamieszkałych tam Polaków są przestrzegane. W pozostałych dwóch przypadkach istnieje problem z przestrzeganiem praw mniejszości polskiej. Jako przykład można podać wprowadzenie niekorzystnych zmian w egzaminie maturalnym dla młodzieży szkół polskich na Litwie czy też pogarszającą się sytuację publicznych szkół z wykładowym językiem polskim na Białorusi. Zatem wyzwania polityki migracyjnej w odniesieniu do tych państw koncentrować się powinny na wspieraniu Polaków zwłaszcza w dziedzinie oświaty polskiej¹⁰⁵.

Prawa mniejszości polskiej w Czechach, Rumunii, Mołdawii, na Słowacji, Węgrzech i Łotwie są generalnie przestrzegane, chociaż podobnie jak w przypadku

¹⁰⁴ Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.msz.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (14.04.2019), s. 12–14.

¹⁰⁵ Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.msz.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (14.04.2019), s. 12–13.

państw zza wschodniej granicy, niezbędne jest wsparcie państwa polskiego, szczególnie w sprawach oświatowych¹⁰⁶.

W Rosji, krajach Kaukazu i Azji Centralnej zadania polityki polonijnej są dobierane lokalnie, w zależności od aktualnych warunków, a prawa zamieszkujących te państwa Polaków systematycznie monitorowane¹⁰⁷.

Stany Zjednoczone, Kanada, Australia, Nowa Zelandia, Brazylia i Argentyna to kraje, w których obecna liczna lub bardzo liczna Polonia nie zna języka ojczystego. Dlatego też indywidualne działania w ramach polityki polonijnej należy formułować w oparciu o język polski i dobierać je tak, aby umożliwić współpracę dwustronną oraz wspierać działania promujące Polskę¹⁰⁸.

Inne zadania w ramach polityki polonijnej kierowane są do Polaków mieszkających w Wielkiej Brytanii, Niemczech, Holandii, Irlandii, Austrii, Francji, Norwegii, Szwecji, Włoszech, Belgii, Danii, Islandii, Hiszpanii oraz Szwajcarii. W państwach tych przebywają liczni migranci poakcesyjni. Działania polskiego rządu w tych krajach mają na celu wspieranie nauczania języka polskiego, podtrzymywanie związków z krajem, a także, poprzez zapewnienie dostępu do informacji, ułatwianie powrotu do kraju¹⁰⁹. W 2019 roku szczególne miejsce w polityce migracyjnej zajmowała Wielka Brytania, która była w trakcie opuszczania struktur Unii Europejskiej. Dlatego też kluczowe w tym momencie były działania polskiego rządu, których celem powinno być zapewnienie ochrony praw zamieszkujących tam Polaków.

Pozostałe państwa, w tym również europejskie, są zamieszkałe przez zdecydowanie mniej liczną Polonię, która bardzo często jest rozproszona. Głównymi zadaniami realizowanymi przez rząd polski jest rozwijanie współpracy dwustronnej, umożliwianie nauki języka polskiego oraz integracja środowisk polonijnych.

Poszczególne zadania w zakresie współpracy z Polonią i Polakami za granicą wykonują np. placówki dyplomatyczno-konsularne, różni ministrowie, szefowie urzędów centralnych oraz wojewodowie. Za koordynację wszystkich działań i funkcjonowanie organów administracji państwowej odpowiada minister właściwy do

¹⁰⁶ Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.msz.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (14.04.2019), s. 13.

¹⁰⁷ Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.msz.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (14.04.2019), s. 14.

¹⁰⁸ Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.msz.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (14.04.2019), s. 14.

¹⁰⁹ Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.msz.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (14.04.2019), s. 13.

spraw zagranicznych. Z kolei Międzyresortowy Zespół do Spraw Polonii i Polaków za Granicą monitoruje realizację *Rządowego programu współpracy z Polonią i Polakami za granicą*¹¹⁰.

W realizację polityki polonijnej zaangażowani są również partnerzy pozarządowi. Najważniejsi z nich to Kancelaria Prezydenta RP, komisje parlamentarne Sejmu i Senatu RP, samorządy terytorialne, organizacje pozarządowe, stowarzyszenia polonijne, polonijne rady konsultacyjne przy polskich placówkach dyplomatyczno-konsularnych, duchowieństwo i instytucje kościelne¹¹¹.

W związku z procedurą wyjścia Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej (tzw. brexit) w dniu 5 marca 2019 r. Rada Ministrów przyjęła uchwałę w sprawie zatwierdzenia Programu przygotowań Rzeczypospolitej Polskiej do wystąpienia Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej z Unii Europejskiej i Europejskiej Wspólnoty Energii Atomowej bez zawarcia Umowy o wystąpieniu¹¹². Uchwała ta, przedłożona przez Ministra Spraw Zagranicznych, stanowi zbiór rządowych inicjatyw prawnych, działań organizacyjnych oraz o charakterze informacyjnym dla obywateli i przedsiębiorców w sytuacji, kiedy Wielka Brytania opuści Unię Europejską bezumownie. Szczególnie ważne wydają się dwa rozporządzenia: w odniesieniu do obywateli rozporządzenie dotyczące koordynacji systemów zabezpieczenia społecznego, a w odniesieniu do biznesu rozporządzenie w sprawie transportu drogowego, dzięki któremu 2,5 tys. polskich małych i średnich firm będzie mogło kontynuować świadczenie usług przewozowych¹¹³.

Premierzy Wielkiej Brytanii oraz Polski zobowiązali się do zapewnienia ochrony praw Polaków w Wielkiej Brytanii i Brytyjczyków w Polsce. Inne regulacje prawne

¹¹⁰ Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.msz.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (14.04.2019), s. 14–15.

¹¹¹ Por. MSZ, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, <https://www.msz.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> (14.04.2019), s. 15.

¹¹² Por. Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, *Uchwała w sprawie zatwierdzenia programu przygotowań Rzeczypospolitej Polskiej do wystąpienia Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej z Unii Europejskiej i Europejskiej Wspólnoty Energii Atomowej*, <https://www.premier.gov.pl/wydarzenia/decyzje-rzadu/uchwala-w-sprawie-zatwierdzenia-programu-przygotowan-rzeczypospolitej.html> (14.04.2019).

¹¹³ Por. Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, *Uchwała w sprawie zatwierdzenia programu przygotowań Rzeczypospolitej Polskiej do wystąpienia Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej z Unii Europejskiej i Europejskiej Wspólnoty Energii Atomowej*, <https://www.premier.gov.pl/wydarzenia/decyzje-rzadu/uchwala-w-sprawie-zatwierdzenia-programu-przygotowan-rzeczypospolitej.html> (15.04.2019).

mają umożliwić zarówno polskim przedsiębiorcom, jak też konsumentom dostosowanie się do nowych warunków współpracy z firmami brytyjskimi¹¹⁴.

Ministerstwo Przedsiębiorczości i Technologii opracowało przepisy, dzięki którym polscy przedsiębiorcy dostali czas do końca czerwca 2019 roku na dokończenie umów o świadczenie usług zawartych z brytyjskimi podmiotami. Ministerstwo Finansów przygotowało przepisy, które bezpiecznie umożliwiają polskim konsumentom dokończenie umów¹¹⁵.

Trzy ministerstwa: Spraw Wewnętrznych, Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej oraz Przedsiębiorczości i Technologii przygotowały projekt ustawy regulującej pobyt Brytyjczyków w Polsce. Dzięki niej mają oni zagwarantowany dostęp do rynku pracy, działalności gospodarczej oraz świadczeń społecznych. Do końca 2020 roku Brytyjczycy wraz z członkami rodzin mieli czas na złożenie wniosków o pobyt na stałe lub czas określony. Wnioski były rozpatrywane w uproszczonej procedurze. Zaplanowana została również kampania informacyjna wśród Brytyjczyków mieszkających w Polsce. Dotyczyła ona uregulowania ich statusu po brexicie, a odpowiedzialne za nią były Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji wraz z Urzędem do Spraw Cudzoziemców. Z kolei za akcję informacyjną adresowaną do Polaków mieszkających w Wielkiej Brytanii odpowiadała polska ambasada w Londynie oraz placówki konsularne współpracujące z administracją brytyjską i Komisją Europejską. Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej opracowało przepisy umożliwiające sumowanie okresów ubezpieczenia z czasu przed brexitem oraz wysyłanie polskich emerytur do Wielkiej Brytanii¹¹⁶.

Kolejnym projektem przyjętym przez Radę Ministrów, a przedłożonym przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (obecnie Minister Edukacji i Nauki¹¹⁷) był

¹¹⁴ Por. Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, *Uchwała w sprawie zatwierdzenia programu przygotowań Rzeczypospolitej Polskiej do wystąpienia Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej z Unii Europejskiej i Europejskiej Wspólnoty Energii Atomowej*, <https://www.premier.gov.pl/wydarzenia/decyzje-rzadu/uchwala-w-sprawie-zatwierdzenia-programu-przygotowan-rzeczypospolitej.html> (15.04.2019).

¹¹⁵ Por. Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, *Uchwała w sprawie zatwierdzenia programu przygotowań Rzeczypospolitej Polskiej do wystąpienia Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej z Unii Europejskiej i Europejskiej Wspólnoty Energii Atomowej*, <https://www.premier.gov.pl/wydarzenia/decyzje-rzadu/uchwala-w-sprawie-zatwierdzenia-programu-przygotowan-rzeczypospolitej.html> (15.04.2019).

¹¹⁶ Por. Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, *Uchwała w sprawie zatwierdzenia programu przygotowań Rzeczypospolitej Polskiej do wystąpienia Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej z Unii Europejskiej i Europejskiej Wspólnoty Energii Atomowej*, <https://www.premier.gov.pl/wydarzenia/decyzje-rzadu/uchwala-w-sprawie-zatwierdzenia-programu-przygotowan-rzeczypospolitej.html> (15.04.2019).

¹¹⁷ Por. Ministerstwo Edukacji i Nauki zostało utworzone z dniem 1 stycznia 2021 r. rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 17 grudnia 2020 r. w sprawie utworzenia Ministerstwa Edukacji i Nauki oraz

projekt ustawy o uregulowaniu niektórych spraw związanych z uznawaniem kwalifikacji zawodowych. Zgodnie z nim kwalifikacje zdobyte w Zjednoczonym Królestwie Wielkiej Brytanii i Irlandii zostaną uznane w Polsce, nawet w sytuacji tzw. bezumownego brexitu. Przyjęcie takich rozwiązań miało, zdaniem rządu, zachęcić zarówno Polaków do powrotu do kraju, jak też umożliwić napływ specjalistów z innych krajów Unii Europejskiej, którzy kwalifikacje uzyskali w Wielkiej Brytanii¹¹⁸.

Rozwiązania prawne przyjęte w związku z wyjściem Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej gwarantowały niezmiennność zasad uznawania w Polsce świadectw szkolnych, dyplomów oraz innych dokumentów o wykształceniu wydanych przez szkoły i instytucje egzaminacyjne działające w systemach oświaty Anglii, Walii, Szkocji i Irlandii Północnej, należących do Zjednoczonego Królestwa. Jeśli chodzi o uznawanie polskich świadectw w celu kontynuowania edukacji w Zjednoczonym Królestwie, jest to uregulowane przepisami wewnętrznymi, ponieważ nie została podpisana umowa bilateralna w tej kwestii. Polska i Zjednoczone Królestwo są stronami tzw. konwencji lizbońskiej o uznaniu kwalifikacji związanych z uzyskaniem wyższego wykształcenia w regionie europejskim. Wyjście Zjednoczonego Królestwa z Unii Europejskiej nie powoduje wypowiedzenia tej konwencji¹¹⁹.

Oprócz prac legislacyjnych ministerstwa i urzędy centralne prowadziły trwające wiele miesięcy działania informacyjne, np. spotkania z przedsiębiorcami, udostępnianie materiałów na stronach internetowych polskiej administracji dotyczących skutków ewentualnego wyjścia Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej bez umowy czy też prowadzenie punktów kontaktowych przez dwa ministerstwa: Spraw Zagranicznych oraz Przedsiębiorczości i Technologii zajmujących się odpowiedziami na pytania dotyczące brexitu¹²⁰.

Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie zamieściła na swojej stronie internetowej informacje dotyczące wyjścia Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej.

zniesienia Ministerstwa Edukacji Narodowej i Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/podstawowe-informacje> (07.03.2022).

¹¹⁸ Por. M. Sewastianowicz, *Polska uzna kwalifikacje zdobyte w Wielkiej Brytanii*, <https://www.prawo.pl/student/brexit-a-uznanie-kwalifikacji.380927.html> (15.04.2019).

¹¹⁹ Por. MEiN, *Uznawania w Polsce wykształcenia uzyskanego w systemach oświaty Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej po jego wystąpieniu z Unii Europejskiej*, <https://www.gov.pl/web/edukacja/uznawania-w-polsce-wykształcenia-uzyskanego-w-systemach-oswiaty-zjednoczonego-krolestwa-wielkiej-brytanii-i-irlandii-polnocnej-po-jego-wystapieniu-z-unii-europejskiej> (15.04.2019).

¹²⁰ Por. Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, *Uchwała w sprawie zatwierdzenia programu przygotowań Rzeczypospolitej Polskiej do wystąpienia Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej z Unii Europejskiej i Europejskiej Wspólnoty Energii Atomowej*, <https://www.premier.gov.pl/wydarzenia/decyzje-rzadu/uchwala-w-sprawie-zatwierdzenia-programu-przygotowan-rzeczypospolitej.html> (15.04.2019).

Zakładka *Brexit* podzielona została na cztery obszary: prawa obywateli państw członkowskich UE w Wielkiej Brytanii po brexicie; procedura uzyskania statusu osiedlonego; obywatelstwo polskie; najczęściej zadawane pytania¹²¹.

Z danych opublikowanych przez polski rząd w czerwcu 2019 roku wynikało, że Polacy mieli najniższy wskaźnik rejestracji w systemie osiedleńczym gwarantującym obywatelom Unii Europejskiej prawa w Wielkiej Brytanii po brexicie. Do końca maja w systemie zostało złożonych 750 tys. wniosków, wśród których 132,4 tys. to wnioski złożone przez Polaków. Liczba obywateli polskich w Wielkiej Brytanii w tamtym czasie szacowana była na około 900 tys. Zatem złożone wnioski stanowiły niecałe 15%¹²².

Na stronie internetowej rządu Wielkiej Brytanii opublikowane zostały, w różnych językach, w tym także w języku polskim, szczegółowe wskazówki dotyczące składania wniosków w ramach systemu osiedleńczego dla obywateli Unii Europejskiej¹²³.

Analizując dokumenty stanowiące politykę migracyjną, można zauważyć, że zdecydowana większość zapisów odnosi się do Polaków i ich rodzin mieszkających w różnych krajach. Istnieją również zapisy dotyczące osób przyjeżdżających do Polski. Są również odniesienia do tej grupy Polaków, która zdecydowała się podjąć pracę zarobkową poza granicami kraju w związku z możliwościami, które pojawiły się wraz z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej. Jeśli chodzi o migracje poakcesyjne, najwięcej uwagi poświęcono sprawie opuszczenia Unii Europejskiej przez Wielką Brytanię – brexitowi – co jest naturalne ze względu na ogromną popularność tego kraju jako miejsca docelowego wybieranego przez Polaków. Ważne jest, aby polski rząd monitorował sytuację związaną z ewentualnymi powrotami do kraju nie tylko pojedynczych osób, ale też całych rodzin, tak aby można było dotrzeć do tych osób, które potrzebują wsparcia w różnych aspektach codzienności związanych z przystosowaniem się do życia w naszym kraju, np. przejściem dzieci do innego systemu edukacyjnego.

¹²¹ Por. <https://londyn.msz.gov.pl/pl/brexit> (05.05.2019).

¹²² Por. A. Zygiel, *Polacy ociągają się z zabezpieczeniem swoich praw po brexicie*, <https://www.rmf24.pl/raporty/raport-brexit/fakty/news-polacy-ociagaja-sie-z-zabezpieczeniem-swoich-praw-po-brexicie,nId,3054433> (20.06.2019).

¹²³ Por. <https://www.gov.uk/guidance/settled-status-for-eu-citizens-and-their-families-translations.pl> (01.07.2019).

1.3. Szanse i zagrożenia związane z migracją

Dane dotyczące migracji w społeczeństwie polskim pokazują, że zjawisko to jest złożone pod wieloma względami. Migracje można analizować pod kątem skali zjawiska czy też pod względem popularności konkretnych miejsc docelowych, do których wyjeżdżają Polacy. Innym aspektem dotyczącym migracji, który poddawany jest badaniom, są powody, dla których osoba decyduje się opuścić rodzinę oraz kraj. Każdy wyjazd migracyjny, chociaż podyktowany konkretnymi i indywidualnymi względami, należy rozpatrywać w kategoriach zarówno szans, jak i zagrożeń.

Głównym powodem wyjazdów za granicę jest znalezienie dobrze albo lepiej płatnej pracy lub też pracy w ogóle. Dzięki temu zarówno migrant, jak też najbliższa rodzina zyskują szansę na zdobycie środków niezbędnych do zapewnienia różnych potrzeb rodziny lub też na znaczną poprawę kondycji finansowej rodziny. Z punktu widzenia samego migranta znalezienie dobrze płatnej pracy przekłada się na osobistą i finansową satysfakcję¹²⁴. Dane Głównego Urzędu Statystycznego pokazują, że od wstąpienia Polski do Unii Europejskiej w dniu 1 maja 2004 roku dominującym powodem czasowego pobytu za granicą jest podjęcie pracy¹²⁵. Warto jeszcze raz podkreślić, że mimo niezmiennego głównego powodu migracje Polaków nabrały nieco innego charakteru po wstąpieniu naszego kraju do Unii Europejskiej. Zarobione za granicą pieniądze nie są przeznaczane wyłącznie na utrzymanie rodziny pozostającej w kraju, ale są także inwestowane w edukację zarówno dzieci, jak i samego migranta. Zmianie uległ także styl życia migrantów, który stał się bardziej podobny do modelu miejscowego¹²⁶. Migracje zatem dają szansę na zdobycie środków pozwalających na zaspokojenie potrzeb rodziny oraz zdobycie nowych umiejętności lub kwalifikacji.

Przykładem innej korzyści edukacyjnej wynikającej z zagranicznych migracji zarobkowych jest nauka lub doskonalenie języka obcego. Można tu rozróżnić dwa aspekty tej nauki. Osoby, które podejmują decyzję o wyjeździe, często decydują się rozpocząć naukę języka obcego jeszcze w kraju, przed wyjazdem. W zależności od posiadanej wiedzy decydują się na udział np. w kursach językowych, po ukończeniu których mają możliwość uzyskania certyfikatu uznawanego w różnych miejscach na

¹²⁴ Por. J.M. Młyński, W. Szewczyk, *Rodzina wobec dylematów migracji zarobkowej. Badania i analizy*, Instytut Papieża Jana Pawła II, Warszawa 2012, s. 61.

¹²⁵ Por. M. Cierniak-Piotrowska i inni, *Sytuacja demograficzna Polski do 2019 r. Migracje zagraniczne ludności w latach 2000–2019*, dz. cyt., s. 32.

¹²⁶ Por. M. Garapich, I. Grabowska, E. Jaźwińska, *Migracje poakcesyjne z Polski*, dz. cyt., s. 213.

świecie. Jako przykład można tu podać egzamin B2 First, który jest uznawany przez instytucje oraz uczelnie zagraniczne, jako potwierdzenie znajomości języka angielskiego na poziomie B2¹²⁷. Certyfikaty Cambridge English uznawane są przez ponad dwadzieścia tysięcy organizacji na świecie. Należą do nich uczelnie wyższe, pracodawcy i instytucje rządowe¹²⁸. Innym przykładem certyfikatu językowego jest IELTS, który stanowi jedną z form poświadczenia umiejętności językowych z zakresu języka angielskiego dla osób chcących osiedlić w następujących krajach: Australii, Kanadzie, Nowej Zelandii, Wielkiej Brytanii czy Stanach Zjednoczonych¹²⁹. Certyfikat ten uznawany jest przez różne instytucje naukowe, w tym uczelnie. Zatem przydatny może się okazać dla osób chcących studiować za granicą¹³⁰. Nauka języka obcego przed wyjazdem nie musi być sformalizowana ani też kończyć się uzyskaniem certyfikatu, ale samo jej podjęcie lub doskonalenie języka stanowi korzyść, ponieważ efekty mogą okazać się przydatne w różnych innych sytuacjach związanych z podjęciem pracy, także w Polsce lub w trakcie podróżowania. Osoby, które już posiadają podstawy języka obcego, po wyjeździe za granicę mają możliwość jego doskonalenia w codziennych sytuacjach, zarówno w pracy, jak i poza nią. Należy jednak pamiętać, że w związku z istnieniem sieci migracyjnych bardzo często zdarza się, że migranci przebywają głównie wśród rodaków. Zatem trudno tutaj mówić o nauce czy też doskonaleniu kompetencji językowych. Badania pilotażowe studentów Małopolskiej Uczelni Państwowej w Oświęcimiu pokazują, że w wyjeździe jednego z rodziców upatrują dwie główne szanse: poprawę sytuacji materialnej rodziny oraz naukę i doskonalenie języka obcego. Odpowiedzi te zostały wskazane odpowiednio przez 79,4% i 61,8% osób biorących w badaniu¹³¹.

Decyzja o wyjeździe za granicę często podejmowana jest na krótko przed samym wyjazdem. Wtedy nie ma już wystarczająco dużo czasu na doskonalenie umiejętności językowych. W takiej sytuacji brak znajomości jakiegokolwiek języka obcego może stanowić dla migranta źródło stresu i powodować utrudnienia związane z codziennym

¹²⁷ Por. Cambridge Assessment English, <https://www.cambridgeenglish.org/pl/exams-and-tests/first/> (26.05.2019).

¹²⁸ Por. Cambridge Assessment English, <https://www.cambridgeenglish.org/pl/why-cambridge-english/global-recognition/index.aspx?s=1> (26.05.2019).

¹²⁹ Por. IELTS™, <https://www.ielts.org/what-is-ielts/ielts-for-migration> (26.05.2019).

¹³⁰ Por. IELTS™, <https://www.ielts.org/what-is-ielts/ielts-for-study> (26.05.2019).

¹³¹ Por. Badania pilotażowe *Doświadczenia migracyjne studentów Małopolskiej Uczelni Państwowej im. rtm. W. Piłckiego w Oświęcimiu* zostały przeprowadzone przez autorkę rozprawy w grudniu 2020 r. i styczniu 2021 r. Wzięły w nich udział 64 osoby (48 kobiet i 16 mężczyzn). Celem badania było określenie skali, kierunków oraz skutków migracji w rodzinach studentów.

funkcjonowaniem za granicą¹³². Słaba znajomość języka obcego może też prowadzić do sytuacji, w której migrant nie będzie chciał stać się częścią lokalnej społeczności, w związku z czym w małym stopniu doświadczy rzeczywistości społeczno-kulturowej kraju przebywania.

Z jednej strony wyjazd do innego kraju, zwłaszcza takiego, który bardzo różni się kulturowo od Polski, może być źródłem stresu, ale z drugiej strony migracje zagraniczne stwarzają możliwość poznania innych kultur. Przebywając za granicą łatwiej jest poznać tradycje danej społeczności, ponieważ migrant ma z nimi do czynienia w codziennych sytuacjach. Ponadto może uczestniczyć w życiu kulturalnym społeczności, wśród której przebywa np. na koncertach czy wystawach. Możliwość odwiedzin osoby przebywającej za granicą stanowi korzyść dla członków rodziny pozostających w Polsce, dzięki temu osoby te mogą doświadczyć czegoś nowego: kultury, jedzenia, sposobów spędzania wolnego czasu¹³³. Nie należy się jednak spodziewać, że migranci masowo będą uczestniczyć w różnych formach życia kulturalnego, ponieważ nie zawsze mają możliwości czasowe, finansowe czy też językowe.

Obawy towarzyszące wyjazdowi zarobkowemu skupiają się nie tylko wokół głównego powodu wyjazdu, jakim jest praca, ale dotyczą również spraw bezpośrednio związanych z funkcjonowaniem rodziny w obliczu rozłąki. Aż 35% badanych najbardziej obawia się bycia oszukany za granicą¹³⁴. Wśród szczegółowych powodów wymieniane są np. nieotrzymanie uzgodnionego wcześniej wynagrodzenia czy też obiecaney pracy, co w konsekwencji może oznaczać konieczność powrotu do kraju. 10% osób uczestniczących w badaniu obawia się również utraty pracy w wyniku niewystarczających kompetencji.

Około 30% badanych upatruje zagrożenia w funkcjonowaniu rodziny po wyjeździe za granicę. Respondenci obawiają się tęsknoty oraz innych problemów wynikających z

¹³² Por. S. Kozak, *Patologia eurosieroctwa w Polsce. Skutki migracji zarobkowej dla dzieci i ich rodzin*, Wydawnictwo „Difin”, Warszawa 2010, s. 65.

¹³³ Por. J. Korczyńska, *Sezonowe wyjazdy zarobkowe Polaków do Niemiec*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2003, s. 159; I. Szczygielska, *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*, WUW, Warszawa 2013, s. 71.

¹³⁴ Por. W badaniu wzięło udział 235 osób zarejestrowanych w bazie danych Work Service. Zostało przeprowadzone w sierpniu i wrześniu 2014 r. przez pracowników call center Work Service, metodą CATI. Poprzedzone zostało badaniem pilotażowym na próbie 8 osób. M. Duszczyk, K. Matuszczyk, *A one-way ticket? Migration in Europe from the perspective of CEE countries*, dz. cyt., s. 26, 30.

rozłączenia rodziny. Warto tutaj dodać, że odpowiedź ta udzielana jest częściej przez kobiety niż przez mężczyzn (odpowiednio 41% i 30% odpowiedzi)¹³⁵.

Pozostałe odpowiedzi, pojawiające się znacznie rzadziej (poniżej 10%), dotyczyły problemów z przystosowaniem się do nowych warunków, niechęci ze strony lokalnej społeczności w stosunku do przyjeżdżających Polaków, a także strachu przed chorobą, a w konsekwencji konieczności powrotu do kraju¹³⁶.

Zagrożeniem związanym z migracją, które pojawia się w odpowiedziach respondentów z różnych badań, jest negatywny wpływ rozłąki na życie rodziny. Odnosi się to zarówno do osób wyjeżdżających, jak i tych pozostających w kraju. Wśród zagrożeń wymienianych przez osoby migrujące najczęściej pojawiały się: tęsknota za rodziną, osłabienie relacji rodzinnych zarówno z partnerem, jak i dziećmi oraz stres wynikający z nowej dla wszystkich sytuacji. Uczestnicy badania wyrażali również swoje obawy związane z wydatkami niezbędnymi do utrzymania kontaktu z rodziną. Osoby pozostające w kraju zwracały głównie uwagę na osłabienie więzi emocjonalnych w konsekwencji wyjazdu, wchodzenie w nowe związki oraz zwiększoną liczbę obowiązków, które muszą przejąć pozostający w kraju członkowie rodziny, także dzieci¹³⁷. Na podobne zagrożenia wskazywali uczestnicy innego badania¹³⁸. Największym upatrywanym tu zagrożeniem wynikającym z migracji była rozłąka, którą wskazało 22,2% badanych, a w jej konsekwencji większa liczba obowiązków domowych – 16,6% wskazań oraz stres i niepokój – 15,3% odpowiedzi. Większość osób biorących udział w tym badaniu uznała, że korzyści wynikające z wyjazdu zarobkowego do Niemiec znacznie przewyższają straty, na które zwróciło uwagę tylko 2,8% badanych. Jako korzyść wymieniane jest usamodzielnianie się rodziny, również dzieci, które cechuje odpowiedzialna postawa w nowej sytuacji¹³⁹.

¹³⁵ Por. M. Duszczyk, K. Matuszczyk, *A one-way ticket? Migration in Europe from the perspective of CEE countries*, dz. cyt., s. 31.

¹³⁶ Por. M. Duszczyk, K. Matuszczyk, *A one-way ticket? Migration in Europe from the perspective of CEE countries*, dz. cyt., s. 30.

¹³⁷ Por. W badaniu J. Korczyńskiej dotyczącym migracji sezonowych Polaków do Niemiec wzięli udział obywatele polscy mieszkający na stałe w Polsce i legalnie zatrudnieni w Niemczech w charakterze pracowników sezonowych. Badanie zostało przeprowadzone w latach 1999–2000 za pomocą czterech metod: anonimowej ankiety, wywiadu pogłębionego, wywiadu z pracodawcą i obserwacji uczestniczącej. Wśród uczestników do 25. roku życia było dwa razy więcej kobiet niż mężczyzn. J. Korczyńska, *Sezonowe wyjazdy zarobkowe Polaków do Niemiec*, dz. cyt., s. 124, 159; I. Szczygielska, *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*, dz. cyt., s. 71.

¹³⁸ Por. K. Heffer, R. Rauziński, *Region migracyjny (wybrane aspekty demograficzne, społeczne i gospodarcze na przykładzie Śląska Opolskiego)*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Opolskiej, Opole 2003; J. Korczyńska, *Sezonowe wyjazdy zarobkowe Polaków do Niemiec*, dz. cyt., s. 159; I. Szczygielska, *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*, dz. cyt., s. 71.

¹³⁹ Por. J. Korczyńska, *Sezonowe wyjazdy zarobkowe Polaków do Niemiec*, dz. cyt., s. 159; I. Szczygielska, *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*, dz. cyt., s. 71.

Migracja zagraniczna może być również korzystna w sytuacji, kiedy rodzinę opuści osoba zakłócająca jej normalne funkcjonowanie, np. poprzez stosowanie przemocy czy nadużywanie alkoholu. Dzięki wyjazdowi członkowie rodziny pozostający w kraju mają możliwość odzyskania poczucia bezpieczeństwa¹⁴⁰. Niewątpliwie jest to korzyść, chociaż sam wyjazd zagraniczny nie rozwiązuje właściwego problemu. Oprócz ewidentnego pozytywnego skutku w postaci zniknięcia bezpośredniego zagrożenia realne rozwiązanie problemu oddala się w czasie. Trudno też jest przewidzieć, czy wyjazd w takiej sytuacji przyniesie inne korzyści, np. polepszenie sytuacji materialnej rodziny, zarówno tej pozostawionej w kraju, jak i osoby, która zdecydowała się na podjęcie pracy za granicą.

Jednym z badanych aspektów zagranicznych wyjazdów zarobkowych jest rozłąka rodzin. Analizuje się ją w kontekście potencjalnych strat wynikających z wyjazdu, możliwych realnych negatywnych konsekwencji. Zdarza się jednak, że członkowie rodziny widzą pewną korzyść z takiego wyjazdu. Upatrują w nim szanse na rozwiązanie problemów, których doświadcza ich rodzina, np. naprawę relacji w wyniku rozłąki¹⁴¹.

Badania dotyczące szans i zagrożeń migracji zagranicznych prowadzone przed wstąpieniem Polski do Unii Europejskiej pokazują dość zbliżony obraz do sytuacji z XXI wieku. Wspólnie podjęta decyzja o migracji powodowała niepokój osoby pozostającej w kraju. W 22% odpowiedzi niepokój ten dotyczył kłopotów materialnych, 17% respondentów obawiało się problemów wychowawczych, a 11% wyrażało obawy związane z prowadzeniem gospodarstwa domowego. Ankietowani obawiali się również powrotu z migracji w kontekście znalezienia pracy w kraju. Jeśli chodzi o szanse upatrywane w podjęciu pracy za granicą, odpowiedzi koncentrowały się wokół polepszenia warunków mieszkalnych oraz zgromadzenia oszczędności¹⁴².

Analizując wyniki różnych badań, łatwo można zauważyć, że wśród korzyści i zagrożeń płynących z migracji pojawiają się podobne: rozłąka, tęsknota, osłabienie więzi emocjonalnych, a z drugiej strony polepszenie sytuacji materialnej rodziny czy możliwość zdobycia nowych umiejętności. Nie da się jednak uogólnić i odnieść

¹⁴⁰ Por. D. Niedźwiedzki, *Migracje i tożsamość. Od teorii do analizy przypadku*, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Kraków 2010, s. 112.

¹⁴¹ Por. J. Młyński, W. Szewczyk, *Migracje zarobkowe Polaków. Badania i refleksje*, Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej „Biblos”, Tarnów 2010, s. 34–35.

¹⁴² Por. W badaniu ankietowym B. Balcerzak-Paradowska badała wpływ migracji krótkookresowych na sytuację rodzinną. Kwestionariusz ankiety rozesłano do gospodarstw migrantów według danych pochodzących z urzędów pracy. B. Balcerzak-Paradowska, *Okresowa migracja małżonków a warunki życia rodzin*, w: *Współczesne zagrożenia realizacji podstawowych funkcji rodziny*, red. D. Graniewska, „Studia i Materiały”, z. 2, IPiSS, Warszawa 1994; I. Szczygielska, *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*, dz. cyt., s. 71.

zarówno zagrożeń, jak i korzyści z wyjazdu za granicę w jednakowym stopniu do wszystkich rodzin uczestniczących w migracjach. Każda rodzina inaczej doświadcza rozłąki i z zupełnie innej perspektywy ocenia swoje potencjalne straty i korzyści. O ile korzyści materialne lub ich brak czy doskonalenie języka obcego są dość łatwo i szybko zauważalne i mierzalne, o tyle szczególnie straty powstałe w wyniku rozdzielenia przestrzennego rodziny odnoszące się do życia rodzinnego – więzi, relacji czy wychowania dzieci – mogą być trudne lub niemożliwe do naprawienia.

1.4. Rodzinne konsekwencje migracji w wymiarze ekonomicznym, społeczno-kulturowym i moralno-religijnym

Analizując zjawisko migracji z punktu widzenia rodziny, zwraca się szczególną uwagę na dwa zagadnienia, tj. powody migracji i jej konsekwencje. Powody migracji najczęściej wskazują na problematyczną sytuację rodziny w macierzystym miejscu zamieszkania oraz brak możliwości jej zmiany. W warunkach polskich głównym powodem wyjazdów zagranicznych jest chęć znalezienia pracy. Od roku wstąpienia Polski do Unii Europejskiej zmienił się charakter migracji zarobkowych. Początkowo pieniądze zarobione za granicą przeznaczone były przede wszystkim na utrzymanie rodziny pozostającej w kraju. Z czasem fundusze zarobione za granicą zaczęły być również inwestowane w edukację dzieci oraz osoby migrującej¹⁴³. Chociaż za granicę wyjeżdża jeden członek rodziny, życie pozostałych również ulega zmianie. Dlatego podejmując decyzję o wyjeździe za granicę, oprócz przesłanek wskazujących na konieczność migracji należy także brać pod uwagę jej skutki.

Wielowymiarowość skutków migracji sprawia, że można je rozpatrywać z punktu widzenia różnych dyscyplin naukowych. Na potrzeby niniejszego opracowania wskazane jest rozpatrzenie konsekwencji migracji, które niesie ona dla wspólnoty rodzinnej w różnych obszarach jej funkcjonowania. Do najczęściej wskazywanych w literaturze należą: ekonomiczne, społeczno-kulturowe, edukacyjne i moralno-religijne.

Konsekwencje ekonomiczne migracji można rozpatrywać w odniesieniu do społeczności lokalnej (kategoria makro), gospodarstw domowych (kategoria mezo) oraz rodzin i poszczególnych jej członków (kategoria mikro)¹⁴⁴. Najistotniejsze skutki migracji wynikające z migracji rodziców pokazuje podejście badawcze skupiające się na skalach mezo i mikro, ale te z kolei uzależnione są od skali makro. Jedną z podstawowych korzyści migracji w tej skali było zmniejszenie napięcia społecznego będącego wynikiem trudnej sytuacji na polskim rynku pracy. Na początku 2004 roku stopa bezrobocia w Polsce wynosiła 20%, a w marcu 2008 – 11,5%¹⁴⁵. Po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej Polacy zyskali możliwość legalnej pracy za granicą. W

¹⁴³ Por. M. Garapich, I. Grabowska, E. Jaźwińska, *Migracje poakcesyjne z Polski*, dz. cyt., s. 213.

¹⁴⁴ Por. W. Danilewicz, *Společné konsekwence migrací zahraničních*, w: *Migracja, uchodźstwo, wielokulturowość. Zderzenie kultur we współczesnym świecie*, red. D. Lalak, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2007, s. 154–155.

¹⁴⁵ Por. K. Iglicka, *Kontrasty migracyjne Polski. Wymiar transatlantycki*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2008, s. 67.

roku 2007 Polska należała do grupy 10 krajów o największym napływie transferów zarobków emigrantów. O ile nie miało to znacznego wpływu na rozwój gospodarczy naszego kraju, to przyniosło korzyści polskim rodzinom, ponieważ przyczyniło się do pomniejszenia stopnia ubóstwa i zmniejszenia dysproporcji dochodowych wśród Polaków¹⁴⁶. Dzięki wyjazdom migracyjnym, zarówno takim, kiedy migrowali oboje rodzice, jak też tym, gdy migrował jeden ze współmałżonków, polepszeniu uległa sytuacja finansowa rodzin, ponieważ zarobione pieniądze przeznaczane były na potrzeby nie tylko gospodarstwa domowego, ale także gospodarstw blisko spokrewnionych¹⁴⁷. Do najczęściej wymienianych korzyści związanych z podjęciem przez rodziców pracy za granicą należą: zwiększenie oszczędności, zwiększenie konsumpcji, np. poprzez zakup dóbr takich jak żywność, ubrania czy samochód, oraz zwiększenie inwestycji, np. w edukację lub rozpoczęcie działalności gospodarczej¹⁴⁸. Transfery pieniężne z zagranicy doprowadziły do wzrostu konsumpcji, a przeznaczane one były głównie na pokrycie kosztów związanych z bieżącymi wydatkami rodzin: na opłatę rachunków, pomoc rodzicom, zwłaszcza tym na emeryturze i/lub stale przyjmującym leki, oraz na potrzeby edukacyjne dzieci, np. studia. Główną inwestycję, na którą przeznaczane były zarobione na emigracji pieniądze, stanowił zakup mieszkania lub domu¹⁴⁹. Z badań dotyczących finansowego aspektu migracji wynika również, że pieniądze uzyskane dzięki pracy za granicą wydawane były nie tyle na bieżące potrzeby, ale np. na spłatę zadłużenia¹⁵⁰. Należy również pamiętać, że bardzo istotną konsekwencją migracji zarobkowych z punktu widzenia jednostki była możliwość podjęcia jakiegokolwiek pracy zarobkowej. Dzięki niej osoby dorosłe

¹⁴⁶ Por. M. Anacka, J. Brzozowski, H. Chałupczak, A. Fihel, G. Firlit-Fesnał, M. Garapich, I. Grabowska-Lusińska, K. Heffner, E. Jaźwińska, R. Jończy, P. Kaczmarczyk, Ł. Krzyżowski, M. Łesińska, M. Okólski, D. Praszałowicz, R. Rauziński, D. Rokita-Poskart, K. Slany, B. Solga, M. Ślusarczyk, S. Urbańska, *Spoleczne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski. Raport Komitetu Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk*, PAN, Warszawa 2014, s. 25.

¹⁴⁷ Por. B. Walczak, *Rodzina transnarodowa. Konteksty i implikacje*, dz. cyt., s. 164; A. Giza, *The consequences of migration*, w: *Causes and Consequences of Migration in Central and Eastern Europe: Podlasie and Slask Opolski. Basic Trends in 1975–1994*, red. E. Jaźwińska, M. Okólski, Instytut Studiów Społecznych UW, Warszawa 1996, s. 195; M. Szyszka, *Polska polityka rodzinna wobec skutków zagranicznej migracji zarobkowej*, w: *Problem eurosieroctwa. Wybrane aspekty*, red. B. Więckiewicz, Wydział Zamiejscowy Nauk o Społeczeństwie KUL w Stalowej Woli, Stalowa Wola 2011, s. 118; E. Kępińska, *Migracje sezonowe z Polski do Niemiec. Mechanizmy rekrutacji, rola rodziny i różnicowanie według płci*, seria Studia Migracyjne, WUW, Warszawa 2008, s. 262.

¹⁴⁸ Por. M. Duszczyk, J. Wiśniewski, *Analiza społeczno-demograficzna migracji zarobkowej Polaków do państw EOG po 1 maja 2004 roku*, dz. cyt., s. 27, <https://www.rpo.gov.pl/pliki/1196072882.pdf> (20.08.2016).

¹⁴⁹ Por. K. Iglicka, *Kontrasty migracyjne Polski. Wymiar transatlantycki*, dz. cyt., s. 121–122.

¹⁵⁰ Por. Z. Kawczyńska-Butrym, *Polskie emigrantki we Włoszech*, w: *Migracja zarobkowa do Włoch. Próba podejścia interdyscyplinarnego*, red. D. Bryk, B. Różnowski, M. Zięba, Oficyna Wydawnicza „El-Press”, Lublin 2008; W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 110.

podnosiły swoje kwalifikacje oraz zdobywały doświadczenie umożliwiające rozwój indywidualny, zawodowy i społeczny¹⁵¹.

Zagraniczne migracje zarobkowe to także pogorszenie sytuacji ekonomicznej niektórych rodzin. Z badań zrealizowanych przez Wioletę Danilewicz¹⁵² wynika, że 6,7% rodzin doświadczyło pogorszenia sytuacji materialnej będącego wynikiem wyjazdu rodziców poza Polskę. 30% badanych rodzin nie zauważyło gospodarczej zmiany na lepsze w związku z migracją. Wśród powodów, które doprowadziły do pogorszenia sytuacji materialnej, były np. zbyt krótki czas pobytu za granicą, brak pracy za granicą czy też nieregularny lub całkowity brak finansowego wsparcia dla rodziny pozostającej w Polsce, będący wynikiem zaburzenia relacji pomiędzy małżonkami lub całkowitego zerwania kontaktów z rodziną przez wyjeżdżające za granicę osoby¹⁵³. Innym negatywnym aspektem związanym z transferami pieniężnymi jest problem ryzyka moralnego (ang. moral hazard problem). Dzięki otrzymywanym z zagranicy transferom pieniężnym niektórzy członkowie rodzin pozostający w kraju ograniczali swoją działalność zawodową i zarobkową¹⁵⁴. Ponadto zwiększone poczucie bezpieczeństwa ekonomicznego osób pozostających w kraju może prowadzić do całkowitego zaniechania przez nich pracy¹⁵⁵, a w konsekwencji do nadużywania świadczeń socjalnych¹⁵⁶.

Innym przykładem sytuacji, w której w wyniku migracyjnego wyjazdu zarobkowego jednego z rodziców nie dochodzi do poprawy kondycji materialnej rodziny, jest niewypełnienie zobowiązań alimentacyjnych. Co prawda istnieją regulacje prawne, których celem jest ograniczenie tego typu zdarzeń, ale nie zawsze są one skuteczne w kwestii egzekwowania alimentów. W związku ze zwiększoną liczbą osób przemieszczających się w ramach Unii Europejskiej Komisja Europejska podjęła działania mające na celu ułatwienie ściągania należności alimentacyjnych, polegające

¹⁵¹ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 101.

¹⁵² Por. Badania W. Danilewicz przeprowadzone w latach 2004–2005 w grupie 193 uczniów gimnazjów (70%) oraz szkół podstawowych (30%), których rodzice przebywali za granicą. W badaniu wzięła też udział grupa licząca 60 dzieci z rodzin pełnych w celach porównawczych. Badanie zostało przeprowadzone na terenie miejscowości w północno-wschodniej Polsce: Siemiatycz, Zambrowa i Białegostoku. W. Danilewicz, *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*, dz. cyt., s. 81–85.

¹⁵³ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 111.

¹⁵⁴ Por. K. Iglicka, *Kontrasty migracyjne Polski. Wymiar transatlantycki*, dz. cyt., s. 69.

¹⁵⁵ Por. R. Chami, C. Fullenkamp, S. Jahjah, *Are immigrant remittance flows a source of capital for development?*, Working Paper No 3/189, International Monetary Fund (IMF), Washington DC. 2003; I. Szczygalska, *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*, dz. cyt., s. 134.

¹⁵⁶ Por. I. Szczygalska, *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*, dz. cyt., s. 134.

m.in. na powołaniu instytucji zajmujących się odnalezieniem dłużników alimentacyjnych¹⁵⁷.

Podjęcie pracy za granicą, oprócz wymiernych korzyści dla rodzin i gospodarstw domowych, ma również wpływ na samego migranta. Z jednej strony dzięki temu, że podejmowana za granicą praca jest najczęściej zupełnie inna od tej, którą osoba wykonywała w kraju, możliwe jest zdobycie nowych umiejętności i doświadczenia oraz podnoszenie kwalifikacji, a z drugiej strony często zdarza się, że wielu migrantów podejmuje pracę, która jest znacznie poniżej ich poziomu wykształcenia oraz kwalifikacji. W dłuższej perspektywie czasowej może to doprowadzić do sytuacji, w której nie uda im się awansować ani w kraju przyjmującym, ani też po powrocie do Polski¹⁵⁸.

Omawiając społeczne konsekwencje migracji, należy podkreślić znaczenie sieci migrantów. Osoba, która decyduje się na zagraniczny wyjazd zarobkowy, szuka informacji wśród osób już przebywających w danym miejscu, a następnie korzysta z ich pomocy po przybyciu na miejsce. W ten sposób tworzy się sieć osób, które po otrzymaniu wsparcia same oferują je kolejnym przyjeżdżającym do danego miejsca za granicą. Najczęściej te sieci składają się z osób spokrewnionych ze sobą, ale nie należy zapominać też o wsparciu ze strony znajomych. Dzięki istnieniu takich sieci i uzyskanej pomocy możliwe jest uniknięcie pewnych problemów czy rozczarowań. Istnienie sieci wpływa również na charakter regionu, z którego wyjeżdżają migranci. Powstają miejscowości migranckie, w obrębie których wyjazdy, głównie o charakterze rodzinnym i koleżeńskim, są typowym sposobem zarobku dla dużej liczby osób. W konsekwencji migracji powstały też usługi z nią związane, np. transport lub opieka nad dziećmi¹⁵⁹.

Sytuacja ekonomiczna polskich rodzin stanowi często główny powód migracyjnego wyjazdu zarobkowego. Oprócz wymiernych korzyści materialnych wynikających z tej sytuacji rozłąka rodzin w wyniku migracji powoduje, że rodzina staje się rodziną niepełną. Rodzaj niepełności jest uwarunkowany tym, czy oboje rodzice czy tylko jedno z nich przebywa za granicą oraz jak długo trwa ten pobyt. W zależności od długości czasu rozłąki rodzina może być czasowo lub stale niepełna. Rodzina czasowo niepełna to taka, w której w wyjeździe zarobkowym za granicę

¹⁵⁷ Por. I. Szczygielska, *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*, dz. cyt., s. 136.

¹⁵⁸ Por. K. Iglicka, *Kontrasty migracyjne Polski. Wymiar transatlantycki*, dz. cyt., s. 67–70.

¹⁵⁹ Por. W. Danilewicz, *Společne konsekwencje migracji zagranicznych*, dz. cyt., s. 156.

uczestniczy jeden rodzic, oboje z nich jednocześnie lub naprzemiennie. Z kolei rodziny stale niepełne zazwyczaj są wynikiem sytuacji sprzed wyjazdu rodzica za granicę lub konsekwencją rozwodu albo porzucenia rodziny przez jednego z rodziców w trakcie migracji zagranicznej. Do powodów, które prowadzą do tego, że rodzina jest stale niepełna przed migracją, zalicza się śmierć rodzica, rozwód lub urodzenie dziecka w związku pozamałżeńskim. Zdarza się również, że rodzic samotnie wychowujący dzieci postanawia wyjechać do pracy za granicę¹⁶⁰.

Rozłąka małżonków oraz dzieci z rodzicami w sposób naturalny przywołuje na myśl negatywne skutki w różnych obszarach funkcjonowania rodziny. Jednakże można zaobserwować także pozytywne doświadczenia będące wynikiem rozłąki migracyjnej. Do najczęściej wymienianych zalicza się następujące:

- lepszą sytuację materialną rodziny;
- nabycie umiejętności radzenia sobie z różnymi sytuacjami pod nieobecność członka rodziny poprzez czasowe przejęcie ról, czynności i pozycji w rodzinie;
- większe zaangażowanie dzieci w prowadzenie gospodarstwa domowego;
- odzyskanie poczucia bezpieczeństwa – dzięki wyjazdowi członka rodziny, który poprzez niewłaściwe zachowanie zakłócał jej funkcjonowanie, odzyskana zostaje równowaga¹⁶¹.

Każda z wymienionych powyżej korzyści w mniejszym lub większym stopniu wpływa na sytuację dzieci. Lepsza sytuacja materialna pozwala rodzicom na zabezpieczenie środków niezbędnych do bieżącego funkcjonowania rodziny. Oznacza to nie tylko możliwość zakupu najpotrzebniejszych artykułów niezbędnych do funkcjonowania rodziny, takich jak żywność, ubrania czy artykuły higieniczne, ale także zabezpieczenie środków pieniężnych potrzebnych na dodatkowe zajęcia pozalekcyjne lub rozwijanie zainteresowań. Bezpieczeństwo finansowe z reguły wiąże się z obniżeniem poziomu stresu, poprawia również relacje osobowe w rodzinie i funkcjonowanie dziecka w grupie rówieśniczej, a zgromadzone oszczędności dają poczucie bezpieczeństwa w przyszłości.

W wyniku wyjazdu jednego z rodziców zarówno pozostający w kraju rodzic, jak też dzieci muszą przejąć obowiązki nieobecnego członka rodziny i w większym niż dotychczas stopniu zaangażować się w pomoc w prowadzeniu gospodarstwa domowego. Większa liczba obowiązków wymusza na dziecku inną niż dotychczas

¹⁶⁰ Por. W. Danilewicz, *Společne konsekwence migracji zagranicznych*, dz. cyt., s. 159–160.

¹⁶¹ Por. W. Danilewicz, *Společne konsekwence migracji zagranicznych*, dz. cyt., s. 161–164.

organizację czasu, również tego wolnego. Uczestnicząc aktywnie w prowadzeniu gospodarstwa domowego, dzieci zdobywają doświadczenie, z którego będą mogły skorzystać w przyszłości.

Specyficzne korzyści z migracji uzyskuje się wówczas, gdy rodzinę opuszcza rodzic, który doprowadzał do zakłócenia normalnego jej funkcjonowania. W takiej sytuacji pozostająca w kraju wspólnota rodzinna z reguły odzyskuje poczucie bezpieczeństwa i poprawie ulegają relacje między jej członkami.

W literaturze przedmiotu podkreśla się, że to, w jakim stopniu konsekwencje migracji odczuwane są przez dzieci, zależy w dużej mierze od formy uczestnictwa dziecka w procesie migracyjnym. Najpowszechniejszym podziałem form uczestnictwa jest podział na uczestnictwo czynne i bierne. Pierwszy przypadek zachodzi wówczas, gdy dziecko migruje wraz z rodzicami lub jednym z nich, a drugi – gdy pozostaje w miejscu dotychczasowego zamieszkania pod opieką jednego z rodziców lub rodziny¹⁶².

W przypadku uczestnictwa biernego pomimo tego, że dziecko pozostaje w kraju, w swoim środowisku lokalnym i rówieśniczym, zmianie ulega bardzo istotny obszar jego funkcjonowania, który związany jest z wychowaniem¹⁶³. Wynika to z braku bezpośredniego kontaktu z nieobecnym rodzicem lub rodzicami. Jednym z wielu aspektów tej sytuacji jest sposób komunikowania się członków rodziny po wyjeździe. Tradycyjnie dziecko jest przyzwyczajone do fizycznej obecności rodzica, a w nowej sytuacji musi nauczyć się innych form komunikowania się z nim. W obecnych warunkach komunikacja rozumiana jako przekaz i odbieranie informacji w bezpośrednim kontakcie z drugą osobą¹⁶⁴, tzn. między migrującymi rodzicami a dziećmi, nie stanowi większego problemu. Telefonnia komórkowa, dostęp do Internetu oraz mediów społecznościowych umożliwiają komunikowanie się praktycznie w każdych warunkach i o każdej porze. Jediną rzeczą, której nie da się zastąpić elektronicznymi kanałami komunikacyjnymi, jest fizyczny kontakt z rodzicem, który zapewnia dziecku poczucie bliskości i związane z nim bezpieczeństwo¹⁶⁵. Brak bezpośredniego kontaktu stanowi również wyzwanie dla przebywającego za granicą

¹⁶² Por. Z. Kawczyńska-Butrym, *Dzieci i młodzież w migracjach – problemy edukacji i zdrowia*, w: *Wielka emigracja zarobkowa młodzieży. Wyzwania dla edukacji*, red. R. Bera, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2010, s. 176.

¹⁶³ Por. E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Wydawnictwo Naukowe UPJPII, Kraków 2020, s. 151–172.

¹⁶⁴ Por. *Słownik języka polskiego na podst. Słownika 100 tysięcy potrzebnych słów*, red. J. Bralczyk, hasło: *komunikacja*, wyd. I, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, <http://sjp.pwn.pl> (20.08.2016).

¹⁶⁵ Por. Z. Kawczyńska-Butrym, *Dzieci i młodzież w migracjach – problemy edukacji i zdrowia*, dz. cyt., s. 176.

rodzica. Aby mógł on uczestniczyć w wychowaniu dziecka, wpływać na jego zachowanie i kształtowanie właściwych postaw, przede wszystkim niezbędne jest zapewnienie częstego i regularnego kontaktu. Jest to bardzo trudne zwłaszcza w przypadku najmłodszych dzieci, które nie są w stanie korzystać z nowoczesnych technologii. Dlatego tak ważna jest rola drugiego rodzica, aby starał się stworzyć właściwe środowisko wychowawcze dla dziecka. Znaczące dla procesu wychowania w rodzinie jest zatem zachowanie prawidłowych relacji we wspólnocie rodzinnej.

Najpoważniejszą konsekwencją migracji obojga rodziców jest zaburzenie poczucia stabilizacji i bezpieczeństwa u dziecka. Zaburzenie to wiąże się z niekorzystnymi zmianami w wielu obszarach rozwoju dziecka, a co ważne, odnosi się to także do sytuacji, kiedy rodzice wyjeżdżają na zmianę, a więc dzieci mają kontakt fizyczny tylko z jednym rodzicem¹⁶⁶. W takiej sytuacji dzieci mogą czuć się zdezorientowane, ponieważ brak jest stałego środowiska wychowawczego tworzonego przez oboje rodziców jednocześnie. Dodatkowo naprzemienne wyjazdy rodziców prowadzą do sytuacji, w której ciągle zmieniają się role rodzica pozostającego w kraju – matka przejmuje obowiązki nieobecnego ojca i odwrotnie. W konsekwencji dziecko ma prawo czuć się zagubione w odróżnieniu ról pełnionych przez rodziców, bo wprowadza to chaos w funkcjonowaniu rodziny jako podstawowym środowisku wychowania dziecka. Warte podkreślenia są wysiłki rodziców w ich staraniach zastąpienia tego, który jest nieobecny. Jednakże wzrost zakresu obowiązków, którym musi podołać ten pozostający w kraju, może spowodować ograniczanie czasu poświęcanego relacjom z dziećmi. Prowadzi to najczęściej do nasilających się problemów wychowawczych¹⁶⁷. Wychowanie dziecka w rodzinie jest budowane m.in. na fundamencie jego poczucia przynależności do wspólnoty rodzinnej, bezpieczeństwa, zaufania, trwałości relacji rodziców, jednorodności wdrażanych zasad, konsekwentnego wyznaczania wartości i norm postępowania¹⁶⁸. Niestety, zaburzenia funkcjonowania rodziny wynikające z rozdzielenia rodziny granicami wpływają negatywnie na wychowanie w rodzinie.

¹⁶⁶ Por. B. Walczak, *Migracje rodzicielskie*, Zeszyty metodyczne cz. 8: *Szkola wobec mobilności zawodowej rodziców i opiekunów*, s. 19, <http://www.cmp3.ore.edu.pl/files/cz.I%20Bartlomiej%20Walczak.pdf> (20.02.2019).

¹⁶⁷ Por. B. Balcerzak-Paradowska, *Wpływ okresowej migracji na warunki życiowe rodziny*, „Problemy Rodziny” (1994) nr 5, s. 111; A. Jacewicz, *Wybrane problemy funkcjonowania rodzin migrantów*, w: *Wielka emigracja zarobkowa młodzieży. Wyzwania dla edukacji*, red. R. Bera, dz. cyt., s. 198.

¹⁶⁸ Por. A. Rynio, *Integralne wychowanie w myśli Jana Pawła II*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2004; E. Osewska, *The Basic Assumptions of Child Upbringing in the Family. Modern Implications*, w: *The Contemporary Family: Local and European Perspectives*, red. E. Osewska, J. Stala, Wydawnictwo Naukowe UPJPII, Kraków 2015, s. 249–261; E. Osewska, *Memories of Adults Regarding Relations with Parents in Childhood*, „The Person and the Challenges” 7 (2017) nr 1, s. 149–158.

Rozważając konsekwencje migracji w odniesieniu do kultury, należy zwrócić uwagę na pewne uwarunkowania jej towarzyszące w zależności od tego, czy za granicę wyjeżdża matka czy ojciec. Pozostający w Polsce mężczyzna nie zawsze radzi sobie z obowiązkami takimi jak opieka nad dziećmi czy prowadzenie domu. W takiej sytuacji najczęściej szuka pomocy wśród rodziny, np. u swojej matki lub siostry. Choć zdarza się, że brak możliwości radzenia sobie z codziennymi obowiązkami może prowadzić do zachowań patologicznych ze strony mężczyzny, np. nadużywania alkoholu, nie nosi to tak negatywnych znamion, jak ma to miejsce w przypadku migracji kobiet-matek. W polskim popularnym ujęciu społeczno-kulturowym funkcjonuje silne przekonanie, że to właśnie matka odpowiedzialna jest za szczęście i stabilność rodziny. W sytuacji kiedy ją opuszcza, odpowiada za jej złe funkcjonowanie lub rozpad. Takie podejście do wypełniania roli matki panuje również wśród samych kobiet, które uważają siebie za główne opiekunki dzieci. Dlatego zwykle źle znoszą rozłąkę z rodziną, zwłaszcza z dziećmi, obwiniając się za bycie złymi matkami¹⁶⁹. Z badań Narodowego Spisu Powszechnego w 2011 roku wynika, że to właśnie kobiety stanowiły większość osób przebywających na emigracji (około 51%)¹⁷⁰. Działania i podejście części z tych kobiet przyczyniły się do zmiany postrzegania kobiety w Polsce: nie tylko jako matki i opiekunki, ale jako osoby odpowiedzialnej za materialną sytuację rodziny¹⁷¹.

W badaniach dotyczących konsekwencji migracji pojawiają się odniesienia do zaproponowanego przez Ulricha Becka oraz innych badaczy¹⁷² pojęcia „dzieciństwa supernowoczesnego”. „Supernowoczesne dziecko” cechuje się dużą samodzielnością zarówno w działaniu, jak i wyciąganiu wniosków z obserwacji oraz staje przed koniecznością dostosowania się do różnych form życia rodzinnego. Dziecko takie umie zorganizować sobie czas, jak również samo decyduje o wyborze zajęć dla siebie. Dzięki temu rozwija się u niego indywidualny gust dotyczący ubrań czy też ulubionej muzyki i literatury. „Supernowoczesne dziecko” wie, jak właściwie korzystać z mediów oraz pieniędzy. Kolejnymi wyznacznikami są życie na „wyspowych przestrzeniach” oraz coraz większa samodzielność w kształtowaniu przebiegu życia. Niemożliwość wyboru

¹⁶⁹ Por. M. Anacka i inni, *Společné skutky poakcesyjnych migrací ludności Polski*, dz. cyt., s. 28–29.

¹⁷⁰ Por. GUS, *Raport z wyników. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, dz. cyt., s. 113.

¹⁷¹ Por. M. Anacka i inni, *Společné skutky poakcesyjnych migrací ludności Polski*, dz. cyt., s. 29.

¹⁷² Por. U. Beck, *Ulf Erdmann Ziegler mit Fotos vom Timm Rautert*, Goethe Institut, München 1997, s. 17; W. Danilewicz, *Dzieciństwo „supernowoczesne” a doświadczenia rodzinne*, w: *Rodzina w kontekście współczesnych problemów wychowania*, red. B. Muchacka, Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 2007, s. 79–80.

zmusza „supernowoczesne dziecko” do stawania się samodzielnym w zależności od zastanej sytuacji¹⁷³.

Warto w tym miejscu zastanowić się, na ile takie funkcjonowanie „supernowoczesnego dziecka” jest możliwe. Ze względów formalnoprawnych dzieci, zwłaszcza te uczęszczające do szkoły podstawowej, żyją w rytmie swojej rodziny. Dotyczy to przede wszystkim organizacji czasu, np. przywożenia i odwożenia dziecka do i ze szkoły oraz wożenia na dodatkowe zajęcia. Z reguły w warunkach polskich takie dzieci nie poruszają się same, ale w towarzystwie osoby dorosłej lub starszego rodzeństwa. I nie chodzi tu tylko o sytuacje, kiedy jedno z rodziców wyjeżdża za granicę, ale także o pełne rodziny, kiedy oboje rodzice są na miejscu i pracują. Dzieci siedmio- czy ośmioletnie uczą się rozsądnego korzystania z mediów, ale głównie z pomocą dorosłych, co również wynika z pewnego rytmu życia danej rodziny. Kolejna umiejętność – dotycząca właściwego gospodarowania pieniędzmi – możliwa jest do wykształcenia tylko wtedy, kiedy dziecko dysponuje swoimi pieniędzmi, np. kieszonkowym. W przypadku rodzin gorzej sytuowanych materialnie dziecko może nie mieć dostępu do swoich pieniędzy, a wtedy trudno jest uczyć się je rozsądnie wydawać. Zatem część z tych cech „supernowoczesnego dzieciństwa” można zaobserwować w rodzinach o dobrym statusie materialnym, gdzie rodzice dają dzieciom dużą swobodę w działaniu.

Cechy „dziecka supernowoczesnego” można odnaleźć u dzieci, a częściej u młodzieży z rodzin migracyjnych. W związku z wyjazdem jednego lub obojga rodziców muszą się one dostosować do nowej formy życia rodzinnego, jaką jest rozłąka. Zmiana struktury rodziny, będąca wynikiem nieobecności jednego lub obojga rodziców, powoduje modyfikację dotychczasowego podziału ról i obowiązków wśród pozostałych członków rodziny. Dzieci zazwyczaj muszą pomóc pozostającemu w kraju rodzicowi np. w opiece nad młodszym rodzeństwem lub wykonywaniu wybranych prac domowych. Nierzadko muszą same podejmować decyzje, co czyni je bardziej samodzielnymi. W wyniku podjęcia dodatkowych obowiązków dzieci muszą się nauczyć na nowo gospodarować czasem, w tym swoim czasem wolnym. W związku z nieobecnością rodzica/rodziców dzieci mogą nie mieć możliwości konsultacji niektórych decyzji i dlatego same decydują o tym, jak spędzają czas. Samodzielne podejmowanie decyzji uświadamia dziecku, jak bywa to trudne ze względu na różne

¹⁷³ Por. W. Danilewicz, *Dzieciństwo „supernowoczesne” a doświadczenia rodzinne*, dz. cyt., s. 79–80.

opcje, które należy rozważyć, jak również ze względu na konsekwencje podejmowanych działań. O ile decyzje, które podejmuje dziecko, znajdują się w zasięgu jego możliwości, nie ma nic złego w tym, że samo ono decyduje np. o tym, na jakie zajęcia dodatkowe będzie uczęszczać. Dzięki temu nabywa umiejętność, z której – znacznie częściej niż dotychczas – będzie korzystać w dorosłym życiu bez każdorazowej konieczności uzależniania swoich decyzji od innych osób. Należy doprecyzować, że chodzi tu wyłącznie o decyzje, których podjęcie nie wymaga konsultacji osób dorosłych. Natomiast decyzje przekraczające możliwości dziecka mogą być bardzo obciążające.

O ile nabywanie różnorodnych umiejętności wynikających z nieuczestniczenia rodziców w życiu dziecka można z jednej strony traktować jako zaletę, to nie należy zapominać o tym, że może to mieć również negatywny wpływ na życie dzieci. Zbyt dużo obowiązków, zwłaszcza tych wykonywanych w zastępstwie nieobecnego rodzica, może doprowadzić do sytuacji, w której nastolatek nie ma możliwości funkcjonowania w tych rolach, które są charakterystyczne dla jego wieku: bycia dzieckiem w rodzinie, uczniem oraz kolegą/koleżanką w grupie rówieśniczej. W badaniach nad rodziną szczególnie podkreśla się fakt, że jest ona podstawowym i naturalnym środowiskiem wychowania człowieka. Dzięki temu, że rodzinę charakteryzują długotrwałe i intensywne relacje pomiędzy jej członkami, jest to pierwsze środowisko, w którym młody człowiek uczy się zasad współżycia w grupie oraz ma zaspokojone wszystkie potrzeby niezbędne do funkcjonowania. Dlatego różne czynniki, jak np. wyjazd migracyjny, mogą prowadzić do zaburzeń w podziale ról poszczególnych członków rodziny, co w konsekwencji może negatywnie odbić się na wypełnianiu przez dzieci tych ról, które są naturalne z racji ich wieku: roli dziecka, ucznia i kolegi¹⁷⁴.

Nieobecność jednego rodzica lub obojga z nich w życiu dziecka może powodować poczucie jego osamotnienia czy zagubienia. Wyjazd rodziców burzy świat dziecka i dlatego ma ono prawo czuć się samotne, zagubione lub w jego poczuciu nawet porzucone, gdyż nie do końca rozumie zaistniałą sytuację. Rodzic przebywający za granicą nie uczestniczy bezpośrednio w codziennym życiu rodziny i wychowaniu dzieci, więc może być tak, że jest nieświadomy niektórych problemów czy sytuacji trudnych. W dłuższej perspektywie powoduje to do utratę kontroli nad życiem dzieci i brak możliwości pomocy na odległość, a w konsekwencji prowadzi do szeroko

¹⁷⁴ Por. E. Dubiel, *Syndrom nieprzystosowania społecznego dzieci z rodzin migrujących*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2004, s. 115.

rozumianych trudności wychowawczych, odnoszących się zarówno do życia rodzinnego, jak i płaszczyzny edukacyjnej. Długotrwały brak rodzica/rodziców zmienia relacje pomiędzy nimi a dzieckiem, co przyczynia się do rozluźnienia lub rozpadu więzi pomiędzy poszczególnymi członkami rodziny. Zmienia to w niekorzystny sposób funkcjonowanie rodziny, wprowadzając chaos lub destabilizację w jej funkcjonowaniu poprzez brak ustalonego rytmu życia¹⁷⁵.

Společnym konsekwencjom migracji można przyrzeć się również z perspektywy spokrewnionych członków rodzin uczestniczących w wyjazdach zagranicznych, co jest wynikiem istnienia sieci migracyjnych. W sieciach tych kolejni członkowie dołączają do osób już przebywających za granicą. Z reguły w kraju pozostają dzieci. W związku z istnieniem migracji sieciowych niejednokrotnie dochodzi do sytuacji, w której za granicą przebywają albo przedstawiciele jednego z pokoleń (najstarszego lub młodszego), albo dwóch. Konsekwencją takiej sytuacji jest brak obecności w życiu dzieci nie tylko rodziców, ale również dziadków. Sytuacja ta zmienia historycznie ukształtowany w Polsce model rodziny wielopokoleniowej, w której wpływ na rozwój i wychowanie dziecka, a zatem na kształtowanie jego środowiska wychowawczego mają rodzice i dziadkowie. Brak bezpośrednich kontaktów prowadzi do zachwiania więzi między pokoleniami, a to uniemożliwia przekazanie dzieciom i wnukom wzorców zachowań, tradycji rodzinnych, zwyczajów czy historii rodziny. Brak tych elementów sprawia, że proces kształtowania młodego człowieka toczy się w oderwaniu od tradycji, kultury, a nawet norm etyczno-moralnych¹⁷⁶.

Konsekwencje migracji, zwłaszcza te negatywne, dotyczą również przedstawicieli najstarszego pokolenia pozostawionego w kraju. Mowa tu jest o sytuacji, w której dorosłe dzieci wyjechały z kraju i założyły rodziny w nowym miejscu. W związku z tym dziadkowie często pozostają bez dostatecznego wsparcia ze strony dzieci i wnuków, które z racji miejsca zamieszkania nie uczestniczą bezpośrednio w ich życiu. W takiej sytuacji dziadkowie także nie mają możliwości przekazania wnukom istotnych norm, tradycji czy historii rodzinnych. Tym samym zmienia się też podejście najmłodszego pokolenia do opieki nad tymi, którzy jej potrzebują ze względu na wiek. Z racji zachwiania więzi międzypokoleniowej oraz braku bezpośredniego uczestnictwa

¹⁷⁵ Por. W. Danilewicz, *Společne konsekwencje migracji zagranicznych*, dz. cyt., s. 162–163.

¹⁷⁶ Por. W. Danilewicz, *Společne konsekwencje migracji zagranicznych*, dz. cyt., s. 163–164.

w życiu dziadków wnuki nie doświadczają sytuacji wymagających od nich zaangażowania w pomoc innym¹⁷⁷.

Rozpatrując konsekwencje migracji, należy zwrócić uwagę również na te związane z powrotem osoby migrującej do rodziny w kraju i procesem ponownej socjalizacji. Czas spędzony z dala od rodziny może rozluźnić więzi w niej panujące do tego stopnia, że wspólne życie będzie trudne lub praktycznie niemożliwe¹⁷⁸. W trakcie nieobecności jednego z członków rodziny jego dotychczasowe obowiązki i role przejmują pozostający w kraju. Po powrocie dochodzi najczęściej do ponownego podziału obowiązków i ról, niekoniecznie takiego samego, jaki obowiązywał przed migracją. Osoba powracająca do kraju ma za sobą różne doświadczenia zdobyte zwykle w nieco innym kręgu kulturowym. Z kolei nowy podział ról w rodzinie będący konsekwencją wyjazdu migracyjnego wraz z upływem czasu utrwala się i osoba powracająca może mieć poczucie, że jest niepotrzebna, niedoceniana, pomijana w wielu decyzjach, a nawet zbędna. W takiej sytuacji korzyści wynikające z migracji, np. znajomość języka obcego, zdobycie nowych umiejętności lub poznanie nowych ludzi, nie są traktowane jako korzyść, ale raczej jako przeszkoda w tworzeniu właściwej atmosfery rodzinnej umożliwiającej dobre funkcjonowanie najbliższych sobie osób, które wspólnie mają tworzyć wspólnotę, jaką jest rodzina¹⁷⁹. Za szczególnie szkodliwe uznać należy silne zasymilowanie się migranta z nową kulturą opartą na odmiennych wzorcach, ideałach i poglądach. Przyjęcie nowej kultury skutkuje brakiem zrozumienia, trudnościami w przywróceniu więzi, innym postrzeganiem świata i niemożnością utrzymania trwałości relacji z rodziną.

Następstwa migracji można analizować również w oparciu o aspekty związane z następującymi kategoriami kultury: kultura bytu, kultura społeczna oraz kultura symboliczna¹⁸⁰.

Kultura bytu obejmuje aspekty związane z podtrzymaniem egzystencji. Za najważniejszy element tego obszaru uznaje się konsumpcję. W wyniku wyjazdu migracyjnego jednego z członków rodziny model konsumpcji rodziny, jeśli pozwalają

¹⁷⁷ Por. W. Danilewicz, *Spoleczne konsekwencje migracji zagranicznych*, dz. cyt., s. 164.

¹⁷⁸ Por. Z. Kawczyńska-Butrym, *Migracje. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2009, s. 71–75.

¹⁷⁹ Por. E. Nowicka, *Migracje powrotne jako przedmiot badań*, „Przegląd Polonijny” (2007) z. 2, s. 89.

¹⁸⁰ Por. P. Kaczmarczyk, J. Tyrowicz, *Współczesne procesy migracyjne w Polsce a aktywność organizacji pozarządowych na obszarach powiązanych z rynkiem pracy*, FISE, Warszawa 2007, s. 59–62, http://www.fise.org.pl/files/fise.org.pl/public/PKaczmarczyk_JTyrowicz_migracje.pdf (16.09.2016); B. Puzio-Waławik, *Spoleczno-ekonomiczne skutki migracji Polaków po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, Zeszyty Naukowe nr 8, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Kraków 2010, s. 188–191.

na to możliwości finansowe, staje się zbliżony do modelu społeczeństwa kraju, w którym dana osoba przebywa. Dostosowanie modelu konsumpcyjnego rodziny migracyjnej następuje szybciej i pełniej w przypadku, gdy migruje cała rodzina. W przypadku migracji pojedynczych członków zmiana ich modelu konsumpcyjnego następuje wolniej, co związane jest zazwyczaj z koniecznością wspierania finansowego rodziny pozostającej w kraju. Dostosowanie modelu konsumpcyjnego do warunków modelu realizowanego przez społeczność, do której migruje rodzina, najłatwiej zachodzi w obszarach sposobów spędzania czasu wolnego oraz działań i warunków życia. Zmiana ta jest wynikiem procesów socjalizacji z nowym środowiskiem, wpływa na funkcjonowanie samej rodziny, a także jest ważnym czynnikiem w kształtowaniu pozycji społecznej w nowym środowisku¹⁸¹.

Obszar kultury społecznej związany jest z bezpośrednim wpływem migracji na funkcjonowanie rodziny. Podjęcie decyzji o wyjeździe wiąże się ze zmianami w jej funkcjonowaniu, a zwłaszcza w obszarze kulturowo określonych ról poszczególnych członków rodziny. Z punktu widzenia dziecka istotne jest, który z rodziców migruje i w związku z tym z którym pozostanie ono w bezpośrednim kontakcie fizycznym. Szczególnie trudną sytuacją jest wyjazd obojga rodziców i przejęcie opieki nad dziećmi przez dalszą rodzinę, np. dziadków. Konsekwencją takiej sytuacji jest całkowita zmiana dotychczasowego życia wiążąca się ze zmianą reguł obowiązujących w relacjach z opiekunami, zmianą zasad funkcjonowania w rodzinie, ról, zakresu praw i obowiązków. Jest to szczególnie widoczne w sytuacjach, kiedy do pracy wyjeżdżają kobiety, ponieważ jest popyt na ich pracę w krajach docelowych np. jako opiekunek czy sprzątaczek. Konieczność podjęcia pracy za granicą jest silniejsza niż wzorzec kulturowy i w efekcie rodzinę opuszcza kobieta, która w Polsce uważana jest za strażniczkę domowego ogniska, a zatem osobę kluczową w tworzeniu środowiska wychowawczego¹⁸².

Ważną kategorią kulturowych skutków migracji jest kultura symboliczna. Odnosi się ona do poziomu wartości reprezentowanego przez osoby migrujące. Tak jak w innych społeczeństwach, Polacy coraz większą wagę przykładają do wartości

¹⁸¹ Por. P. Kaczmarczyk, J. Tyrowicz, *Współczesne procesy migracyjne w Polsce a aktywność organizacji pozarządowych na obszarach powiązanych z rynkiem pracy*, dz. cyt., s. 59; B. Puzio-Waławik, *Spoleczno-ekonomiczne skutki migracji Polaków po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, dz. cyt., s. 189.

¹⁸² Por. P. Kaczmarczyk, J. Tyrowicz, *Współczesne procesy migracyjne w Polsce a aktywność organizacji pozarządowych na obszarach powiązanych z rynkiem pracy*, dz. cyt., s. 60; B. Puzio-Waławik, *Spoleczno-ekonomiczne skutki migracji Polaków po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, dz. cyt., s. 189.

związanych z konsumpcją. Z jednej strony nie należy się temu dziwić, gdyż jak zostało to już wcześniej wspomniane, w przypadku osoby migrującej konsumpcja stanowi ważny element budowania pozycji społecznej w nowej społeczności. Problemem może być to wtedy, gdy konsumpcja zaczyna stanowić główną wartość, której podporządkowuje się pozostałe aspekty życia, ponieważ rodzice nie stanowią w tej sytuacji dla dzieci wzoru dobrego do naśladowania. Kolejnym ważnym aspektem jest zjawisko przenikania kultur. Przebywając w nowym otoczeniu, migranci przejmują nowe wzorce zachowań, co pozwala im na integrację z nowym społeczeństwem. Jednakże w pewnym momencie może okazać się, że nowa kultura nie jest do końca zgodna z oczekiwaniami migrantów, a jednocześnie nie wszystko z rodzimej kultury można przenieść do nowej rzeczywistości. Konsekwencją jest brak przynależności do jednej kultury, co nierzadko może powodować izolację danej grupy od reszty społeczeństwa, a w rezultacie doprowadzi do zmiany w układzie stosunków społecznych¹⁸³. Zjawisko przenikania kultur dotyczy także pozostających w kraju członków rodziny. Jak szybki jest to proces, zależy od kilku czynników, np. w jakim stopniu migrujący rodzic przyjmuje elementy kultury kraju, w którym przebywa, czy też jak często pozostali członkowie rodziny wyjeżdżają do kraju migranta. W każdej rodzinie rozłączonej przestrzennie ten proces będzie przebiegał inaczej, ponieważ jest to uzależnione m.in. od tego, jaką postawę wobec nowej kultury przyjmą oboje rodzice oraz w jakim stopniu wartości, tradycje i obyczaje z rodzimej kultury są przykazywane i kultywowane w rodzinie. Ze względu na fakt, że w rodzinie tworzy się kultura inspirowana historią i osiągnięciami nie tylko rodziny, ale też narodowymi, niezbędne staje się uwrażliwienie dzieci na kulturę, następnie poznanie i ukochanie kultury narodowej. Rodzina, zwłaszcza transgraniczna, kreując środowisko wychowawcze, ma potrzebę, by podejmować wszelkie działania ukazujące wartość kultury narodowej, aby w zderzeniu z wpływami innej kultury/kultur najpierw umocnić własną. Wspólnota rodzinna umacniana kulturą narodową formuje u młodego pokolenia postawy reprezentowane przez bohaterów narodowych: odwagi, samodzielności, miłości, bezinteresowności, cierpliwości, przyjaźni, oddania, ofiarności, zaangażowania, pokoju oraz patriotyzmu.

Konsekwencje wyjazdu migracyjnego dotyczyć mogą również zdrowia. Chodzi tu przede wszystkim o stres związany z nową sytuacją. Jako stres migracyjny można

¹⁸³ Por. P. Kaczmarczyk, J. Tyrowicz *Współczesne procesy migracyjne w Polsce a aktywność organizacji pozarządowych na obszarach powiązanych z rynkiem pracy*, dz. cyt., s. 61.

określić trudne sytuacje, które mają miejsce od chwili podjęcia decyzji o wyjeździe za granicę, podczas pobytu na emigracji i w okresie po powrocie do kraju (przez około dwa miesiące). Osoba wyjeżdżająca za granicę ma świadomość, że będzie musiała – bardzo często sama – uporać się z nowymi sytuacjami wynikającymi ze zmiany otoczenia¹⁸⁴. Często trudno jest, szczególnie na początku, sprostać nowym wyzwaniom w pracy i poza nią. Ponadto dochodzą jeszcze kwestie związane z dostosowaniem się np. do innego klimatu, diety czy stylu życia. Mając na uwadze cel wyjazdu migracyjnego, jakim jest najczęściej poprawa sytuacji materialnej rodziny, migranci próbują jak najszybciej go zrealizować, nie do końca zwracając uwagę na to, jak dużym kosztem zdrowia się to odbywa. Nadmierny wysiłek, niewłaściwe odżywianie oraz stres mogą prowadzić do problemów zdrowotnych. Bardzo często dopiero po powrocie z migracji, w dłuższej perspektywie czasowej, okazuje się, jak poważne mogą być te dolegliwości. Stres migracyjny nie odnosi się tylko i wyłącznie do osoby opuszczającej kraj. Problemy dotyczą również rodziny pozostawionej w kraju, która martwi się o migranta. Jeśli więzi w rodzinie są silne, a relacje dobre lub bardzo dobre, wtedy to, co dotyczy jednego członka rodziny, staje się także udziałem pozostałych osób. Obserwując z zewnątrz rodzinę rozłączoną w wyniku zagranicznych migracji zarobkowych rodziców, stosunkowo łatwo można wskazać korzyści materialne, w postaci chociażby lepszej sytuacji finansowej rodziny, którą stać jest na więcej niż przed migracją. Trudniej natomiast postronnemu obserwatorowi zauważyć negatywny wpływ migracji zarówno na relacje i funkcjonowanie rodziny, jak też na zdrowie. W konsekwencji może się okazać, że migracja dla wielu rodzin jest przykrą koniecznością, a nie sukcesem finansowym. Zdarza się również, że chociaż częściej migracja przynosi pozytywne skutki finansowe, to może się zdarzyć, że osoby migrującej nie postrzega się w kategoriach sukcesu, ale porażki wynikającej z braku umiejętności poradzenia sobie z rzeczywistością w nowym kraju. Specyfika lokalnych społeczności sprawia, że niekiedy powrót z emigracji niezależnie od jego powodu traktowany jest również jako porażka i brak umiejętności radzenia sobie w innym kraju¹⁸⁵.

¹⁸⁴ Por. S. Kozak, *Patologia eurosieroctwa w Polsce. Skutki migracji zarobkowej dla dzieci i ich rodzin*, dz. cyt, s. 66.

¹⁸⁵ Por. S. Golinowska, *Spółeczny wymiar emigracji w krajach wysyłających*, „Polityka Społeczna” (2008) nr 11–12, s. 20–21, https://www.ipiss.com.pl/wp-content/uploads/downloads/2012/10/ps_11-12_2008_s_golinowska.pdf (13.10.2016).

Analizując wpływ migracji zarobkowych na zdrowie osób w nich uczestniczących, warto odnieść się do tzw. efektu zdrowego migranta (ang. health migrant effect)¹⁸⁶. Decyzję o wyjeździe do pracy za granicę podejmują najczęściej ci członkowie rodziny, którzy dysponują najlepszymi warunkami umożliwiającymi osiągnięcie zamierzonego sukcesu ekonomicznego, jak np. znajomość języka obcego czy kompetencje zawodowe. Innym, równie istotnym elementem jest zdrowie przyszłego migranta. Na wyjazd z reguły decydują się osoby zdrowe, często o zdrowiu lepszym niż przeciętnie członkowie społeczeństw: wysyłającego i przyjmującego. Dlatego można założyć, że w początkowym okresie pobytu za granicą migrant nie powinien mieć problemów ze zdrowiem¹⁸⁷. Jednakże, jak pokazują badania, w wyniku stresu związanego z wyjazdem pojawiają się różne dolegliwości zdrowotne. Do najczęstszych czynników stresogennych zaliczyć można trudności w dostępie do systemu opieki zdrowotnej, niewłaściwe nawyki żywieniowe, warunki pracy i mieszkalne, w których znalazł się migrant, oraz brak wsparcia społecznego¹⁸⁸. Wyniki badań dotyczących stresu w sytuacji wyjazdu migracyjnego pokazały, że 41,6% Polaków przebywających w Wielkiej Brytanii doświadczyło stresu, z czego 5,6% silnego stresu¹⁸⁹. Największe źródło stresu dla migrantów stanowiła bariera językowa, którą wskazało 32,2% badanych. Kolejnymi czynnikami wywołującymi stres wskazanymi przez respondentów były: tęsknota za rodziną – 29,4% odpowiedzi; problemy w pracy – 28,3%; kłopoty finansowe – 27,3% oraz konieczność przystosowania się do nowej sytuacji w pracy i poza nią – 24,8%. Stres wywoływały także: poczucie wyobcowania – 16,8% odpowiedzi; warunki mieszkaniowe – 16,4%; problemy rodzinne – 12,9% i brak poczucia bezpieczeństwa – 10,8%. Pozostałe aspekty: znalezienie pracy i problemy ze zdrowiem wskazywane były przez mniej niż 10% badanych (odpowiednio 5,2% i 4,5%). Doświadczenie negatywnych sytuacji przez długi czas może prowadzić do problemów ze zdrowiem o różnym charakterze. Do najczęściej wymienianych należały: przeziębienie, dolegliwości układu pokarmowego oraz bóle różnego rodzaju¹⁹⁰.

¹⁸⁶ Por. Z. Kawczyńska-Butrym, *Migrant w sytuacji choroby*, „Zdrowie Publiczne i Zarządzanie” 9 (2011) nr 2, s. 114.

¹⁸⁷ Por. Z. Kawczyńska-Butrym, *Migrant w sytuacji choroby*, dz. cyt., s. 114.

¹⁸⁸ A. Trąbka, *Psychologiczne aspekty radzenia sobie w sytuacji migracji zagranicznej*, w: *Interwencja kryzysowa: konteksty indywidualne i społeczne*, red. D. Kubacka-Jasiecka, P. Passowicz, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2016, s. 249.

¹⁸⁹ Por. Badania przeprowadzone przez A. Smoleń na próbie 286 migrantów przebywających na stałe w miastach Anglii i Szkocji: Londynie, Glasgow i Edynburgu. Badanie zostało przeprowadzone w formie ankiety. A. Smoleń, *Problemy zdrowotne polskich migrantów poakcesyjnych. Implikacje dla systemów opieki zdrowotnej*, „Problemy Zarządzania” 11/1 (2), s. 233.

¹⁹⁰ Por. A. Smoleń, *Problemy zdrowotne polskich migrantów poakcesyjnych. Implikacje dla systemów opieki zdrowotnej*, dz. cyt., s. 233–234.

Podjęcie decyzji o wyjeździe do pracy za granicę odbywa się w różnych okolicznościach. Czasami decyzja ta jest poprzedzona wnikliwymi analizami dotyczącymi potencjalnych strat i korzyści, ale bywa też tak, że zapada ona szybko, bez głębszego namysłu. W tej ostatniej sytuacji osoba wyjeżdżająca nie ma wystarczająco czasu, aby dokładnie się do wyjazdu przygotować. Dlatego też może doświadczyć negatywnych reakcji w odniesieniu do nowej kultury, w której się znalazła. Jest to zjawisko szoku kulturowego. Opisał je już w roku 1960 antropolog K. Oberg¹⁹¹. Za szok kulturowy uznał on czteroetapowy proces, w którym osoba migrująca doświadcza różnych emocji wynikających z faktu zetknięcia się z obcą kulturą. Proces ten podzielony został na następujące etapy:

- miesiąc miodowy,
- szok kulturowy/kryzys,
- ożywienie/wychodzenie z kryzysu,
- dopasowanie/przystosowanie się¹⁹².

Etapowi pierwszemu towarzyszą pozytywne emocje, takie jak zachwyt i entuzjazm. W zależności od osoby etap ten może trwać od kilku dni do paru miesięcy. Czasami porównuje się go do doświadczeń turystów, którzy zachwyceni pobytom wakacyjnym pamiętają tylko jego pozytywne aspekty. W przeciwieństwie do turysty, który przybywa do obcego kraju w innym celu i na innych warunkach, migrant zaczyna dostrzegać trudności życia w obcym kraju. Euforia i podekscytowanie ustępują miejsca emocjom negatywnym takim jak frustracja, niepokój czy agresja wobec nowej kultury. Są to oznaki charakterystyczne dla drugiego etapu, nazywanego szokiem kulturowym. Wynikają one z konieczności radzenia sobie w różnych sytuacjach: w szkole, pracy, na zakupach itp., ale towarzyszy im napięcie związane z koniecznością podjęcia wysiłku psychologicznego, aby móc się dostosować do nowych warunków. Migrant zaczyna zdawać sobie sprawę, że nie jest to łatwe. Dodatkowo pojawia się zamęt związany z zarówno z własnymi oczekiwaniami, jak też oczekiwaniami lokalnej społeczności, z innym od ojczystego systemem wartości oraz samookreśleniem. Innym negatywnym aspektem szoku kulturowego może być poczucie bezsilności, wynikające z braku możliwości poradzenia sobie w nowym środowisku kulturowym z dala od najbliższych. Od tego, jak migrant poradzi sobie w codziennych sytuacjach w nowym otoczeniu,

¹⁹¹ Por. K. Oberg, *Culture Shock: Adjustment to New Cultural Environments*, „Practical Anthropology” (1960) nr 7, s. 177–182; M. Chutnik, *Szok kulturowy: przyczyny, konsekwencje, przeciwdziałanie*, Wydawnictwo „Universitas”, Kraków 2007, s. 50.

¹⁹² Por. M. Chutnik, *Szok kulturowy: przyczyny, konsekwencje, przeciwdziałanie*, dz. cyt., s. 50.

będzie zależał dalszy jego pobyt, ponieważ to właśnie w drugim etapie migrant podejmuje decyzję o ewentualnym powrocie do kraju. Decyzja ta najczęściej następuje pod wpływem negatywnych doznań z powodu braku pracy, niezasymilowania się bądź odrzucenia przez społeczność, do której trafił migrant¹⁹³. Negatywne aspekty będące następstwem szoku kulturowego, takie jak utrata bliskiego otoczenia społecznego oraz pełnionych dotychczas ról zawodowych i społecznych, a także innych ważnych aktywności życiowych, mogą być przyczyną pourazowych reakcji stresowych, a także cierpienia fizycznego i emocjonalnego porównywalnego z sytuacją osób zmuszonych do wyjazdu z kraju z powodów politycznych¹⁹⁴.

Decyzja o pozostaniu w nowym środowisku rozpoczyna trzeci etap – ożywienie. Etapowi temu ponownie towarzyszą emocje pozytywne. Trudności, które pojawiły się w etapie drugim, ciągle istnieją, ale osoba uczy się je pokonywać przy wsparciu zarówno środowiska lokalnego, jak i rodziny. Dzięki poznaniu lokalnych wartości migrant staje się częścią lokalnej społeczności poprzez zawierane nowe znajomości. Ostatniemu etapowi, którym jest dopasowanie, towarzyszą pozytywne emocje oraz przystosowanie się do nowej kultury, dzięki czemu migrant może skupić się na rozwoju osobistym¹⁹⁵. Stan równowagi, który jest charakterystyczny dla etapu czwartego, może też przyjąć inne formy. Poczucie wyobcowania i dyskryminacji może doprowadzić do tego, że migrant ciągle będzie czuł się gorzej w nowym kraju. Zupełnym przeciwieństwem będzie sytuacja, w której nowa kultura ustąpi miejsca ojczystej¹⁹⁶.

W procesie przystosowania się do życia w nowej kulturze lub funkcjonowania na granicy dwóch kultur można także wyróżnić następujące formy:

- asymilacji,
- integracji,
- separacji,
- marginalizacji¹⁹⁷.

¹⁹³ Por. K. Oberg, *Culture Shock: Adjustment to New Cultural Environments*, dz. cyt., s. 177–182; B. Sordyl-Lipnicka, *Dziecko i rodzina w obliczu emigracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 55–56.

¹⁹⁴ Por. D. Matsumoto, L. Yuang, *Psychologia międzykulturowa*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007, s. 440; B. Sordyl-Lipnicka, *Dziecko i rodzina w obliczu emigracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 56.

¹⁹⁵ Por. B. Czarnecka, *W poszukiwaniu oznak szoku kulturowego – polskie imigrantki w Wielkiej Brytanii*, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, „Studia Sociologica”* IV (2012), vol. 2, s. 120–121, http://www.ifis.up.krakow.pl/studia_sociologica/images/SS_IV_2/Czarnecka.pdf (16.10.2016).

¹⁹⁶ Por. M. Chutnik, *Szok kulturowy: przyczyny, konsekwencje, przeciwdziałanie*, dz. cyt., s. 52.

¹⁹⁷ Por. K. Szyniszewska, *W poszukiwaniu swojej tożsamości – drugie pokolenie migrantów. Na przykładzie Francji i USA*, w: *Migracja, uchodźstwo, wielokulturowość. Zderzenie kultur we współczesnym świecie*, red. D. Lalak, dz. cyt., s. 248.

Asymilacja charakteryzuje się całkowitym upodobnieniem się do nowej kultury. Korzyścią wynikającą z tej formy adaptacji jest to, że dzięki upodobnieniu do kultury otoczenia migranci nie wchodzą w konflikty społeczne ze społecznością przyjmującą. Z drugiej strony wyjeżdżającym za granicę osobom dorosłym trudno jest się całkowicie upodobnić do nowych norm kulturowych. Jest to proces długotrwały, ponadto nierzadko wiąże się ze zmianami w wyznawanym systemie wartości¹⁹⁸. Ostatecznie może się okazać, że ta forma asymilacji jest niemożliwa do osiągnięcia.

W sytuacji gdy osoba nie decyduje się na odrzucenie własnej kultury, a jednocześnie próbuje zrozumieć oraz zaakceptować pewne wartości z nowej kultury, mówi się o integracji¹⁹⁹. Osoby integrujące się z nową kulturą pozostawiają pewne elementy starej – te, które są najgłębiej zakorzenione, lub te, które dają się dopasować do istniejących warunków. Z nowej kultury natomiast trudno przyjmują się lub nawet są odrzucane te normy, które są w skrajnej sprzeczności z dotychczasową kulturą migranta.

W krajach, gdzie obok siebie żyją przedstawiciele różnych kultur, najczęściej spotykaną formą adaptacji jest separacja kulturowa. Grupy mieszkańców zamieszkujące określone obszary bardzo często współpracują ze sobą w ważnych dla wszystkich kwestiach, jednakże każda z nich rządzi się własnymi zasadami stanowiącymi o jej odrębności. Dla wielu kultur separacja stanowi jedyną możliwość zachowania własnych norm kulturowych²⁰⁰. Na formę separacji decydują się także osoby niezdolne lub niechętne przyjęciu innych form dopasowania²⁰¹. Warto też podkreślić, że separacja jest jedyną możliwą formą współistnienia kultur o skrajnie różnych normach moralnych.

Marginalizacja charakteryzuje się odrzuceniem własnej kultury i niechęcią do nowej. Wśród konsekwencji wyboru tej formy adaptacji wymienia się poczucie obcości i izolacji społecznej, problemy w kontaktach z otoczeniem oraz zachowania nieadekwatne do obowiązujących norm kulturowych. Marginalizacja prowadzi do

¹⁹⁸ Por. B. Rożnowski, D. Bryk, *Stres emigracji zarobkowej i jego konsekwencje dla systemu wartości migrantów*, w: *Migracja – wyzwanie XXI wieku. Studia nad migracją*, t. 1, red. M. St. Zięba, Lubelska Szkoła Biznesu Fundacji Rozwoju KUL, Lublin 2008, s. 152.

¹⁹⁹ Por. K. Szyniszewska, *W poszukiwaniu swojej tożsamości – drugie pokolenie migrantów. Na przykładzie Francji i USA*, dz. cyt., s. 248.

²⁰⁰ Por. M. Ząbek, *Między piekłem a rajem. Problemy adaptacji kulturowej uchodźców i imigrantów w Polsce*, Wydawnictwo „Trio”, Warszawa 2002.

²⁰¹ Por. K. Szyniszewska, *W poszukiwaniu swojej tożsamości – drugie pokolenie migrantów. Na przykładzie Francji i USA*, dz. cyt., s. 248.

budowania barier kulturowych i komunikacyjnych, wrogości względem członków innych kultur i do innych procesów destrukcyjnych²⁰².

W literaturze przedmiotu poruszającej problem szoku kulturowego wyraźnie podkreśla się, że jest on doświadczeniem indywidualnym. Każda osoba przeżywa go w nieco inny sposób, ponieważ pojawia się on w wyniku nagromadzenia pewnej liczby czynników stresogennych różnej dla każdego człowieka²⁰³. Cechy psychiczne determinują nie tylko moment pojawiania się każdego etapu, ale również jego przebieg, czas trwania oraz sposób, w jaki poradzi sobie z nim doświadczająca go jednostka. Każda zmiana w życiu człowieka, nie tylko wyjazd do kraju odmiennego kulturowo, niesie za sobą pewien poziom stresu, mimo tego, że w założeniu jest zmianą pozytywną i oczekiwaną przez osobę jej doświadczającą. Dlatego też bardzo ważne jest, aby adaptację kulturową połączyć z innymi procesami, dzięki którym będzie ona łatwiejsza. Pierwszym z nich jest doświadczenie uczenia się, czyli nabywanie takich umiejętności społecznych, które ułatwią życie w nowych warunkach. Obejmuje ono przygotowanie się oraz kulturowe uczenie się, np. trening umiejętności społecznych. Drugim procesem jest zarządzanie zmianami życiowymi, które powodują stres. Dzięki stosowaniu zasobów własnych oraz międzyludzkich, a także innych mechanizmów przystosowania się do nowej kultury samopoczucie psychiczne migranta będzie lepsze. Włączenie tych dwóch procesów zmienia postrzeganie osoby znajdującej się w nowym otoczeniu kulturowym. Przestaje ona być uważana za bierną ofiarę, która nic nie jest w stanie zrobić sama i jest skazana tylko na innych²⁰⁴. Aktywne podejście migranta do zmian wynikających z przebywania w nowej kulturze wpływa również pozytywnie na rodzinę, która pozostała w kraju. Wiedząc, że migrujący członek rodziny dobrze radzi sobie w nowej sytuacji, nie martwią się o niego, lecz mogą spokojnie wypełniać swoje obowiązki w kraju. Dotyczy to nie tylko pozostającego w kraju męża lub żony, ale też dzieci. W zależności od wieku i dojrzałości dzieci są one mniej lub bardziej świadome kłopotów dorosłych. Do tęsknoty za nieobecnym rodzicem dochodzi również lęk o to, co złego dzieje się w jego życiu. Nie wpływa to korzystnie na inny obszar funkcjonowania dziecka, jakim jest np. edukacja.

Analizując skutki społeczno-kulturowe migracji, podkreślić należy, że obszary te są szczególnie ważne dla kształtowania postaw i relacji dziecka z otoczeniem. Skutki

²⁰² Por. H. Grzymała-Moszczyńska, *Uchodźcy*, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Kraków 2000, s. 19.

²⁰³ Por. S. Witkowski, M. Łużniak, *Style radzenia sobie z szokiem kulturowym w przedsiębiorstwach globalnych. Aspekty badań interkulturowych*, „Zarządzanie Zasobami Ludzkimi” 2 (2007), s. 103–115.

²⁰⁴ Por. M. Chutnik, *Szok kulturowy: przyczyny, konsekwencje, przeciwdziałanie*, dz. cyt., s. 60.

społeczne wpływają na umiejętność komunikowania się i budowania właściwych relacji w grupie. Bez poprawnych relacji trudne, a niejednokrotnie niemożliwe jest osiągnięcie sukcesu w którejkolwiek sferze życia. Obszar uwarunkowań kulturowych stanowi dla dziecka swoisty punkt odniesienia, perspektywę, z której ocenia i która pozwala mu zrozumieć otaczający świat. Sytuację, w której rodzic wyjeżdża za granicę, można wykorzystać do wytłumaczenia i pokazania dziecku, że oprócz jego ojczystej kultury istnieje wiele innych i z pewnością doświadczy ich w którymś momencie swojego życia. Otwarta postawa rodziców wobec innej kultury ułatwi dziecku naukę tolerancyjności oraz postaw społecznych. Dziecku łatwiej będzie się nauczyć szacunku do innych kultur, jeśli wcześniej rodzice podejmą trud zapoznania go z kulturą własnego kraju. Właściwe postępowanie rodziców ukierunkowane najpierw na uwrażliwienie dziecka na kulturę narodową, a następnie jej poznanie pozwoli dziecku przyjąć właściwe wzorce i postawy w życiu. Szczególnie ważne jest to w rodzinach rozdzielonych przestrzennie, aby w zderzeniu z kulturą kraju, w którym mieszka i pracuje rodzic, wykazywało postawy tolerancyjne, ale także nie zapominało o wartościach kultury swojego kraju.

Analizując zjawisko migracji w kontekście konsekwencji, oprócz aspektów ekonomicznych oraz społecznych należy zwrócić uwagę na to, jak wpływa ono na sferę moralno-religijną zarówno osób wyjeżdżających, jak i członków rodzin pozostających w kraju. Naukowcy badający skutki migracji w sferze moralno-religijnej odnoszą się do korzyści, jak również do negatywnych aspektów migracji zarobkowej.

W rozważaniach dotyczących wpływu migracji na moralność i religijność na pierwszy plan wysuwają się zdecydowanie te negatywne. Jan Paweł II w swoich rozważaniach na temat migracji określił ją jako pewne zło, które może doprowadzić do szkód, również moralnych, w życiu migranta²⁰⁵. W literaturze przedmiotu wśród najczęściej analizowanych negatywnych aspektów moralno-religijnych pojawiają się następujące: anomia, zachwianie funkcjonowania rodziny i małżeństwa, zmiany w podejściu do wiary, praktyk religijnych oraz w wyznawanym dotychczas systemie wartości.

²⁰⁵ Por. Jan Paweł II, *Laborem exercens*, nr 23.

Jednym z rodzajów ryzyka, które niesie ze sobą migracja w kontekście zmian w sferze moralnej migrantów, jest anomia²⁰⁶. Jest to stan świadomości człowieka odrzucającego i lekceważącego normy moralne i wartości²⁰⁷. Jednocześnie człowiekowi wmawia się, że skończył się czas jasno określonych wartości. W konsekwencji hierarchię wartości zaczyna cechować ogromny chaos i zamieszanie, a człowiek ma poczucie wyobcowania w świecie wartości²⁰⁸. Jest to sytuacja niepożądana w rodzinie, ponieważ powinna być ona tym miejscem, gdzie człowiek uczy się życia we wspólnocie, w której obowiązują jasno określone wartości i normy moralne.

W wyniku przemieszczania się do innych krajów ludzie stykają się z nową kulturą, która zazwyczaj oferuje inne normy moralne i/lub wzory postępowania. Jeśli migrant chce stać się członkiem nowej społeczności, musi dostosować się do reguł w niej panujących. Może to oznaczać konieczność rezygnacji ze wszystkich lub niektórych wartości i norm, które wyznawał w swoim kraju. W ramach innej definicji pojęcie anomii rozszerzone jest o rozpad nie tylko norm, ale również więzi społecznych, a sytuacja taka występuje w trakcie wielkich kryzysów²⁰⁹. W trakcie ich trwania może dojść do zmiany hierarchii wartości. Anomią określa się również stan wyobcowania i dezorientacji jednostki w sytuacji rozpadu dotychczas wyznawanych wartości²¹⁰. Aby dostosować się do nowej sytuacji, osoba znajdująca się w stanie anomii może podejmować w tym celu różne decyzje, które w jej ocenie będą jej ułatwiały przystosowanie do nowych warunków, ale nie zawsze będą zgodne z wyznawanym dotychczas systemem wartości, co wynikać może np. z różnic kulturowych czy też indywidualnych uwarunkowań, w których znalazł się migrant. Wszelkie zmiany w zakresie systemu wartości określa się jako koszty moralne migracji²¹¹.

²⁰⁶ Por. Z. Kawczyńska-Butrym, *Migracja: Perspektywa mikrospołeczna – indywidualne i rodzinne zyski, koszty i straty*, w: *Migracje – wyzwanie XXI wieku. Studia nad migracją*, t. 1, red. M.St. Zięba, dz. cyt., s. 111.

²⁰⁷ Por. W. Furmanek, *Współczesność – zagrożenia dotyczące świata wartości*, „*Studia Paedagogica Ignatiana*” 19 (2016) nr 1, s. 125–155; J. Mariański, *Tożsamości religijne w społeczeństwie polskim. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2017, s. 193.

²⁰⁸ Por. E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, dz. cyt. s. 208.

²⁰⁹ Por. *Słownik języka polskiego* na podst. *Słownika 100 tysięcy potrzebnych słów*, red. J. Bralczyk, hasło: *anomia*, dz. cyt., <http://sjp.pwn.pl> (16.03.2014).

²¹⁰ Por. *Słownik języka polskiego* na podst. *Słownika 100 tysięcy potrzebnych słów*, red. J. Bralczyk, hasło: *anomia*, dz. cyt.

²¹¹ Por. Z. Kawczyńska-Butrym, *Migracja: Perspektywa mikrospołeczna – indywidualne i rodzinne zyski, koszty i straty*, dz. cyt., s. 111.

Rozłąka wynikająca z wyjazdu migracyjnego zmienia podejście Polaków do małżeństwa. Ilustrują to dane pochodzące z GUS²¹² dotyczące liczby separacji i rozwodów w Polsce. W roku 2000 orzeczonych zostało 1340 separacji, a w roku 2005 ich liczba wynosiła 11 600. Dopiero w roku 2010 zanotowano znacznie mniej separacji (2789) i ta tendencja malejąca utrzymała się w roku 2013 (2216) oraz 2014 (1918)²¹³. W kwestii liczby orzekanych w Polsce rozwodów również można zaobserwować dość rozległą w czasie tendencję wzrostową. Pod koniec lat 90. ubiegłego wieku do 2002 roku liczba rozwodów wynosiła około 40–45 tysięcy, po czym wzrosła do 49 tys. w 2003 roku. W latach 2004–2006 oraz w roku 2009 zaobserwowano kolejny, tym razem bardziej gwałtowny wzrost, do 72 tys.²¹⁴. W roku 2010 nastąpił znaczny spadek do 61 tysięcy. W latach 2011–2012 liczba rozwodów wzrosła do 64 tysięcy i o kolejne 2000 do 66 tys. w 2013 roku²¹⁵. Dopiero w roku 2014 nastąpił niewielki spadek liczby rozwodów do ponad 65 tysięcy²¹⁶. W kolejnym roku liczba rozwodów ponownie się zwiększyła do 67,3 tys. Najwięcej rozwodów orzeczono w dwóch grupach wiekowych: 30–39 lat i 40–49 lat²¹⁷. W kolejnych dwóch latach liczby rozwodów kształtowały się na podobnym poziomie: tj. w roku 2017 rozwiodło się ponad 65 tys. par i było to o 2000 więcej niż w roku poprzednim²¹⁸. Znaczący spadek liczby rozwodów nastąpił w 2018 roku, w którym rozwiodło się mniej niż 34 tys. małżeństw²¹⁹. Z powyższych danych wynika, że największy wzrost liczby rozwodów w Polsce nastąpił po przystąpieniu naszego kraju do Unii Europejskiej 1 maja 2004 roku, od kiedy stopniowo otwierały się rynki pracy w kolejnych państwach, a z czym związane były migracyjne wyjazdy zarobkowe Polaków. Jako główną przyczynę rozwodów podaje się niezgodność charakterów (ponad 1/3), a kolejne to zdrada lub trwałe związki

²¹² Por. GUS, *Rocznik demograficzny*, Warszawa 2013, http://stat.gov.pl/cps/rde/xbr/gus/rs_rocznik_demograficzny_2013.pdf (27.08.2014).

²¹³ Por. GUS, *Rocznik demograficzny*, Warszawa 2015, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2015,3,9.html> (17.08.2015).

²¹⁴ Por. GUS, *Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski w latach 2000–2009*, Materiał na konferencję prasową 28.01.2010, s. 8. http://stat.gov.pl/cps/rde/xbr/gus/lu_podsta_info_o_rozwoju_demograf_polski_2000-2009.pdf (27.08.2014).

²¹⁵ Por. GUS, *Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski do 2012 roku*, Materiał na konferencję prasową 29.01.2013, s. 9. http://stat.gov.pl/cps/rde/xbr/gus/L_podst_inf_o_rozwoju_dem_pl_do_2012.pdf (27.08.2014).

²¹⁶ Por. GUS, *Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski do 2014 roku*, Notatka informacyjna 27.01.2015, s. 9. http://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5468/12/5/1/podstawowe_informacje_o_rozwoju_demograficznym_polski_do_2014.pdf (17.08.2016).

²¹⁷ Por. GUS, <https://stat.gov.pl/infografiki-widzety/infografiki/infografika-rozwody-2015-15-lutego-dzien-singla,51,1.html> (12.05.2019).

²¹⁸ Por. GUS, *Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w 2017 roku. Stan w dniu 31 XII*, Warszawa 2018, s. 11, <https://stat.gov.pl> (12.05.2019).

²¹⁹ GUS, *Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w 2017 roku. Stan w dniu 31 VI*, Warszawa 2018, s. 18, <https://stat.gov.pl> (12.05.2019).

uczuciowy z inną osobą (23%) oraz alkoholizm (19%)²²⁰. Uzyskanie rozwodu umożliwia wchodzenie w nowe związki, wśród których coraz bardziej powszechne stają się związki inne od „podstawowej formy rodziny, jaką jest małżeństwo formalnej, monogamicznej, pary heteroseksualnej”²²¹. Do związków tych zalicza się powtórne małżeństwa zawierane po rozpadzie poprzedniego czy też związki kohabitacyjne²²². W roku 2002 było w Polsce prawie 87 tys. związków partnerskich bez dzieci i prawie 111 tysięcy z dziećmi, a w roku 2011 liczby te wzrosły odpowiednio do prawie 146 i 172 tysięcy²²³. Zmieniające się podejście Polaków do małżeństwa ilustrują też inne dane GUS. Od 1991 roku zwiększa się odsetek osób wyrażających przekonanie, że ślub nie jest im potrzebny (2,7%). W roku 1998 osoby o takich przekonaniach stanowiły już 3,8%, a w roku 2012 liczba ta wzrosła ponad dwukrotnie do 8,8%. Mimo że zdecydowana większość dzieci (80%) ciągle rodzi się w związkach małżeńskich, rośnie liczba urodzeń pozamałżeńskich. Na początku lat 90. urodzenia takie stanowiły około 7%, a w ostatnich latach 20–23%²²⁴.

Kolejnym przykładem, który wyraźnie pokazuje, jak bardzo zmienił się stosunek Polaków do małżeństwa, są tzw. małżeństwa wiedeńskie²²⁵. Określa się nimi konkubinaty występujące wśród migrantów w Austrii. Polegają one na tym, że osoba, która w kraju pozostawiła męża lub żonę, na emigracji funkcjonuje w nowym związku, nie zrywając jednocześnie kontaktów z mieszkającą w Polsce rodziną. Funkcjonujące w „małżeństwie wiedeńskim” osoby zorganizowały sobie zastępstwo małżeństwa oficjalnego lub też jego nieformalne uzupełnienie na emigracji²²⁶.

Innym negatywnym aspektem wynikającym z rozłąki pomiędzy małżonkami są tzw. małżeństwa weekendowe²²⁷. Z jednej strony charakter pracy osoby wyjeżdżającej uniemożliwia codzienne przebywanie z rodziną, z drugiej strony ograniczenie odwiedzin tłumaczy się względami ekonomicznymi. Z czasem ta potrzeba odwiedzin może zaniknąć całkowicie. Brak bliskiego i bezpośredniego kontaktu pomiędzy

²²⁰ Por. GUS, *Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski do 2014 roku*, dz. cyt., s. 9.

²²¹ Por. W. Danilewicz, *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*, dz. cyt., s. 45.

²²² Por. W. Danilewicz, *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*, dz. cyt., s. 45.

²²³ Por. GUS, *Gospodarstwa domowe i rodziny. Charakterystyka demograficzna. Narodowy Spis Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2014, s. 43, www.stat.gov.pl (27.08.2014).

²²⁴ Por. GUS, *Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski do 2014 roku*, dz. cyt. s. 9–10.

²²⁵ Por. T. Reroń, *Współczesne migracje zarobkowe jako problem moralny*, w: *Wyjazdy zarobkowe – szansa czy zagrożenie? Perspektywa społeczno-moralna*, red. K. Głombik, P. Marciniak, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2005, s. 204.

²²⁶ Por. T. Reroń, *Współczesne migracje zarobkowe jako problem moralny*, dz. cyt., s. 204.

²²⁷ Por. J. Sobkowiak, *Moralny wymiar decyzji o emigracji zarobkowej*, s. 10, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/646/28%20Moralny%20wymiar%20decyzji%20o%20emigracji.pdf?sequence=1> (06.04.2013).

małżonkami może prowadzić do rozluźnienia więzi między nimi. Oczywiście jest, że w dzisiejszych czasach rozdzielonym małżonkom nie jest trudno kontaktować się ze sobą w trakcie rozłąki, ale jak to zostało już wcześniej wspomniane, żadne środki elektronicznego przekazu nie zastąpią kontaktu bezpośredniego. W rezultacie zarówno osoba migrująca, jak i ta pozostająca w kraju może zdecydować się na wejście w nowy związek.

„Małżeństwa wiedeńskie”, „małżeństwa weekendowe”, duża liczba rozwodów czy też powszechne związki kohabitacyjne obrazują kierunek zmian, które dokonują się w małżeństwie, a mianowicie przestało się ono charakteryzować trwałością. Jednym z powodów takiej zmiany jest to, że małżeństwo zaczęło stanowić sferę prywatną, w związku z czym względy społeczne straciły na znaczeniu²²⁸. Ponadto już na początku XXI wieku naukowcy zajmujący się hierarchią wartości związaną z małżeństwem i rodziną zaobserwowali, że jakość życia rodzinnego jest ważniejsza od trwałości²²⁹. W konsekwencji brak satysfakcji z życia małżeńskiego stanowi podstawę do podjęcia decyzji o rozstaniu. Nie zawsze powodem takiej decyzji jest rozłąka małżonków spowodowana wyjazdem jednego z nich, ale ta rozłąka zwykle przyczynia się do osłabienia więzi rodzinnych, a to z kolei może stanowić powód rozstania. Osoby podejmujące decyzję o rozstaniu robią to z założeniem polepszenia swojej sytuacji, dzięki czemu zostanie zaspokojona potrzeba udanego życia rodzinnego i małżeńskiego. Również duchowni obserwujący życie polskich emigrantów zwracają uwagę na fakt, że powszechne staje się wchodzenie w nowe związki, jako forma wynagrodzenia ciężkiej pracy i rozłąki wywołanej wyjazdem²³⁰. Odejście od męża/żony umożliwia dorosłym rozwiązanie ich własnych problemów, ale nie zawsze uwzględnia dobro dzieci, które nie umieją się odnaleźć w nowej sytuacji rodzinnej, ponieważ np. tęsknią za nieobecny rodzicem lub też rozstanie rodziców związane jest z przeprowadzką, a w konsekwencji zmianą szkoły i najbliższego otoczenia. Złe samopoczucie dziecka w domu rodzinnym może mieć negatywny wpływ na inne aspekty jego życia, takie jak relacje z rówieśnikami czy edukacja²³¹.

²²⁸ Por. M. Ogryzko-Wiewiórowska, *Rodzina polska u progu nowego wieku*, w: *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*, red. Z. Tyszka, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2001, s. 39; S. Trusz, M. Kwiecień, *Společné pětino eurosieroctwa*, Wydawnictwo „Difin”, Warszawa 2012, s. 38.

²²⁹ Por. K. Slany, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Kraków 2002; S. Trusz, M. Kwiecień, *Společné pětino eurosieroctwa*, dz. cyt., s. 38.

²³⁰ Por. J. Sobkowiak, *Moralny wymiar decyzji o emigracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 8.

²³¹ Por. M. Ogryzko-Wiewiórowska, *Rodzina polska u progu nowego wieku*, dz. cyt., s. 39

W wyniku wyjazdu zagranicznego może dojść do utraty związku migranta z kulturą ojczystą, czego konsekwencją będzie pomniejszenie wartości i norm starego systemu społecznego i religijnego²³². Z jednej strony w obliczu nowej sytuacji, w której przychodzi się migrantowi zmierzyć z inną kulturą i innym językiem, wyznawane dotąd wartości mogą się wydać przestarzałe. Z drugiej strony nowa kultura nie oferuje nic, co mogłoby je zastąpić. Zaistniałe trudności wynikające z nowych uwarunkowań kulturowych mogą skutkować odrzuceniem migranta przez nową społeczność, co z kolei może powodować, że wytwarzają się u niego mechanizmy obronne, zadaniem których jest negowanie wszystkiego, co nowe. W rezultacie migrant nie tylko nie korzysta już ze starych wartości, ponieważ są one nieaktualne, ale również nie sięga po nowe, gdyż traktuje je jako przyczynę swojego zagubienia i osamotnienia w nowej rzeczywistości i w ten sposób okazuje brak akceptacji i pogardę wobec nowych wartości²³³.

Migracja przyczynia się również do zmian w odniesieniu do życia religijnego, czego przejawem może być osłabienie lub całkowity zanik praktyk religijnych. Wy tłumaczeniem takiej sytuacji jest najczęściej nieznanostwo języka, brak możliwości znalezienia kościoła lub czasu. W konsekwencji rozluźnienia więzy ze wspólnotą religijną migrant pozostaje sam ze swoją wiarą, a to może prowadzić do jej osłabienia. Sytuacja taka może początkowo powodować wyrzuty sumienia, a ostatecznie doprowadzić do zatrzymania w rozwoju duchowym²³⁴. Kolejnym aspektem związanym z wiarą jest proces zeświecczenia, któremu ulegają migranci. Związane jest to z nową sytuacją, w której się oni znaleźli. Zetknięcie się z nową kulturą oraz systemem wartości przez nią oferowanych może prowadzić do kryzysu wiary oraz niemożności pogodzenia poglądów i wzorców zachowań dotychczas wyznawanych z zastanymi w nowym miejscu²³⁵.

Wyjazdy zarobkowe traktowane są jako pewien etap służący realizacji planów, dlatego też mogą rodzić poczucie tymczasowości. Konsekwencją takiego stanu może być chęć spróbowania wszystkiego, co inne, nowe, przy jednoczesnym odrzuceniu tego, co było stałe i stabilne do tej pory, np. hierarchii wartości. Migrant stosuje te zasady,

²³² Por. J. Sobkowiak, *Moralny wymiar decyzji o emigracji zarobkowej*, dz. cyt. s. 9.; T. Reroń, *Współczesne migracje zarobkowe jako problem moralny*, dz. cyt. s. 203.

²³³ Por. J. Sobkowiak, *Moralny wymiar decyzji o emigracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 9; T. Reroń, *Współczesne migracje zarobkowe jako problem moralny*, dz. cyt., s. 203.

²³⁴ Por. J. Młyński, W. Szewczyk, *Migracje zarobkowe Polaków. Badania i refleksje*, dz. cyt., s. 48.

²³⁵ Por. M. Kluz, *Moralna ocena zjawiska migracji zarobkowej*, w: J. Młyński, W. Szewczyk, *Rodzina a migracja*, Wydawnictwo Karmelitów Bosych, Kraków 2012, s. 140; T. Reroń, *Współczesne migracje zarobkowe jako problem moralny*, dz. cyt., s. 206.

które w danym momencie są mu potrzebne do realizacji poszczególnych celów, lub kwestionuje istnienie stałych podstaw systemu wartości. Dlatego też nawiązując do kosztów moralnych migracji, należy wspomnieć o relatywizmie moralnym²³⁶.

Kolejnym zagrożeniem migracyjnym na płaszczyźnie moralno-religijnej są sekty oraz ruchy religijne. Skomplikowana sytuacja społeczno-kulturalna, w której znaleźli się migranci, powoduje, że stanowią oni łatwy cel sekt, które pod pretekstem udzielenia pomocy werbują ich w swoje szeregi. Wykorzystując niestabilność sytuacji życiowej migranta i poczucie jego niepewności w nowej kulturze i społeczności, która rządzi się swoimi prawami, starają się go nakłonić do wyrzeczenia się swojej wiary w celu przyłączenia się do nowej grupy religijnej. Przystąpienie do niej jest sprzeczne z doktryną Kościoła katolickiego. Chęć przynależności do tego typu ugrupowań może wynikać z osłabienia praktyk religijnych wiary, w której migrant został wychowany, lub przeciwnie – z potrzeby przeżycia czegoś nowego, bardziej intensywnego związanego z życiem religijnym²³⁷.

Nawiązując jeszcze raz do słów Jana Pawła II w *Laborem exercens*, że migracja jest złem koniecznym w wymiarze moralnym, warto zastanowić się nad tym, co należy zrobić, aby zminimalizować ryzyko strat moralnych z niej wynikających²³⁸. Odpowiedzi należy poszukać w relacji, jaka istnieje pomiędzy słowem „moralność” a słowem „odpowiedzialność”²³⁹. Osoby, które założyły już swoją rodzinę, podejmując decyzję o migracji, są odpowiedzialne nie tylko za siebie, ale też za rodzinę pozostawioną w kraju. W konsekwencji stają się również odpowiedzialne za powstanie nowej sytuacji będącej wynikiem wyjazdu migracyjnego. Dlatego też problem moralności i odpowiedzialności związanej z migracją można rozpatrywać na kilku płaszczyznach odnoszących się do rodziny.

Kiedy jedno z małżonków decyduje się na wyjazd, oboje stają się odpowiedzialni za przyszłość małżeństwa. Jednym z istotnych warunków trwałości małżeństwa jest wspólne przebywanie. Trudno jest bowiem budować silną i trwałą więź na odległość. W konsekwencji rozłąki może dojść do rozluźnienia więzi pomiędzy małżonkami, a ostatecznie do rozwodu. Dlatego też podejmując decyzję o wyjeździe za granicę, należy

²³⁶ Por. M. Kluz, *Moralna ocena zjawiska migracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 140, <http://sjp.pl/relatywizm> (13.11.2014).

²³⁷ Por. Jan Paweł II, *Niebezpieczeństwo prozelityzmu sekt religijnych. Orędzie na Światowy Dzień Migranta* 1990, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/migranci_25071990.html (21.09.2014).

²³⁸ Por. Jan Paweł II, *Laborem exercens*, nr 23.

²³⁹ Por. J. Sobkowiak, *Moralny wymiar decyzji o emigracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 1.

przeanalizować korzyści i straty, tak aby odpowiedź uwzględniała odpowiedzialną postawę wobec wartości, jaką jest związek małżeński. W moralnej ocenie zjawiska migracji można więc stwierdzić, że może przyczyniać się ono do zmiany w podejściu wobec wartości, jaką jest związek małżeński²⁴⁰.

W sytuacji, kiedy oprócz małżonków rodzinę tworzą również dzieci, także one odczuwają konsekwencję decyzji podejmowanych przez rodziców. Jest to kolejna płaszczyzna, na której rozpatrywać można znaczenie słowa „odpowiedzialność” w kontekście migracji. Dorośli, którzy podejmują decyzję o wyjeździe, są odpowiedzialni nie tylko za siebie i swoje małżeństwo, ale również za dzieci, które mają prawo do godnego życia, co oznacza m.in. prawo do wychowywania się w pełnej rodzinie. Zatem przy podejmowaniu decyzji o migracji rodzice nie powinni kierować się tylko chęcią zabezpieczenia dzieci pod kątem materialnym, ale także stworzyć im warunki godne do życia uwzględniające potrzebę dzieci do przebywania z obojgiem rodziców²⁴¹. Dlatego też istotne jest znalezienie odpowiedzi na pytania dotyczące wspólnoty małżeńskiej i rodzinnej: np. czy polepszenie sytuacji materialnej rodziny, które jest celem wyjazdu, nie przynosi więcej szkody rodzinie, objawiającej się zagrożoną trwałością małżeństwa lub dobrym wychowaniem dzieci²⁴².

Rozważając kwestie moralne w kontekście migracji, należy wyraźnie podkreślić, że ocena będzie różna w zależności od sytuacji materialnej rodziny, której dotyczy. Czym innym jest bowiem konieczność emigracji w związku z brakiem możliwości znalezienia pracy w miejscu zamieszkania, czym innym wyjazd zarobkowy powodowany chęcią zaspokojenia rosnących potrzeb posiadania, a jeszcze czym innym wyjazd za granicę, powodem którego jest niechęć do uczestnictwa w życiu rodzinnym i związana z nim odpowiedzialność²⁴³.

Rodziny, które podejmują decyzję o migracji zarobkowej, muszą również rozstrzygnąć dylemat dotyczący „być” czy „mieć”²⁴⁴. Z punktu widzenia kwestii moralnych dużo ważniejszy wydaje się być aspekt związany z „być”. Wyjaśnienie tej kwestii znajdujemy w encyklice *Centesimus annus*. Nie ma niczego złego w dążeniu do tego, aby życie było lepsze, ale nie należy zapominać, aby zawsze nadrzędne było

²⁴⁰ Por. J. Sobkowiak, *Moralny wymiar decyzji o emigracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 11.

²⁴¹ Por. J. Sobkowiak, *Moralny wymiar decyzji o emigracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 11.

²⁴² Por. M. Kluz, *Moralna ocena zjawiska migracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 140.

²⁴³ Por. M. Kluz, *Moralna ocena zjawiska migracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 142.

²⁴⁴ Por. B. Jurczyk, „Być” albo „mieć”. O nieuświadomionym dylemacie wyjazdów zarobkowych, w: *Wyjazdy zarobkowe – szansa czy zagrożenie? Perspektywa społeczno-moralna*, red. K. Glombik, P. Marciniak, dz. cyt., s. 223–230.

„być”, a nie „mieć”. W poszukiwaniu lepszego życia warto pamiętać, aby starać się szukać prawdy, dobra i piękna²⁴⁵. Problematyka związana z kwestią *być* czy *mieć* poruszona została również w encyklice *Redemptor hominis*²⁴⁶. Jan Paweł II zwraca uwagę na istotny aspekt, którym jest rozwój osoby, a nie przywiązanie do rzeczy. Chociaż encyklika ukazała się 35 lat temu, kwestie w niej poruszone są aktualne również obecnie. Niewątpliwie pozytywnym skutkiem migracji jest poprawa sytuacji materialnej rodziny, którą bezpośrednio odczuwają również dzieci, poprzez np. uczestnictwo w dodatkowych płatnych zajęciach związanych z ich zainteresowaniami lub potrzebami edukacyjnymi. Negatywnym skutkiem migracji zarobkowej może być jednak sytuacja, kiedy pozostająca w kraju rodzina, w tym również dzieci, traktują osobę pracującą za granicą jako kogoś, kogo rola sprowadza się tylko i wyłącznie do zarabiania pieniędzy. Pokazuje to zmianę w podejściu do wartości materialnych, które stają się coraz ważniejsze lub też najważniejsze. Taka postawa dorosłych skutkuje brakiem kształtowania u dzieci istotnych wartości życia ludzkiego. W konsekwencji młodzi ludzie oceniają innych poprzez pryzmat tego, co dana osoba posiada, a nie kim jest²⁴⁷. Ponadto lepsza sytuacja ekonomiczna rodziny będąca wynikiem wyjazdu zarobkowego może w dzieciach kształtować pogląd, że celem życia jest gromadzenia dóbr, ponieważ w celu polepszenia bytu rodziny jeden rodzic lub oboje zdecydowali się na opuszczenie siebie nawzajem oraz rodziny. Zatem w opinii dziecka musiał istnieć ważny powód, dla którego tak postąpili. Podporządkowanie funkcjonowania rodziny głównemu celowi, jakim są pieniądze, może prowadzić do wykształcenia konsumpcyjnego podejścia do życia²⁴⁸.

Rozważając kwestie związane z wychowaniem, można się również odnieść do relatywizmu moralnego w kontekście wychowania, na co zwrócił uwagę Papież Benedykt XVI. Uznał relatywizm za groźną przeszkodę w pracy wychowawczej, jako pogląd, który „niczego nie uznaje za ostateczne i dla którego jedynym kryterium jest własne «ja» człowieka z jego zachciankami, a mimo pozoru wolności staje się dla każdego więzieniem, ponieważ oddziela ludzi od siebie i sprawia, że każdy zamyka się w własnym «ja»». W takiej relatywistycznej perspektywie nie jest zatem możliwe

²⁴⁵ Por. Jan Paweł II, *Centesimus annus*, nr 35; M. Kluz, *Moralna ocena zjawiska migracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 142.

²⁴⁶ Por. Jan Paweł II, *Redemptor hominis*, nr 16, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/encykliki/r_hominis.html#m3 (24.10.2014).

²⁴⁷ Por. Jan Paweł II, *Familiaris consortio*, nr 37, http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_19811122_familiaris-consortio_pl.html#p100 (24.10.2014).

²⁴⁸ Por. J. Młyński, W. Szewczyk, *Migracje zarobkowe Polaków. Badania i refleksje*, dz. cyt., s. 45.

prawdziwe wychowanie; bez światła prawdy każdy człowiek prędzej czy później zwątpi w wartość własnego życia i relacji, które się na nie składają, w sens wysiłków, które podejmuje wspólnie z innymi, aby coś zbudować”²⁴⁹.

Wyjazd za granicę wiąże się nie tylko ze zmianą funkcjonowania rodziny migranta, która pozostaje w kraju, ale przede wszystkim zmianie ulega całe dotychczasowe funkcjonowanie osoby wyjeżdżającej, która zmienia nie tylko miejsce zamieszkania i zatrudnienia, ale także kulturę oraz związany z nią system wartości. Wartości określane są jako zasady i przekonania stanowiące podstawę przyjętych w danej społeczności norm etycznych²⁵⁰. Według definicji wartości odnoszą się zatem do konkretnej społeczności. Nasuwa się więc pytanie, czy i jak migracja wpływa na system wartości osób w niej uczestniczących, skoro zmienia się społeczeństwo, w którym funkcjonuje migrant? Wyniki badań pokazują zmiany w systemie wartości zachodzące pod wpływem wyjazdu zarobkowego²⁵¹. W badaniach tych autorzy skupili się na dziewięciu wartościach ważnych z punktu widzenia zarobkowego wyjazdu migracyjnego. Wśród tych wartości (pochodzących z teorii Rokeacha) można wyróżnić takie, które odnoszą się tylko do osoby migrującej, oraz te, które dotyczą także członków jej rodziny. Pierwsze dwie wartości, o które pytani byli respondenci, dotyczyły aspektów życia rodzinnego, takich jak dobre relacje rodzinne oraz dobrobyt rodziny. Pozostałe wartości odnosiły się bezpośrednio do osoby wyjeżdżającej. Pierwsze pytanie z tej grupy odnosiło się do zdrowia. Ostatnich sześć wartości związanych było z osiągnięciem sukcesu, poczuciem satysfakcji oraz postrzeganiem własnej osoby. Do wartości tych należą następujące:

- sukces życiowy;
- szacunek do siebie;
- życie pełne wrażeń;
- wygodne życie;
- osobista wolność;
- społeczne uznanie.

²⁴⁹ Por. M. Kluz, *Problem wychowania moralnego wyzwaniem dla współczesnej rodziny*, w: *Nauki o rodzinie w służbie rodziny. Nauki o rodzinie 1*, red. J. Stąla, Wydawnictwo Naukowe UPJPII, Kraków 2014.

²⁵⁰ Por. *Słownik języka polskiego* na podst. *Słownika 100 tysięcy potrzebnych słów*, red. J. Bralczyk, hasło: wartości, dz. cyt., <http://sjp.pwn.pl> (24.10.2014).

²⁵¹ Por. B. Rożnowski, D. Bryk, *Stres emigracji zarobkowej i jego konsekwencje dla systemu wartości migrantów*, dz. cyt., s. 143–151.

Na potrzeby tego rozdziału, którego celem jest przedstawienie moralnych i religijnych konsekwencji migracji, zostaną omówione dwie wartości związane z życiem rodzinnym, tj. dobre relacje rodzinne oraz dobrobyt rodziny. Wybór tych wartości wynika z faktu, że zmiany zachodzące w postrzeganiu tych wartości w wyniku migracji mogą prowadzić do zmian w sferze moralno-religijnej migrantów.

Z odpowiedzi respondentów wynika, że wyjazd migracyjny zmienia postrzeganie wartości, jaką jest rodzina oraz relacje w niej panujące. Przed wyjazdem ważność rodziny oceniana była średnio na 4,6 w pięciostopniowej skali, a więc bardzo wysoko. W trakcie trwania migracji ważność tej wartości spadła do poziomu 3,5 oraz 3,42 po powrocie do rodziny. Wyraźnie widać więc, że wyjazd za granicę umniejszył rolę rodziny w systemie wartości, co mogło być spowodowane rozłąką z najbliższymi, w wyniku czego więzi pomiędzy poszczególnymi członkami rodziny uległy osłabieniu. Jednocześnie w opinii badanych osób (80% odpowiedzi) rozłąka z rodziną stanowiła największą stratę wynikającą z wyjazdu. Szybkie uświadomienie sobie tego może pomóc w odbudowaniu osłabionych więzi małżeńsko-rodzinnych. Jeśli jednak migrant zbyt późno uświadomi sobie, że osiągnięcie celu, z powodu którego nastąpił wyjazd za granicę, odbyło się kosztem dobra małżeństwa i rodziny, może być już niemożliwy powrót do sytuacji rodzinnej sprzed wyjazdu. Zmieni się także środowisko wychowawcze, za które są odpowiedzialni oboje rodzice, np. jego atmosfera, która jest jednym z elementów wpływających na kształtowanie odpowiednich warunków do rozwoju dziecka we wszystkich jego wymiarach.

Kolejną wartością poddaną ocenie był dobrobyt rodziny. Zmiana ważności tej wartości, jaka nastąpiła w wyniku wyjazdu migracyjnego, jest podobna do tej odnoszącej się do dobrych relacji rodzinnych. Przed wyjazdem oceniana była średnio na 4,71; przy czym w trakcie trwania migracji spadła do poziomu 3,27 i jeszcze niżej – 3,02 – po powrocie. Aby wyjaśnić możliwe powody spadku tej wartości w trakcie i po wyjeździe, można odnieść się do jednej z funkcji rodziny nazywanej materialno-ekonomiczną²⁵², która polega na zaspokajaniu potrzeb materialnych jej członków. Zrozumiałe jest więc, że dobrobyt rodziny był wartością wysoko ocenianą przed wyjazdem. Rolą rodziców jest dostarczanie dóbr materialnych dzieciom oraz pozostałym członkom rodziny. Brak możliwości wypełnienia tej funkcji w kraju sprawia, że dorośli bywają czasem zmuszeni do wyjazdu za granicę w celach

²⁵² Por. S. Kozak, *Patologia eurosieroctwa w Polsce. Skutki migracji zarobkowej dla dzieci i ich rodzin*, dz. cyt, s. 75.

zarobkowych. Nieco inaczej sytuacja wygląda, kiedy wyjazd zarobkowy podyktowany jest chęcią posiadania więcej i nie wynika z naprawdę trudnej sytuacji materialnej rodziny. Pozostałe aspekty, takie jak np. dobro małżeństwa i rodziny, zazwyczaj nie są brane pod uwagę na tym etapie. Wraz z upływem czasu, z dala od najbliższych i w obcym miejscu ludzie zmieniają swoje podejście do dóbr materialnych. Okazuje się bowiem, że w imię polepszenia sytuacji ekonomicznej rodziny zostało poświęcone jej dobro, ponieważ więzi małżeńsko-rodzinne uległy znacznemu osłabieniu lub całkowitemu rozpadowi, a wraz z nimi niekorzystnie zmieniły się wyznawane wcześniej wartości moralne, duchowe i religijne²⁵³.

Rozdzielenie rodziny spowodowane wyjazdem jednego z rodziców za granicę wpływa również na funkcję prokreacyjną rodziny. Ścisłe rozumienie tego pojęcia ogranicza się do przekazania życia. W szerszym ujęciu odnosi się do zapewnienia dzieciom opieki oraz wspomagania ich rozwoju. Prokreacji przypisane są potrzeby, zachowania i wypełnianie ról rodzicielskich – macierzyńskich i ojcowskich. Prokreacja nie jest przypisana do jednej kategorii potrzeb, ale można ją rozpatrywać w różnych aspektach. Jest silną potrzebą biologiczną człowieka, co jest konsekwencją jego budowy anatomicznej i fizjologii. W odniesieniu do wymiaru kulturowego stanowi podstawę trwania indywidualnego, rodzinnego, narodowego oraz gatunkowego. Dzięki wymiarowi społecznemu każdy człowiek poprzez swoje działania przyczynia się do rozwoju społeczeństwa, a jednocześnie zaspokaja swoje potrzeby społeczne, np. potrzebę uznania, szacunku czy akceptacji. Potrzeba prokreacji nie może być realizowana w oderwaniu od kultury, w której żyje człowiek, ponieważ jego zachowanie w tym zakresie podlega ocenie innych ludzi. Kolejną cechą prokreacji jest jej aspekt duchowy. Związany jest on z innym niż powszechne rozumieniem twórczości w postaci dóbr. Nadaje życiu głębszy sens poprzez ukierunkowanie na wyższe wartości i osobę ludzką. Poczęcie i urodzenie dziecka sprawia, że rodzice w swoich działaniach mogą się wykazać poświęceniem i ofiarnością wobec niego, a jednocześnie zaspokajają potrzebę miłości, dobra, piękna i radości. Prokreację można również rozpatrywać w wymiarze religijnym. Dziecko to największy dar Boga dla ludzi, a jednocześnie ogromne zobowiązanie. Otrzymując od Boga ten dar, rodzice stają się odpowiedzialni za dziecko, stając się jego pierwszymi wychowawcami²⁵⁴.

²⁵³ Por. M. Kluz, *Moralna ocena zjawiska migracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 139.

²⁵⁴ Por. D. Kornas-Biela, *Rodzina w procesie prokreacji*, w: *Rodzina: bezcenny dar i zadanie*, red. J. Stala, E. Osewska, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne – Polwen, Radom 2006, s. 485–490.

Czy i jak rozłąka rodziny spowodowana wyjazdem do pracy za granicę jednego z rodziców zmienia realizację funkcji prokreacyjnej? Wiele zależy od tego, jakie plany prokreacyjne mają rodzice, pomiędzy którymi dochodzi do rozłąki. W rodzinach, które mają takie plany, realizacja tej funkcji zostaje zaburzona. W rodzinach bez takich planów uwaga skupia się na więziach i bliskości pomiędzy rozdzielonymi małżonkami. Brak fizycznej bliskości i narastająca frustracja mogą prowadzić do zdrady, co niesie negatywne konsekwencje dla całej rodziny, a w przypadku jej rozpadu również dla środowiska wychowawczego. Rozłąka między małżonkami przyczynia się do braku zaspokojenia potrzeb emocjonalnych. Na to, jak małżonkowie będą funkcjonować po wyjeździe jednego z nich za granicę, mają wpływ relacje ich łączące przed wyjazdem. Innym ważnym czynnikiem jest kontrola społeczna, której nie ma w przypadku rodzica przebywającego za granicą. Rozłąka między małżonkami spowodowana wyjazdem za granicę jednego z nich stanowi więc wyzwanie dla utrzymania silnych i trwałych więzi małżeńskich i rodzinnych²⁵⁵.

Realizacja funkcji prokreacyjnej to nie tylko odniesienie do potrzeby biologicznej. Omówione wcześniej aspekty: duchowy, kulturowy, społeczny i religijny odnoszą się do rodziny jako środowiska wychowawczego. Rodzice jako pierwsi wychowawcy dzieci zobowiązani są do stworzenia warunków umożliwiających im wszechstronny rozwój: fizyczny, psychiczny, społeczny, duchowy i moralno-religijny. Aby realizacja tego procesu przebiegała właściwie, niezbędna jest obecność obojga rodziców. Tylko w takiej sytuacji dziecko ma szansę przyswoić typy zachowań odnoszące się do ról pełnionych przez rodziców zarówno w rodzinie, jak i społeczeństwie. W konsekwencji braku jednego lub obojga rodziców dziecko może wytworzyć obraz rodziny, w której przebywa ono pod opieką jednego rodzica, podczas gdy drugi pracuje i mieszka oddzielnie²⁵⁶. Z punktu widzenia rodziny jako środowiska wychowawczego niewłaściwe staje się prezentowanie modelu kobiety-matki lub mężczyzny-ojca, może to prowadzić do problemów dzieci w procesie identyfikacji z własną płcią²⁵⁷. Kolejnym powodem wykreowania przez dziecko nieprawdziwego obrazu rodziny mogą być

²⁵⁵ Por. I. Szczygielska, *Migracje zarobkowe kobiet*, dz. cyt., s. 198–201.

²⁵⁶ Por. E. Ogrodzka-Mazur, *Współczesna rodzina migracyjna w przestrzeni społecznej, (wielokulturowej i edukacyjnej)*, w: *Czas społeczny akademickiego uczestnictwa w rozwoju i doskonaleniu civil society: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Andrzejowi Radziewiczowi-Winnickiemu w 65. rocznicę urodzin*, red. E. Syrek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2010, s. 457; *Rodzina współczesna*, red. M. Ziemska, WUW, Warszawa, 2001, s. 62.

²⁵⁷ Por. T. Kułowiec, *Sytuacja wychowawcza w rodzinach niepełnych z powodu czasowej nieobecności rodzica*, WUW, Warszawa 2001, s. 58–65.

spotkania w trakcie odwiedzin migrującego rodzica. Do stworzenia właściwych warunków wychowawczych potrzeba czasu spędzonego przede wszystkim na codziennych czynnościach, takich jak wspólne posiłki, spacery czy obchodzenie świąt. Krótkie pobyty rodzica w domu w nieco innej od codziennej atmosferze znacznie to utrudniają lub uniemożliwiają. W wyniku rozdzielenia rodziny zaburzeniu ulega element, jakim są interakcje pomiędzy jej członkami. Są one ważne dla podtrzymywania relacji wewnątrzrodzinnych, a ich zaburzenie lub brak prowadzi do destabilizacji rytmu życiowego rodziny²⁵⁸. Może się też tak zdarzyć, że przebywający za granicą rodzic nie do końca rozumie sytuację rodziny pozostającej w kraju. Wtedy właściwe pełnienie roli rodzicielskiej przez rodzica-migranta jest niemożliwe. Nie znając potrzeb dziecka, nie jest w stanie ich zaspokoić. Trudności w ponownym przystosowaniu się do życia rodzinnego po powrocie z zagranicy, zwłaszcza po długim pobycie, mogą również uniemożliwiać właściwą realizację funkcji rodzicielskiej²⁵⁹. Dziecko wymaga poświęcenia, troski i miłości, a nade wszystko obecności ze strony rodziców. Jest to znacznie utrudnione w przypadku rozdzielenia przestrzennego rodziny i wymaga dużego zaangażowania ze strony obojga rodziców, aby zapewnić stały i regularny kontakt pomiędzy członkami rodziny, tak aby można było utrzymać silne relacje i stworzyć dzieciom bezpieczne środowisko rodzinne.

Każda rodzina, w której została podjęta decyzja o wyjeździe jednego rodzica za granicę, doświadcza jej konsekwencji. Niektóre z nich odczuwalne są dość szybko i łatwo je zauważyć, np. poprawę sytuacji materialnej. Inne, dotyczące aspektów pozamaterialnych można rozpatrywać w odniesieniu głównie do osoby migrującej, np. szok kulturowy, albo głównie w odniesieniu do rodziny pozostającej w kraju, np. podział obowiązków związanych z codziennym funkcjonowaniem. Są również takie konsekwencje, które dotyczą wszystkich członków rodziny – rodzica przebywającego za granicą oraz członków rodziny pozostających w Polsce. Jedną z takich konsekwencji jest tęsknota: dzieci za rodzicem, rodzica za dziećmi, a także za nieobecnym mężem lub żoną. O ile dorośli, mimo że nie jest to łatwe, starają się usprawiedliwić wyjazd chęcią poprawy sytuacji materialnej rodziny, o tyle dzieci nie bardzo ją rozumieją, czując się osamotnione lub opuszczone czy nawet porzucone. Może to wynikać z niewłaściwie

²⁵⁸ Por. D. Niedźwiedzki, *Migracje i tożsamość. Od teorii do analizy przypadku*, dz. cyt., s. 113; D. Becker-Pestka, *Rodzina w obliczu migracji zarobkowej*, „Colloquium WNHIS AMW” (2012) nr 5, s. 14.

²⁵⁹ Por. E. Ogrodzka-Mazur, *Współczesna rodzina migracyjna w przestrzeni społecznej, (wielo)kulturowej i edukacyjnej*, dz. cyt., s. 458–459.

funkcjonującego środowiska wychowawczego, w którym dzieci przebywają po wyjeździe rodzica za granicę, ponieważ nie zawsze akceptują sytuację, w której się znalazły. Rodzice są przekonani, że jest to reakcja krótkotrwała, ale może ona doprowadzić do kolejnych problemów, zarówno w zachowaniu dziecka, jak i w zakresie jego kontaktów z innymi osobami. Przykładami problemów mogą być zaburzenia depresyjne, smutek, lęk czy zamknięcie emocjonalne²⁶⁰. Nerozwiazane problemy istniejące w rodzinie, a także pojawiające się nowe powodują, że rodzina jako środowisko wychowawcze nie jest w stanie działać prawidłowo, a powrót do sytuacji sprzed migracji jest bardzo trudny lub wręcz niemożliwy. Zatem podejmując decyzję o wyjeździe, oprócz aspektu materialnego, który jest głównym motywem wyjazdu, dorośli muszą wziąć pod uwagę ewentualne negatywne konsekwencje, których może doświadczyć rodzina w wyniku rozdzielenia przestrzennego. Pozwoli to na podjęcie właściwych działań odpowiednio wcześniej, aby zapobiec takiemu rozwojowi wypadków, gdy rodzice nie będą mieli możliwości stworzenia dzieciom warunków wszechstronnego rozwoju. Warto też rozważyć pomoc specjalistów, jeśli problemy są zbyt trudne i rodzina nie ma możliwości ich rozwiązania własnymi siłami.

²⁶⁰ Por. A. Fidelus, *Gdy rodzice emigrują...*, „Nowa Szkoła” 6 (2008), s. 38–39; B. Sordyl-Lipnicka, *Dziecko i rodzina w obliczu emigracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 61.

Rozdział II

Przeobrażenia rodziny i więzi rodzinnych pod wpływem migracji

2.1. Zmiany struktury rodziny transnarodowej

Migracje nie są zjawiskiem nowym ani na świecie, ani w Polsce, zatem rodziny transgraniczne nie pojawiły się dopiero teraz. Istniały w każdym czasie, w których tymczasowi migranci w różnych częściach świata podejmowali pracę poza granicami własnego kraju w celu zabezpieczenia potrzeb materialnych rodziny. Przykładami migrantów w historii byli np. najwcześniejsi migranci z Chin do USA, *guest workers*, migranci zarobkowi z Europy Wschodniej czy meksykańscy *braceros*²⁶¹. W Europie rodziny rozłączone przestrzennie istniały przed rewolucją przemysłową²⁶², a ich upowszechnienie było konsekwencją industrializacji. W jej wyniku powstały grupy zawodowe, w których najpierw mężczyźni, a potem także kobiety przez część swojej kariery zawodowej funkcjonowali z dala od swojego gospodarstwa domowego²⁶³. Odniesienie do rodzin rozdzielonych pojawiło się w pracach Williama Thomasa i Floriana Znanieckiego. Autorzy zwracają uwagę na możliwe negatywne aspekty migracji: załamanie się postaw rodzinnych członków rodziny pozostających w domu, których sytuacja jest daleka od normalnej. W jej wyniku rodzina pozostawiona bez opieki męża i ojca łatwiej ulega demoralizacji²⁶⁴.

Samo zjawisko rodzin rozłączonych nie jest nowe, lecz w literaturze pojawiają się nowe terminy je określające. Takim terminem jest transnarodowość. Definiując to

²⁶¹ Por. R.S. Parreñas, *Servants of Globalisation: Women, Migration and Domestic Work*, Stanford University Press, Stanford 2001, s. 81; W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 123.

²⁶² Por. U. Beck, E. Beck-Gernsheim, *Miłość na odległość. Modele życia w epoce globalnej*, dz. cyt., s. 69–70.

²⁶³ Por. L. Janiszewski, *Rodzina marynarzy i rybaków morskich. Studium socjologiczne*, PWN, Warszawa, Poznań 1976, s. 72–74; U. Tarnowska-Jakóbiec, *Rodziny marynarzy i rybaków dalekomorskich jako środowisko wychowawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 1998.

²⁶⁴ Por. W. Thomas, F. Znaniecki, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1: *Organizacja grupy pierwotnej*, LSW, Warszawa 1976, s. 199.

zjawisko, K. Slany²⁶⁵ (używa słowa transnacionalizm) zwraca uwagę na dwa jego aspekty. Pierwszy z nich obejmuje przepływ ludzi, kapitału, dóbr, idei i emocji przez granice państw narodowych. Drugi to formowanie się hybrydowych tożsamości wykraczających poza narodowe i etniczne przynależności.

Na przestrzeni lat zmieniały się różne aspekty migracji, np. kierunki, powody czy czas ich trwania. Czym zatem charakteryzują się współczesne migracje, co ma wpływ na to, jak wygląda dzisiejsza rodzina transgraniczna?

Jedną z cech współczesnych migracji jest feminizacja migracji. Oznacza to, że w pewnym okresie więcej kobiet niż mężczyzn przebywa poza granicami kraju. Zaprezentowane w pierwszym rozdziale dane pokazują, że dotyczy to również Polski. W praktyce wiąże się to ze zmianami wzorów ról rodzicielskich²⁶⁶. Współczesne migracje związane są z przemianami więzi: wzmacnianiem albo idealizowaniem (familizacja) bądź też osłabianiem lub rekonstruowaniem (defamilizacja). Licniejszy udział kobiet w migracjach to również zmiana macierzyństwa i form sprawowania opieki nad dziećmi. W wyniku feminizacji migracji nastąpiła zmiana żywiciela rodziny. Może być tak, że to kobiety stają się jednymi lub głównymi żywicielkami swoich rodzin. Podjęcie pracy za granicą może skutkować awansem społecznym lub degradacją na drabinie społecznej, zarówno w odniesieniu do kraju ojczystego, jak i kraju przebywania. Integracja lub marginalizacja kobiet, w zależności od różnych czynników: politycznych, społecznych, ekonomicznych, kulturowych czy osobowościowych, to kolejne skutki migracji kobiet. Sposób, w jaki kobiety-migrantki funkcjonują w relacjach rodzinnych i ze znajomymi, oraz to, czy np. włączają się w działalność społeczną, prowadzi albo do ich samotności, albo socjabilności. Umiejętność podejmowania decyzji, oceny własnej wartości czy też osiągnięty status społeczny i ekonomiczny lub brak tych wszystkich uwarunkowań są oznaką autonomiczności lub zależności kobiet²⁶⁷.

Powyższe cechy oraz skutki migracji kobiet mają dalsze konsekwencje, ponieważ wyjazd oznacza rozłąkę z rodziną oraz dziećmi. Zatem kobiety rezygnują z przypisanych im kulturowo cech matek – strażniczek domowego ogniska. W rezultacie mogą zmagać się z negatywnymi emocjami: samotnością i tęsknotą, wynikającymi z rozstania. Może to być także poczucie bycia „gorszą matką” nienależycie wywiązującą

²⁶⁵ Por. K. Slany, *Co to znaczy być migrantką?*, w: *Migracje kobiet. Perspektywa wielowymiarowa*, red. K. Slany, Wydawnictwo UJ, Kraków 2008, s. 24.

²⁶⁶ Por. B. Walczak, *Rodzina transnarodowa. Konteksty i implikacje*, dz. cyt., s. 28.

²⁶⁷ Por. K. Slany, *Co to znaczy być migrantką?*, dz. cyt., s. 9–11.

się z obowiązków macierzyńskich. Z drugiej strony fakt, że kobiety stają się głównymi żywicielkami swoich rodzin, może być im pomocny w łagodzeniu tych negatywnych konsekwencji rozłąki²⁶⁸.

Ważną rolę w dzisiejszych migracjach pełni globalizacja migracji. Ludzie biorący w nich udział pochodzą z coraz większej liczby państw, dlatego też imigranci w danym kraju są bardziej zróżnicowani pod wieloma względami: ekonomicznym, społecznym i kulturowym²⁶⁹.

Kolejną cechą dzisiejszych migracji jest zwiększona intensywność przepływów migracyjnych²⁷⁰. W rezultacie możliwy jest nie tylko wzrost liczby rodzin rozproszonych w różnych krajach, ale również zwiększenie powszechności tej formy rodziny w krajach niezbyt dobrze przygotowanych kulturowo do funkcjonowania takich rodzin ze względu na niewielkie tradycje migracyjne. Jeszcze inną cechą jest zróżnicowanie migracji, co oznacza duże rozproszenie typów migracji pod względem celów czy struktury. Dlatego utrudnione jest stworzenie jednolitej polityki wspierania rodzin, a istnieje potrzeba wypracowania dla nich różnorodnych strategii przystosowawczych²⁷¹.

Migracje w XXI wieku mają charakter czasowy i cyrkulacyjny. W ich konsekwencji doszło do powstania transnarodowej przestrzeni społecznej, którą tworzą podtrzymywane więzi o charakterze społecznym i symbolicznym oraz ich treść. Dzięki gromadzeniu się w tej przestrzeni społecznej różnych kapitałów i skutków jest ona dynamicznym procesem. Relacje i więzi rodzinne w tej przestrzeni społecznej mają ponadterytorialny charakter, ponieważ odbywają się nie w miejscu, a w przestrzeni. Ponadto przestrzeń tę można scharakteryzować poprzez fizyczną mobilność, transfery ekonomiczne, społeczne i kulturowe²⁷².

Biorąc pod uwagę różne aspekty współczesnych migracji, rodzina transnarodowa została zdefiniowana w dość podobny sposób przez badaczy zajmujących się

²⁶⁸ Por. R.S. Parreñas, *Servants of Globalisation: Women, Migration and Domestic Work*, dz. cyt.; W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 132.

²⁶⁹ Por. S. Castles, M. Miller, *Migracje we współczesnym świecie*, przeł. A. Gąsior-Niemiec, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011; B. Walczak, *Rodzina transnarodowa. Konteksty i implikacje*, dz. cyt., s. 27.

²⁷⁰ Por. J. Cohen, I. Sirkeci, *Cultures of Migration: The Global Nature of Contemporary Mobility*, University of Texas Press, Austin 2011, s. 70–74.

²⁷¹ Por. S. Castles, M. Miller, *Migracje we współczesnym świecie*, dz. cyt.; B. Walczak, *Rodzina transnarodowa. Konteksty i implikacje*, dz. cyt., s. 27.

²⁷² Por. T. Faist, *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Space*, Clarendon Press, Oxford 2000; W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 125.

problematyką migracji. Rodzina transnarodowa to rodzina nuklearna, która składa się z przynajmniej dwóch gospodarstw na terenie różnych państw²⁷³. Według innej definicji rodziną transnarodową określa się rodzinę, której kluczowi członkowie znajdują się w co najmniej dwóch państwach²⁷⁴. Kolejne definicje kładą nacisk na te same aspekty: część rodziny w jednym kraju, pozostała w innym²⁷⁵. W literaturze przedmiotu pojawia się również termin „ponadlokalna dwunarodowa rodzina”. Odnosi się on do rodzin pochodzących z Dominikany, w których rodzice i niektóre dzieci przebywają w Stanach Zjednoczonych, a pozostałe dzieci pod opieką krewnych pozostają na Dominikanie²⁷⁶. Oprócz definicji rodzin transnarodowych innym modelem, trochę do niej podobnym, jest związek okresowy. Tworzą je osoby z klas wyższych, które pracują poza miejscem zamieszkania i tam mieszkają. Związki okresowe można podzielić na trzy rodzaje:

1. dostosowujące się – z krótszą karierą i zwykle bez dzieci;
2. równoważące – z dłuższą karierą i z dziećmi;
3. utrwalone – z dojrzałymi dziećmi²⁷⁷.

Powszechną cechą definicji rodziny transnarodowej jest odtworzenie kulturowych uwarunkowań, zgodnie z którymi naturalne jest opiekowanie się dziećmi przez rodziców, a nietypowe przez innych członków rodziny, np. dziadków lub krewnych, chociaż nie jest to uniwersalna prawidłowość²⁷⁸. Należy też pamiętać, że definicje rodziny transnarodowej budowane są w oparciu o różne kulturowe wzorce rodziny, stąd też trudno o uniwersalny wzorzec rodziny transnarodowej, ponieważ istnieje wiele jej typów, w zależności od przynależności kulturowej, klasowej i etnicznej oraz doświadczeń biograficznych²⁷⁹. Pojęcie „rodzic” zwykle odwołuje się do jego formalnego rozumienia i może się opierać na relacji pokrewieństwa lub powinowactwa²⁸⁰.

²⁷³ Por. B. Walczak, *Rodzina transnarodowa. Konteksty i implikacje*, dz. cyt., s. 29.

²⁷⁴ Por. R.S. Parreñas, *Servants of Globalisation: Women, Migration and Domestic Work*, dz. cyt., s. 80.

²⁷⁵ Por. M.W. Chee, *Taiwanese American Transnational Families: Women and Kin Work*, Routledge, New York, London 2005; L.R. Chavez, *Shadowed Lives: Undocumented Immigrants in American Society*, Fort Worth, Harcourt Brace College Publisher, Philadelphia 1992, s. 19.

²⁷⁶ Por. N. Foner, *The Immigrant Family: Cultural Legacies and Cultural Changes*, „International Migration Review” 31 (1997) (4), s. 960–974; E. Zontini, *Transnational Families, Migration and Gender: Moroccan and Filipino Women in Bologna and Barcelona*, Bargham Book, New York, Oxford 2010, s. 52.

²⁷⁷ Por. M.W. Chee, *Taiwanese American Transnational Families: Women and Kin Work*, dz. cyt., s. 198.

²⁷⁸ Por. B. Walczak, *Rodzina transnarodowa. Konteksty i implikacje*, dz. cyt., s. 30.

²⁷⁹ Por. L. Baldassar, L. Merla, *Conceptualizing Care Circulation*, w: red. L. Baldassar, L. Merla, *Transnational Families, Migration and the Circulation of Care: Understanding Mobility and Absence in Family Life*, Routledge, New York 2014, s. 9.

²⁸⁰ Por. B. Walczak, *Rodzina transnarodowa. Konteksty i implikacje*, dz. cyt., s. 30.

Istnieją również takie definicje rodziny transnarodowej, które zawierają w sobie cechy pojęcia rodziny rozproszonej terytorialnie. Jest to rodzina, która nie funkcjonuje w jednym miejscu i w związku z tym nie tworzy jednego lokalnego gospodarstwa domowego, ale nie musi być rozdzielona granicami państw. Według takiej definicji rodzina transnarodowa to taka rodzina, w której mimo rozdzielenia, w obrębie tego samego kraju lub w różnych krajach, istnieją więzi, dzięki którym ma ona wspólny cel²⁸¹.

Inna definicja rodziny transnarodowej kładąca nacisk na więzi w niej występujące mówi, że jest to taka rodzina, w której między kluczowymi członkami istnieją silne więzi dla wspólnego dobra²⁸².

Wioleta Danilewicz stosuje termin „rodzina transnarodowa” zamiennie z pojęciem „rodzina rozłączona przestrzenie/fizycznie/geograficznie”. Autorka zwraca uwagę na to, że rodzina transnarodowa jest rozdzielona przestrzennie tylko przez jakiś czas, w odróżnieniu od rodzin stale niepełnych w wyniku śmierci jednego z rodziców, na skutek pozbawienia go wolności lub rozwodu. Rodzina transnarodowa funkcjonuje oddzielnie, ale tylko przestrzennie, a nie emocjonalnie²⁸³.

Rodzinę transnarodową można scharakteryzować za pomocą kilku cech. Pierwszą z nich jest migracja w celu zaspokojenia potrzeb materialnych rodziny. W wyniku migracyjnego wyjazdu zarobkowego jednego z rodziców dzieci mają zapewnioną opiekę, którą najczęściej sprawuje drugi rodzic. Pomimo rozłączenia rodziny nieobecny rodzic jest z nią związany. Istnieją takie przypadki rodzin transnarodowych, w których migracja jest stałym elementem życia rodzinnego – niektóre rodziny nie są razem ze sobą dłużej niż kilka miesięcy. Kolejną cechą rodzin transnarodowych jest ich funkcjonowanie w ramach sieci migranckich. Jest to szczególnie widocznie w częściach Polski o silnych tradycjach migracyjnych. Rodziny transnarodowe cechuje również umiejętność dostosowania organizacji życia rodzinnego do okresów przebywania osoby migrującej w domu i za granicą. Z jednej strony pozostający w kraju domownicy radzą sobie bez fizycznej obecności jednego z nich, a z drugiej strony uwzględniają go w tym codziennym funkcjonowaniu, np. poprzez informowanie o różnych sytuacjach czy

²⁸¹ Por. D. Bryceson, U. Vuorela, *Transnational Families in the twenty-first century*, w: *The Transnational Family: New European and Global Networks*, red. D. Bryceson, U. Vuorela, Berg, Oxford, New York 2002, s. 3; B. Walczak, *Rodzina transnarodowa. Konteksty i implikacje*, dz. cyt., s. 31.

²⁸² Por. M.M. Asis, S. Huang, B.S. Yeoh, *When the Light of the Home is abroad: Unskilled Female Migration and the Filipino Family*, „Singapore Journal of Tropical Geography” 25 (2004) (2), s. 199.

²⁸³ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 146.

zasięganie jego opinii. Każda rodzina transnarodowa wypracowuje własne sposoby na utrzymanie więzi rodzinnych, co jest kolejną jej cechą. Są to zarówno kontakty pośrednie, jak i bezpośrednie. Mniej lub bardziej regularne wizyty w domu osoby migrującej oraz różne formy komunikacji (SMS-y, portale społecznościowe, rozmowy telefoniczne) pozwalają migrantom i ich rodzinom na utrzymanie wspólnoty transnarodowej. W literaturze przedmiotu te różne indywidualne sposoby utrzymywania kontaktu określa się też jako metody osiągnięcia bliskości²⁸⁴. Rodziny transnarodowe, szczególnie młode, cechuje też pojawienie się orientacji migracyjnej składającej się z trzech etapów: rozłąki, przygotowywania całej rodziny do wyjazdu i wyjazdu²⁸⁵.

Innym terminem stosowanym wobec rodzin rozdzielonych przestrzennie przez jakiś okres czasu jest określenie „rodzina transgraniczna”, które często jest stosowane w ujęciu socjologicznym, pedagogicznym i prawnym, np. EIPA Luxembourg – European Centre for Judges and Lawyers zastosowało go podczas cyklu swoich seminariów naukowych, odwołując się do rodzin rozdzielonych granicami²⁸⁶. Funkcjonuje szerokie ujęcie rodziny transgranicznej jako rodziny, której przynajmniej jeden członek pracuje poza granicami ojczyzny, powracając regularnie do kraju (na święta, uroczystości, urlopy). Według ścisłych norm unijnych oraz odpowiadających im przepisów polskiego prawa pracownik transgraniczny winien podróżować do pracy i z pracy w obcym kraju przynajmniej raz w tygodniu, posiadając centrum interesów życiowych w ojczyźnie, zaś status pracownika w innym kraju. Wąskie ujęcie rodziny transgranicznej odnosi się zatem do rodziny, której przynajmniej jeden z dorosłych członków posiada status zawodowy poza krajem stałego zamieszkania i przynajmniej raz w tygodniu odwiedza rodzinę²⁸⁷. W literaturze naukowej w języku angielskim termin „transborder families” („rodziny transgraniczne”) pojawia się dość często, zwłaszcza w kontekście rodzin rozdzielonych granicą między Meksykiem a Stanami Zjednoczonymi Ameryki²⁸⁸, ale

²⁸⁴ Por. R.S. Parreñas, *Children of Global Migration: Transnational Families and Gendered Woes*, Stanford University Press, Stanford 2005, s. 318.

²⁸⁵ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 388–389.

²⁸⁶ Por. W. Nowiak, S. Kuhnle, D. Narożna, *Rodzina migracyjna. Obraz rodziny na podstawie badań polskich imigrantów w Norwegii (Migrants families. The experiences of Poles in Norway)*, dz. cyt.; EIPA Luxembourg – European Centre for Judges and Lawyers, *Dobre praktyki w sprawach dotyczących transgranicznej odpowiedzialności rodzicielskiej*, dz. cyt.

²⁸⁷ Por. T. Olearczyk, *Rodzina między starym a nowym paradygmatem*, dz. cyt.; J. Krasowska, *Kim jest pracownik transgraniczny i jakie ma prawa*, dz. cyt.; *Pracownicy transgraniczni*, dz. cyt.; P. Van Elsuwege, D. Kochenov, *On the limits of Judicial Intervention: EU Citizenship and Family Reunification Rights*, dz. cyt., s. 443–466.

²⁸⁸ Por. S. Gallo, *Transborder Pedagogues in the Home in the Context of Forced Repatriation*, dz. cyt., s. 491–506; M. Barnett, J. Mortensen, H. Gonzalez, *Grandmothers Involvements in Mexican American Families*, dz. cyt., s. 1945–1967.

także rodzin z Europy Wschodniej, których członkowie podejmują pracę w Europie Zachodniej²⁸⁹, odwołując się raczej do szerokiego rozumienia rodziny transgranicznej.

Dzięki zaangażowaniu obu stron: osoby migrującej oraz członków rodziny pozostających w kraju, rodziny transgraniczne/transnarodowe wypracowują takie metody, które pozwalają im funkcjonować oddzielnie geograficznie, ale emocjonalnie razem. Członkowie rodziny zdają sobie sprawę z potrzeby migracji zarobkowej i starają się w różny sposób złagodzić negatywne aspekty rozłąki, aby zapobiec emocjonalnemu rozdzieleniu członków rodziny oraz problemom wychowawczym²⁹⁰.

Powody tworzenia się rodzin transnarodowych można podzielić na dwa rodzaje: zewnętrzne i wewnętrzne. Wśród przyczyn z pierwszej grupy wyróżnia się następujące: możliwość przemieszczania się będąca konsekwencją globalizacji, utrwalanie się kultury migracji oraz dążenie do dobrobytu. Do przyczyn wewnętrznych zalicza się rodzinną tradycję i orientację migracyjną, indywidualną orientację migracyjną lub nałóg migracyjny oraz migrację wpisaną w biografię rodziny²⁹¹.

Zmieniająca się rzeczywistość polityczna, ekonomiczna i komunikacyjna otwiera nowe możliwości w kontekście budowania życiorysu zawodowego oraz sytuacji rodzinnej²⁹². Znoszenie granic administracyjnych między państwami oraz otwieranie się nowych rynków pracy umożliwiają jej podjęcie poza granicami własnego kraju. Oprócz procesów globalizacji do podejmowania takiej decyzji przyczynia się również lokalna tradycja migracyjna. W różnych częściach Polski istnieją miejscowości, z których mieszkańcy wyjeżdżają do konkretnych miejsc za granicą: do Niemiec, Belgii czy USA. Wyjazdy te są możliwe lub znacznie ułatwione dzięki istnieniu sieci migranckich²⁹³. W polskiej literaturze przedmiotu określa się to jako utrwalanie kultury migracji, co oznacza wpisanie wyjazdu za granicę na stałe w życie poszczególnych osób, rodzin oraz środowisk²⁹⁴. Liczne migracje zagraniczne w danym środowisku lokalnym stwarzają możliwości znalezienia różnych sposobów radzenia sobie z negatywnymi skutkami rozłąki. Obserwowanie innych rodzin transgranicznych, które

²⁸⁹ Por. O. Cretu, *Understanding trans-border career trajectories: post-Soviet women professionals in London*, dz. cyt.

²⁹⁰ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 388–391; S. Gallo, *Transborder Pedagogues in the Home in the Context of Forced Repatriation*, dz. cyt., s. 491–506.

²⁹¹ Por. W. Danilewicz, *Rodzina transnarodowa*, dz. cyt., s. 365.

²⁹² Por. A.J. Cherlin, *The Marriage-Go-Round: The State of Marriage and the Family in America Today*, Vintage Books, New York 2010.

²⁹³ Por. W. Danilewicz, *Rodzina transnarodowa*, dz. cyt., s. 365;

²⁹⁴ Por. K. Romaniszyn, *Kulturowe implikacje międzynarodowych migracji*, Instytut Badań nad Polonią, KUL, Lublin 2003; W. Danilewicz, *Rodzina transnarodowa*, dz. cyt., s. 365.

mierzą się z różnymi problemami wynikającymi z migracji, może pozwolić na wcześniejsze rozpoznanie zagrożenia i wypracowanie własnych sposobów na poradzenie sobie z nimi²⁹⁵.

Jedną z wewnętrznych przyczyn migracji jest orientacja migracyjna. Ma ona miejsce wtedy, kiedy w migracjach zagranicznych biorą udział przedstawiciele przynajmniej dwóch pokoleń lub kilka osób z jednego pokolenia z kilku rodzin nuklearnych tworzących tę samą rodzinę migracyjną²⁹⁶. W sytuacji, kiedy w migracjach uczestniczyli rodzice jednego z małżonków, istnieje duże prawdopodobieństwo, że kolejne pokolenia również wezmą lub już biorą udział w migracjach, szczególnie w trudnej sytuacji finansowej²⁹⁷. Dzięki pobytowi członków rodziny za granicą ci, którzy pozostają w Polsce, ale zastanawiają się nad ewentualnym wyjazdem, mają możliwość uzyskania informacji w ramach sieci migranckich: tych złożonych z członków rodziny oraz tych złożonych ze znajomych. Coraz większa liczba osób wyjeżdżająca za granicę z danej rodziny staje się częścią łańcucha migranckiego, wpisując w ten sposób migrację w biografie swoich rodzin²⁹⁸. Jedną z negatywnych konsekwencji uczestnictwa kolejnych członków rodziny w migracjach zagranicznych może być brak zainteresowania podjęciem pracy przez tych pozostających Polsce²⁹⁹.

Wśród innych wewnętrznych przyczyn migracji wymienia się indywidualną orientację migracyjną. Oznacza ona zdobycie środków finansowych na realizację danego celu poprzez pracę za granicą. Zdarza się również, że pomimo zdobycia założonych środków pieniężnych osoby nie chcą rezygnować z wyjazdów zagranicznych lub zakończyć długotrwałego pobytu poza granicami. Określeniem takiej sytuacji jest nałóg migracyjny³⁰⁰. Orientacja migracyjna wynika z różnych uwarunkowań rodzinnych. Jednym z nich jest przyzwyczajenie do zabezpieczenia

²⁹⁵ Por. W. Danilewicz, *Rodzina transnarodowa*, dz. cyt., s. 365.

²⁹⁶ Por. W. Danilewicz, *Rodzina transnarodowa*, dz. cyt., s. 365.

²⁹⁷ Por. W. Danilewicz, *Rodzina transnarodowa*, dz. cyt., s. 365–366.

²⁹⁸ Por. I. Grabowska-Lusińska, M. Okólski, *Emigracja ostatnia?*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2009; W. Danilewicz, *Rodzina transnarodowa*, dz. cyt., s. 367.

²⁹⁹ Por. L. Pries, *Transnational migration: New challenges for nation states and opportunities for regional and global development*, w: *The Transatlantic Security Challenges and Dilemmas for the European Migration Policy Project*, red. K. Iglicka, Centrum Stosunków Międzynarodowych, Warszawa 2006; W. Danilewicz, *Rodzina transnarodowa*, dz. cyt., s. 368. Powodem braku zainteresowania pracą w Polsce może być opieka nad dzieckiem podczas pobytu drugiego rodzica za granicą, brak pracy w miejscu zamieszkania lub zdarzenia losowe, np. opieka nad chorym członkiem rodziny.

³⁰⁰ Por. W. Danilewicz, *Rodzina transnarodowa*, dz. cyt., s. 368–369.

materialnych potrzeb rodziny poprzez pracę za granicą. Osoby takie albo nie mają stałej pracy w Polsce, albo podejmują ją bardzo sporadycznie³⁰¹.

Zmiany w rodzinie transnarodowej można zaobserwować, analizując fazy cyklu trwania rodziny. W fazie pierwszej (bezdzielnego) małżonkowie wyjeżdżają za granicę razem lub osobno ze względów zawodowych lub edukacyjnych. W tej fazie może też zostać podjęta decyzja o migracji osiedleńczej. W drugiej fazie, zwanej prokreacją, w wyjazdach najczęściej bierze udział mężczyzna, a głównym jej celem jest chęć polepszenia sytuacji materialnej związanej z planami posiadania dziecka. W fazie kolejnej – stabilizacji, z jednej strony migracja sezonowa jest wpisana w funkcjonowanie rodziny, a z drugiej zaczynają być odczuwalne problemy w relacjach małżeńskich i/lub w relacjach z dziećmi. Celem migracji, podobnie jak w fazie poprzedniej, jest polepszenie sytuacji materialnej rodziny w związku ze zwiększonymi potrzebami dorastających dzieci. W fazie czwartej, która jest związana z opuszczaniem domu rodzinnego przez dzieci, i piątej, kiedy rodzice zostają sami, może zostać podjęta decyzja albo o zakończeniu migracji, albo o jej kontynuacji z chęci pomocy dorosłym dzieciom. Zdarza się również, że w tej fazie dorosłe dzieci zaczynają brać udział w migracjach. Może być to również czas intensywnych migracji kobiet ze względu na zakończenie przez nie bezpośredniej opieki macierzyńskiej³⁰².

W zależności od tego, które z rodziców wyjeżdża za granicę, różnie postrzegana jest sytuacja dzieci. Migracje ojca zwykle traktowane są „normalnie” jako sposób polepszenia sytuacji materialnej rodziny, chociaż należy pamiętać, że dłuższa jego nieobecność może mieć negatywny wpływ na jego relacje z dziećmi. W przypadku migracji matki sytuacja jest często krytykowana i nazywana problematyczną. Rzeczywista sytuacja jednak zależy od zorganizowanej opieki nad dziećmi pozostającymi w kraju, a więc od zaangażowania ojca, a także innych członków rodziny, zwłaszcza babć, i od czasu trwania migracji. W przypadku migracji obojga rodziców sytuacja może rodzić problemy natury prawnej związanej z opieką nad dziećmi. Tak jak w przypadku migracji matki, wiele zależy od innych członków rodziny

³⁰¹ Por. W. Danilewicz, *Rodzina transnarodowa*, dz. cyt., s. 370–374. Dzięki pracy za granicą są w posiadaniu środków pieniężnych, z których korzystają w trakcie pobytu z rodziną w Polsce. W innych rodzinach osoby wyjeżdżają za granicę w celu zdobycia środków finansowych na konkretny cel, np. kupno lub remont mieszkania. Wśród takich osób panuje przekonanie, że w Polsce nie uda im się zarobić wymaganej kwoty, a zagraniczny wyjazd zarobkowy nie niesie ze sobą negatywnych konsekwencji. W rzeczywistości jednak niektórym rodzinom nie udaje się znaleźć wspólnego – dobrego dla wszystkich członków rozwiązania.

³⁰² Por. K. Slany, M. Ślusarczyk, P. Pustułka, *Polskie rodziny transnarodowe: dzieci, rodzice, instytucje i więzi z krajem*, Komitet Badań nad Migracjami PAN, Kraków–Warszawa 2016, s. 10–11.

oraz czasu trwania migracji rodzicielskich³⁰³. W ten sposób wyraźnie zmienia się struktura rodziny, w której występuje układ stosunków wewnątrzrodzinnych, wzorów zachowań, ról rodzinnych, władzy oraz autorytetu. Zdaniem Władysława Majkowskiego „na strukturę rodziny składają się zatem elementy: procesu formowania się grupy rodzinnej: ilość partnerów małżeńskich, ich wiek, formy zawierania związku małżeńskiego, czas trwania małżeństwa, sposoby jego rozwiązywania, ilość pokoleń i dzieci w rodzinie (...); wewnątrzrodzinne wzory zachowań: lokalizacja autorytetu i formy sprawowania władzy, podział ról rodzinnych (...) i dynamiczny wymiar rodziny: fazy życia rodzinnego, funkcje rodziny, stosunki międzypokoleniowe w rodzinie”³⁰⁴. W sytuacji rozdzielenia rodziny dość często dokonuje się zmiana współmałżonka, stąd wzrasta liczba partnerów małżeńskich oraz form zawierania związku małżeńskiego (częściej występuje związek cywilny). Rozdzielenie przestrzenne rodziny ma ogromny wpływ na wewnątrzrodzinne wzory zachowań. W rodzinach transnarodowych znacznie mniej są szanowane relacje międzypokoleniowe, a rodziny wielopokoleniowe zmieniają się w rodziny jednopokoleniowe (małżonkowie bez dzieci) oraz rodziny dwupokoleniowe (obejmujące pokolenie rodziców i dzieci). Ważnym kryterium określającym podział rodzin jest także źródło utrzymania rodziny – wówczas dzieli się je na rodziny inteligenckie, rodziny robotnicze i rolnicze. W sytuacji migracji małżonkowie, którzy mają wyższe wykształcenie, często podejmują prace poniżej swojego wykształcenia, zatem w konsekwencji rodzina zmienia się z inteligenckiej w robotniczą³⁰⁵. Istnieją pewne uwarunkowania, które przyczyniają się do zmiany rodzin nuklearnych w rodziny transnarodowe. Wśród czynników strukturalnych wymieniane są następujące: zaspokojenie bieżących potrzeb rodziny, gromadzenie kapitału finansowego czy niezabieranie dzieci do nowego miejsca w obawie przed możliwością nietolerancji ze strony lokalnych społeczności.

Omawiając negatywne konsekwencje rozłąki migracyjnej, odnosi się je zwykle do pozostawionych w kraju dzieci. Funkcjonowanie w rodzinie transnarodowej jest również trudne dla rodziców. Rozłąka prowadzi do emocjonalnego oddalenia się i powstawania napięć wśród członków rodziny. Pojawiają się bezradność, poczucie winy

³⁰³ Por. K. Slany, M. Ślusarczyk, P. Pustułka, *Polskie rodziny transnarodowe: dzieci, rodzice, instytucje i więzi z krajem*, dz. cyt., s. 11.

³⁰⁴ W. Majkowski, *Socjologia rodziny*, w: *Rodzina: bezcenny dar i zadanie*, red. J. Stala, E. Osewska, dz. cyt., s. 400.

³⁰⁵ Por. W. Majkowski, *Socjologia rodziny*, dz. cyt., s. 400.

i osamotnienie. Wśród matek pojawiają się również niepokój i poczucie winy, że pewne rzeczy są nie do nadrobienia³⁰⁶.

Nieobecność rodziców w życiu dzieci staje się barierą w relacjach rodzic – dziecko. W rodziny transgraniczne wpisana jest samotność. Niektóre matki tłumaczą pracę miłością do dzieci, inne pracują w ciągłym poczuciu żalu w wyniku straty spowodowanej rozłąką. Większość matek albo stara się uzasadniać swój pobyt za granicą korzyściami materialnymi, albo traktowaniem rozłąki jako pewnego rodzaju wyzwania, z którym można sobie poradzić poprzez regularne rozmowy telefoniczne albo odwiedziny. Innym sposobem radzenia sobie z negatywnymi skutkami rozłąki jest myśl o tym, że wyższe zarobki za granicą umożliwią dzieciom lepsze życie poprzez dostęp do edukacji³⁰⁷. W opinii kobiet-migrantek lepiej jest być rodzicem na odległość takim, który może zaspokoić potrzeby rodziny, niż być razem i nie mieć takiej możliwości³⁰⁸.

Chociaż długotrwała rozłąka matek z dziećmi może być naprawdę trudnym doświadczeniem dla kobiet, to jeśli matka ciągle z tą rodziną jest i się nią opiekuje, to mimo odległości dzielącej poszczególnych członków rodziny nie musi to oznaczać jej słabości³⁰⁹. Matki pracujące za granicą nie przestają być matkami i nadal wykonują swoje macierzyńskie obowiązki, chociaż robią to inaczej. Aby to bycie matką na odległość było skuteczne, niezbędne jest spełnienie dwóch warunków. Po pierwsze, w wyniku wyjazdu migracyjnego muszą zostać zaspokojone materialne potrzeby rodziny. Podjęcie przez kobietę roli żywiciela rodziny uznawane jest za priorytet, który stanowi usprawiedliwienie jej nieobecności w domu i dzięki któremu możliwa jest legitymizacja strategii transnarodowego macierzyństwa. Po drugie, należy zapewnić dzieciom odpowiednią opiekę³¹⁰. Udział kobiet w migracjach przyczynił się do postrzegania

³⁰⁶ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 134.

³⁰⁷ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 135; L. Dyczewski, *Rodzina, społeczeństwo, państwo*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1994, s. 33–35.

³⁰⁸ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 136.

³⁰⁹ Por. S. Urbańska, *Transnarodowość jako perspektywa ujęcia macierzyństwa w warunkach migracji*, w: *Migracje kobiet. Perspektywa wielowymiarowa*, red. K. Slany, dz. cyt., s. 76; J. Dreby, *Children's Leverage in Mexican Transnational Families*, Conference Papers, American Sociological Association, Annual Meeting, Montreal 2006; D. Praszalowicz, *Polskie studia na temat migracji kobiet: wybrane aspekty teoretyczne i wyniki badań*, w: *Migracje kobiet. Perspektywa wielowymiarowa*, red. K. Slany, dz. cyt.; W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 136.

³¹⁰ Por. S. Urbańska, *Transnarodowość jako perspektywa ujęcia macierzyństwa w warunkach migracji*, dz. cyt., s. 78; R. Rajmamn, S. Schammah-Gesser, A. Kemp, *International Migration, Domestic*

macierzyństwa i ojcostwa na odległość. Kobiety niejednokrotnie stają się żywicielami rodzin, ale jednocześnie czują się odpowiedzialne za dzieci. Mężczyźni biorący udział w migracjach koncentrują się na zapewnieniu bytu rodzinie, a dzieci pozostają pod opieką matek³¹¹.

Czy rodziny, które doświadczyły rozłąki w wyniku wyjazdu migracyjnego, można scharakteryzować według kryterium „wspólnoty rodzinnej”? Rodzinę można nazwać wspólnotą osób, opartą na faktycznych więzach krwi, adopcji, tradycji rodzinnej i normach kulturowych, mieszkających we wspólnym gospodarstwie domowym, udzielających sobie wzajemnej pomocy i opieki. Każda z cech tak ujmowanej rodziny nawiązuje do charakteru rodziny, w której następuje wzajemna akceptacja członków rodziny (współmałżonków, rodziców przez dzieci i dzieci przez rodziców, a także rodzeństwa nawzajem)³¹². Członków wspólnoty łączy zatem zamieszkanie, kultura i etyka. Innym elementem charakteryzującym wspólnotę rodzinną jest oparta na tradycji kontrola społeczna³¹³. Na ile zatem w rodzinach rozłączonych w wyniku migracji zagranicznej funkcjonuje opisany powyżej system wspólnoty? Po pierwsze, brak jest np. skupienia przestrzennego, w wyniku fizycznej odległości między poszczególnymi członkami rodziny. Nie ma również wspólnoty zamieszkania, przynajmniej przez jakiś czas. Niekiedy brakuje także wzajemnej akceptacji członków rodziny, co wynika z rozdzielenia emocjonalnego. Jeśli chodzi o kontrolę społeczną, w przypadku migrantów wydaje się ona być słabsza od tej w miejscu zamieszkania rodziny. Więzy emocjonalne – niezbędny element wspólnoty rodzinnej – mogą ulegać znacznym przemianom w czasie rozłąki migracyjnej³¹⁴. Pod wpływem m.in. kultury w kraju migracji zmianie ulec może kultura i normy etyczne rodziny.

Wioleta Danilewicz wyróżniła pięć typów rodzin rozłączonych z powodu migracji. Przedstawiają się one następująco:

1. rodzina w rozpadzie strukturalnym,
2. rodzina w rozpadzie emocjonalnym,

Work, and Care Work: Undocumented Latina Migrants In Israel, „Gender and Society” (2003) No 5, s. 743.

³¹¹ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 137.

³¹² Por. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2000, s. 27–29.

³¹³ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 199.

³¹⁴ Por. J. Izdebska, *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku: niepokoje i nadzieje*, Wydawnictwo Uniwersyteckie „Trans Humana”, Białystok 2000, s. 315; W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 199–200.

3. rodzina o zaburzonym charakterze wspólnoty rodzinnej,
4. rodzina jako wspólnota rozłączona przestrzennie,
5. rodzina jako wspólnota emocjonalna.

Kryteriami doboru rodzin były trwałość struktury rodziny, subiektywne poczucie wspólnoty rodzinnej przez małżonków migrantów oraz konsekwencje migracji dla małżonków oraz całej rodziny³¹⁵.

Rodziny z pierwszej grupy to takie, w których rozpad nastąpił z przyczyn formalnych, np. orzeczenia rozwodu, lub nieformalnych: zaniku więzi uczuciowych oraz braku kontaktu między małżonkami w wyniku porzucenia lub zaangażowania się w związek pozamałżeński. W części rodzin, które rozpadły się nieformalnie, brak jest dalszych decyzji dotyczących ewentualnego rozwodu. Wśród powodów takiej sytuacji są m.in. chęć trwania w tym układzie ze względu na dzieci, nadzieja na poprawę sytuacji lub też brak nadziei na jej polepszenie oraz brak wiedzy dotyczącej możliwości przeprowadzenia procedury rozwodowej lub separacji z osobą przebywającą poza granicami kraju. Zarówno formalny, jak i nieformalny rozpad rodziny poprzedzony jest rozpadem emocjonalnym i zanikiem więzi pomiędzy małżonkami³¹⁶. W takiej sytuacji z formalnego punktu widzenia rodzina ciągle tworzy całość: rodzice i dzieci. W odniesieniu do środowiska wychowawczego – dzieci pozostają pod opieką tylko jednego rodzica, co wpływa niekorzystnie na ich sytuację. Kolejny typ rodziny – w rozpadzie emocjonalnym – charakteryzuje się poczuciem rozpadu więzi małżeńskich i rodzinnych. Rodzina taka jest zagrożona rozpadem struktury rodziny, a poszczególni jej członkowie wypowiadają się negatywnie o konsekwencjach migracji. To, co odróżnia te rodziny od rodzin, które rozpadły się nieformalnie, to utrzymywanie kontaktu między migrantem a rodziną w kraju. Mimo sporadycznych kontaktów małżonkowie z tych rodzin nie widzą szansy i możliwości na polepszenie relacji i odbudowę więzi, co może ostatecznie doprowadzić do rozpadu rodziny³¹⁷. W odniesieniu do środowiska wychowawczego w takim typie rodziny wiele zależy od postaw rodziców, którzy mogą się starać zapewnić dzieciom jak najlepsze warunki mimo zaistniałej sytuacji.

³¹⁵ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 200–201.

³¹⁶ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 201–203; S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, dz. cyt., s. 103–113.

³¹⁷ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 203–204.

To, co odróżnia trzeci typ rodziny – o zaburzonym charakterze wspólnoty – od dwóch poprzednich, to dostrzeżenie zarówno pozytywnych, jak i negatywnych konsekwencji migracji. W rodzinach w rozpadzie strukturalnym oraz emocjonalnym małżonkowie postrzegają migracje tylko w świetle negatywnym. W przeciwieństwie też do rodzin pierwszego typu te rodziny funkcjonują w pełnej strukturze, chociaż zauważalne jest rozluźnienie więzi między małżonkami. Jeśli chodzi o pozytywne aspekty migracji, to podkreślana jest lepsza sytuacja materialna rodziny i mimo słabnących relacji małżeńsko-rodzinnych osoby przebywające za granicą ciągle działają na rzecz rodziny³¹⁸.

Kolejny typ rodziny – jako wspólnoty rozłączonej przestrzennie – jest całkowicie odmienny od trzech poprzednich. Rodziny z tej grupy charakteryzują się pełną strukturą, postrzegają migracje jako zjawisko raczej pozytywne i mają wyraźne poczucie wspólnoty rodzinnej. W ramach tej grupy wyodrębnione zostały trzy podgrupy rodzin. W pierwszej z nich dostrzegane są negatywne konsekwencje rozłąki, ale nie mają one wpływu na relacje. Postrzegane są przez pryzmat przyzwyczajenia albo jako etap przejściowy. W drugiej podgrupie znajdują się rodziny, dla których migracja zarobkowa jest koniecznością w obliczu braku innych możliwości. Małżonkowie dostrzegają polepszającą się materialną sytuację rodziny i dlatego starają się wspierać siebie nawzajem, aby łatwiej było przetrwać czas rozłąki. Podgrupę trzecią stanowią rodziny, które wpisały migracje w rytm życia. Mimo trudności więzi małżeńskie są utrzymywane, a małżonkowie nie obawiają się rozpadu rodziny³¹⁹.

Ostatni typ rodziny – jako wspólnoty emocjonalnej – charakteryzuje się pełną strukturą, wyraźnym poczuciem wspólnoty rodzinnej, a wśród konsekwencji migracji wyraźnie przeważają te pozytywne. Oprócz korzyści finansowych wymieniana jest poprawa relacji małżeńsko-rodzinnych³²⁰.

Struktura rodziny transgranicznej zależy od wielu czynników. Jednym z nich jest rodzaj więzi łączących małżonków oraz rodziców i dzieci. Jeśli więzi i relacje są silne, łatwiej jest zorganizować życie rodzinne w rozłączeniu geograficznym, mimo zmiany jaką jest nowe środowisko wychowawcze. Dorośli muszą cały czas pamiętać, że od nich zależy nie tylko obecne, ale też przyszłe funkcjonowanie rodziny i dzieci. Zatem

³¹⁸ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 205–206.

³¹⁹ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 206–209.

³²⁰ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 209–210.

powinni podejmować różnorodne starania, aby rodzina mogła przetrwać, czyli stanowić jedność zarówno w układzie strukturalnym, jak i emocjonalnym. Jeśli więzi i relacje pomiędzy dorosłymi oraz rodzicami i dziećmi są słabe już przed wyjazdem albo ulegają rozluźnieniu w trakcie rozłąki, sytuacja jest trudna dla wszystkich członków. Szczególnie dotkliwie skutki rozdzielenia przeżywają dzieci, ponieważ z racji wieku mogą nie rozumieć sytuacji albo w wyniku rozpadu strukturalnego i emocjonalnego rodziny mogą stracić kontakt z rodzicem, który odchodzi. Innym ważnym czynnikiem kształtującym rodziny transnarodowe jest to, który z rodziców wyjeżdża. W kulturze polskiej to matka jest główną osobą odpowiedzialną za opiekę nad dziećmi i dzieje się tak zarówno w przypadku, kiedy ojciec wyjeżdża za granicę, jak i kiedy ona decyduje się na migrację. Niezależnie od tego, który rodzic wyjeżdża, zmianie ulega środowisko wychowawcze. Od obojga rodziców zależy, w jaki sposób wpłynie to na sytuację rodzinną po rozłączeniu rodziny. Każda rodzina musi wypracować własną strategię zorganizowania życia po wyjeździe któregoś z rodziców. Ważne jest, aby oboje dorosłych – mimo rozłączenia – starało się aktywnie uczestniczyć w życiu i wychowaniu dzieci, tak żeby dzieci mimo zmienionej struktury rodziny miały poczucie, że ciągle mają dwoje rodziców, którzy aktywnie uczestniczą w ich wychowaniu.

2.2. Komunikacja i więzi rodzinne w sytuacji zagranicznych wyjazdów zarobkowych

Zagraniczny wyjazd zarobkowy w różny sposób wpływa na poszczególnych członków rodziny. Dotyczy to również sfery emocjonalnej. W zależności od indywidualnych uwarunkowań w rodzinie, np. kondycji więzi między poszczególnymi członkami przed wyjazdem, rozłąka może wpłynąć zarówno pozytywnie, jak i negatywnie na więzi i relacje rodzinne.

Ze względu na wieloaspektowość więzi rodzinna nie jest pojęciem, które ma jedną precyzyjną definicję. W rozumieniu familiologów więzi są naturalną konsekwencją dążeń i potrzeb człowieka, jakimi są kontakty z innymi ludźmi. W rodzinie więzi są tym elementem, który integruje i spaja poszczególnych członków, a także pełnią rolę czynnika chroniącego, szczególnie istotnego dla dzieci³²¹. W ujęciu socjologicznym więź rodzinna rozumiana jest jako specyficzny przykład więzi społecznej, który wytworzył się w rodzinie, będącej pierwotną mikrostrukturą społeczną³²². Złożoność i wieloaspektowość więzi rodzinnych pokazuje ujęcie Zbigniewa Tyszki. Wyodrębniono w nim 11 podstawowych typów więzi w rodzinie, które stanowią odpowiedniki funkcji rodziny: krwi, seksualna, kontrolna, ekonomiczna, opiekuńcza, socjalizacyjna, wychowawcza, towarzyska, emocjonalna, ekspresyjna, kulturalna, więź tożsamości religijnej i warstwowej. Powiązanie funkcji i więzi rodzinnych wskazuje na związek istniejący między strukturą rodziny a jej funkcjami³²³.

W koncepcji Leona Dyczewskiego wyodrębnione zostały trzy rodzaje więzi, które warunkują spójność i trwałość rodziny. Pierwszy rodzaj więzi to więź strukturalno-przedmiotowa. Tworzą ją stosunki pomiędzy członkami oraz pokoleniami i odnoszą się do spraw związanych z prowadzeniem gospodarstwa domowego, wychowaniem dzieci czy udzielaniem sobie pomocy. Oparte są o wspólnotę gospodarczą i mieszkaniową. Kolejny typ więzi to więź osobowa. Jest to także zespół stosunków pomiędzy

³²¹ Por. H. Krauze-Sikorska, M. Klichowski, *Pedagogika dziecka. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 202, s. 295–296.

³²² Por. E. Budzyńska, *Rodzinne więzi: dane, zadane, odrzucane? Socjologiczne refleksje nad przemianami rodziny współczesnej*, w: *Praca – więź – integracja: wyzwania w życiu jednostki i społeczeństwa: monografia poświęcona pamięci prof. zw. dr. hab. Władysława Jachera*, t. 2: *Wartości i więzi społeczne*, red. U. Swadźba, B. Pactwa, M. Żak, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015, s. 50.

³²³ Por. Z. Tyszka, *System metodologiczny poznańskiej szkoły socjologicznych badań nad rodziną (stan aktualny)*, Zakład Socjologii Rodziny IS UAM, Poznań 1997, s. 45

członkami oraz pokoleniami, ale w oparciu o sferę poznawczą i emocjonalną. Treścią tych stosunków są zatem uczucia, postawy czy aspiracje. Ostatnim typem więzi jest więź kulturowa odnosząca się do postaw członków wobec określonych wartości, norm, wzorców zachowania czy wytworów kultury. Wszystkie typy więzi są ważne zarówno dla trwania, jak i rozwoju rodziny, tak aby poszczególni członkowie mogli przeżywać satysfakcję z życia rodzinnego. Więź osobowa pełni szczególną rolę, ponieważ stanowi oparcie dla pozostałych dwóch typów: więzi strukturalno-przedmiotowej oraz kulturowej, dzięki czemu mogą być one wzmacniane. W różnych fazach życia rodziny poszczególne typy więzi stają się mniej lub bardziej dominujące³²⁴.

Ewa Budzyńska zdefiniowała więź rodzinną jako relacje między członkami rodziny oraz relacje pomiędzy rodziną jako grupą społeczną i jej członkami. W tak rozumianej więzi rodzinnej można wyróżnić 10 kategorii. Są to: więź prawna, biologiczna, rzeczowa, materialna, kooperacyjna, komunikacyjna, emocjonalna, religijna, aksjologiczna i auksyliarna. Więź prawna odnosi się do praw i obowiązków związanych z zawarciem małżeństwa. Więź biologiczna to obiektywnie stwierdzone lub domniemane uznanie pokrewieństwa. Więź rzeczowa polega na osobistym wypełnianiu bądź delegowaniu na innych obowiązków wynikających z roli społecznej lub funkcji rodziny. Więź materialna obejmuje realizację potrzeb materialnych i konsumpcyjnych w rodzinie. Więź kooperacyjna polega na współdziałaniu. Więź komunikacyjna odnosi się do różnych form komunikacji bezpośredniej i pośredniej, werbalnej i niewerbalnej. Więzią emocjonalną określa się przywiązanie, wzajemną miłość, a w małżeństwie również pożycie seksualne. Więź religijna oznacza podobieństwa lub różnice w religii i postawach religijnych. Więź aksjologiczna odnosi się do podobieństw lub różnic w wartościach. Więź auksyliarna polega na udzielaniu i otrzymywaniu wsparcia³²⁵.

W związku z dynamicznie zmieniającymi się uwarunkowaniami, w których żyją polskie rodziny, przeobrażeniu uległy także więzi rodzinne. Z jednej strony są to zmiany o charakterze pozytywnym, polegające na ograniczeniu znaczenia więzi rzeczowych, a wzroście znaczenia więzi osobowych w oparciu o szacunek, życzliwość i przyjaźń. Większą uwagę przywiązuje się do satysfakcji i szczęścia rodzinno-

³²⁴ Por. L. Dyczewski, *Więzi rodzinne a media elektroniczne*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” (2005) z. 1, s. 228–233.

³²⁵ Por. E. Budzyńska, *Rodzinne więzi: dane, zadane, odrzucane? Socjologiczne refleksje nad przemianami rodziny współczesnej*, dz. cyt., s. 54.

małżeńskiego, miłości i wzajemnego zrozumienia oraz samorealizacji³²⁶. Z drugiej strony współczesne rodziny nie spędzają ze sobą tak dużo czasu jak w przeszłości. Ma to niekorzystny wpływ na rodzinę jako wspólnotę. Przykładami takich czynności są wspólne posiłki, przygotowanie i spędzanie świąt religijnych i państwowych czy szeroko rozumiane spędzanie czasu wolnego. Zmiany dokonujące się w społeczeństwie i rodzinie to znaczna redukcja lub całkowity zanik czynności, które tworzą i umacniają więzi w rodzinie. Dom, który powinien być miejscem zakorzenienia i dawać poczucie przynależności, staje się czymś, co się tylko posiada³²⁷. Szczególną sytuacją, która wpływa zarówno na budowanie, jak i podtrzymywanie więzi w rodzinie, jest wyjazd za granicę jednego z rodziców. W wyniku rozdzielenia przestrzennego rodziny więzi mogą ulec rozluźnieniu lub całkowitemu zanikowi, jeśli dorośli nie podejmą należytego trudu stworzenia dobrych warunków wychowawczych dla swoich dzieci. We wspomnianej wcześniej więzi strukturalno-przedmiotowej to, co ma spajać rodzinę, to sprawy związane z codziennym funkcjonowaniem: prowadzeniem gospodarstwa domowego, udzielaniem sobie pomocy oraz wychowaniem dzieci. Aby realizacja tego była możliwa w rodzinach transgranicznych, niezbędna jest częsta i regularna komunikacja pomiędzy członkami rodziny, tak aby istniejące więzi nie uległy pogorszeniu, ponieważ to one są podstawą dalszych działań potrzebnych do tworzenia właściwego środowiska wychowawczego. Jak zostało wcześniej wspomniane, głównym typem więzi jest więź osobowa, na którą składają się uczucia, przeżycia oraz myśli. W rodzinach rozłączonych przestrzennie wszyscy członkowie rodziny często doświadczają uczucia smutku, tęsknoty, osamotnienia czy porzucenia. Jeśli więź osobowa ma być tą, na bazie której tworzą się i trwają więzi strukturalno-przedmiotowa oraz kulturalna, to więź osobowa musi być stale wzmacniana. Dorośli muszą podejmować adekwatne działania w celu wyeliminowania negatywnych skutków rozłąki. W rodzinach z dziećmi w wieku przedszkolnym i szkolnym coraz większego znaczenia zaczyna nabierać więź kulturowa. To właśnie w tym czasie dzieci powinny nauczyć się najwięcej o tradycjach rodziny czy hierarchii wartości, tak aby mogły z tego korzystać w przyszłości³²⁸. Jest to możliwe tylko wtedy, kiedy rodzina spędza ze sobą czas na rozmowach, w atmosferze

³²⁶ Por. J. Brągiel, S. Kawula, *Więzi społeczne w rodzinie*, w: S. Kawula, J. Brągiel, A. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama tematyki*, dz. cyt., s. 118–119.

³²⁷ Por. E. Budzyńska, *Rodzinne więzi: dane, zadane, odrzucone? Socjologiczne refleksje nad przemianami rodziny współczesnej*, dz. cyt., s. 54; A. Giza-Poleszczuk, *Rodzina a system społeczny. Reprodukacja i kooperacja w perspektywie interdyscyplinarnej*, WUW, Warszawa 2005, s. 246.

³²⁸ Por. L. Dyczewski, *Więzi rodzinne a media elektroniczne*, dz. cyt., s. 229.

zrozumienia i relaksu, a nie w pośpiechu. Bardzo dobrą okazją są spotkania rodzinne, na przykład w trakcie świąt, kiedy spotykają się całe rodziny i przedstawiciele różnych pokoleń: rodzice, dzieci i dziadkowie. W rodzinach transgranicznych również jest to możliwe. Badania nad migracjami w rodzinach polskich pokazują, że rodziny migracyjne spędzają święta we wspólnym gronie, a zatem powinny one znaleźć czas na to, aby spędzić go w sposób umożliwiający trwanie więzi w rodzinie. Należy jednak pamiętać, że czas spędzony wspólnie podczas świąt, które są jednocześnie czasem odwiedzin migranta, jest trochę inaczej przeżywamy niż w rodzinach bez doświadczenia migracyjnego. Mówiąc o przemianach współczesnej polskiej rodziny, należy też pamiętać, że rodzice często wycofują się ze swoich obowiązków względem dzieci, przekazując je instytucjom wychowawczym, np. przedszkolu czy szkole³²⁹.

Nie wszystkie zmiany dokonujące się współcześnie w rodzinach mają charakter negatywny. W procesie budowania więzi ważne są relacje emocjonalne, międzyosobowe oraz udzielanie pomocy. To z kolei umożliwia większą swobodę w dokonywaniu wyborów i podejmowaniu decyzji dotyczących tworzenia więzi, ich podtrzymywania, ale też zakończenia³³⁰. Szczególna jest zatem rola rodziców jako pierwszych opiekunów dziecka, aby dołożyć wszelkich starań w budowanie silnych i trwałych więzi w rodzinie. Z racji na rozłączenie przestrzenne sytuacja wydaje się być trudniejsza w rodzinach migracyjnych, w których większość obowiązków musi przejąć rodzic pozostający w kraju, co jednak nie powinno oznaczać zwolnienia drugiego rodzica z obowiązków przypisanych mu z racji bycia pierwszym wychowawcą dziecka.

Czy i jak więzi rodzinne zmieniły się pod wpływem migracji, stanowiło przedmiot badań jeszcze przed przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej. Przykładem mogą być badania Aleksandry Lasik³³¹. Badaniu poddane były rodziny, w których mąż wyjechał do pracy do Czechosłowacji. Co jest z pewnością ważne dla wyników tych badań, to możliwość kontaktu z rodziną przynajmniej raz w miesiącu, zatem były to typowe rodziny transgraniczne. Uzyskane wyniki pokazały, że w rodzinach, w których przed wyjazdem istniała silna więź, nie uległa ona zmianie w wyniku wyjazdu. W rodzinach, w których więź była słabsza, wyjazd migracyjny albo nie miał na nią wpływu, albo w

³²⁹ Por. E. Budzyńska, *Rodzinne więzi: dane, zadane, odrzucane? Socjologiczne refleksje nad przemianami rodziny współczesnej*, dz. cyt., s. 54.

³³⁰ Por. E. Budzyńska, *Rodzinne więzi: dane, zadane, odrzucane? Socjologiczne refleksje nad przemianami rodziny współczesnej*, dz. cyt., s. 55.

³³¹ Por. A. Lasik, *Wpływ rozłąki na więzi małżeńskie*, w: E. Syrek, *Współczesne zagrożenia w strukturach społecznych*, Wydawnictwo „Wieczorek – Press”, Katowice 1993; W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 112.

nieznaczny sposób ją osłabił. W związkach małżeńskich o najsłabszych więziach sytuacja pozostała niezmieniona w wyniku wyjazdu. Wyniki badań pokazują też, że rozstanie przyniosło inny korzystny efekt w postaci dostrzeżenia zalet drugiej osoby. Zatem rozstanie nie zawsze musi prowadzić do rozluźnienia więzi między małżonkami. Możliwość bezpośrednich kontaktów z rodziną niewątpliwie ułatwiła przetrwanie w rozłące, co jest również ważne z punktu widzenia rodziny jako środowiska wychowawczego.

Badania prowadzone wśród Polaków pracujących we Włoszech pokazują inny układ relacji rodzinnych spowodowanych rozłąką migracyjną³³². Spośród 128 respondentów 22% stwierdziło, że wyjazd jest trwałym lub częściowym zagrożeniem dla rodziny. Odpowiedzi, że w wyniku wyjazdu relacje z rodziną uległy pogorszeniu, udzieliło 2% badanych. Co piąty uczestnik badania udzielił odpowiedzi, że wyjazd migracyjny przyczynił się do poprawy relacji rodzinnych. Wśród powodów mających negatywny wpływ na więzi rodzinne pojawiały się następujące: samotność, tęsknota oraz szukanie wsparcia u osób poznanych w trakcie wyjazdu.

Kolejnym przykładem negatywnego wpływu migracji na relacje między małżonkami jest zjawisko podwójnego życia partnerskiego zarówno wśród osób, które wyjechały, jak i wśród tych, które zostały w kraju. Takie nieformalne związki mogą mieć charakter krótkotrwały, ale mogą się również przedłużać. Bez względu na ich trwałość mogą mieć negatywny wpływ na relacje rodzinne³³³ i prowadzić do formalnego lub nieformalnego rozpadu małżeństwa i rodziny³³⁴, co stanowi ogromne zagrożenie dla właściwego funkcjonowania rodziny jako środowiska wychowawczego.

Wyjazd za granicę jednego z małżonków powoduje brak możliwości zaspokojenia potrzeby fizycznej bliskości między małżonkami. Konsekwencją może być frustracja, a w następnej kolejności zdrada, która może doprowadzić do rozpadu małżeństwa i w konsekwencji do rozpadu rodziny. Izabela Szczygielska zwraca uwagę na to, że sfera seksualna małżonków w trakcie rozłąki migracyjnej nie była celem jej badań, a uzyskane informacje pochodzą jedynie z wypowiedzi respondentów udzielonych z

³³² Por. Z. Kawczyńska-Butrym, *Migracja – szansa czy zagrożenie?*, w: *Małżeństwo i rodzina w ponowoczesności. Szanse, zagrożenia, patologie*, red. W. Muszyński, E. Sikora, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008; W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 112.

³³³ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 113.

³³⁴ Por. Z. Kawczyńska-Butrym, *Migracja – szansa czy zagrożenie?*, dz. cyt., s. 118; A. Krasnodębska, *Migracja zarobkowa a życie rodzinne kobiet z Opolszczyzny*, w: E. Kozdrowicz, B. Walczak, *Migracja – rodzina – dziecko*, „Pedagogika Społeczna” (2008) nr 3.

własnej woli i dodatkowo. Ponadto badane osoby nie wypowiadały się wprost o potrzebach seksualnych, a raczej o emocjonalnych. Jednocześnie respondentki zwracały uwagę na to, aby podejmując decyzję o wyjeździe za granicę, wziąć pod uwagę, że może on doprowadzić do osłabienia więzi rodzinnych i małżeńskich, zwłaszcza w przypadku młodych małżeństw³³⁵.

Badania Wiolety Danilewicz nie dają jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czy i jak rozłąka między małżonkami wpływa na więź intymną. Uzyskane odpowiedzi można podzielić na trzy grupy:

1. rozłąka migracyjna nie ma wpływu na sferę seksualną;
2. pojawiające się trudności w zaspokajaniu potrzeb fizycznych nie wywierają znaczącego wpływu na relacje małżeńskie;
3. pojawiające się trudności w zaspokajaniu potrzeb fizycznych wywierają wpływ na relacje małżeńskie – prowadzą do rozpadu więzi między mężem a żoną.

Osoby, które nie dostrzegają problemów w sferze seksualnej, to głównie ci, którzy wyjeżdżają długoterminowo, ale dość często przyjeżdżają do domu, lub też ci, którzy spędzają dość długi czas w domu między migracjami³³⁶.

W rodzinach doświadczających rozłąki migracyjnej więzi ulegają rozluźnieniu, a związki małżeńskie przechodzą kryzys. Nie oznacza to, że wszystkie związki i rodziny ulegają rozpadowi. Mimo kryzysów część takich związków przetrwała, a wśród powodów podawane były: zapewnienie dzieciom wychowania w pełnej rodzinie, odrzucenie rozwodu z powodów religijnych oraz trudności przy podziale majątku³³⁷.

Do zmian więzi rodzinnych na skutek wyjazdu zagranicznego, na które badacze zajmujący się migracjami zwracają uwagę, należą zarówno pozytywne, jak i negatywne. Z jednej strony rozłąka między małżonkami oraz rodzicami i dziećmi może doprowadzić do zacieśnienia więzi, a nowy podział obowiązków pozwoli docenić wkład poszczególnych osób w codzienne funkcjonowanie rodziny. Relacje rodzinne mogą ulec poprawie dzięki wzmocnieniu sytuacji materialnej rodziny. Wyjazd osoby, która zakłócała życie rodziny, np. poprzez stosowanie przemocy, może pomóc rodzinie w odzyskaniu poczucia bezpieczeństwa. Z drugiej strony doświadczenie rozłąki

³³⁵ Por. I. Szczygielska, *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*, dz. cyt., s. 198–201.

³³⁶ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 224–227.

³³⁷ Por. Badanie przeprowadzone przez Inę Kuźmę w latach 90. XX wieku wśród Polek mieszkających i pracujących w Brukseli; W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 112.

migracyjnej to często pogorszenie relacji w rodzinie: między małżonkami oraz między rodzicami a dziećmi. Dodatkowo nadmiar obowiązków wypełnianych przez rodzica pozostającego w kraju, pojawiające się trudności wychowawcze oraz niewystarczająca opieka nad dziećmi w dłuższej perspektywie przekładają się na pogorszenie relacji rodzinnych. Należy jednak pamiętać, że każda rodzina inaczej reaguje na pewne uwarunkowania i dlatego w inny sposób odczuje konsekwencje rozłąki – zarówno te pozytywne, jak i niekorzystne³³⁸.

Pewne negatywne aspekty sezonowych migracji zagranicznych w odniesieniu do więzi rodzinnych można zaobserwować w różnych fazach cyklu życia rodziny. W drugiej z nich (prokreacja) najczęściej mają miejsce wyjazdy zagraniczne mężczyzny związane z polepszeniem sytuacji materialnej rodziny w związku z chęcią posiadania dziecka. Jednakże inny aspekt takiej sytuacji to koszty emocjonalne rozłąki, które wydają się być coraz wyższe. Dlatego też istotnym krokiem jest podjęcie decyzji: co dalej, aby skończyć etap tzw. zawieszenia rodziny. Z kolei w następnej fazie cyklu życia rodziny (stabilizacji), w wyniku pewnego przyzwyczajenia się do nieobecności jednego z małżonków/rodziców, może dojść do problemów w relacji małżeńskiej lub między dziećmi a rodzicem migrantem, objawiających się np. trudnościami wychowawczymi³³⁹.

Analizując wpływ migracji na więzi rodzinne, bierze się pod uwagę różne czynniki. Należą do nich: długość wyjazdu (rozłąki), jego charakter (np. czy wyjeżdża jedno z rodziców i które lub też czy wyjeżdżają obydwaj rodzice jednocześnie), wiek dziecka, relacje panujące w rodzinie przed wyjazdem, sytuację ekonomiczną przed i w trakcie trwania migracji, siłę więzi łączących dziecko z migrującym rodzicem. Z uwagi na brak wystarczających danych uwzględniających wszystkie powyższe czynniki powszechnym kryterium stosowanym w badaniu skutków migracji dla funkcjonowania rodzin jest czas. Chociaż badania takie dają niepełny obraz, skutki migracji można rozpatrywać w następujących przedziałach czasowych: do dwóch miesięcy, między dwoma a sześcioma miesiącami rozłąki, od pół roku do roku i powyżej roku, w sytuacji, kiedy wyjeżdża jedno z rodziców³⁴⁰.

³³⁸ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 113–114.

³³⁹ Por. K. Slany, M. Ślusarczyk, P. Pustułka, *Polskie rodziny transnarodowe: dzieci, rodzice, instytucje i więzi z krajem*, dz. cyt., s. 11.

³⁴⁰ Por. B. Walczak, *Spoleczne, edukacyjne i wychowawcze konsekwencje migracji rodziców i opiekunów prawnych uczniów szkół podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych*, s. 9–11,

Z badań tych wynika, że nieobecność rodzica, która trwa nie dłużej niż dwa miesiące, nie wpływa znacząco na więzi między rodzicami a dzieckiem. Z reguły krótkotrwała rozłąka nie zaburza więzi rodziców z dziećmi i, co ważne, jej konsekwencje dają się szybko i łatwo odwrócić. Czas rozłąki trwający od dwóch do sześciu miesięcy nie powinien powodować zaburzeń w podziale ról poszczególnych członków rodziny, ale może prowadzić do nieznacznego osłabienia więzi rodzic-dziecko. Odbudowa więzi w tym przypadku wymaga zaangażowania powracającego rodzica oraz czasu.

Rozstanie dziecka z rodzicem trwające od pół do roku może skutkować wyraźnym zaburzeniem więzi z nieobecnym rodzicem, którego rolę może przejąć rodzic pozostający w domu. Przywrócenie właściwych relacji po tak długiej rozłące niejednokrotnie wymaga interwencji osób trzecich, a w skrajnych przypadkach może dojść do sytuacji, w której niemożliwe będzie przywrócenie poprzednich relacji dziecka z rodzicami. W konsekwencji może dojść do zaburzeń również w innych sferach życia dziecka, np. edukacyjnej.

Najpoważniejsze skutki w wielu sferach życia niesie ze sobą rozłąka trwająca powyżej 12 miesięcy. Jej efektem jest zazwyczaj znaczna zmiana w strukturze rodziny. Z reguły polega ona na przejściu funkcji nieobecnego rodzica przez tego, który pozostał w kraju i sprawuje opiekę nad dzieckiem. W przypadku rozłąki trwającej powyżej roku zazwyczaj odnotowuje się znaczące zaburzenie więzi.

Czas trwania migracji i jego wpływ na relacje rodzinne był jednym z elementów analizowanych w badaniach Wiolety Danilewicz³⁴¹. Wnioski z tych badań pozwalają na stwierdzenie, że im dłużej trwał wyjazd migracyjny, tym gorsze panowały relacje pomiędzy poszczególnymi członkami rodziny. Osłabienie relacji nastąpiło zarówno w kontaktach między nieobecnym rodzicem a dziećmi, jak też pomiędzy małżonkami. Rozluźnienie więzi wskutek przedłużającej się nieobecności rodzica widoczne również było w podejściu dzieci. Zauważalny był ich obojętny stosunek wobec przebywającego za granicą rodzica. Z upływem czasu wzajemne kontakty między poszczególnymi osobami w rodzinie nabierały negatywnego charakteru. Zaakceptowanie lub przyzwyczajenie się do braku stałej obecności rodzica podyktowane było głównie względami materialnymi. Co więcej, czas spędzony oddzielnie miał również wpływ na

WSPR Pedagogium, Warszawa 2008, http://www.brpd.gov.pl/eurosieroctwo/raport_euromigracje.pdf (15.02.2013).

³⁴¹ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 116.

decyzje dotyczące przyszłości dzieci podejmowane przez nie same: rzadziej brały one pod uwagę własny wyjazd migracyjny po założeniu rodziny.

Reakcje dzieci w różnych sytuacjach w odpowiedzi na decyzje dorosłych mogą stanowić pewne odzwierciedlenie relacji panujących w rodzinie. W badaniu³⁴² uczniowie odpowiadali na pytania dotyczące ich odczuć, kiedy dowiadywali się o wyjeździe rodziców za granicę. Oprócz niespełna 4,3% respondentów, którzy nie udzielili odpowiedzi na te pytania, kolejną najmniejszą grupę stanowili ci, którzy przyjęli decyzje rodziców o wyjeździe z zadowoleniem (8,9%). Wyjaśnieniem takiej reakcji dzieci mogą być albo dobre relacje panujące w tych rodzinach, a dziecko jeszcze nie jest świadome wszystkich konsekwencji takiej rozłąki, lub też złe relacje i wyjazd może być traktowany jako swego rodzaju uwolnienie się od toksycznego rodzica. Po 27% uzyskały odpowiedzi wskazujące na spokój, ale także poczucie opuszczenia. 25% badanych uczniów odczuwało niepokój, a co piąty z nich był obojętny wobec decyzji o wyjeździe. Chociaż niektóre emocje są pozytywne, mogą być one złudne i stanowić pewnego rodzaju przykrywkę prawdziwych emocji dzieci, których albo nie chciały ujawnić, albo do końca nie zdawały sobie sprawy, z czym się wiąże wyjazd rodziców za granicę. Zaniepokojenie i poczucie opuszczenia są niewątpliwie emocjami, które w miarę trwania migracji mogą przyczynić się do pogorszenia relacji rodzinnych, stanowiących istotny element prawidłowo funkcjonującego środowiska wychowawczego.

Kolejnym pytaniem, które może dostarczyć pewnej wiedzy o relacjach panujących w rodzinie, było pytanie dotyczące wskazania osoby, na której pomoc mogą liczyć uczniowie po wyjeździe rodzica za granicę. Zdecydowana większość wskazała matkę – 70%. W następnej kolejności dzieci zwracają uwagę na babcię – 41,2%. 31% uczniów może zwrócić się w trudnych chwilach do rodzeństwa. W prawie 28% odpowiedzi to dziadek jest pomocną osobą. W dalszej kolejności, jeśli chodzi o rodzinę, dzieci zwracają się o pomoc do cioci (24,5% wskazań) i wuja (21,7%). Należy również zwrócić uwagę na to, że oprócz bliskich z rodziny dzieci wskazały swoich kolegów i koleżanki (26,3%) jako pomocne im osoby. W badaniu nie było wyszczególnione, w

³⁴² Por. Badanie przeprowadzone przez Ministerstwo Edukacji Narodowej w 2013 r. na terenie 6 województw: 3 o najwyższym i 3 o najniższym wskaźniku rodziców wyjeżdżających do pracy za granicę. W badaniu uczestniczyli dyrektorzy, nauczyciele, inni pracownicy szkół oraz uczniowie. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, seria Profilaktyka, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2016, s. 43.

przypadku migracji którego z rodziców uczniowie u tych właśnie osób szukaliby pomocy³⁴³.

Więzi między dzieckiem a rodzicem nim się opiekującym zostały zbadane pod kątem stylu wychowania, który został wdrożony lub odrzucony przez rodziców dziecka. Im dłużej ojciec przebywał za granicą, tym chętniej matka pozostająca w kraju skłaniała się ku liberalno-kochającemu stylowi wychowania. W sytuacji migracji obojga rodziców matki najrzadziej odwoływały się do demokratycznego stylu wychowania. Jeśli to ojciec przebywał za granicą, najbardziej powszechnie wykorzystywanymi stylami były liberalny i demokratyczny³⁴⁴.

Czas trwania wyjazdu migracyjnego nieco inaczej wpływa na funkcjonowanie dziewcząt i chłopców w relacjach międzyludzkich. U dziewcząt zaobserwowano niższe poczucie własnej wartości oraz nadwrażliwość emocjonalną będące konsekwencją braku stałej obecności rodzica w życiu dziecka. W przypadku chłopców przedłużająca się nieobecność rodzica wywołuje poczucie zagrożenia, zwłaszcza związane z przyszłością. W przypadku migracji obojga rodziców zarówno chłopcy, jak i dziewczęta charakteryzują się emocjonalną nadwrażliwością³⁴⁵.

W zależności od indywidualnych uwarunkowań migracje rodzicielskie w różny sposób wpływają na relacje rodzinne. Aby wszyscy członkowie rodziny jak najmniej odczuli negatywne skutki rozłąki, niezbędna jest komunikacja między nimi. W zależności od tego, kiedy następował wyjazd migracyjny, rodziny miały do dyspozycji określone formy komunikacji. Wraz z rozwojem technologii: dostępem do telefonów stacjonarnych, komórkowych oraz Internetu sposób komunikowania się zmieniał. Chociaż trudno mówić o zastąpieniu fizycznej bliskości nawet codziennymi rozmowami telefonicznymi, za pomocą video-rozmów lub komunikatorów internetowych, to niewątpliwie dostęp do nowoczesnych technologii ułatwia komunikację, a w rezultacie rozłąkę. Dzięki stałemu, regularnemu i łatwemu kontaktowi łatwiejsze jest ograniczenie negatywnych skutków rozdzielenia przestrzennego. Rodzic-migrant ma poczucie uczestnictwa w życiu rodziny pomimo dużej odległości. Pozostający w kraju rodzic ma wsparcie w odpowiedzialności za rodzinę, a dzieci mają świadomość, że mogą liczyć na oboje rodziców.

³⁴³ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 46.

³⁴⁴ Por. A. Dąbrowska, E. Szumilas, *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, seria Profilaktyka, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2014, s. 14–15.

³⁴⁵ Por. A. Dąbrowska, E. Szumilas, *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, dz. cyt., s. 15–16.

Od momentu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej prowadzone są w naszym kraju badania dotyczące wykorzystania technologii informacyjno-komunikacyjnej. Dane Głównego Urzędu Statystycznego pokazują, jak upowszechniał się dostęp do różnych usług internetowych na przestrzeni lat³⁴⁶. Od maja 2014 roku pięciokrotnie zwiększyła się liczba osób korzystających codziennie z Internetu. Odsetek ten wynosi 64%. Polacy korzystają z Internetu w różnych celach, wśród których wysoki odsetek stanowi używanie poczty elektronicznej (61%) i serwisów społecznościowych (50%). Coraz częstsze korzystanie z Internetu jest możliwe dzięki temu, że zwiększa się liczba gospodarstw mających do niego dostęp. W roku 2018 dostęp do Internetu miało ponad 84% gospodarstw domowych³⁴⁷.

Przywołując temat komunikacji w trzeciej dekadzie XXI wieku, należy zauważyć, że automatycznym skojarzeniem jest korzystanie z możliwości Internetu i telefonii komórkowej, dzięki czemu komunikacja w rodzinach transgranicznych jest o wiele łatwiejsza niż pod koniec lat 90. ubiegłego wieku i na początku obecnego stulecia.

Z każdym rokiem, począwszy od przystąpienia Polski do Unii Europejskiej, coraz więcej Polaków korzysta z możliwości komunikacji internetowej. W roku 2004 19% Polaków korzystało z poczty elektronicznej, a 3% wykorzystywało Internet do telefonowania³⁴⁸. Z każdym rokiem liczby te były większe, i tak w 2018 roku 60,7% Polaków korzystało z poczty elektronicznej i 34,1% z telefonii internetowej³⁴⁹. Od roku 2013 publikowane są również dane dotyczące korzystania z serwisów społecznościowych. W latach 2013–2018 liczba osób z nich korzystających rosła. W roku 2013 35,3% Polaków korzystało z serwisów społecznościowych, a pięć lat później liczba ta wzrosła do 49,9%³⁵⁰. Z możliwości komunikowania się przez Internet korzystali wszyscy Polacy, ale wśród nich byli również ci z rodzin rozdzielonych w wyniku migracji rodziców, a dzięki rozwijającej się technologii członkowie takich rodzin mogli się coraz łatwiej ze sobą komunikować.

Dostęp do szybkiej komunikacji za pomocą nowoczesnych technologii uważany jest w XXI wieku za rzecz oczywistą. Należy jednak pamiętać, że migracje Polaków

³⁴⁶ Por. GUS, *Polska w Unii Europejskiej. Portret statystyczny*, Warszawa 2019, s. 42–43.

³⁴⁷ Por. GUS, *Spółeczeństwo informacyjne w Polsce. Wyniki badań statystycznych z lat 2014–2018*, Warszawa, Szczecin 2018, s. 122.

³⁴⁸ Por. GUS, *Spółeczeństwo informacyjne w Polsce. Wyniki badań statystycznych z lat 2004–2006*, Warszawa 2008, s. 130.

³⁴⁹ Por. GUS, *Spółeczeństwo informacyjne w Polsce. Wyniki badań statystycznych z lat 2014–2018*, dz. cyt., s. 140.

³⁵⁰ Por. GUS, *Spółeczeństwo informacyjne w Polsce. Wyniki badań statystycznych z lat 2013–2017*, Warszawa, Szczecin 2017, s. 132; GUS, *Spółeczeństwo informacyjne w Polsce. Wyniki badań statystycznych z lat 2014–2018*, dz. cyt., s. 140.

miały miejsce jeszcze na długo przed dostępem do tychże technologii. W latach 90. ubiegłego stulecia głównymi formami komunikacji w rodzinach rozłączonych z powodu migracji były listy i karty okolicznościowe oraz rozmowy telefoniczne. W tamtym czasie, nawet jeśli akurat dane gospodarstwo domowe miało dostęp do telefonu stacjonarnego, komunikacja nie zawsze była możliwa o każdej porze, ze względu chociażby na różnicę w czasie między Polską a Stanami Zjednoczonymi, które były jednym z kierunków zagranicznych migracji zarobkowych. Termin takich rozmów telefonicznych był najczęściej ustalany wspólnie z tymi członkami rodzin, którzy chcieli w nich uczestniczyć. Czas rozmowy był zwykle ograniczony, ponieważ musiał być rozłożony na wszystkie osoby z rodziny migranta, które chciały z nim porozmawiać. Wraz z upływem czasu komunikacja w takich rodzinach stawała się łatwiejsza dzięki coraz powszechniejszej dostępności sieci internetowej oraz komunikatorów typu Skype. Ponadto dzięki trochę łatwiejszemu dostępowi do wizyjazdowych do USA możliwe również były kontakty bezpośrednie. Wyjazd taki wymagał zaangażowania zarówno sporych środków finansowych, ze względu na cenę biletu lotniczego, jak i czasowych, ze względu na dużą odległość. Kolejnym udogodnieniem, jeśli chodzi o kontakty bezpośrednie, była tzw. Zielona Karta, dzięki której jej posiadacz mógł wielokrotnie przekraczać granice Stanów Zjednoczonych. Wraz ze zmianą kierunków migracji po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej (np. Wielka Brytania, Irlandia, Włochy), obok łatwiejszej komunikacji telefonicznej, możliwe stało się częstsze widywanie członków rodziny ze względu na mniejszą odległość dzielącą dwa kraje. Każda rodzina, w zależności od indywidualnych uwarunkowań, ustala swój własny sposób komunikacji dotyczący środków, jak również częstotliwości kontaktów³⁵¹.

W zależności od typu rodziny sytuacja dotycząca częstotliwości i rodzajów kontaktów pomiędzy członkami rodziny w czasie trwania migracji będzie inna. Najlepiej przedstawia się ona w rodzinach, które tworzą wspólnotę emocjonalną. Kontakty między migrantem a rodziną pozostającą w kraju określone zostały jako dobre (38,9%) lub bardzo dobre (61%). W rodzinach jako wspólnotach rozłączonych przestrzennie dominowały kontakty dobre (68,5%) lub bardzo dobre (25,9%). Najgorzej

³⁵¹ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 267–268.

sytuacja przedstawiała się w rodzinach w rozpadzie strukturalnym, gdzie brak było kontaktów bądź były one niewystarczające (po 41,4%)³⁵².

Czas spędzony za granicą może mieć negatywny wpływ na częstotliwość i rodzaj kontaktów. Im dłużej trwa migracja, tym więcej jest sytuacji, w których kontakt między członkami rodzin zanika lub jest niewystarczający. W przypadku kontaktów bardzo dobrych, dobrych i wystarczających ich liczba zmniejsza się w miarę wydłużającego się wyjazdu zagranicznego³⁵³.

Regularny kontakt jest ważny dla wszystkich członków rodziny, ale dla małżonków ma on jeszcze inne korzyści – daje poczucie pewności w związku. Dzięki częstym kontaktom migranci na bieżąco uczestniczą w życiu rodziny, co jest niezbędnym elementem w podtrzymywaniu więzi rodzinnych. W rodzinach, które doświadczają formalnego lub nieformalnego rozpadu, kontakty między małżonkami ulegają zanikowi. Migrujący rodzice utrzymują sporadyczny kontakt z dziećmi, które w niektórych przypadkach wspierają finansowo. Z kolei w rodzinach, które rozpadły się emocjonalnie, kontakty między małżonkami dotyczą głównie spraw finansowych, a polegają na sporadycznych przyjazdach i kontaktach telefonicznych. Trudno jest jednoznacznie ocenić kontakty w rodzinach o zaburzonym charakterze wspólnoty. Możliwe są zarówno dobre i częste kontakty, jak też sporadyczne lub zanikające. W rodzinach funkcjonujących jako wspólnota przestrzenna i tych, które mają silne poczucie wspólnoty, kontakty między migrantami a pozostającym w kraju rodzinami są częste, zróżnicowane, mają również charakter spotkań bezpośrednich i są wysoko oceniane³⁵⁴.

Badania realizowane w 2013 roku³⁵⁵ dotyczące sposobów i częstotliwości komunikowania się dzieci z rodzicami pokazują zarówno pozytywny, jak i negatywny obraz sytuacji. Zdecydowana większość dzieci komunikuje się z nieobecnym rodzicem codziennie, kilka razy w tygodniu lub miesiącu. Są też takie dzieci, które mają bardzo sporadyczny kontakt z rodzicem, np. raz na kilka miesięcy lub kilka razy w roku. Z

³⁵² Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 268.

³⁵³ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 269;

³⁵⁴ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 272–273; P. Thomson, *Sposoby komunikacji interpersonalnej*, Zysk i S-ka, Warszawa, 1998.

³⁵⁵ Cytowane badania realizowane były przez Ministerstwo Edukacji Narodowej w 2013 r. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 9–13.

odpowiedzi na pytanie o bezpośrednie kontakty z rodzicem wynika, że najwięcej dzieci widuje się z nieobecnym rodzicem raz w tygodniu (24%). Kolejną grupę stanowią te, które spotykają się raz w miesiącu (22%). Prawie 20% badanych dzieci spotyka się z rodzicami-migrantami raz na kilka miesięcy. Raz na dwa tygodnie widuje się z rodzicami 14% uczniów, a 12% z nich widzi rodziców kilka razy w roku. Prawie co dziesiąty badany nie ma bezpośredniego kontaktu z migrującym rodzicem³⁵⁶.

Telefon jako główne narzędzie komunikacji wskazywany był przez migrantów z cytowanych badań Izabeli Szczygielskiej. Dzięki częstym kontaktom łatwiej było znieść rozłąkę zarówno kobietom przebywającym za granicą, jak też pozostającym w kraju domownikom. Jednak mimo dość częstych kontaktów interpersonalnych nie zawsze przekazywano prawdziwe informacje. Zarówno migranci, jak i członkowie rodziny w Polsce ukrywali pewne informacje przed sobą. Nie chcieli w ten sposób martwić się nawzajem. W niektórych rodzinach przyjęto nieco inną strategię, jeśli chodzi o kontakty telefoniczne. Czasem zamiast pomóc, rozmowy przez telefon powodowały jeszcze większy żal i tęsknotę, dlatego świadomie kontakty telefoniczne zostały ograniczone. Niezależnie od rozmów telefonicznych, coraz powszechniejszy dostęp do Internetu umożliwiał nie tylko kontakt głosowy, ale dzięki przesyłanym zdjęciom członkowie rodziny mieli poczucie bliższego kontaktu ze sobą. Dzieci również deklarowały, że mają z rodzicem kontakt. Mimo to w wypowiedziach dzieci widoczna była tęsknota, co potwierdza, że nic nie jest w stanie zastąpić bliskiego i bezpośredniego kontaktu z drugą osobą. Niemniej dzięki nowym środkom komunikacji na pewno łatwiej jest rozłączonym rodzinom przetrwać chwile bez siebie³⁵⁷.

Telefon jako główne narzędzie komunikacji migrantów z pozostającą w kraju rodziną został wskazany przez zdecydowaną większość respondentów – 75% – w badaniu Bartłomieja Walczaka³⁵⁸. Ponad połowa badanych (54,1%) kontaktowała się za pomocą wideorozmów. Prawie 15% respondentów korzystało z portali społecznościowych, a 13% z komunikatorów tekstowych. Poczta elektroniczna została wskazana przez 9,5% odpowiadających. Niewielki odsetek osób (nieco ponad 5%) przyznał się do pisania listów. W 3,3% przypadków brak jest kontaktu między migrantem a pozostającymi w kraju członkami rodziny. Tradycyjne formy

³⁵⁶ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 44–45.

³⁵⁷ Por. I. Szczygielska, *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*, dz. cyt., s. 201–203.

³⁵⁸ Por. B. Walczak, *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, WSNP Pedagogium, Warszawa 2014, s. 58.

komunikowania się, takie jak listy i kartki okolicznościowe, są zastępowane przez nowoczesne środki komunikacji: rozmowy telefoniczne, komunikatory internetowe typu Messenger czy WhatsApp, dzięki którym można, oprócz prowadzenia rozmów, przysyłać wiadomości i zdjęcia. Nowoczesne rozwiązania technologiczne sprawiają, że dystans pomiędzy rozdzielonymi członkami rodziny jest mniejszy. Używanie kamer internetowych może dawać poczucie, że przebywający z dala od kraju rodzic jest obecny w życiu rodziny. Stanowi to udogodnienie w radzeniu sobie z tęsknotą oraz takim zorganizowaniem przynajmniej niektórych aspektów życia rodzinnego, aby złagodzić chociaż część jej negatywnych skutków. Dzięki regularnym kontaktom dopasowanym do stylu i rytmu życia wszystkich członków rodziny, którzy żyją w rozdzieleniu przestrzennym, łatwiej jest utrzymywać dobre relacje pomiędzy nimi.

Relacje rodzinne w obliczu rozłąki migracyjnej można również przeanalizować w odniesieniu do sposobów funkcjonowania w związkach. Mirosława Nowak-Dziemianowicz dokonała podziału tych sposobów na dwie grupy: monologowe i dialogowe. W monologowym systemie traktowania swojej rodziny jej członków traktuje się przedmiotowo oraz tworzy się relacje władzy i uległości. W systemie dialogowym nacisk kładzie się na współpracę i wsparcie. Z kolei Wioleta Danilewicz wyróżniła trzy typy relacji rodzinnych w odniesieniu do sposobu funkcjonowania w związku:

1. partnerskie (zbieżne, dialogowe),
2. tradycyjne (zbieżne, monologowe),
3. egotyczne (rozbieżne, monologowe)³⁵⁹.

W rodzinach, w których oboje rodzice współpracują ze sobą dla dobra wszystkich członków, występują relacje partnerskie. Rodzice-migranci uczestniczą w życiu domowym pomimo rozłąki, np. rozmawiając o różnych aspektach codziennego funkcjonowania. Rodzice pozostający w Polsce doceniają wsparcie emocjonalne oraz troskę z ich strony. Wspólne działanie na rzecz rodziny jest widoczne od momentu podjęcia decyzji o wyjeździe, poprzez zaangażowanie w codzienne potrzeby i problemy wszystkich jej członków. W rodzinach o relacjach partnerskich pojawiające się

³⁵⁹ Por. M. Nowak-Dziemianowicz, *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacja sensów i znaczeń*, Wydawnictwo Naukowe DSWE TWP we Wrocławiu, Wrocław 2006, s. 225; W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 255.

problemy nie wpływają na ich funkcjonowanie jako całości³⁶⁰. Dzięki temu nie dochodzi do negatywnym zmian w odniesieniu do środowiska wychowawczego.

W rodzinach o relacjach tradycyjnych role rodziców są uzależnione od miejsca ich przebywania. Rodzic-migrant jest odpowiedzialny za zaspokojenie potrzeb materialnych rodziny, a ten pozostający w kraju za organizację codziennego funkcjonowania. Podobnie jak w przypadku relacji partnerskich, działania podejmowane przez rodziców mają na celu dobro rodziny³⁶¹. Brak jest natomiast współpracy między nimi. Rodzic pozostający w Polsce nie jest usatysfakcjonowany sposobem funkcjonowania rodziny oraz sfrustrowany pojawiającymi się konfliktami małżeńskimi. Rodzic-migrant nie angażuje się w codzienne funkcjonowanie rodziny w Polsce, przez co oddala się od niej. W odbudowywaniu więzi i relacji nie pomagają przyjazdy do domu, ponieważ małżonkowie przyzwyczaili się do bycia osobno, chociaż nie jest to łatwe. Powodem nieporozumień w trakcie odwiedzin migranta w domu są różne oczekiwania wobec tej wizyty. Z jednej strony osoba na co dzień zajmująca się rodziną oczekuje od małżonka włączenia się w obowiązki domowe. Z drugiej strony migrant chciałby miło spędzić czas z rodziną, ale jest to z różnych powodów trudne lub wręcz niemożliwe w obliczu natłoku codziennych spraw. Może się więc okazać, że przyjazd do domu nie sprzyja poprawie relacji, ponieważ jest on zbyt krótki, a chęć uniknięcia kłótni i nieporozumień nie pozwala na rozwiązanie niektórych problemów. Narastająca frustracja może być powodem niechęci i obawy przed kolejnym spotkaniem i odwiedzinami³⁶². W takiej sytuacji więzi i relacje pomiędzy członkami rodziny – małżonkami oraz rodzicami i dziećmi – ulegają rozluźnieniu lub rozpadowi, co przyczynia się do niekorzystnych zmian w funkcjonowaniu rodziny jako środowiska wychowawczego.

Niekorzystnie na relacje rodzinne wpływają kłótnie pomiędzy rodzicami mające miejsce w trakcie odwiedzin migranta w kraju. Oprócz powodów wspomnianych, innym mogą być kwestie finansowe. Migranci, często nie do końca świadomi rzeczywistej sytuacji w Polsce, uważają, że rodzina żyje zbyt rozrzutnie i nie docenia ich wysiłków w zapewnienie statusu materialnego. Innym powodem napięć w trakcie

³⁶⁰ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 256–257.

³⁶¹ Por. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, dz. cyt., s. 63–69.

³⁶² Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 257–259.

odwiedzin jest zmiana w układzie ról i podziale obowiązków w rodzinie. W trakcie przyjazdu migrant próbuje dopasować się do nowej sytuacji, co nie do końca znajduje akceptację u pozostałych domowników, którym to po prostu przeszkadza. Powodem kłótni mogą być również różne cele małżonków, np. niechęć migranta do powrotu na stałe do Polski, oraz podejrzenie o zdradę spowodowane brakiem zaufania. Wydłużający się pobyt małżonka za granicą może prowadzić do odzwyczajania się od życia sprzed wyjazdu, co także może wpłynąć negatywnie na relacje małżeńskie i rodzinne³⁶³. Jednym z warunków funkcjonowania rodziny jako prawidłowego środowiska wychowawczego jest dobra atmosfera i relacje łączące domowników. Kłótnie, niezależnie od powodu, utrudniają wypracowanie dobrej atmosfery, a to niekorzystnie wpływa nie tylko na osoby w nie zaangażowane, ale też na dzieci.

Całkowicie odmienne od dwóch typów relacji omówionych powyżej są egotyczne relacje rodzinne. Cechuje je brak współpracy między rodzicami i rozbieżność działań, które są ukierunkowane wyłącznie na własne potrzeby, bez uwzględniania potrzeb pozostałych członków rodziny³⁶⁴. W tych rodzinach więzi uległy rozpadowi, a próby ich naprawy kończą się zwykle niepowodzeniem, np. kłótnią lub skróceniem czasu wizyty migranta w domu. Konsekwencją są dłuższe okresy bez odwiedzin, a podtrzymywanie kontaktów dotyczy głównie dzieci. Piętrzące się i nierozwiązane problemy, wzajemne pretensje i brak chęci oraz możliwości porozumienia wywołują kolejne negatywne emocje.

Wśród 163 rodzin, które uczestniczyły w badaniach realizowanych przez Wioletę Danilewicz³⁶⁵, większość (57%) uważa zmiany w relacjach rodzinnych, które nastąpiły w efekcie zagranicznego wyjazdu zarobkowego, za niekorzystne. W prawie 1/3 rodzin zmiany określane są jako zdecydowanie niekorzystne, np. kończące się rozpadem związku. W przypadku 35% rodzin brak jest zmian relacji rodzinnych wywołanych rozłąką migracyjną. 8% małżeństw funkcjonujących ponad granicami dostrzegło korzystne zmiany w relacjach rodzinnych spowodowane wyjazdem jednego z rodziców za granicę. W przypadku tej ostatniej grupy należy podkreślić, że rzeczywiście chodzi o korzyści dla relacji rodzinnej, a nie polepszenie sytuacji materialnej rodziny. Przykładem korzystnej zmiany było wzmocnienie dobrych relacji, które polegało na

³⁶³ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 259–261.

³⁶⁴ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 255, 261–262.

³⁶⁵ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 263.

docenieniu tego, że udało się stworzyć wartościowy związek. Inne przykłady pozytywnych zmian to docenienie małżonka i wyeliminowanie napięć spowodowanych trudną sytuacją materialną³⁶⁶.

Zmiany niekorzystne występują we wszystkich typach rodzin migracyjnych, chociaż z różnym natężeniem. Najwięcej z nich występuje w rodzinach, które są w rozpadzie strukturalnym albo emocjonalnym (odpowiednio 92,3% i 72,7%). Z kolei w rodzinach o zaburzonym typie wspólnoty dominują zmiany (58,3%), które najczęściej dotyczą jednej sfery życia rodzinnego i przyczyniają się do zmiany relacji małżeńskich. Jeśli chodzi o czas trwania migracji, pojawiające się zmiany w relacjach rodzinnych to te niekorzystne. Zmiany, które wskazują na bardzo wyraźne pogorszenie w porównaniu z czasem sprzed migracji, oraz te, które są widoczne, lecz nie zmieniły tak bardzo relacji panujących w rodzinie w związku z migracją, najczęściej pojawiają się w pierwszych czterech latach. Podobnie wygląda sytuacja z brakiem zmian lub zmianą polegającą głównie na polepszeniu sytuacji materialnej rodziny – jest ich najwięcej podczas pierwszych czterech lat trwania rozłąki³⁶⁷.

Podjęcie decyzji o wyjeździe za granicę przez jednego z rodziców oznacza konieczność zorganizowania życia rodziny pozostającej w kraju na nowo. Łączy się to nie tylko z przyjęciem na siebie nowych obowiązków, ale też ustaleniem form i częstotliwości komunikowania się rozdzielonych członków rodziny. W zależności od wieku dzieci mogą one również uczestniczyć w rozmowie dotyczącej tego typu ustaleń. Jeśli dzieci są zbyt małe, rodzice powinni dostosować formy komunikowania się do ich wieku, aby one również mogły w tych kontaktach uczestniczyć w miarę możliwości. Stały i regularny kontakt pomiędzy osobami z rodzin transgranicznych stanowi przede wszystkim podstawę do utrzymania dobrych i trwałych relacji pomiędzy nimi w czasie trwania migracji. Brak lub utrudniony kontakt prowadzi do osłabienia więzi lub też do ich całkowitego zerwania. Utrzymywanie kontaktu zmusza rodzica przebywającego za granicą do interesowania się sprawami rodziny pozostającej w kraju. Rozmowy telefoniczne, wiadomości tekstowe, możliwość przysyłania plików i zdjęć dają rodzicowi-migrantowi poczucie, że mimo dzielącej wszystkich odległości uczestniczy on w życiu rodziny. Druga strona, czyli rodzina pozostająca w kraju, ma świadomość wsparcia, a nie bycia pozostawionym samym sobie. Wszystko to przekłada się na

³⁶⁶ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 263.

³⁶⁷ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 264–266.

utrzymanie dobrych relacji, które są niezbędne w każdej rodzinie, a w rodzinach rozłączonych przestrzennie z powodu migracji zarobkowych wymaga to większego zaangażowania wszystkich stron, ponieważ komunikacja bezpośrednia jest mocno ograniczona. Nie musi się to przekładać na pogorszenie relacji pomiędzy członkami rodziny. Dzięki istnieniu nowoczesnych technologii znacznie łatwiej jest przetrwać rozłąkę bez uszczerbku na jakości relacji pomiędzy poszczególnymi osobami w rodzinie. Dzięki utrzymaniu silnych więzi i dobrych relacji pomiędzy małżonkami oraz rodzicami i dziećmi znacznie łatwiej jest stworzyć dzieciom właściwe warunki wychowawcze mimo rozdzielenia rodziny granicami.

2.3. Relacje rodzinne a strategie migracyjne

Rodzina transgraniczna doświadcza zmian w jednym lub kilku obszarach jej funkcjonowania. To zmiany zarówno o charakterze pozytywnym, jak i negatywnym. Oprócz zmieniającej się sytuacji materialnej rodziny, inny jest układ ról i obowiązków wynikający z nieobecności jednego z rodziców. Zmianom ulegają również relacje rodzinne. Czy to, które z rodziców: matka czy ojciec wyjeżdża za granicę, ma wpływ na relacje wewnątrz rodziny?

Jeden z podziałów rodzin transnarodowych uwzględnia struktury mobilności rodziców. Można wyróżnić zatem trzy typy: migracje jednego rodzica, obojga z nich i migracje dorosłych dzieci³⁶⁸.

Badania prowadzone w Polsce pokazują dość zbliżony obraz, jeśli chodzi o wybór strategii migracyjnych: przeważająca jest migracja pojedyncza³⁶⁹. W zależności od czasu badania i próby badawczej widoczne są pewne różnice. W badaniach Anny Dąbrowskiej³⁷⁰ na wyjazd ojca wskazało 63,7% badanych, wyjazd matki 24,8%, a wyjazd obojga rodziców 11,5%. Podobny obraz strategii migracyjnych został uzyskany w badaniu Beaty Nowak³⁷¹. W migracjach pojedynczych dominowały wyjazdy ojca – 71%; wyjazdy matki uzyskały 29%.

W ogólnopolskich badaniach przeprowadzonych w 2014 roku³⁷² uzyskano następujące dane: migracje ojca stanowią zdecydowaną większość – 68%, a matki 15%. Migracje obojga rodziców zostały wskazane przez 17% badanych. Powyższe dane nie różnią się znacznie od tych otrzymanych w 2008 roku.

Z danych uzyskanych w Narodowym Spisie Powszechnym w 2011 roku wynika, że wśród osób przebywających za granicą nieznacznie przeważały kobiety, ale już w odniesieniu do migracji krótkookresowych nieznacznie więcej było mężczyzn. Różnice w liczbie migrantów pod względem płci były również widoczne w różnych krajach, w których przebywali Polacy, np. w Wielkiej Brytanii było więcej mężczyzn niż kobiet, ale w Niemczech kobiety stanowiły 54% polskich migrantów. Większa liczba kobiet niż

³⁶⁸ Por. R.S. Parreñas, *Servants of Globalisation: Women, Migration and Domestic Work*, dz. cyt., s. 83.

³⁶⁹ Por. B. Walczak, *Rodzina transnarodowa. Konteksty i implikacje*, dz. cyt., s. 63–64.

³⁷⁰ Por. A. Dąbrowska, *Sytuacja rodzinna i społeczna dzieci rodziców migrujących zarobkowo z województwa świętokrzyskiego*, Akademia Przedsiębiorczości, Kielce 2011, s. 128–129.

³⁷¹ Por. B. Nowak, *Rodzina w kryzysie. Studium resocjalizacyjne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 210.

³⁷² Por. B. Walczak, *Rodzina transnarodowa. Konteksty i implikacje*, dz. cyt. s. 64.

mężczyzn biorących udział w migracjach jest wynikiem kulturowych ról płciowych³⁷³. Jednocześnie zauważalna coraz większa liczba kobiet wyjeżdżających za granicę w celach zarobkowych określana jest mianem „feminizacji migracji”³⁷⁴.

Kultura polska charakteryzuje się matrycentrycznym modelem rodziny. Wyniki badań prowadzone wśród rodzin transnarodowych i lokalnych pokazują, że o pomoc do matki „zawsze” lub „często” zwraca się 80,3% badanych, do ojca 57,2%³⁷⁵.

Różnice we wpływie na relacje rodzinne zostały zaobserwowane w przypadku nieobecności poszczególnych rodziców: matek i ojców. Dużo bardziej negatywny wpływ na dzieci miała nieobecność matki niż ojca. Dzieci częściej doświadczaly tęsknoty, poczucia osamotnienia i braku bliskości matki. Z kolei nieobecność ojca częściej niż w przypadku nieobecności matki doprowadzała do formalnego lub nieformalnego rozpadu rodziny. Inną przyczyną rozpadu rodziny były złe relacje między małżonkami jeszcze przed wyjazdem zagranicznym. Z tego powodu czas migracji wydłużał się aż do całkowitego zaniku więzi. Z reguły, z racji krótszego pobytu matek za granicą, ich nieobecność miała inny wpływ na funkcjonowanie rodziny niż w przypadku wyjazdu ojca. Po pierwsze, łatwiejsze było kontrolowanie codziennych spraw, ponieważ kobiety częściej kontaktowały się z rodziną niż mężczyźni. Po drugie, łatwiej było kobietom włączyć się w normalny rytm funkcjonowania rodziny po powrocie³⁷⁶. Wyjeżdżający ojciec zazwyczaj jest idealizowany przez dziecko, o ile rozłąka trwa do jednego roku. Po upływie roku proces ten zaczyna się odwracać i pojawiają się pretensje i zarzuty w stosunku do ojca. W przypadku migracji ojca struktura i funkcjonowanie rodziny nie zmieniają się tak bardzo, jak to jest w przypadku migracji matki. Rozłąka z matką z reguły prowadzi do kryzysu rodziny. Obserwacje te świadczą o silniejszym wpływie fizycznej obecności matki na trwałość rodziny. W przypadku migracji matki zazwyczaj obserwuje się, że w pierwszym okresie, trwającym zazwyczaj do jednego roku, dzieckiem zajmują się dziadkowie. Po upływie roku nieobecności matki dochodzi do konsolidacji rodziny wokół ojca³⁷⁷.

³⁷³ Por. B. Walczak, *Rodzina transnarodowa. Konteksty i implikacje*, dz. cyt., s. 64.

³⁷⁴ Por. Z. Kawczyńska-Butrym, *Dzieci i młodzież w migracjach – problemy edukacji i zdrowia*, dz. cyt., s. 178.

³⁷⁵ Por. B. Walczak, *Rodzina transnarodowa. Konteksty i implikacje*, dz. cyt., s. 63–64.

³⁷⁶ Por. W. Danilewicz, *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*, dz. cyt.; W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 115–116.

³⁷⁷ Por. B. Walczak, *Migracje rodzicielskie*, dz. cyt., s. 19.

O tym, czy i jak zmieniają się relacje rodzinne, świadczą badania dotyczące wskazania osób, do których dzieci zwracają się o pomoc w sytuacji braku rodzica. Kiedy w migracji zarobkowej uczestniczy ojciec, zauważalny jest spadek odpowiedzi „zawsze” i „często” wskazujących na ojca jako osobę, do której dzieci zwracają się w przypadku kłopotów (spadek z 58,8% na 52,7% w większości krótkotrwałych strategii migracyjnych). Jednocześnie widoczny jest wzrost odpowiedzi „rzadko” (35,4%). Spadek o ponad 3 punkty procentowe we wskazaniach odpowiedzi „często” i „zawsze” został odnotowany w kontekście pomocy ze strony rodzeństwa, jednocześnie odpowiedź „nigdy” [nie zwracam się o pomoc do rodzeństwa] zyskała wzrost o prawie 6% punktu procentowego. Autor badań zwraca uwagę na to, że trudno jest o jednoznaczne stwierdzenie, czy taka zmiana jest rzeczywiście efektem rozluźnienia więzi spowodowanego wyjazdem jednego z rodziców. Możliwe jest również, że rodziny transnarodowe są rodzinami o specyficznej strukturze relacji. Wyjazd migracyjny ojca nie zmienia istotnie podejścia dzieci do matki, natomiast intensyfikacji ulegają relacje dzieci z dziadkami. Odsetek odpowiedzi „zawsze” i „często” wynosi 29,4% i jest wyższy (o 1 punkt procentowy) niż w przypadku rodzin lokalnych³⁷⁸.

Nieco inaczej wyglądają zmiany w relacjach rodzinnych w przypadku migracji matki. Dzieci rzadziej zwracają się o pomoc do obojga rodziców: matki przebywającej za granicą i pozostającego w kraju ojca. W przypadku matki spadek ten wynosi prawie 7 punktów procentowych, a w przypadku ojca 8,6. Jednocześnie to w tej strategii migracyjnej, w porównaniu z rodzinami lokalnymi i innymi strategiami migracyjnymi, najwięcej badanych (20,3%) „nigdy” nie zwraca się o pomoc do ojca, a odpowiedź „zawsze” była tą najrzadziej wybieraną. Mimo że wzrasta rola dziadków w opiece nad dziećmi w sytuacjach zagranicznych wyjazdów zarobkowych, to dzieci także rzadziej zwracają się do dziadków o pomoc (5,3 punktu procentowego mniej niż w przypadku pojedynczej migracji ojca). Jednocześnie więcej jest takich dzieci, które w ogóle nie zwracają się do dziadków o pomoc – takich odpowiedzi uzyskano 35,3%. W żadnej innej strategii migracyjnej odsetek tych odpowiedzi nie był tak wysoki, a w rodzinach lokalnych wyniósł 28,6%. O ile wyjazdy rodziców mają wpływ na wybór przez dzieci osoby, do której zwracają się one o pomoc, o tyle nie zmieniają relacji dzieci z rówieśnikami. Fakt, że w sytuacji rozłąki migracyjnej dzieci rzadziej zwracają się o pomoc do członków najbliższej rodziny, może świadczyć o osłabieniu więzi

³⁷⁸ Por. B. Walczak, *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, dz. cyt., s. 43–48.

rodzinnych, ale może też wskazywać na szybsze dojrzewanie dzieci. Możliwe jest również to, że dzieci nie dostrzegają pomocy otrzymywanej przez bliskich i nie uważają ich za osoby, do których można się zwrócić w przypadku problemów³⁷⁹.

O ile migracje matki nie zmieniają relacji dzieci z rówieśnikami, o tyle wpływają na korzystanie z pomocy osób duchownych. Odpowiedź taką wskazało 8,2% badanych w porównaniu do 5,4% wśród respondentów z rodzin lokalnych³⁸⁰.

Wśród migracji podwójnych dominującym modelem są wyjazdy naprzemienne. Najrzadszym z kolei jest ten, kiedy rodzice wyjeżdżają w tym samym czasie³⁸¹. Co zmienia się w relacjach rodzinnych w przypadku takiej strategii migracyjnej?

W przypadku nieobecności obojga rodziców w tym samym czasie zmianie ulegają relacje właściwie ze wszystkimi najbliższymi członkami rodziny: z matką, ojcem oraz dziadkami. Dzieci znacznie rzadziej szukają pomocy u rodziców. W odniesieniu do matki odpowiedzi „zawsze” i „często” uzyskały 58,8%, co stanowi bardzo duży spadek (z poziomu 80,5%) w porównaniu z rodzinami lokalnymi lub innymi strategiami migracyjnymi. W przypadku ojca odpowiedzi „zawsze” i „często” zanotowały spadek z 57,5% do 21,9% – jeszcze większy niż w przypadku migracji matki. Najmniejszy spadek odnotowano w relacjach dzieci z dziadkami – z 28,4% na 27,5%. W przypadku babci i dziadka zaobserwowano nieznaczny wzrost odpowiedzi „zawsze” i „często”, ale jednocześnie o prawie 8 punktów procentowych wzrasta odsetek wskazań na odpowiedź „nigdy”. Zatem w przypadku jednoczesnych migracji obojga rodziców relacje z dziadkami ulegają zmianom zarówno pozytywnym, jak i negatywnym³⁸².

Relacje rodzinne wpływają na proces wychowawczy, jeśli zatem rodzicom zależy, aby w rodzinie rozdzielonej granicami zachodziły pozytywne zmiany w osobowości dziecka, ważne jest, by stosunek między rodzicami a dzieckiem miał podstawę osobową i treściową. Bez niej stosunek wychowawczy może łatwo zmienić się w stosunek „koleżeński”, nadmiernie poufały i dostosowany do dziecka na zasadzie spełniania jego zachcianek. Prawidłowe stosunki wychowawcze planowane i kierowane lub nie kierowane intencjami wychowawczymi wpływają na dzieci w sposób mniej lub bardziej trwały. Podejmowane w rodzinie wychowanie świadome, odpowiedzialne, planowe

³⁷⁹ Por. B. Walczak, *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, dz. cyt., s. 45–48.

³⁸⁰ Por. B. Walczak, *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, dz. cyt., s. 48–49.

³⁸¹ Por. B. Walczak, *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, dz. cyt., s. 49.

³⁸² Por. B. Walczak, *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, dz. cyt., s. 50.

powinno się opierać na prawidłowych relacjach międzyosobowych odwołujących się do treści życia rodzinnego³⁸³. Prawidłowy stosunek wychowawczy w rodzinie wymaga świadomego kierowania relacjami osobowymi i stosunkami społecznymi, m.in. przez dobór prawidłowych stosunków, uwrażliwianie na relacje osobowe lub przez ich wywoływanie, kreowanie, umacnianie³⁸⁴. Specyfika wychowania w rodzinie transgranicznej, jako podjęcie świadomego procesu, nie polega na wyodrębnieniu wychowania ze stosunków społecznych, lecz raczej połączeniu ich z wychowaniem tak, by wspierały proces rozwoju i formacji osobowej dziecka. Kiedy zmieniają się relacje w rodzinie na skutek wyjazdu rodzica, niesie to ze sobą silne przeżycia członków rodziny. Dodatkowo niekiedy obciążony obowiązkami rodzic pozostający w domu okazuje dziecku swój żal, zdenerwowanie, gniew albo sympatię, miłość, aprobatę. Ważne staje się wówczas wsparcie przez inne relacje społeczne (w ramach poszerzonej rodziny, sąsiedzkie, szkolne), by wychowanek miał poczucie bezpieczeństwa, tak ważne dla każdego stosunku wychowawczego.

Wyjazd jednego z rodziców za granicę zmienia funkcjonowanie całej rodziny: dorosłego, który zostaje w kraju, a także pozostawionych pod jego opieką dzieci. To, jak zostanie zorganizowane życie w rozdzieleniu przestrzennym, jest uzależnione od wielu czynników. Jednym z nich są relacje pomiędzy dziećmi a dorosłymi – zarówno tym, który wyjeżdża, jak i tym, który pozostaje – przed wyjazdem. Jeśli te relacje są dobre, łatwiej jest pozostającemu w kraju rodzicowi zorganizować opiekę tak, aby skutki rozstania dziecka z drugim rodzicem były jak najmniej odczuwalne. Znacznie trudniejsza sytuacja jest wtedy, kiedy dzieci zostają pod opieką rodzica, z którym nie miały zbyt dobrych relacji przed wyjazdem migracyjnym³⁸⁵. Jest to sytuacja trudna dla obu stron: i rodzica, i dziecka, które może jeszcze intensywniej przeżyć rozstanie z drugim rodzicem i mocniej odczuć negatywne konsekwencje rozłąki: poczucie opuszczenia, tęsknotę i samotność. Wyniki prowadzonych i cytowanych badań pokazują wsparcie dziadków w opiece nad dziećmi z rodzin, w których rodzice uczestniczą w wyjazdach migracyjnych. Relacje pomiędzy dziadkami a wnukami mogą

³⁸³ Por. E. Osewska, *Jakość życia wspólnotowego rodziny jako podstawa skuteczności wychowania*, „Roczniki Nauk o Rodzinie” (2013) t. 5, s. 5–22; S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, dz. cyt., s. 58–61; E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, dz. cyt., s. 86–96.

³⁸⁴ Por. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, dz. cyt., s. 58–61.

³⁸⁵ Por. J. Młyński, *Migracje rodzinne jako zjawisko społeczno-wychowawcze w kontekście nowych uwarunkowań pedagogiki dzieci*, 59 (2012) nr 4, s. 67–91.

być lepsze i gorsze w różnych rodzinach przed wyjazdem, ale mogą też ulec zmianom w trakcie wyjazdu jednego z rodziców za granicę. Podejmując decyzje o wyjeździe za granicę, dorośli są odpowiedzialni za zorganizowanie opieki nad dziećmi w taki sposób, aby odczuły one w jak najmniejszym stopniu negatywne skutki rozłąki z rodzicem. Aby relacje rodzinne pozostały dobre w trakcie rozdzielnia przestrzennego rodziny, również rodzic pracujący za granicą musi dołożyć starań, aby uczestniczyć w życiu pozostawionej w kraju rodziny, być na bieżąco z jej problemami i oferować swoje wsparcie w ich rozwiązaniu. Jeśli rodzina ma możliwość zaangażowania dziadków w opiekę nad dziećmi w czasie przebywania rodzica za granicą, to należy z tego skorzystać, ponieważ oni również powinni mieć wpływ na wychowanie młodego pokolenia, ale nie powinni wyręczać ani zastępować rodziców. To rodzice mają zapewnić dzieciom warunki, które umożliwią im właściwy rozwój fizyczny, psychiczny, religijno-moralny i społeczny.

2.4. Przemiany struktury i form opieki nad dzieckiem

Konsekwencje migracji dotyczą w różnym stopniu zarówno osoby wyjeżdżającej, jak też członków rodziny pozostających w kraju. Pewne aspekty wyjazdu zagranicznego dotyczą całej rodziny, jak np. wspólne podjęcie decyzji o wyjeździe danego członka rodziny, a inne skupiają się na samym migrancie, jak np. przyzwyczajenie się do sytuacji w nowym miejscu pracy i zamieszkania. Istnieją również takie uwarunkowania, które odnoszą się tylko do członków rodziny pozostających w kraju. Mowa tutaj o prowadzeniu gospodarstwa domowego oraz opiece nad dziećmi przez rodzica, który pozostał w kraju. Czy i jak wyjazdy rodziców za granicę wpływają na zmianę formy opieki nad dziećmi?

Przedstawiając opiekę w rodzinie, warto przypomnieć, że funkcja opiekuńcza jest ujmowana nieco odmiennie przez ekspertów nauk socjologicznych, a odmiennie przez pedagogów³⁸⁶. Czasem socjologowie ukazują funkcję opiekuńczą rodziny w jej odniesieniu do funkcji usługowej lub zabezpieczającej, podkreślając głównie zabezpieczenie materialne. Wówczas działania opiekuńcze w rodzinie to przede wszystkim zapewnienie warunków materialno-ekonomicznych poszczególnym członkom rodziny. Eksperci z zakresu pedagogiki wskazując na funkcję opiekuńczo-wychowawczą rodziny, wskazują na mocne związki pomiędzy podejmowaną opieką a funkcją wychowawczą w rodzinie. U pedagogów występuje także rozróżnienie między funkcją opiekuńczą a funkcją wychowawczą, które są traktowane jako funkcje autonomiczne. Wtedy opieka wiąże się bardziej z zaspokajaniem podstawowych potrzeb fizycznych oraz psychicznych członków rodziny³⁸⁷. Zanim zostanie przedstawiona zmiana struktury i form opieki w rodzinie transgranicznej, warto wskazać na jej wartość i znaczenie w rodzinie.

Główny sens opieki w rodzinie wiąże się także ze wspomaganiem innych funkcji i działań rodziny, np. opieki dorosłych nad potomstwem, działalności usługowej względem rodzeństwa i rodziców, uwrażliwiania na potrzeby kulturowe młodego pokolenia itp. Uznanie zyskuje także stanowisko przyjmujące autonomiczny charakter

³⁸⁶ Por. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, dz. cyt., s. 199–203; F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2002; T. Olearczyk, *Sieroctwo i osamotnienie. Pedagogiczne problemy kryzysu współczesnej rodziny*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007.

³⁸⁷ Por. T. Borutka, J. Wal, *Zarys socjologii religii. Materiały studyjne*, Wydawnictwo „Czuwajmy”, Kraków 2012. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, dz. cyt., s. 199–203,

funkcji opiekuńczej rodziny, bowiem opieka to działalność ludzka ujawniająca się w różnych postaciach. Podkreślane są zwłaszcza ujęcia tych ekspertów, którzy sens działań opiekuńczych dostrzegają ze względu na rzeczywiste albo potencjalne zagrożenie życia oraz rozwoju osób podlegających opiece. Dlatego opieka powinna przebiegać w jak najlepszych warunkach w rzeczywistości określanej jako „normalna”, zaś tylko elementy jej zakresu winny być skierowane na trudności, zagrożenia wymagające działań uzupełniających, kompensacyjnych albo ratowniczych³⁸⁸.

W sytuacji rodziny transgranicznej obowiązki nieobecnego rodzica zwykle przejmują ten drugi. Wyniki badań pokazują, że rodzice radzą sobie w nowej sytuacji. Istnieją trzy główne powody, dzięki którym jest to możliwe. Pierwszy z nich to ogromna motywacja rodzica opiekującego się dziećmi do poradzenia sobie. Pozostający w kraju rodzic jest świadomy tymczasowości rozłąki spowodowanej wyjazdem za granicę oraz potrzeby wspierania rodzica migrującego w utrzymaniu dobrej kondycji rodziny. Do sukcesu w radzeniu sobie z obowiązkami wskutek nieobecności drugiego rodzica przyczynia się również włączenie się dzieci w prowadzenie gospodarstwa domowego. Trzeci powód to udzielenie wsparcia rodzicowi pozostającemu w kraju przez innych członków rodziny, najczęściej dziadków³⁸⁹.

Jednak nie wszystkie osoby, które przejęły obowiązki nieobecnego małżonka, są w stanie sobie z nimi poradzić. Zbyt duża liczba obowiązków, które do tej pory były dzielone na dwie osoby, może powodować trudności z wywiązaniem się ze wszystkich z nich. Niewłaściwie wykonywane obowiązki, czasem też zaniedbania mogą skutkować negatywnymi konsekwencjami w innych obszarach funkcjonowania dziecka, np. takich jak opieka, wychowanie, kształcenie³⁹⁰.

Z późniejszych badań Wiolety Danilewicz³⁹¹ wyłania się już trochę inny obraz sytuacji w rodzinach rozłączonych w wyniku wyjazdów zagranicznych. W części rodzin (35%) pozostający w kraju domownicy radzą sobie z nowym podziałem obowiązków. W drugiej grupie (65%) pojawiły się trudności w radzeniu sobie z nowymi obowiązkami. Są w tej grupie takie rodziny, w których problemy pojawiają się rzadko i

³⁸⁸ Por. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, dz. cyt., s. 199–203; E. Osewska, *Jakość życia wspólnotowego rodziny jako podstawa skuteczności wychowania*, dz. cyt., s. 5–22.

³⁸⁹ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 111–112.

³⁹⁰ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 111; Z. Kawczyńska-Butrym, *Migracja – szansa czy zagrożenie?*, dz. cyt., s. 119.

³⁹¹ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 239–244.

nie zaburzają życia rodziny. Istnieją też rodziny, które ewidentnie nie radzą sobie z nową organizacją życia rodzinnego po wyjeździe jednego z rodziców za granicę. W grupie rodzin doświadczających sporadycznych trudności respondenci podają, że przyzwyczaili się do sytuacji, kiedy małżonka nie ma na stałe w kraju, jak również, że pozostający na miejscu rodzic brał udział w podejmowaniu decyzji o wyjeździe i jest świadomy konieczności wzajemnego wsparcia. Do innych uwarunkowań, dzięki którym jest możliwe dobre funkcjonowanie rodziny, należą: właściwa organizacja obowiązków, również przy wsparciu dalszej rodziny, zadaniowe podejście do czynności wymagających wykonania, jak też przyzwyczajenie do takiego rytmu życia rodziny, bo w gruncie rzeczy wyjazd migracyjny niewiele zmienił zakresy obowiązków poszczególnych jej członków³⁹².

Głównym powodem niemożności wypełnienia wszystkich obowiązków w sytuacji wyjazdu jednego z małżonków jest ich nadmiar, co może prowadzić do zaniedbań. W ich konsekwencji pojawiają się negatywne emocje, takie jak frustracja i zmęczenie sytuacją, co prowadzi do konfliktów. Wyjątkowo trudną sytuację mają rodziny, w których pozostający w kraju rodzic nie potrafi się w niej zupełnie odnaleźć. Ciągłe narzekanie i skupienie na sobie nie pozwalają na właściwą realizację organizacji życia domowego i wspierania dzieci, co nierzadko prowadzi do konfliktów między rodzicem przebywającym za granicą a tym pozostającym w Polsce. Przyjazd do rodziny, choćby krótkotrwały, często nie zmienia sytuacji na lepsze, ponieważ różne podejście zarówno do wykonywania obowiązków domowych, jak i do spędzania wolnego czasu są źródłem kolejnych napięć i konfliktów³⁹³.

Badania dotyczące zmiany struktury i form opieki nad dziećmi w wyniku wyjazdów migracyjnych jednego z rodziców pokazują, że znacznie wzrasta rola dziadków w tym procesie. Szczególnie jest to widoczne w sytuacji, kiedy za granicę wyjeżdża matka. Jak już wspomniano, dopiero po roku jej nieobecności dochodzi do konsolidacji rodziny wokół ojca³⁹⁴. Inne badania również pokazują, że w 1/5 rodzin opiekę nad dziećmi sprawowali dziadkowie³⁹⁵. Jeszcze większy odsetek odpowiedzi (43%) wskazujących na opiekę nad dziećmi przez dziadków został wskazany w

³⁹² Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 239–241.

³⁹³ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 241–244.

³⁹⁴ Por. B. Walczak, *Społeczne, edukacyjne i wychowawcze konsekwencje migracji rodziców i opiekunów prawnych uczniów szkół podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych*, dz. cyt., s. 23–24.

³⁹⁵ Por. J. Korczyńska, *Sezonowe wyjazdy zarobkowe Polaków do Niemiec*, dz. cyt., s. 157.

kolejnym badaniu³⁹⁶. Rola dziadków w sprawowaniu opieki nad dziećmi podczas nieobecności matki bywa niekiedy większa niż pozostającego w kraju ojca³⁹⁷.

Jak bardzo zmienia się układ ról po wyjeździe matki, zbadała Izabela Szczygielska³⁹⁸. W opinii uczniów biorących udział w badaniu to matka jest osobą, na którą spada zdecydowana większość obowiązków związanych z prowadzeniem domu i opieką nad dziećmi. W cytowanych przez autorkę odpowiedziach to właśnie mama najlepiej przygotowuje posiłki, dba o czystość i pilnuje, aby wszystko było zrobione, jak należy. W momencie kiedy dzieci dowiadywały się o planowanym wyjeździe matki za granicę, oczywistym pytaniem z ich strony było, kto się nimi zaopiekuje i zajmie się prowadzeniem domu. Po wyjeździe matki jej obowiązki domowe zostały przydzielone pozostałym członkom rodziny: babciom, dzieciom oraz mężom. Dla wszystkich była to sytuacja nowa, do której musieli się przyzwyczaić i nauczyć nowych rzeczy. Dotyczyło to zarówno mężów, którzy do czasu wyjazdu znacznie rzadziej angażowali się w wykonywanie czynności domowych, jak też dzieci, które musiały ich w tym wspomagać. Reakcją dzieci na nowy podział obowiązków był zwykle sprzeciw. Wiązało się to bowiem z ograniczeniem nie tylko ich czasu wolnego, ale również tego przeznaczonego na naukę. To także głównie na dzieci spadały obowiązki dorosłych w tych domach, w których za granicę wyjechały samotne matki. O ile dzieci postrzegają zmiany po wyjeździe matki jako raczej negatywne, o tyle same kobiety dostrzegły pozytywne zmiany w funkcjonowaniu rodziny. Z zadowoleniem obserwowały angażowanie się męża w obowiązki domowe oraz większe poczucie odpowiedzialności i samodzielności u dzieci³⁹⁹.

Także same dzieci mają świadomość tego, jak zmienia się sposób opieki nad nimi w wyniku wyjazdu matki za granicę. Oprócz ojca część obowiązków przejmują babcie lub ciocie. W przypadku rodzin z większą liczbą dzieci opiekę nad młodszymi pod nieobecność dorosłych przejmowało starsze rodzeństwo. W przypadku rodzin, w których za granicę wyjechała samotna matka, dzieci zwykle zostawały same, a młodszymi opiekowało się starsze rodzeństwo. Zarówno w przypadku migracji w

³⁹⁶ Por. K.K. Przybycień, M. Przybycień, *Emigracja – lekarstwo czy trucizna? Sytuacja rodzinna dzieci emigrantów w świetle badań własnych*, w: *Problem eurosieroctwa. Wybrane aspekty*, red. B. Więckiewicz, dz. cyt., s. 61–83.

³⁹⁷ Por. A. Dąbrowska, *Sytuacja rodzinna i społeczna dzieci rodziców migrujących zarobkowo z województwa świętokrzyskiego*, dz. cyt., s. 135.

³⁹⁸ Por. I. Szczygielska, *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*, dz. cyt., s. 184–203.

³⁹⁹ Por. I. Szczygielska, *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*, dz. cyt., s. 184–186.

rodzinach z obojgiem rodziców, jak i samotnych matek układ i struktura opieki nad dziećmi uległy zmianie, ale organizacja obowiązków i pomoc dalszej rodziny były na tyle wystarczające, że udało się zrealizować funkcję usługową rodziny. W większości przypadków poradzano sobie z nową rzeczywistością: inną strukturą opieki nad dziećmi i nowym podziałem obowiązków, ale w opinii badanych wyjazd zarobkowy matki traktowany jest jako konieczność, głównie związaną z zaspokojeniem potrzeb materialnych rodziny. W opinii zarówno migrantek, jak też dzieci panowało przekonanie, że aby rodzina funkcjonowała dobrze, potrzebna jest rodzina pełna, a rolą matki jest stała obecność w życiu dzieci⁴⁰⁰.

W celu przeanalizowania wpływu migracji rodziców na strukturę opieki nad dziećmi uczniowie biorący udział w badaniach Bartłomieja Walczaka zostali poproszeni o podanie osób opiekujących się nimi podczas nieobecności rodzica, zgodnie z hierarchią ważności. Co ważne, uczniowie mogli wybrać dwie osoby, które w ich opinii były tak samo ważne, jeśli chodzi o sprawowanie opieki nad nimi. Odpowiedzi pokazały, że za najważniejszą osobę sprawującą opiekę nad dziećmi uważana jest matka (57,1%). Następni w kolejności są dziadkowie, postrzegani jako najważniejsi opiekunowie przez 34% badanych. Jako trzeci w hierarchii uczniów są ojcowie (14% wskazań). Pozostałe odpowiedzi uzyskały wynik niższy niż 5%. Ciotkę, zarówno ze strony ojca, jak i matki, wybrało 3,9% badanych. Osoby spoza rodziny (znajomi/przyjaciele rodziców, opiekunki) wskazywane są niezwykle rzadko: odpowiednio 1,5% i 0,5%. W opinii dzieci to ciągle rodzice stanowią najważniejsze osoby, które powinny się opiekować dziećmi⁴⁰¹.

W badaniach realizowanych w 2013 roku na zlecenie Ministerstwa Edukacji Narodowej uczniowie byli pytani o osoby opiekujące się nimi w sytuacji migracyjnego wyjazdu zarobkowego. 74% uczniów wskazało matkę jako opiekunkę. W następnej kolejności zostali wskazani dziadkowie – 26,4%. Duża grupa uczniów (14,2%) pozostawała pod opieką starszego rodzeństwa. Prawie tyle samo odpowiedzi uzyskali ojciec jako opiekun oraz ciocia lub wujek (odpowiednio 8,7% i 8,8%). Niepokojącymi danymi są te pochodzące z dwóch ostatnich grup, w których albo odpowiedź na pytanie

⁴⁰⁰ Por. I. Szczygielska, *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*, dz. cyt., s. 187–189.

⁴⁰¹ Por. B. Walczak, *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, dz. cyt., s. 51.

o opiekę nie została w ogóle udzielona (4,3%), albo uczniowie zadeklarowali, że pozostają bez niczyjej opieki⁴⁰².

Współczesna polska rodzina nieustannie zmienia się, zaś do istotnych zmian w sferze życia rodzinnego zalicza się zmiany związane z migracją, a w konsekwencji ze wzrostem liczby rodzin transgranicznych, co wywołuje zmiany w strukturze, rolach i funkcjach rodziny⁴⁰³. Zanim w następnym rozdziale zostanie przedstawiona funkcja wychowawcza rodziny rozdzielonej przestrzennie, warto wskazać, że w literaturze przedmiotu występuje wiele różnorodnych ujęć funkcji rodziny, a specjaliści nieustannie dyskutują nad tym, które funkcje rodzina migracyjna zachowuje i modyfikuje, a które całkowicie traci. Niezależnie od dokonujących się zmian rodziny, w Polsce rodzina od strony prawnej, ekonomicznej, edukacyjnej oraz religijnej pozostaje nadal pierwszym środowiskiem, w którym człowiek się rodzi, rozwija i w którym następuje proces jego wychowania⁴⁰⁴.

Wstąpienie Polski do Unii Europejskiej 1 maja 2004 roku umożliwiło Polakom swobodne przemieszczanie się w celach turystycznych, ale także podejmowanie pracy poza naszym krajem. W związku z trudną sytuacją na rodzimym rynku pracy Polacy zaczęli z tej szansy korzystać. Głównym celem wyjazdu była chęć poprawy sytuacji materialnej rodziny. Obecnie wyjazdy do pracy za granicę także są podyktowane aspektami finansowymi, ale mają inny charakter. Niemniej migracje ciągle się odbywają, w związku z czym rodziny doświadczają czasowej lub stałej rozłąki. W związku ze zmieniającymi się uwarunkowaniami migracyjnymi zmieniają się rodziny transgraniczne: ich liczba, struktura, a wraz z nią opieka nad dziećmi oraz relacje i więzi rodzinne. W zależności od wielu czynników: relacji w rodzinie panujących przed wyjazdem, formy opieki nad dziećmi w czasie nieobecności rodziców, czasu trwania migracji rodzicielskich oraz kontaktów pośrednich i bezpośrednich zagraniczne migracje zarobkowe będą w różny sposób wpływały na rodzinę jako środowisko wychowania dzieci. Trudno jest wskazać jednoznacznie, jakie zmiany zajądą w różnych aspektach funkcjonowania rodziny. Każda rodzina jest inna i w inny sposób doświadczy rozdzielienia przestrzennego wynikającego z migracji zarobkowej jednego lub obojga

⁴⁰² Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 47.

⁴⁰³ Por. E. Osewska, *Modele współczesnej rodziny: zagrożenia i szanse*, w: *Wychowanie w rodzinie: od bezradności ku możliwościom*, red. R. Chałupniak, T. Michalewski, E. Smak, Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2016, s. 21–34.

⁴⁰⁴ Por. F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, dz. cyt., s. 37; E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, dz. cyt., s. 86–96.

rodziców. Wynika to także z tego, jak zorganizowana jest opieka nad pozostającym w kraju dzieckiem. Czy i jak skutki nieobecności jednego z rodziców będą odczuwalne przez dzieci, uzależnione jest od relacji pomiędzy nimi a drugim rodzicem, tych które panowały przez wyjazdem za granicę, a także od relacji pomiędzy dziećmi a opiekunami dzieci w trakcie nieobecności rodziców, czyli w warunkach polskich najczęściej dziadkami. Mniej negatywnych konsekwencji będzie odczuwalnych w rodzinach dobrze funkcjonujących przez wyjazdem i z dobrymi relacjami pomiędzy poszczególnymi członkami rodziny. Pozostanie przez dzieci pod opieką drugiego rodzica i pomoc dziadków może też przyczynić się do polepszenia relacji pomiędzy dziećmi a dorosłymi. Aby jednak było to możliwe, potrzeba zaangażowania wszystkich stron. Ważna jest postawa rodziców, którzy powinni przygotować dzieci na rozłąkę oraz zmianę w sposobie opieki nad nimi. W przeciwnym razie dzieci mogą się buntować przeciwko decyzji rodzica o pozostawieniu ich pod opieką tych właśnie osób. Nierozwiązane problemy mogą prowadzić do innych trudności w życiu dziecka, np. w szkole. W żadnym wypadku dzieci nie powinny pozostawać same – młodsze pod opieką starszych – ponieważ nie jest rolą dzieci stworzenie i zapewnienie warunków do prawidłowego rozwoju w żadnym wymiarze: fizycznym, społecznym, psychicznym czy religijnym. Jest to obowiązek rodziców z racji bycia pierwszymi wychowawcami dziecka. Ważnym aspektem jest świadomość rodziców, że w wyniku rozdzielenia rodziny zmianie ulegają uwarunkowania wychowawcze. Przede wszystkim brak jest stałej fizycznej obecności jednego lub obojga rodziców w życiu dziecka. Z racji bycia pierwszymi wychowawcami ich obecność jest niezbędna. Duże znaczenie ma podtrzymywana prawidłowa komunikacja interpersonalna w rodzinie w sytuacji zagranicznych wyjazdów zarobkowych. Ma ona także ogromne znaczenie dla podtrzymywania więzi i relacji w rodzinie. Rozmowy telefoniczne, SMS-y czy inne dostępne formy komunikacji nie zastąpią codziennych czynności wykonywanych wspólnie, ale przynajmniej umożliwią rodzicowi przebywającemu za granicą zaangażowanie w sprawy rodziny pozostającej w kraju. Migracje zarobkowe oraz rozdzielenie rodziny w ich konsekwencji nie pozostają bez wpływu na sytuację ogólną pozostawionych w kraju dzieci i ich sytuację wychowawczą, ponieważ przypomina ona sytuację rodzin niepełnych. Różnica jest taka, że w rodzinach migracyjnych dzieci mają oboje rodziców, i to od ich działań będzie zależało, jak bardzo skutki rozłączenia będą odczuwalne przez ich dzieci, niezależnie od tego, który z rodziców wyjeżdża.

Rozdział III

Specyfika wychowania w rodzinie transgranicznej

3.1. Przeobrażenia kultury środowiska rodzinnego

Współczesne rodziny żyją w dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości, w której przemianom ulegają różne płaszczyzny życia: światopogląd, kultura, polityka, ekonomia, religia. Zmieniają się normy zachowań, pojawiają się nowe sposoby komunikacji oraz formy życia małżeńsko-rodzinnego. Obecne globalne zmiany prowadzą do przeobrażeń w rodzinach. Jednym z aspektów, który ulega wyraźnej zmianie, jest kultura danej rodziny, czyli wszystko, co ją charakteryzuje i jest dla niej unikalne, np. słownictwo, wartości, normy, zwyczaje, tradycje oraz sposoby ich pielęgnowania i przekazywania kolejnym pokoleniom.

Słowo „kultura” jest jednym z najbardziej popularnych terminów nauk humanistycznych i społecznych oraz języka potocznego i dlatego też można je definiować na wiele sposobów, kładąc nacisk na różne aspekty⁴⁰⁵. Kulturą określa się umiejętność zachowania się odpowiednio do danej sytuacji, a więc jest to synonim słów takich, jak ogłada, takt i obycie. Według innej definicji kultura to materialna i umysłowa działalność społeczeństw oraz jej wytwory. Kolejna definicja ujmuje kulturę jako społeczeństwo rozpatrywane ze względu na swój dorobek materialny i umysłowy⁴⁰⁶. W bardzo szerokim znaczeniu tego słowa kultura obejmuje to, co w zachowaniu się i wyposażeniu członków społeczeństw ludzkich stanowi rezultat zbiorowej działalności. Terminem tym określa się również to, czego człowiek się uczy, w odróżnieniu od tego, co dziedziczy biologicznie⁴⁰⁷. W języku łacińskim słowo „kultura” oznacza kształcenie, uprawę⁴⁰⁸. Ważne jest użycie i zrozumienie czasownika „uprawiać”. To właśnie dzięki tej czynności możliwe jest uzyskanie lepszych plonów. Nie wystarczy tylko posiadać ziemię, ale należy o nią dbać, aby osiągać coraz lepsze

⁴⁰⁵ Por. *Internetowa encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kultura;3928887.html> (04.05.2020).

⁴⁰⁶ Por. *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów*, red. J. Bralczyk, wyd. I, Warszawa 2005, <https://sjp.pl/kultura> (04.05.2020).

⁴⁰⁷ Por. *Internetowa encyklopedia PWN*, dz. cyt.

⁴⁰⁸ Por. *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, PWN, Warszawa 1980, s. 407.

rezultaty. Analogicznie można odnieść to do człowieka i jego działalności, która przynosi pozytywne efekty na polu nauki, sztuki, religii i moralności⁴⁰⁹.

O kulturze można też mówić w wymiarze wychowawczym. Nawiązywał do niego Papież Jan Paweł II. Celem wychowania jest to, żeby człowiek coraz bardziej stawał się człowiekiem, oraz to, żeby coraz bardziej był, a nie miał. To, co posiada, jest również bardzo ważne, gdyż dzięki temu może nie tylko być z drugim człowiekiem, ale też dla drugiego człowieka⁴¹⁰. Podkreśla to nie tylko służebny charakter kultury, ale też wyższość kultury duchowej nad materialną. Charakter wychowawczy kultury powoduje, że to właśnie rodzina, jako pierwsze, najważniejsze i niezastąpione miejsce wychowania, jest jej źródłem przekazywanym za pomocą języka, wartości, tradycji, zwyczajów i religii. Pozwala to traktować kulturę jako ważny obszar i narzędzie wychowania rodzinnego⁴¹¹. Ze względu na specyficzną historię Polski czynnikiem silnie łączącym członków rodziny pozostaje kultura narodowa. Nawet kiedy Polska traciła swoją podmiotowość państwową, naród polski przetrwał ten okres dzięki swojej kulturze: językowi polskiemu, opowieściom, literaturze, sztuce, muzyce, historii i chrześcijaństwu⁴¹². Rodzina dbała o wychowanie młodego pokolenia do udziału w kulturze narodowej, przekazując polskie dziedzictwo kulturowe niezależnie od uwarunkowań.

O tym, jak wygląda życie rodzinne, decydują różne czynniki. Zalicza się do nich m.in. funkcjonowanie rodziny zarówno w sytuacjach codziennych, jak i świątecznych, relacje pomiędzy członkami oraz wypełnianie ról przypisanych poszczególnym osobom, np. zaspokojenie różnych potrzeb członków rodziny. Sposób, w jaki to wszystko się odbywa, kształtuje tzw. klimat rodzinny, który jest charakterystyczny i unikalny dla każdej rodziny. Tworzą go różne typy kultur odnoszące się do środowiska rodzinnego: kultura materialna rodziny, kultura duchowa rodziny oraz kultura pedagogiczna rodziców⁴¹³. Jakim przemianom ulegają te aspekty życia rodzinnego w rodzinie rozdzielonej granicą? Czy fakt migracji rodzica/rodziców ma wpływ na zmianę powyższych aspektów?

⁴⁰⁹ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, Wydawnictwo „Episteme”, Lublin 2016, s. 80.

⁴¹⁰ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie w UNESCO 02.06.1980*, „Ateneum Kapłańskie” 81 (1989) nr 481, s. 336–337.

⁴¹¹ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 82–83.

⁴¹² Por. J. Głębiński, *Formacja osoby w kontekście społecznym. Krytyczna analiza wybranych materiałów dydaktycznych do nauczania religii w gimnazjum i liceum powstałych w Polsce po 2001 roku*, Wydawnictwo Naukowe UPJPII, Kraków 2019, s. 261–263.

⁴¹³ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 83.

Kulturą materialną rodziny określa się środki materialne niezbędne do jej funkcjonowania. Aby było ono możliwe, rodzina musi nie tylko posiadać odpowiednie zasoby ekonomiczne, ale też właściwie nimi zarządzać. Jednym z elementów kultury materialnej rodziny jest posiadanie domu/mieszkania, określanego jako przestrzeń, w której dokonuje się egzystencja wspólnoty rodzinnej. Oprócz tego, że dom stanowi wyznacznik standardu życiowego, pełni on obecnie także inne funkcje. Dzięki zapewnieniu opieki i poczucia bezpieczeństwa dom staje się miejscem zakorzenienia i budowania bezpieczeństwa. Pozostaje także miejscem wypoczynku, do którego wraca się po pracy i szkole. Z domem kojarzy się ciepło, ponieważ to właśnie w nim rozpoczyna się życie uczuciowe człowieka. W domu poszczególni członkowie spędzają ze sobą czas, np. podczas wspólnych posiłków i na wspólnych rozmowach, ale również w domu każdy, od czasu do czasu, potrzebuje chwili samotności czy odosobnienia. Aby była możliwa realizacja powyższych funkcji, dom musi być odpowiednio wyposażony zarówno do pracy czy nauki, jak i odpoczynku. Nie można zapominać, że dom pełni również funkcję symboliczną. Dzięki relacjom i kontaktom pomiędzy poszczególnymi członkami rodziny oraz doświadczeniom, które człowiek zdobywa poprzez przebywanie w domu, nabiera on także innego znaczenia. Staje się źródłem uczuć, np. miłości, oraz daje poczucie przywiązania i zakorzenienia, co wpływa na proces wychowania i późniejsze życie człowieka. Zaburzenia w funkcjonowaniu rodzinnego domu przekładają się na proces wychowania. Brak pracy rodziców prowadzący do ubóstwa, niegospodarność albo zwykły nieporządek mogą prowadzić do zaburzeń kultury materialnej rodziny. W konsekwencji może dojść do sytuacji, w której rodzina niebędąca w stanie zapewnić kultury materialnej na minimalnym poziomie staje się również niewydolna wychowawczo⁴¹⁴. Z kolei zaspokajanie potrzeb materialnych poszczególnych członków rodziny w nadmiarze też może prowadzić do zaburzeń w wypełnianiu różnych funkcji rodziny.

Jednym z czynników mającym duży wpływ na kulturę materialną rodziny są migracje zarobkowe rodziców. Głównym ich powodem w społeczeństwie polskim są względy finansowe, np. brak możliwości znalezienia pracy w miejscu zamieszkania lub chęć znalezienia lepiej płatnej pracy. Dzięki wyjazdowi zarobkowemu członka rodziny standard życia rodziny ulega poprawie. Oprócz możliwości zabezpieczenia podstawowych potrzeb rodziny, funduszy wystarcza też na inne rzeczy, np.

⁴¹⁴ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 84–85.

przygotowanie dziecku jego własnego miejsca do nauki lub też rodziców stać jest na zakup potrzebnego sprzętu do domu. Zabezpieczenie potrzeb finansowych rodziny powoduje, że rodzice mogą skupić się na realizacji innych funkcji, w tym wychowawczej, pamiętając, że oboje: zarówno rodzic pozostający w kraju i ten przebywający za granicą są w równym stopniu odpowiedzialni za wychowanie w rodzinie.

W kontekście zagranicznych migracji Polaków aspekt ekonomiczny jest bardzo ważny w odniesieniu do jakości życia rodziny. Poprawa sytuacji finansowej, która następuje w konsekwencji wyjazdu za granicę, spełnia podwójną rolę. Po pierwsze, podnosi jakość życia; po drugie, stanowi pewnego rodzaju uzasadnienie czy uprawomocnienie opuszczenia kraju i rodziny. Należy jednak pamiętać, że powyższe argumenty są oczywiste i czytelne dla dorosłych/rodziców, lecz nie zawsze i nie do końca zrozumiałe dla dzieci, zwłaszcza tych młodszych⁴¹⁵.

Kultura materialna rodziny ulega zmianie także wtedy, gdy wyjazd zarobkowy podyktowany jest nie potrzebą, ale chęcią podwyższenia standardu życiowego: zakupem większego domu z nowoczesnym sprzętem, lepszego wyposażenia, nowego droższego samochodu itp. Czego powinni być świadomi rodzice, którzy decydują się na podjęcie pracy przez jednego z nich za granicą, co prowadzi do tego, że rodzina będzie musiała funkcjonować w rozdzieleniu przestrzennym? Realizowane w Polsce w czasie silnych ruchów migracyjnych badania ukazują⁴¹⁶, że ważne jest, aby nie doprowadzić do sytuacji, w której realizacja głównego powodu migracji, czyli poprawa statusu materialnego rodziny, przysłoni realizację innych funkcji rodziny czy ma negatywny wpływ na inne aspekty życia rodzinno-mażeńskiego, np. na relacje, które mogą ulec osłabieniu. Ponadto oboje rodzice muszą pamiętać o tym, żeby swoim postępowaniem nie przekazać dzieciom niewłaściwej hierarchii wartości, wśród których najważniejsze będą te materialne. Ważne jest, aby w wychowaniu na pierwszym miejscu była kultura duchowa, a nie tylko materialna. Dlatego oboje rodzice powinni pamiętać, że podjęcie decyzji o wyjeździe jednego z nich za granicę będzie wymagało od obojga z nich ciągłej pracy nad tym, aby dom pozostał domem, nie tylko w aspekcie materialnym, ale

⁴¹⁵ Por. D. Gizicka, *Jakość życia rodzin migracyjnych*, w: *Współczesna rodzina polska. Przemiany, zagrożenia i wyzwania*, red. A. Jabłoński, M. Szyszka, D. Gizicka, Wydział Nauk Społecznych KUŁ, Lublin 2014, s. 159.

⁴¹⁶ Por. Projekt zrealizowany z inicjatywy i środków Biura Rzecznika Praw Dziecka przez Wyższą Szkołę Pedagogiki Resocjalizacyjnej w Warszawie, Warszawa 2008. B. Walczak, *Społeczne, edukacyjne i wychowawcze konsekwencje migracji rodziców i opiekunów prawnych uczniów szkół podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych*, dz. cyt., s. 5–9.

również w tym pozamaterialnym. Żeby słowo „dom” utożsamiane było przez wszystkich członków rodziny z poczuciem bezpieczeństwa, szacunkiem, miłością, bliskością i zakorzenieniem, aby kultura materialna w rodzinach migracyjnych nie kojarzyła się wyłącznie z dążeniem do posiadania większej liczby dóbr materialnych. Możliwość podjęcia pracy za granicą przez jednego z rodziców powinna być przede wszystkim szansą na stworzenie warunków, które pozwolą na zaspokojenie potrzeb materialnych wszystkich członków rodziny, ale nie doprowadzą do jej osłabienia w pozamaterialnych aspektach jej funkcjonowania.

Jeśli podjęcie pracy za granicą prowadzi do poprawy sytuacji materialnej rodziny, niewątpliwie jest to pozytywną konsekwencją migracji. Z jednej strony daje ona możliwość znalezienia zatrudnienia – niedostępnego lub bardzo utrudnionego w kraju, a z drugiej strony pozwala na otrzymanie wyższego wynagrodzenia od tego w kraju⁴¹⁷. Należy jednak mieć na względzie fakt, że nie we wszystkich rodzinach uda się wypracować takie strategie, które pozwolą im doświadczyć jak najmniej negatywnych konsekwencji. Część rodzin nie przetrwa, a w części dojdzie do negatywnych, często nieodwracalnych zmian. Zatem poprawa sytuacji materialnej rodziny to niewątpliwie pozytywna konsekwencja wyjazdu, który jednak czasem jest przymusem ekonomicznym odbijającym się negatywnie na życiu rodziny⁴¹⁸.

Podjęcie pracy zarobkowej za granicą nie zawsze jednak musi oznaczać wzrost dochodów. Wśród powodów takiej sytuacji wymienić można nieumiejętność lub brak możliwości migranta do przystosowania się do zasad i warunków na rynku pracy w nowym kraju. Inną przyczyną są zdarzenia losowe, choroby, wypadki itp.⁴¹⁹.

Z kulturą materialną rodziny i zmianami, które w niej zachodzą w wyniku wyjazdu migracyjnego, związane są inne aspekty. Mają one wpływ na podejmowanie decyzji o wyjeździe do pracy za granicę, chociaż nie zawsze migranci mówią o nich wprost lub też nie zdają sobie z nich sprawy. Jednym z takich czynników są wzory konsumpcyjne propagowane przez media, a niemożliwe lub bardzo trudne do realizacji w warunkach polskich⁴²⁰. Innym czynnikiem jest skłonność do porównywania majątku własnego z

⁴¹⁷ Por. J.M. Młyński, W. Szewczyk, *Rodzina wobec dylematów migracji zarobkowej. Badania i analizy*, dz. cyt., s. 60–61.

⁴¹⁸ Por. A. Krasnodębska, *Migracja zarobkowa a życie rodzinne kobiet z Opolszczyzny*, dz. cyt., s. 79; D. Gizicka, *Jakość życia rodzin migracyjnych*, dz. cyt., s. 159.

⁴¹⁹ Por. A. Janicka, *Skutki procesów migracyjnych*, w: *25 wykładów o migracjach*, red. M. Lesińska, M. Okólski, dz. cyt., s. 158.

⁴²⁰ Por. K. Romaniszyn, *Kulturowe implikacje współczesnych migracji międzynarodowych. Zarys problemu na przykładzie Polski*, „*Studia Polonijne*”, t. 20, KUL, Lublin 1999, s. 96; D. Osipowicz,

majątkiem innych osób. Podobnie jak w przypadku poprzedniej przyczyny, jest ona często nieuświadomiana, ale ważna w kontekście powodów uczestnictwa w migracjach zarobkowych z racji chęci podwyższenia lub utrzymania wyższego standardu życia⁴²¹. Zmiany w funkcjonowaniu rodzin polskich w odniesieniu do konsumpcji mają miejsce zarówno w rodzinach rozłączonych, jak i tych, które migracji nie doświadczyły. Wynika to z ogólnego trendu we współczesnym społeczeństwie, opartym na konsumpcji będącej wyznacznikiem pozycji społecznej⁴²².

Oprócz kultury materialnej każdą rodzinę charakteryzują różne wartości kulturowe, np. zwyczaje i tradycje, które są w odpowiedni sposób podtrzymywane i przekazywane kolejnym pokoleniom. Stanowią one kulturę duchową rodziny. Ponieważ rodzina podlega różnym wpływom społeczeństwa, w którym funkcjonuje, np. ze strony mediów lub w wyniku powstania nowych ideologii, znajduje to również odzwierciedlenie w jej kulturze duchowej, którą tworzą następujące elementy: słowo, symbol, rytuał oraz wartości⁴²³.

Słowo, czyli swoisty kod orientacyjny, jest jednym z najbardziej podstawowych oraz najczęściej stosowanym środkiem kultury. Słowo umożliwia tworzenie więzi międzyludzkich oraz wymianę darów. Dzięki słowu człowiek ma poczucie zakorzenienia i tożsamości. Jest ono również nośnikiem wpływu wychowawczego oraz służy ludziom do odkrywania Boga. Spełnia ono powyższe funkcje tylko, jeśli jest prawdziwe i wyraża rzeczywistą wymianę myśli. W innym przypadku dzieli ludzi i nimi manipuluje⁴²⁴.

Obserwując kulturę duchową współczesnych rodzin, można zauważyć, że kultura słowa uległa zmianie. Przykłady z życia rodzinnego pokazują, że jest to zmiana o charakterze negatywnym. Jedną z jej oznak jest mniejsza ilość czasu, którą przeznacza się na rozmowę i komunikację. Rozmowy, które mają miejsce, są często tylko automatycznymi komunikatami lub standardowymi odpowiedziami. Wynikać to może z szeroko rozumianego tempa życia: braku czasu i pośpiechu związanego z dużą liczbą obowiązków. Słowa tracą swoje klasyczne rozumienie w zderzeniu z rzeczywistością

Marginalizacja społeczna migrantów, w: *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2001.

⁴²¹ Por. T. Veblen, *Teoria klasy próżniaczej*, PWN, Warszawa 1971; W. Danilewicz, *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*, dz. cyt., s. 94.

⁴²² Por. E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, dz. cyt., s. 42.

⁴²³ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 86–87.

⁴²⁴ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 87.

różnych kultur i subkultur. Na fakt zaniku kultury słowa oraz wspólnoty zwracał uwagę już Jan Paweł II: „Młodzi ulegają fascynacji tak zwanym *społeczeństwem konsumpcyjnym*, które zniewala ich i zamyka w kręgu indywidualistycznej, materialistycznej i hedonistycznej interpretacji ludzkiej egzystencji. Jedynym ideałem życiowym staje się wówczas dobrobyt materialny, który trzeba osiągnąć za wszelką cenę i bezwarunkowo. Odrzuca się zatem wszystko to, co wiąże się z ofiarą, oraz rezygnuje z trudu poszukiwania wartości duchowo-religijnych i życia zgodnego z nimi”⁴²⁵.

Zmiana w kulturze słowa to także zubożenie słownictwa, którym posługują się członkowie rodzin. Powodem może być m.in. odejście od słowa pisanego (literatura) na rzecz obrazu (media). Kolejną zmianą w zakresie kultury słowa jest zmiana zwyczajów i tradycji polegających na wspólnym opowiadaniu i czytaniu, dzieleniu się historią, śpiewaniu, włączając w to sytuacje o charakterze religijnym, jak np. lektura Biblii, Katechizmu, historii świętych⁴²⁶. Negatywna zmiana dotycząca kultury słowa odnosi się również do używanego słownictwa. Bardziej powszechne w użyciu stały się wulgaryzmy oraz skróty myślowe. W rodzinie transgranicznej często pojawiają się skróty zaczerpnięte z innego języka, wprowadzane przez członka rodziny przebywającego w innym kraju. W tym kontekście w procesie wychowania w rodzinie rozdzielonej granicą należy większy nacisk położyć na nobilitację słowa i milczenie. Aby słowa przynosiły zamierzony efekt, muszą być poprzedzone refleksją, milczeniem i zamyśleniem, co wymaga wspólnego czasu w rodzinie: przebywania razem, rozmowy, ograniczenia czasu obecności młodych w Internecie na rzecz spotkania z domownikami czy rozmowy z rodzicem pozostającym w oddaleniu. Warunkiem koniecznym tej zmiany jest skupienie. Obecnie, w czasach zdominowanych przez nowoczesne technologie, koncentracja staje się znacznie utrudniona, stąd tym mocniejsze wezwanie do rodzinnej refleksji⁴²⁷.

Jednak trzeba pamiętać, że migracja niesie kontakt z innymi kulturami i propozycjami życia rodzinnego. Kultura masowa cywilizacji północnoatlantyckiej w dużym stopniu depersonalizuje, osłabia oraz często ukierunkowuje człowieka na inne wartości. W sytuacji masowego przemysłu kulturowego człowiek, który opuszcza

⁴²⁵ Por. Jan Paweł II, *Pastores dabo vobis*, nr 8.

⁴²⁶ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 88.

⁴²⁷ Por. T. Olearczyk, *Przemiany polskiej rodziny i ich konsekwencje wychowawcze*, w: *Rodzina – Wychowanie – Przyszłość*, red. E. Osewska, J. Stala, Wydawnictwo Naukowe UPJPII, Kraków 2020, s. 178.

rodzinę i pozostaje z dala od niej, niejednokrotnie traci własną autonomię i podejmuje narzucane mu schematy życia, pracy i rozrywki. Monopolizacja kultury masowej obejmuje nie tylko sferę rozrywki, ale również inne obszary życia społecznego. Współczesna kultura zamienia się w jedną z sekcji ogromnej galerii handlowej, w której człowiek jest stopniowo przeobrażany z osoby w konsumenta⁴²⁸. W tej sytuacji kultura nie zachęca człowieka do pokonywania siebie, pogłębiania wiedzy, zdobywania nowych umiejętności, zaangażowania, lecz sprowadza do roli konsumenta lub poszukiwacza wrażeń. Według George Ritzera następuje „makdonaldyzacja” społeczeństwa, której wskaźnikami są: efektywność, kalkulacyjność, infantyilizacja oraz stałe manipulowanie ludźmi. Konsekwencją „makdonaldyzacji” społeczeństwa jest stałe upraszczanie oraz komercjalizacja sfery publicznej⁴²⁹. Potężne firmy, stosując różne techniki manipulacji, ukierunkowują człowieka do wyboru swoich produktów i powtarzania ich promocyjnych sloganów.

Zmianą, jaka nastąpiła we współczesnych rodzinach w Polsce, jest wyraźna komercjalizacja życia rodzinnego. Przejawia się ona dominacją pieniądza i zachwytem konsumpcją – widocznymi m.in. w nieustannym dążeniu do luksusu i obfitości. Konsumowanie stało się również cechą relacji międzyludzkich⁴³⁰.

Na to, jak funkcjonuje rodzina polska, mają wpływ inne kultury. Przykładem może być przenikanie zwyczajów z angielskiego obszaru językowego, z którego pochodzą święta obchodzone od pewnego czasu również w naszym kraju, np. Walentynki czy Halloween. Innym przykładem jest znaczne wydłużenie okresu poprzedzającego święta Bożego Narodzenia. Już w listopadzie w dużych centrach handlowych rozbrzmiewa muzyka świąteczna, chociaż nie zawsze tradycyjna polska, lecz przede wszystkim angielska, a w dużych miastach na rynku głównym organizowane są jarmarki bożonarodzeniowe, np. w Krakowie. Organizowanie tego typu imprez pokazuje zmiany, które dokonały się w sposobie funkcjonowania społeczeństwa polskiego i które nastąpiły pod wpływem innych kultur, np. krajów niemieckojęzycznych. Wydłużenie okresu przedświątecznego, głównie z powodów komercyjnych, zmieniło w znaczący sposób jego charakter – znacznie zmniejszona została rola Adwentu. Większą wagę

⁴²⁸ Por. Z. Bauman, *Kultura w płynnej nowoczesności*, Wydawnictwo „Agora”, Warszawa 2011, s. 30.

⁴²⁹ Por. G. Ritzer, *Mcdonaldyzacja społeczeństwa*, Wydawnictwo „Muza”, Warszawa 1997.

⁴³⁰ Por. T. Olearczyk, *Przemiany polskiej rodziny i ich konsekwencje wychowawcze*, dz. cyt., s. 180.

przykłada się do okresu poprzedzające święta Bożego Narodzenia jako czasu dobrej zabawy, spychając na dalszy plan jego wymiar sakralny⁴³¹.

Do zmian kulturowych dokonujących się w polskich rodzinach przyczyniają się także małżeństwa mieszane. W latach 2004–2012 zostało zawartych ponad 33 tys. takich małżeństw. Polki najczęściej wstępowały w związek małżeński z mieszkańcami Wielkiej Brytanii, Niemiec, Włoch, Irlandii, Holandii i Francji. Mężczyźni żenili się częściej z mieszkankami Ukrainy, Białorusi i Rosji. W konsekwencji zmienia się zarówno rynek matrymonialny, jak też dochodzi do powstania nowych wzorów i typów małżeństw, co ma wady i zalety. Pozytywnym następstwem jest większa różnorodność związków i rodzin. Negatywnym aspektem są konflikty powstałe na gruncie różnic między kulturami i w komunikacji⁴³².

Chociaż powyższe przykłady dotyczą zmiany kultury duchowej rodziny w sensie ogólnym, to pewne aspekty mogą być bardziej odczuwalne w rodzinach migracyjnych niż w tych, których problem migracji nie dotyczy. Brak czasu czy konieczność uporania się z dużą liczbą obowiązków mogą być bardziej widoczne w rodzinach transnarodowych, zwłaszcza kiedy rodzic pozostający w kraju musi przejąć obowiązki tego nieobecnego, co zostało omówione w części pracy dotyczącej skutków migracji zarobkowych. Jeśli chodzi o zmiany dokonujące się w kulturze słowa polegające na mniejszym zainteresowaniu literaturą, a większym technologiami informacyjno-komunikacyjnymi, dotyczy to różnych rodzin, w tym także transgranicznych. Czytanie, szczególnie małym dzieciom do snu, jest prawie niemożliwe w przypadku rodzica przebywającego za granicą, chyba że skorzysta z nowych technologii. Jeśli chodzi o ilość czasu poświęcaną na rozmowy, to może się okazać, że w rodzinach migracyjnych nie jest ona mniejsza niż w innych rodzinach. W części pracy dotyczącej komunikacji w rodzinach transnarodowych przedstawiono, że rodziny rozłączone przestrzennie utrzymują ze sobą kontakt w różny sposób: za pomocą telefonu, poczty elektronicznej, portali społecznościowych czy komunikatorów⁴³³. Rozwój technologii umożliwił nie tylko szeroki wybór środków komunikacji, ale także zwiększenie częstotliwości

⁴³¹ Por. R. Kantor, *Interkulturowość zabawy. Obce wzory kultury zabawy i rozrywki i ich recepcja we współczesnej kulturze ludycznej Krakowa*, „Relacje międzykulturowe – Intercultural relations” 1 (2017) nr 1, s. 164–166.

⁴³² Por. M. Anacka i inni, *Spoleczne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski*, dz. cyt., s. 27–28.

⁴³³ Por. Ogólnopolskie badanie realizowane na zlecenie Rzecznika Praw Dziecka przez WSNS Pedagogium, Warszawa 2014. B. Walczak, *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, dz. cyt., s. 57; K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 44–45.

kontaktów. W konsekwencji migrant i jego rodzina mogą pozostawać w stałej interakcji. Filipińskie kobiety-migrantki, korzystając z kamer internetowych, brały udział w takich czynnościach, jak czytanie dzieciom, celebrowanie uroczystości rodzinnych czy spożywanie posiłków⁴³⁴. Ponadto zaangażowanie się w rozwiązywanie trudności w rodzinie pozostającej w kraju sprawia, że koszty emocjonalne rozłąki wydają się być niższe⁴³⁵. Dzięki wykorzystaniu nowoczesnych technologii i zaangażowaniu rodziców częsty i regularny kontakt między członkami rodziny jest nie tylko możliwy, ale również dający poczucie czynnego udziału migranta w życiu rodziny w kraju, w tym także w wychowaniu dzieci.

W rodzinach rozłączonych przestrzennie, w których więzi między poszczególnymi członkami są silne, ta ilość czasu poświęcana rozmowom wcale nie musi być mniejsza niż w rodzinach pozostających w kraju, szczególnie w sytuacji gdy jeden z rodziców wraca późno z pracy, kiedy większość domowników już śpi. W rodzinach transgranicznych o silnych więziach kwestie dotyczące codziennego życia ustala się wspólnie, co poniekąd wymusza stały i częsty kontakt między poszczególnymi osobami. Należy jednak pamiętać, że żadna technologia nie zastąpi przytulenia, uścisku dłoni ani rozmowy twarzą w twarz, co ma czasami dużo większe znaczenie niż samo słowo mówione. Aby rozmowy nie były tylko standardowymi pytaniami czy zdawkowymi odpowiedziami, wszyscy członkowie rodzin transgranicznych muszą wypracować schemat, którego będą przestrzegać, tak by oboje rodzice mieli poczucie, że wspólnie uczestniczą w wychowaniu dzieci, a dzieci z kolei miały przekonanie, że mogą liczyć na oboje rodziców: mamę i tatę w różnych sytuacjach. Z pewnością wymaga to nieustannej pracy i wielu kompromisów.

Zmiany dokonujące się w rodzinie, np. więzi i relacji, mogą być różnie interpretowane przez poszczególnych członków rodziny. Pokazują to badania Anny Dąbrowskiej, w których wzięli udział uczniowie (dziewczeta i chłopcy) w przedziale wiekowym 13–19 lat – z 300 szkół: gimnazjalnych, licealnych i techników. Młodzież uczestnicząca w badaniach wyłoniona została w drodze losowania. Najpierw wylosowane zostały szkoły (dobór warstwowo-losowy, losowanie systematyczne), a w

⁴³⁴ Por. M. Madianou, D. Miller, *Migration and New Media. Transnational Families and Polymedia*, Routledge, London, New York 2012; B. Walczak, *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, dz. cyt., s. 57.

⁴³⁵ Por. C. Suarez-Orozco, M.M. Suarez-Orozco, *Children of Immigration*, Harvard University Press, Cambridge, London 2002; B. Walczak, *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, dz. cyt., s. 57.

następnej kolejności klasy (losowanie systematyczne). Do diagnozy wybrana została co piąta osoba z dziennika lekcyjnego, a punktem startowym była pierwsza osoba z tej listy. W badaniu wzięło udział 1414 osób, z czego większość pochodziła ze szkół ponadgimnazjalnych (840). 574 osoby to młodzież uczęszczająca do gimnazjum. W badanej populacji ponad 56% osób wychowywało się w rodzinach rozłączonych przestrzennie z powodu zagranicznych migracji zarobkowych jednego lub obojga rodziców. Badania przeprowadzone zostały na terenie województwa świętokrzyskiego w 14 powiatach w ramach projektu „EuroDzieci”⁴³⁶. Wypowiedzi nastolatków na temat sytuacji rodzinnej po wyjeździe matki, ojca lub obojga rodziców pokazują różne zmiany się w niej dokonujące. W opinii siedemnastolatka nieobecność ojca spowodowana podjęciem pracy w Niemczech nie wpłynęła negatywnie na życie rodzinne. W swojej wypowiedzi nastolatek zwrócił uwagę, że w przypadku rodzin koleżanek, których oboje rodzice przebywają w kraju, zdarzało się, że brakowało im czasu na wypełnienie pewnych obowiązków względem dzieci, np. na uczestnictwo w wywiadówkach. Inna wypowiedź pokazuje zachwiane relacje zarówno pomiędzy małżonkami, jak też rodzicami i dziećmi. W wyniku wyjazdu ojca do pracy w USA nastolatek miał poczucie braku osoby, zarówno ze strony matki, jak i ojca, do której mógł się zwrócić w kwestii wyjaśnienia sytuacji rodzinnej. Osłabieniu uległy wszystkie typy więzi w rodzinie: pomiędzy małżonkami, pomiędzy ojcem i synem oraz pomiędzy matką i synem. W przypadku nieobecności matki wypowiedzi nastolatków pokazują, że jej czas spędzony za granicą postrzegany był zarówno jako dobry, kiedy ojciec starał się wypełniać swoje obowiązki w należyty sposób i dbał o właściwe relacje dzieci z matką, jak też zły, kiedy jej nieobecność prowadziła do rozpadu rodziny w sensie emocjonalnym i strukturalnym. Wypowiedzi nastolatków, którzy doświadczyli nieobecności obojga rodziców spowodowanych podjęciem przez nich pracy za granicą, pokazują różne oblicza sytuacji. Jednym z nich są braki emocjonalne u dzieci, które są trudne lub wręcz niemożliwe do nadrobienia w późniejszym życiu. Innym problemem jest wadliwa socjalizacja będąca konsekwencją pozostawienia dzieci pod opieką innych członków rodziny, ponieważ proces wytworzenia relacji z osobą znaczącą zostaje w takiej sytuacji zaburzony. Jeśli czas nieobecności rodziców nie jest zbyt długi, warto docenić rolę dziadków w opiece nad pozostawionymi w kraju dziećmi, pamiętając jednocześnie, że powinni być oni ustanowionymi formalnymi opiekunami dziecka na czas nieobecności

⁴³⁶ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2016, s. 580–583.

rodziców. Wypowiedź jednej z nastolatek pokazuje inny niepokojący problem będący konsekwencją wyjazdu obojga rodziców do pracy za granicę: pozostawienie dzieci bez faktycznej opieki⁴³⁷. W konsekwencji dzieci stają się bardziej samodzielne – tego wymaga od nich sytuacja, w jakiej się znalazły, ale jednocześnie brakuje im wsparcia ze strony najbliższych osób, które przebywając z dala od rodziny, nie są w stanie skutecznie wywiązać się z obowiązku zapewnienia dzieciom bezpieczeństwa, co z kolei prowadzi do ich osamotnienia⁴³⁸.

Innym elementem związanym z kulturą duchową rodziny jest symbol, który stanowi o jej bogactwie. Najważniejszymi symbolami w kontekście kultury środowiska rodzinnego są chleb, stół oraz dom rodzinny.

Chleb symbolizuje życie oparte na współpracy, solidarności oraz poczuciu związku i wzajemnej zależności. Jego znaczenie można też rozpatrywać w kontekście religijnym, jakim jest odniesienie do Eucharystii. Kolejnym symbolem odgrywającym ważną rolę w życiu rodziny jest stół. Kojarzony jest z pozytywnymi przeżyciami związanymi ze wspólnym spędzaniem czasu umożliwiającym zbliżenie, umacnianie więzi, wspólnoty i przyjaźni. Jest on również symbolem świętowania. Podobnie jak w przypadku poprzedniego symbolu, znaczenie stołu ma też wymiar religijny. W chrześcijaństwie tym stołem jest ołtarz⁴³⁹. Zarówno chleb, jak i stół związane są ściśle i prowadzą do kolejnego symbolu odnoszącego się do kultury duchowej rodziny, jakim jest dom rodzinny. Oznacza on miejsce, które daje poczucie bezpieczeństwa, miłości, bliskości, bycia u siebie oraz zakorzenienia. W wymiarze religijnym odnosi się do perspektywy zamieszkania w domu Ojca⁴⁴⁰.

Zmiana w podejściu do symboli w rodzinie związana jest głównie ze sposobem ich interpretowania. Postrzegane one są przede wszystkim z punktu widzenia ich użyteczności, np. stół traktowany jest jako jeden z wielu mebli stanowiących wystrój mieszkania czy domu. Nierzadko z powodu ograniczonej powierzchni ze stołu w ogóle się rezygnuje. Zatem nie można mówić o jego funkcji jednoczącej członków rodziny. Podobnie sytuacja wygląda z chlebem – jest on traktowany jak każdy inny produkt, który się kupuje. Dom rodzinny bywa nie zawsze właściwie rozumiany. Często

⁴³⁷ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 298–301.

⁴³⁸ Por. T. Olearczyk, *Sieroctwo i osamotnienie. Pedagogiczne problemy kryzysu współczesnej rodziny*, dz. cyt., s. 191–192.

⁴³⁹ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 91.

⁴⁴⁰ Por. J. Prokop, *Dom w kulturze polskiej*, „Tygodnik Powszechny” 52–53 (1984), s. 6–9; J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 91.

mieszkanie w bloku nie jest utożsamiane z domem rodzinnym⁴⁴¹. Kolejnym problemem związanym z symbolami, szczególnie tymi o treściach religijnych, jest infantylizacja, czyli dosłowne i niedojrzałe ich traktowanie. Wynika to przede wszystkim z obniżonego poziomu świadomości i wiedzy religijnej. Dlatego uzasadniona wydaje się praca nad symbolem w rodzinie, mająca na celu przybliżanie zarówno ogólnoludzkich, jak i religijnych konotacji symbolu⁴⁴².

W rodzinach rozłączonych przestrzennie nie ma możliwości codziennego spotkania się przy stole. W rodzinach pozostających w kraju też nie zawsze domownicy mają czas zjeść choćby jeden posiłek wspólnie, co wynika z różnych godzin rozpoczynania i kończenia pracy i innych zajęć. Zatem ta zmiana w kulturze środowiska rodzinnego może dotyczyć w podobnym stopniu rodzin rozłączonych przestrzennie i tych pozostających w kraju. Różnica polega na tym, że w rodzinach nierozłączonych w każdej chwili można usiąść przy stole i porozmawiać, jeśli domownicy wyrażą takie pragnienie. W rodzinach migracyjnych jest to możliwe tylko w czasie szczególnych spotkań, np. uroczystości rodzinnych lub religijnych. W rodzinach transgranicznych o silnych więziach takie spotkania mogą być naprawdę wartościowe, ponieważ będą one chciały dobrze wykorzystać czas, żeby jak najwięcej spędzić go ze sobą. Zmiana w postrzeganiu symboli takich jak chleb i stół wynika również z tego, że funkcjonowanie rodziny odbywa się w odniesieniu głównie do wartości świeckich, a nie religijnych⁴⁴³. To zmiana, która może dotyczyć rodzin rozdzielonych przestrzenią i tych bez takiego doświadczenia. Jednak w rodzinach transgranicznych ujawnia się więcej wpływów z obcych kultur, które mogą być traktowane jako bardzo atrakcyjne. W rodzinach migracyjnych pod wpływem kultury kraju, w którym pracuje i mieszka rodzic, są często przyjmowane nowe symbole, co jest związane ze zjawiskiem przenikania kultur.

Wyjazd jednego z dorosłych zmienia funkcjonowanie wszystkich członków rodziny, w tym układ ról oraz obowiązków im przypisanych. Czy w związku z tym zmienia się również postrzeganie domu rodzinnego? Odpowiedzi na to pytanie udzielali uczestnicy badania przeprowadzonego na przełomie maja i czerwca 2014 roku w ogólnopolskiej próbie uczniów i nauczycieli w placówkach publicznych i niepublicznych, z wyłączeniem szkół dla dorosłych i specjalnych. W badaniu wzięli

⁴⁴¹ Por. E. Dybowska, *Teoria systemowej pracy z rodziną*, ROPS w Krakowie, Kraków 2012, s. 16; J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 92.

⁴⁴² Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 92.

⁴⁴³ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 178; Z. Tysza, *Rodzina we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2003, s. 32–41.

udział uczniowie klas 4–6 szkół podstawowych oraz klas 1–3 pozostałych typów szkół, bez uczniów trzecich klas ponadgimnazjalnych z racji odbywających się egzaminów maturalnych⁴⁴⁴. W badaniu uczniowie zostali poproszeni o dokończenie następującego zdania: „Kiedy myślę o moim domu, czuję...”. Uzyskane odpowiedzi zostały podzielone na następujące kategorie:

1. pozytywne,
2. negatywne,
3. neutralne,
4. ambiwalentne.

Sam fakt wyjazdu do pracy za granicę nie spowodował istotnych różnic pomiędzy odpowiedziami uczniów z rodzin migracyjnych i niemigracyjnych. To, co miało wpływ na sposób dokończenia zdania, to które z rodziców wyjechało za granicę. W sytuacji, kiedy pracę za granicą podjęła matka, liczba pozytywnych odpowiedzi w odniesieniu do własnego domu spadła o 3,9 punktu procentowego. Jednocześnie prawie dwukrotnie (z 4,9% do 8,7%) wzrósł odsetek odpowiedzi negatywnych. Zależność taka nie została zaobserwowana w przypadku migracji ojca. Należy wspomnieć, że ojcowie częściej opuszczają rodzinę na dłużej, co powoduje znaczne zmniejszenie ich udziału w życiu rodzinnym. Uzyskane wyniki pokazują, że polską rodzinę transgraniczną charakteryzuje matrycentryczność. To, co również wpływało na postrzeganie domu rodzinnego, to długość rozłąki z matką. Im była ona dłuższa, tym mniej było określeń pozytywnych (91,6% w rodzinach lokalnych do 85% w rodzinach z migracjami długotrwałymi). Jednakże mimo dłuższych wyjazdów kobiet, które mogą negatywnie wpływać na więzi rodzinne, postrzeganie domu jest ciągle pozytywne. Takie odpowiedzi uzyskano w przypadku około 9 na 10 dzieci z rodzin transgranicznych⁴⁴⁵.

Badania nad rodzinami transnarodowymi przeprowadzone przez Wioletę Danilewicz pokazują także bardzo zróżnicowany obraz oraz zmiany w postrzeganiu domu rodzinnego przez poszczególnych członków rodzin. Badania przeprowadzone zostały w 40 szkołach – podstawowych, gimnazjach, zespołach szkół i liceum niewchodzącym w skład zespołu szkół – w powiatach sokólskim i siemiatyckim⁴⁴⁶. W

⁴⁴⁴ Por. B. Walczak, *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, dz. cyt., s. 14–15.

⁴⁴⁵ Por. B. Walczak, *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, dz. cyt., s. 52–56.

⁴⁴⁶ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 181–182.

opinii jednej z kobiet w wyniku wyjazdu ojca za granicę pogorszyły się relacje pomiędzy nim a córką, a z kolei między nią a córką uległy poprawie. Inną niekorzystną zmianą nowej sytuacji było postrzeganie domu rodzinnego przez dziecko, które przestało go traktować jako bezpieczną przystań wypełnioną spokojem i miłością. Opinię kobiety potwierdziła jej 15 letnia córka, która zauważyła pogarszające się jej relacje z tatą. Nastolatka sformułowała negatywną opinię dotyczącą domu rodzinnego – traktowała go tylko jako budynek, a nie prawdziwy dom, który kiedyś tworzyli. Wypowiedź mężczyzny z kolei sugeruje, że jego wyjazd niewiele zmienił, a jeśli nastąpiły pewne zmiany, to są one wynikiem wejścia córki w okres dojrzewania. Również przykład innej rodziny pokazuje rozbieżne stanowiska w kwestii postrzegania domu rodzinnego oraz relacji w nim panujących, które pojawiły się w rodzinie w wyniku podjęcia przez mężczyznę pracy za granicą. W opinii matki znacznemu pogorszeniu uległy zarówno relacje pomiędzy synem a ojcem, jak też pomiędzy dorosłymi, którzy nie potrafili się porozumieć w różnych sprawach. Kobieta wyraziła opinię, że wyjazd męża za granicę spowodował, że ich dom przestał być prawdziwym domem. Pogląd mamy podzielił jej syn: wyjazd migracyjny ojca znacznie osłabił relacje między nimi. Dziecko uważa ponadto, że nieobecność ojca zmieniła życie całej rodziny do tego stopnia, że właściwie tej rodziny już nie ma. Ojciec z kolei uważa, że oprócz pozytywnych konsekwencji jego wyjazdu, jaką jest poprawa sytuacji materialnej rodziny, nic nie uległo zmianie na gorsze, w tym jego relacje z synem⁴⁴⁷.

Innymi wyznacznikami kultury duchowej rodziny są rytuały, będące jednym z podstawowych wyróżników danej kultury, które kształtują wszystkie elementy odróżniające poszczególne społeczności, np. specyficzne, charakterystyczne dla konkretnej grupy rozumienie podstawowych wartości. Ponieważ każda rodzina jest częścią większej społeczności, to również i ona posiada własne rytuały, które dziecko stopniowo poznaje zarówno w codziennych sytuacjach, jak i w trakcie obchodzenia różnych świąt. Poprzez wspólne celebrowanie zwyczajów charakteryzujących daną rodzinę między poszczególnymi członkami wytwarzają się więzi dające poczucie wspólnoty i jedności. Dzięki nim człowiek ma zarówno poczucie zakorzenienia w przeszłości, jak i punkt oparcia, będący odniesieniem w rozwoju. W rodzinach, które umiejętnie celebrować zwyczaje, łatwiej jest utrzymać więzi wewnętrzne oparte na serdecznej atmosferze i bliskości psychicznej, dzięki czemu wypełnienie zadań

⁴⁴⁷ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 291–294.

opiekuńczo-wychowawczych, emocjonalno-ekspresyjnych i wypoczynkowych staje się również łatwiejsze⁴⁴⁸.

Podobnie jak w przypadku symboli, zwyczaje rodzinne również uległy pewnym zmianom, głównie negatywnym, co umniejsza ich bogactwo i wymowę. Spowodowane jest to m.in. wpływem nowoczesnych technologii, np. wspólne śpiewanie zastąpione zostało odtwarzaniem muzyki, opowiadanie historii rodzinnych zastąpiono oglądaniem filmów. Część zwyczajów zanika lub wręcz znikło, a w ich miejsce pojawiły się nowe zaczerpnięte z innych kultur. Innymi przyczynami są zjawiska uprzemysłowienia i urbanizacji, które z kolei prowadzą do dehumanizacji życia. Zmiany dokonujące się w strukturze rodziny również nie pozostają bez wpływu na zwyczaje, ich obecność lub zanikanie. Zanik rodziny wielopokoleniowej, w której przede wszystkim najstarsi członkowie rodu odpowiedzialni byli za pielęgnowanie i przekazywanie tradycji i zwyczajów rodzinnych oraz stanowili łącznik międzypokoleniowy, także doprowadził do zmian w obrębie kultury duchowej rodziny, jaką stanowią rytuały⁴⁴⁹.

Poszczególne elementy kultury środowiska rodzinnego ulegają przemianom w różnym stopniu w różnych rodzinach – rozłączonych i nierozłączonych przestrzennie. Jednak wydaje się, że zmiany dotyczące zwyczajów mogą dotyczyć rodziny transgraniczne bardziej niż inne. W wyniku rozdzielenia przestrzennego rodziny często brak jest możliwości wspólnego spędzania czasu w momentach wyjątkowych dla rodziny: podczas świąt religijnych, urodzin czy w ważnych momentach dotyczących życia zawodowego i szkolnego: celebrowania sukcesów, ale też przeżywania porażek. Chociaż rozwój technologii (dostęp do telefonów komórkowych i komunikatorów internetowych) umożliwia rozmowy, to jest to zupełnie inny sposób przeżywania momentów mających znaczenie w życiu całej rodziny, jak i poszczególnych jej członków. Czynnikiem, który również wpływa na zmiany w kulturze duchowej rodzin migracyjnych, jest brak stałego i bezpośredniego kontaktu pomiędzy przedstawicielami najstarszego i najmłodszego pokolenia. Oprócz rodziców to przed wszystkim dziadkowie uważani byli, i ciągle pewnie są, za skarbnicę wiedzy dotyczącą tradycji i zwyczajów danej rodziny. Jeśli to oni przebywają za granicą, to bezpośredni i częsty kontakt nie zawsze jest możliwy, a na pewno znacznie utrudniony. Kiedy rodzinie uda

⁴⁴⁸ Por. J. Komorowska, *Doroczne i okolicznościowe zwyczaje w rodzinie*, w: *Przemiany rodziny polskiej*, red. J. Komorowska, PAN, Warszawa 1975, s. 303; J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 92.

⁴⁴⁹ Por. J. Komorowska, *Doroczne i okolicznościowe zwyczaje w rodzinie*, dz. cyt., s. 305; J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 96.

się spotkać z jakiejś okazji, nie zawsze jest wystarczająco czasu, aby spędzić go na rozmowie dotyczącej przeszłości, ponieważ sytuacja obecna, wynikająca z faktu rozdzielenia przestrzennego rodziny, może wymagać rozwiązania pewnych problemów. Sporadyczne spotkania nie ułatwiają utrzymania bliskich więzi, a to z kolei przekłada się na inne aspekty życia, takie jak zwyczaje, których właściwe pielęgnowanie i przekazywanie kolejnym pokoleniom jest znacznie trudniejsze bez wspólnych i częstych spotkań. W rodzinach migracyjnych obserwuje się także przemiany w realizacji funkcji integracyjnej. Zmiany te polegają na rozluźnieniu więzi międzypokoleniowych, osłabieniu więzi między małżonkami, większej liberalizacji obyczajów oraz niekonsekwencji w przestrzeganiu norm i obyczajów⁴⁵⁰.

Tym, co stanowi również o kulturze duchowej rodziny, są wartości. Motywują one człowieka do pracy nad swoją postawą i sposobem wyrażania siebie tak, aby możliwe było wyeliminowanie egoizmu, samolubstwa i oddalenia od innych. To, co odróżnia poszczególne rodziny, to hierarchia wartości: wzorce zachowania, stosunek do innych osób, rzeczy, sytuacji i celów życiowych. Na te ostatnie ma także wpływ ukształtowana w każdej rodzinie hierarchia potrzeb. Zmianą zauważalną w tym obszarze jest hierarchia potrzeb coraz bardziej zdominowana przez subkulturę konsumpcyjną, wartości materialne czy chęć posiadania. We współczesnym podejściu można zaobserwować dążenie do życia łatwego i beztrudnego⁴⁵¹. Niekorzystną zmianą dokonującą się w polskich rodzinach jest inwersja wartości, rozumiana jako odwrócenie lub zaburzenie hierarchii wartości oraz brak umiejętności rozróżniania pomiędzy dobrem a złem⁴⁵². Odejście od wartości religijnych skutkuje również brakiem przejrzystości zasad postępowania, zwłaszcza wśród młodych ludzi, co w konsekwencji sprawia, że brakuje im drogowskazów wyznaczających, jak należy postępować w życiu⁴⁵³. Dlatego ważne jest, aby oboje rodzice swoją obecnością i postępowaniem odwoływali się przede wszystkim do wartości innych niż materialne: odpowiedzialności, uczciwości, poszanowania godności czy solidarności międzyludzkiej. Dzięki temu wychowanie w rodzinie będzie ukierunkowane na

⁴⁵⁰ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 180.

⁴⁵¹ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 98–100.

⁴⁵² Por. T. Olearczyk, *Sieroctwo i osamotnienie. Pedagogiczne problemy kryzysu współczesnej rodziny*, dz. cyt., s. 191–192.

⁴⁵³ Por. Z. Tyszka, *Rodzina we współczesnym świecie*, dz. cyt., s. 32–41.

wzajemne obdarzanie się człowieczeństwem: dzieci przez rodziców oraz rodziców przez dzieci⁴⁵⁴.

Analizując społeczne konsekwencje migracji, w tym zmiany dokonujące się w środowisku rodzinnym, można odnieść się do następujących kategorii kultury: kultury bytu, kultury społecznej oraz kultury symbolicznej.

Kultura bytu obejmuje aspekty związane z podtrzymaniem egzystencji. Za najważniejszy element tego obszaru uznaje się konsumpcję. Inne niż w ojczystym kraju możliwości finansowe oraz przejmowanie nowych wzorców kultury kraju docelowego wpływają na system wartości, formy spędzania czasu wolnego oraz kształtowanie pozycji społecznej w nowym miejscu. Nieco inaczej proces ten przebiega w przypadku całych rodzin, a inaczej w przypadku pojedynczych osób. Obszar kultury społecznej związany jest z bezpośrednim wpływem migracji na funkcjonowanie rodziny. Najważniejszymi konsekwencjami w ramach tej kategorii są zapewnienie opieki dzieciom i osobom starszym oraz problemy będące następstwem rozłączenia przestrzennego rodziny. Kolejną ważną kategorią kulturowych skutków migracji jest kultura symboliczna. Jednym z jej aspektów jest zjawisko przenikania kultur, będące konsekwencją funkcjonowania migrantów w różnych kulturach: kraju docelowego oraz ojczystej. W konsekwencji przyswajają oni nowe wzorce zachowań, które w następnej kolejności przenoszą do swoich rodzin⁴⁵⁵. Często jest tak, że początkowo nie akceptują pewnych norm zachowań, które bywają całkowicie odmienne od tego, czego doświadczali w ojczystej kulturze. Z czasem przekonują się do nich do tego stopnia, że włączają je w funkcjonowanie swojej rodziny. Łatwiej jest przejąć pewne zachowania, kiedy cała rodzina przebywa za granicą, zwłaszcza z dziećmi, które uczęszczają do miejscowej szkoły i znaczną część dnia spędzają z osobami z innego kręgu kulturowego. Można wskazać na to wiele przykładów, np. w Norwegii dzieci mogą się zwrócić do osoby dorosłej bez używania formalnego zwrotu „proszę pani”, a używając formy „ty”. W kulturze polskiej jest to uznawane za niegrzeczne i dlatego w trakcie odwiedzin w Polsce rodzice często muszą zwracać uwagę dzieciom na właściwe w kulturze polskiej sposoby odnoszenia się do dorosłych. W opinii dorosłych Polaków mieszkających w Norwegii różnice dotyczą również sposobów wychowania. Norweskie

⁴⁵⁴ Por. T. Borutka, *Rola rodziny w procesie wychowania na przykładzie rodziny Jana Pawła II. W stulecie jego urodzin*, w: *Rodzina – Wychowanie – Przyszłość*, red. E. Osewska, J. Stala, dz. cyt. s. 152.

⁴⁵⁵ Por. P. Kaczmarczyk, J. Tyrowicz, *Współczesne procesy migracyjne w Polsce a aktywność organizacji pozarządowych na obszarach powiązanych z rynkiem pracy*, dz. cyt., s. 60.

dzieci wydają się być mniej zdyscyplinowane niż dzieci polskie. Z biegiem czasu dorośli zmieniają podejście do wielu spraw i nie tylko przestają one razić czy przeszkadzać, ale stają się elementem ich życia⁴⁵⁶. To, w jakim stopniu rodzina pozostająca w kraju przejmie nowe wzorce zachowań lub wartości, zależy jest od postawy osoby migrującej i stopnia jej integracji z lokalną społecznością. Wyznawany dotychczas system wartości może zmienić się tylko nieznacznie, ale może też ulec różnym modyfikacjom. Zmiany te mogą dotyczyć np. wzorców konsumpcyjnych czy religijnych, np. ateizacji, jak również codziennego funkcjonowania, np. w nieformalnych związkach. Migrant z racji pobytu za granicą jako pierwsza osoba z rodziny przejmuje różne wzorce, a w dalszej kolejności przekaże je członkom rodziny pozostającym w kraju. Nawet jeśli migrant nie jest zainteresowany integracją w nowym społeczeństwie, niektóre zachowania, normy lub wartości mogą zostać zaakceptowane przez niego nieświadomie. Nie oznacza to, że po powrocie do kraju nie wróci do stosowania tych sprzed wyjazdu za granicę⁴⁵⁷.

Istotnym elementem tworzącym kulturę środowiska rodzinnego jest kultura pedagogiczna rodziców. W literaturze istnieje wiele definicji kultury pedagogicznej i kultury pedagogicznej rodziców. Kulturą pedagogiczną określa się część ogólnej kultury społeczeństwa, którą tworzy ogół wartości i norm oraz sposoby zachowania wobec zadań wychowawczych. Na zachowanie to wpływ mają następujące czynniki: świadomość przyjętych celów wychowania, zdobywanie wiedzy pedagogicznej, system wartości, wrażliwość na potrzeby wychowanków oraz umiejętność stosowania metod i środków wychowawczych⁴⁵⁸. Według innej definicji kulturą pedagogiczną określa się spójny zestaw zinternalizowanych postaw pedagogicznych, które składają się z następujących elementów: poznawczego, emocjonalno-motywacyjnego oraz behawioralnego⁴⁵⁹.

Kultura pedagogiczna rodziców to przede wszystkim zdolność zgodnego z potrzebami dziecka reagowania w sytuacjach wychowawczych. Zdolność ta określana jest przez wiedzę, system wartości, norm i sposobów zachowania oraz jest połączona ze

⁴⁵⁶ Por. M. Ślusarczyk, *Transnarodowe życie rodzin. Na przykładzie polskich migrantów w Norwegii*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2019, s. 209–210.

⁴⁵⁷ Por. A. Janicka, *Skutki procesów migracyjnych*, dz. cyt., s. 161.

⁴⁵⁸ Por. S. Kawula, *Kultura pedagogiczna rodziców jako czynnik stymulacji rozwoju wychowania młodego pokolenia*, w: *Pedagogika rodziny*, red. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, dz. cyt., s. 337–338; J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 100.

⁴⁵⁹ Por. M. Winiarski, *Kultura pedagogiczna warunkiem upedagogicznienia współpracy*, w: *Rodzina, szkoła, środowisko lokalne*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2000, s. 332–333; M. Winiarski, *Kultura pedagogiczna*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI w.*, t. 2, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Zak”, Warszawa 2006, s. 937.

świadomością celów wychowawczych, a także umiejętnością działania wychowawczego w zakresie metod i środków wychowawczych⁴⁶⁰. Inna definicja kultury pedagogicznej rodziców wskazuje na zachowanie polegające na uświadomieniu przyjętych celów wychowania, zdobywaniu wiedzy o wychowaniu, wrażliwości na sprawy dotyczące wychowanków, w poczuciu odpowiedzialności za młode pokolenie, znajdującym najpełniejszy wyraz w prawidłowym oddziaływaniu na dzieci, młodzież i dorosłych⁴⁶¹. Kulturę pedagogiczną rodziców można także zdefiniować jako całokształt sposobów postępowania rodziców z dzieckiem, organizację życia rodzinnego, jego atmosferę oraz wytworzony styl⁴⁶².

W innej definicji kultury pedagogicznej rodziców nacisk położony jest na zespół kompetencji i postaw rodzica, od których uzależniony jest przebieg i skuteczność relacji rodzice-dziecko. Relacje te tworzą się dzięki spotkaniom rodzinnym przebiegającym w atmosferze wzajemnego poszanowania i godności oraz charakteryzują się otwartością, miłością i dialogiem, co ma na celu zarówno dobro dziecka, jak i rodziny⁴⁶³. Do kompetencji rodzicielskich formujących kulturę pedagogiczną zaliczyć można następujące:

1. zdolność wykonywania określonego typu działań wychowawczych ukierunkowanych na określony cel przy wykorzystaniu danej wiedzy;
2. umiejętność dostosowania działań do potrzeb i okoliczności oraz twórczej ich modyfikacji;
3. aktywne i emocjonalne zaangażowanie w proces wychowania⁴⁶⁴.

Kolejna definicja kultury pedagogicznej wyróżnia trzy związane ze sobą i wzajemnie się uzupełniające aspekty: aspekt teoretyczny, instrumentalny oraz normatywny. Pierwszy z nich odnosi się do posiadania wiedzy związanej z problematyką wychowania. Dotyczy ona m.in. znajomości pojęć związanych z rodziną,

⁴⁶⁰ Por. J. Maciaszkowa, *Kultura pedagogiczna rodziców*, w: *Pedagogika opiekuńcza. Materiały z krajowej konferencji Komitetu Nauk Pedagogicznych*, red. J. Wołczyk, PAN, Warszawa 1977, s. 164; J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 100.

⁴⁶¹ Por. I. Jundziłł, *Środowiskowy system wychowawcy w mieście*, WSiP, Warszawa 1983, s. 149; I. Jundziłł, *Kultura pedagogiczna społeczeństw*, „Nauczyciel i Wychowanie” (1977) nr 1, s. 24; A. Błasiak, *Kultura pedagogiczna rodziców jako wewnątrzrodzinny determinant jakości procesu wychowania najmłodszego pokolenia*, „Studia Paedagogica Ignatiana” (2019) nr 22, s. 90.

⁴⁶² Por. M. Grochociński, *Kultura pedagogiczna rodziców*, w: *Rodzina i dziecko*, red. M. Ziemska, PWN, Warszawa 1986, s. 302.

⁴⁶³ Por. J. Izdebska, *Kultura pedagogiczna rodziców*, w: *Rodzicielstwo. Wybrane zagadnienia kontekstów edukacyjnych*, red. D. Opozda, Wydawnictwo KUL, Lublin 2001, s. 117.

⁴⁶⁴ Por. J. Izdebska, *Dziecko – dzieciństwo – wychowanie rodzinne. Kategorie pedagogiki rodziny w perspektywie pedagogiki personalistycznej*, NWSP w Białymstoku, Białystok 2015, s. 163; A. Błasiak, *Kultura pedagogiczna rodziców jako wewnątrzrodzinny determinant jakości procesu wychowania najmłodszego pokolenia*, dz. cyt., s. 92.

celów wychowawczych, potrzeb, zainteresowań, ale też ograniczeń i możliwości młodych ludzi, ich rozwoju: zdrowotnego, fizycznego, intelektualnego czy moralnego. Definicja kładzie nacisk na ciągłe doskonalenie i zdobywanie wiedzy dotyczącej wychowania. Aspekt instrumentalny zorientowany jest na wszechstronny rozwój wychowanka, jego zainteresowań, ciekawości poznawczej i aktywności. Aby było to możliwe, konieczne jest nawiązanie bliskich relacji między rodzicami i dziećmi, a działania rodziców powinny cechować się empatią, miłością, wrażliwością, opiekuńczością oraz odpowiedzialnością za młode pokolenie. Ostatni aspekt związany jest z ocenianiem zdarzeń o charakterze pozytywnym i negatywnym, wyborem metod dydaktycznych dostosowanych do wieku i sytuacji wychowanków oraz stosowaniem kar i nagród. Przykładami konkretnych zachowań rodziców w tym względzie jest np. umiejętność zauważenia potrzeb i problemów dziecka, właściwe reagowanie w różnych sytuacjach, w tym konfliktowych, oraz podjęcie stosownych działań, a także włączanie dziecka w wykonywanie codziennych czynności według ustalonych reguł i rozliczanie ich efektów⁴⁶⁵.

Omawiając zjawisko kultury pedagogicznej, oprócz licznych definicji, można rozróżnić dwa jej rodzaje: osobistą kulturę pedagogiczną oraz kulturę pedagogiczną zbiorowości. Kulturą osobistą jednostki określa się ogół jej osobistych wzorów postępowania, metod działania, wytworów działalności, idei, i myśli, które często są nieznanne innym. Kultura zbiorowości to ogół wytworów, wartości i sposobów zachowania, które zostały przyjęte i uznane w społeczeństwie: obyczaje, zasady współżycia i normy postępowania⁴⁶⁶.

Wielość definicji kultury pedagogicznej wskazuje na złożoność samego pojęcia i ciągle podejmowanie badania tego zagadnienia. Analizując poszczególne definicje, można wyodrębnić wspólne elementy kultury pedagogicznej. Należą do nich następujące:

1. wiedza rodziców o dziecku;
2. świadomość pełnionej przez rodziców roli wychowawczej, celów i zadań wychowawczych;
3. emocjonalny stosunek do innych;

⁴⁶⁵ Por. M. Bereźnicka, *Kultura pedagogiczna rodziców w społeczeństwie informacyjnym*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2015, s. 35–36.

⁴⁶⁶ Por. J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa 1972, s. 71; M. Bereźnicka, *Kultura pedagogiczna rodziców w społeczeństwie informacyjnym*, dz. cyt., s. 33.

4. umiejętność zorganizowania środowiska wychowawczego i działania z korzyścią dla drugiego człowieka, szczególnie dziecka;
5. odpowiedzialność za los i prawidłowy rozwój dziecka;
6. metody i środki oddziaływań wychowawczych⁴⁶⁷.

Niektóre z definicji kultury pedagogicznej zawierają jeszcze inne komponenty. Wśród nich wyróżnić można np. poglądy rodziców dotyczące charakteru stosunków w rodzinie, podejście do nauki szkolnej i dalszej edukacji czy współpracę rodziców ze szkołą i innymi instytucjami pedagogicznymi oraz wspomaganie podejmowanych przez nie działań⁴⁶⁸.

Rozbudowaną listę elementów kultury pedagogicznej można znaleźć u Stanisława Kawuli. Wyszczególnił on następujące elementy:

1. świadomość roli wychowawczej w odniesieniu nie tylko do własnych dzieci, ale również do społeczeństwa oraz poczucie odpowiedzialności za los i rozwój młodego pokolenia;
2. wzory i cele wychowawcze akceptowane i stosowane przez dorosłych oraz wzorce wychowawcze propagowane;
3. wiedza dotycząca praw, a także psychicznego i fizycznego rozwoju dzieci oraz jej praktyczne zastosowanie;
4. poglądy dorosłych na charakter pośrednich i bezpośrednich stosunków wychowawczych między pokoleniami i w ramach każdego z nich oraz w różnych grupach, organizacjach i instytucjach;
5. poglądy dorosłych dotyczące rodzaju i skuteczności środków wychowawczych stosowanych w różnych grupach społecznych, organizacjach i instytucjach wychowania naturalnego, pośredniego i bezpośredniego;
6. działania dorosłych ukierunkowane na intensyfikację szans osiągnięcia szeroko rozumianej pomyślności: życiowej, społecznej, oświatowej i zawodowej przez ogół dzieci i młodzieży oraz na wyrównywanie warunków startu oświatowego oraz dalszej edukacji;

⁴⁶⁷ Por. J. Izdebska, *Dziecko – dzieciństwo – wychowanie. Kategorie pedagogiki rodziny w perspektywie pedagogiki personalistycznej*, dz. cyt., s. 161; H. Cudak, *Szkice z badań nad rodziną*, WSP im. J. Kochanowskiego, Kielce 1995, s. 110; I. Jundziłł, *Kultura pedagogiczna społeczeństw*, dz. cyt., s. 24; I. Jundziłł, *Rola zawodowa pedagoga szkolnego*, WSiP, Warszawa 1980, s. 161; M. Grochociński, *Kultura pedagogiczna rodziców*, dz. cyt., s. 302.

⁴⁶⁸ Por. M. Grochociński, *Kultura pedagogiczna rodziców*, dz. cyt., s. 302; H. Cudak, *Rola ośrodków nieszkolnych w kształtowaniu kultury pedagogicznej rodziców*, WSP im. J. Kochanowskiego, Kielce 1997, s. 28–34.

7. analiza przez dorosłych efektów pełnienia ich roli wychowawczej zarówno wobec własnych dzieci, jaki i w społeczeństwie⁴⁶⁹.

Złożoność definicji pojęcia kultury pedagogicznej oraz wielość komponentów, z jakich się składa, pokazują także złożoność procesu wychowania. Analiza wielu definicji kultury pedagogicznej pozwala wyodrębnić cechy/komponenty powtarzające się w wielu z nich. Są to m.in. wiedza związana z problemem wychowania, umiejętności nawiązywania i utrzymania skutecznych relacji między dziećmi a rodzicami, zorganizowanie życia rodzinnego i stworzenie właściwej atmosfery domowej oraz stosowanie środków i metod wychowawczych. Czy, w jakim zakresie i w jaki sposób migracje rodziców wpływają na zmiany w kulturze pedagogicznej rodziców we współczesnych rodzinach polskich?

Sposób, w jaki funkcjonuje rodzina pozostająca w Polsce po wyjeździe jednego z rodziców, zależy od różnych uwarunkowań przed rozłąką. Jedną z korzystnych zmian jest poprawa atmosfery życia rodzinnego i/lub odzyskanie poczucia bezpieczeństwa. Dzieje się tak w przypadku, kiedy rodzic, który zakłócał poczucie bezpieczeństwa, opuszcza rodzinę i kraj lub kiedy migracja jest formą ucieczki od przemocy i innych trudności, które negatywnie wpływają na życie rodzinne. Migracje są także sposobem realizacji planów życiowych, zwłaszcza kobiet⁴⁷⁰. O ile niewątpliwie jest to poprawa sytuacji, to pokazuje ona jednocześnie inne problemy istniejące w rodzinie, jakimi są relacje między poszczególnymi członkami rodziny. Inną korzyścią są lepsze relacje między dorosłymi będące wynikiem rozłąki. Podejście do problemów z innej perspektywy pozwala w wielu przypadkach na ich rozwiązanie, a w konsekwencji na poprawę atmosfery domowej. Wyjazd jednego z dorosłych zmusza tego pozostającego w kraju do przejęcia jego obowiązków. To, w jakim stopniu uda się zorganizować życie rodzinne, wpływa na jakość, co w konsekwencji znajduje odzwierciedlenie w procesie wychowawczym. W niektórych przypadkach wyjazd migracyjny przyczynia się do pogłębienia więzi uczuciowych w rodzinie, co jest korzystne dla relacji rodzice-dzieci⁴⁷¹. Wyjazdy migracyjne rodziców mogą także przyczynić się do większego zaangażowania dzieci w obowiązki domowe oraz ich bardziej odpowiedzialnego zachowania. Dzięki nowoczesnym technologiom i środkom komunikacji

⁴⁶⁹ Por. S. Kawula, *Kultura pedagogiczna rodziców jako czynnik stymulacji rozwoju i wychowania młodego pokolenia*, dz. cyt., s. 338.

⁴⁷⁰ Por. M. Anacka i inni, *Společne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski*, dz. cyt., s. 28.

⁴⁷¹ Por. W. Danilewicz, *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*, dz. cyt., s. 141–142.

umożliwiającym częste i regularne kontakty pomiędzy rodzicami i dziećmi zmiany w relacjach rodzinnych nie są duże⁴⁷². Powyższe przykłady pokazują, że nie każde rozłączenie przestrzenne prowadzi do negatywnych zmian w ramach poszczególnych komponentów kultury pedagogicznej.

Rodziny transgraniczne doświadczają także negatywnych konsekwencji rozłąki w odniesieniu do jakości życia rodzinnego, którego fundamentem jest więź małżeńska. Długotrwała rozłąka może prowadzić do osłabienia więzi pomiędzy małżonkami, co w rezultacie może skończyć się rozwodem. Ograniczony kontakt bezpośredni pomiędzy rodzicem a dzieckiem może być przyczyną wielu problemów, m.in. braku wiedzy na temat jego potrzeb, oczekiwań i trudności⁴⁷³. Trudno jest podejmować proces wychowania, nie będąc zorientowanym w aktualnej sytuacji dziecka pozostawionego w kraju. Osłabienie więzi rodzinnych, zwłaszcza w sytuacji kończącej się separacją lub rozwodem, znacznie utrudnia stworzenie dziecku dobrych warunków do wychowania. Inną negatywną konsekwencją rozłączenia przestrzennego jest przemiana uczuć łączących członków rodziny. Następuje wzrost tych o zabarwieniu negatywnym – jak złość, rozgoryczenie, gniew, rozczarowanie i tęsknota, a jednocześnie znaczna redukcja zaufania i poczucia bliskości⁴⁷⁴. Wzrost uczuć negatywnych, a zmniejszenie tych pozytywnych znacznie utrudnia, a czasem uniemożliwia stworzenie właściwej atmosfery i zorganizowanie życia rodzinnego, jako ważnych komponentów kultury pedagogicznej rodziców.

Podejmując charakterystykę elementów kultury pedagogicznej⁴⁷⁵ w odniesieniu do rodzin transgranicznych, warto wskazać na następujące: świadomość wychowawcza, umiejętność nawiązania relacji wychowawczej, wiedza pedagogiczna oraz umiejętność stosowania metod i środków wychowawczych.

Podejmując się wychowania, rodzice muszą być świadomi realizowanych przez siebie działań oraz ich skutków. Związana jest z tym również odpowiedzialność za dziecko, jego rozwój i wychowanie, ponieważ to od rodziców w głównej mierze zależy proces wychowania. Świadomość wychowawcza polega również na tym, że rodzice

⁴⁷² Por. M. Bugła, A. Halek, A. Matwiej, *Funkcjonowanie i relacje dziecka w rodzinie rozłączonej z powodu wyjazdu rodzica za granicę*, w: *Rodzina – diagnoza – profilaktyka i wsparcie*, red. K. Duraj-Nowakowa, U. Gruca-Miąsik, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, s. 236–239.

⁴⁷³ Por. A. Kanios, *Migracje zarobkowe Polaków – szanse czy zagrożenie dla funkcjonowania rodziny*, w: *Wielka emigracja zarobkowa młodzieży. Wyzwania dla edukacji*, red. R. Bera, dz. cyt., s. 213.

⁴⁷⁴ Por. E. Dubiel, *Syndrom nieprzystosowania społecznego dzieci z rodzin migrujących*, dz. cyt., s. 265–266.

⁴⁷⁵ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 101–110.

muszą uwzględnić możliwości i potrzeby dziecka oraz jego prawa, a także powinni być świadomi, czym jest wychowanie⁴⁷⁶. Świadomością wychowawczą można określić bycie wrażliwym na wszystko, co jest związane z wychowaniem. Jest to ciągle uświadamianie sobie przez rodziców faktu bycia wychowawcą, tzn. z czego wynikają i na czym polegają działania wychowawcze rodziców. Tak właśnie określana jest introspekcyjna świadomość wychowawcza, która jest również zdolnością psychiczną umożliwiającą uświadamianie własnych procesów myślowych związanych z wychowaniem. Drugi rodzaj świadomości wychowawczej – percepcyjna – polega na byciu świadomym zdarzeń zewnętrznych. Obydwa rodzaje świadomości uzupełniają się⁴⁷⁷. Rodzice, którzy podejmują decyzję o wyjeździe do pracy za granicę jednego z nich, muszą być świadomi, że wykonywanie pewnych zadań związanych z realizacją przez nich funkcji wychowawczej będzie utrudnione. Muszą być zatem przygotowani do podjęcia takich działań i starań, które dadzą dzieciom pozostającym w kraju poczucie wspólnoty, bezpieczeństwa i oparcia mimo dzielącej odległości. W wielu sytuacjach intensywnej pracy rodzica poza Polską jego świadomość wychowawcza, która dotyczy wychowawczych zdarzeń zewnętrznych zachodzących w rodzinie pozostającej w Polsce, jest ograniczona.

Umiejętność nawiązania relacji wychowawczej jest kolejnym elementem kultury pedagogicznej. Ważne jest, aby naturalna miłość rodziców do dzieci była miłością rozsądną, tzn. aby rodzice umieli krytycznie spojrzeć na dziecko oraz, poprzez stawianie mu właściwych wymagań dostosowanych do jego wieku i możliwości, umożliwili mu kształtowanie samodzielności i zaradności⁴⁷⁸. Oprócz miłości istotnymi elementami są następujące: przychylność, walka, tolerancja i przewodnictwo. Przychylność, czyli pozytywne nastawienie do dziecka, jest, oprócz naturalnej miłości do dziecka, niezbędna dla jego rozwoju. Walka jest efektem tego, że w relacji wychowawczej spotykają się dwie indywidualności, które nie są zharmonizowane ze sobą. Zachowanie dziecka spotyka się z reakcjami oburzenia lub gniewu rodziców, ale należy pamiętać o umiarze i o tym, że dziecko powinno mieć świadomość autorytetu rodziców. Rodzice z kolei powinni się umieć wykazać wyrozumiałością wobec dziecka, polegającą na akceptacji dziecka i jego prawa do błędów, z zastrzeżeniem, że nie może być to

⁴⁷⁶ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 101.

⁴⁷⁷ Por. D. Opozda, *Świadomość wychowawcza rodziców*, w: *Dziecko – nauczyciel – rodzice. Konteksty edukacyjne*, red. R. Piwowarski, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok–Warszawa 2003, s. 156–159.

⁴⁷⁸ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 101–102; J. Mastalski, *Jak dobrze wychować dziecko*, Wydawnictwo „Salwator”, Kraków 2009, s. 259–260.

pozwalać dziecku na wszystko – ponieważ wtedy, zamiast kształtować w dziecku samodzielność, doprowadziłoby to do sytuacji, które naruszają dobro innych albo są niekorzystne dla dziecka. Ostatni z aspektów – przewodnictwo – polega na udzielaniu dziecku pomocy w zdobywaniu własnego doświadczenia. Może przyjąć formę nacisku, celem którego jest zmuszenie dziecka do działania. Możliwe jest dzięki dobrym relacjom pomiędzy dzieckiem a rodzicami⁴⁷⁹. Przewodnictwo polega również na uczeniu się wartości, zasad i norm od rodziców, którzy pełnią rolę przewodników o określonym autorytecie⁴⁸⁰. W rodzinie rozłączonej przestrzennie z powodu zagranicznych migracji zarobkowych trudniej może być rodzicowi pełnić rolę przewodnika na odległość, ponieważ brak jest możliwości stałego kontaktu z dzieckiem. Zdarzyć się również może, że rodzic pozostający w kraju i ten przebywający za granicą nie będą konsekwentni w egzekwowaniu czy przestrzeganiu pewnych zasad i wartości. Ponadto chcąc wynagrodzić dziecku czas spędzony osobno, rodzice z rodzin transnarodowych mogą się stać bardziej pobłażliwi i mniej wymagający wobec dziecka. Raport Rzecznika Praw Dziecka wskazuje, że w sytuacji migracji zarobkowej ojca następuje spadek częstotliwości odwoływania się do pomocy migrujących ojców. Natomiast w sytuacji migracji matek widoczna jest różnica w strukturze przemian relacji w grupie krewniaczej, wiele funkcji przyjmują inne kobiety (babcie, kuzynki) i nadal utrzymuje się wysoki stopień odwołania się do pomocy matek⁴⁸¹.

W skład kultury pedagogicznej wchodzi również wiedza pedagogiczna. Z jednej strony brak jest jednego uniwersalnego przepisu na wychowanie, ponieważ jest to proces złożony. Z drugiej strony nie jest możliwe nauczenie się czy odwoływanie do całej dostępnej wiedzy dotyczącej wychowania. Pewien jej zasób jest jednak niezbędny, ponieważ jest ono działalnością celową. Podstawową wiedzę dotyczącą wychowania można ująć w następujących zasadach: obecności i uczestnictwa obojga rodziców w tym procesie, miłości wychowawczej, stałości i konsekwencji, jednolitości, umiaru, indywidualizacji, wszechstronności, aktywności dziecka, samowychowania⁴⁸².

Jak rozumieć powyższe zasady? Wychowanie wymaga zarówno fizycznej obecności obojga rodziców, jak również ich czynnego uczestnictwa w tym procesie.

⁴⁷⁹ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 102–103.

⁴⁸⁰ Por. A. Błasiak, *Kultura pedagogiczna rodziców jako wewnątrzrodzinny determinant jakości procesu wychowania najmłodszego pokolenia*, dz. cyt., s. 96.

⁴⁸¹ Por. Ogólnopolskie badanie realizowane na zlecenie Rzecznika Praw Dziecka przez WSNS Pedagogium, Warszawa 2014. B. Walczak, *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, dz. cyt., s. 51.

⁴⁸² Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 103–107.

Związane jest to z tym, że wychowanie polega na bezpośrednim oddziaływaniu przez rodziców na dziecko, które wychowuje się poprzez obserwowanie i naśladowanie tego, co robią rodzice w odniesieniu do postaw moralnych, społecznych, religijnych i kulturalnych. Ponadto każde z rodziców wnosi różne, ale jednakowo ważne wartości swojej osobowości, od których uzależniony jest prawidłowy rozwój dziecka. Istotne jest również to, aby rodzice byli zgodni w swoim postępowaniu wobec dziecka. Dzięki temu otrzymuje ono jasne i czytelne sygnały, jak ma postępować. W innym przypadku dziecku trudno jest się odnaleźć w swojej sytuacji, ponieważ nie wie, którego z rodziców ma słuchać, a w konsekwencji proces wychowania może ulec pewnemu zaburzeniu. Dzięki realizacji zasady miłości wychowawczej w rodzinie istnieją warunki do stworzenia atmosfery sprzyjającej rozwojowi dziecka, takiej, w której możliwe jest tworzenie dobrych relacji pomiędzy rodzicami a dzieckiem, opartej m.in. na dialogu. W tej dobrej atmosferze rodzinnej nie należy jednak zapominać o stawianiu dziecku wymagań i pilnowaniu, aby były one zrealizowane, ponieważ dzięki temu kształtuje ono właściwe postawy społeczne, dobre nawyki oraz wolę. Zasada umiaru polega na znalezieniu przez rodziców tzw. złotego środka. Oznacza to, że w swoim postępowaniu rodzice nie powinni się kierować ani zbytnim rygoryzmem, ani zbytnim liberalizmem. W obu przypadkach proces wychowania może zostać zaburzony. Nadmierny rygoryzm może prowadzić do wykształcenia postawy apatycznej lub agresywnej u dziecka. Z kolei nadmierny liberalizm może spowodować brak wewnętrznego zdyscyplinowania i karności. Rodzice muszą być świadomi tego, że każde dziecko jest inne, zatem ich stosunek do poszczególnych dzieci musi być również indywidualny. O tym mówi zasada indywidualizacji. Kolejna natomiast obliguje rodziców do wszechstronnego rozwoju osobowości dziecka. Dziecko nie powinno pozostawać bierne w procesie wychowania. Aby mogło w nim czynnie uczestniczyć, musi mieć zapewnione odpowiednie warunki do rozwoju, czyli najpierw głównie do zabawy, a potem także do nauki. Oprócz tego dziecko powinno być angażowane w wykonywanie różnych obowiązków domowych, aby mogło przygotować się do życia społecznego. Dzięki realizacji zasady aktywności dziecka może ono doświadczać pierwszych sukcesów oraz budować poczucie własnej wartości. Ostatnia z zasad – samowychowania – jest realizowana, kiedy dziecko staje się odpowiedzialne za siebie i za to, co robi, według ideałów społecznych, moralnych i religijnych⁴⁸³.

⁴⁸³ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 103–107.

Istnienie oraz stosowanie przez rodziców powyższych zasad pokazuje, jak złożony i odpowiedzialny jest proces wychowania. Stała obecność obojga rodziców i ich aktywny udział są niezbędne, aby mógł on przebiegać prawidłowo. Zdarza się, że zagraniczna migracja zarobkowa staje się koniecznością, żeby nie dopuścić do sytuacji, w której zmiany w kulturze materialnej rodziny uniemożliwią realizację pozostałych funkcji rodziny, doprowadzając w skrajnych przypadkach do niewydolności wychowawczej. Z drugiej strony rodzice muszą mieć na uwadze to, żeby realizacja potrzeb materialnych nie przysłoniła innych potrzeb i wartości i aby czasowa nieobecność jednego rodzica przyniosła jak najmniej negatywnych doświadczeń w życiu dziecka. Wspólne działanie obojga rodziców, wsparte pomocą innych członków rodziny, np. dziadków, może znacznie ułatwić organizację nowego życia w rozdzieleniu geograficznym, tak aby dziecko miało poczucie wychowania w warunkach zapewniających mu realizację wszystkich jego potrzeb. Niestety trzeba w tym kontekście przypomnieć o współczesnym kryzysie tożsamości ojca. Niekiedy współczesne społeczeństwo bywa nazywane bezojcowskim⁴⁸⁴. Kryzys ojcostwa nierozzerwalnie łączy się z kryzysem macierzyństwa, lecz ten drugi powstaje raczej jako odpowiedź na nieobecność fizyczną, psychiczną lub całkowite wycofanie się ojca z życia rodziny. Niekiedy wyjazd migracyjny rodzica przyczynia się do odrzucenia odpowiedzialności za ojcostwo lub macierzyństwo i wejścia w nowe relacje poza ojczyzną. Wyjeżdżający rodzice, szczególnie ojcowie, są niekiedy tak bardzo skupieni na swojej pracy, że zapominają o obowiązkach rodzicielskich.

Na kulturę pedagogiczną rodziców składa się również umiejętność stosowania przez nich metod i środków wychowawczych. Ich dobór jest bardzo ważny, ponieważ źle dobrane przyczyniają się do niewłaściwego zachowania dzieci. Metody właściwe charakteryzują się następującymi cechami: uwzględniają możliwości dziecka; oddziałują pozytywnie i wyzwalać na wychowanka; opierają się na rozmowach z dzieckiem pozwalających mu zrozumieć, dlaczego coś można robić, a czegoś innego nie; opierają się na przykładzie rodziców, który jest bardziej skuteczny niż tylko słowa; są zapobiegawcze, co polega na niwelowaniu sytuacji niebezpiecznych dla dziecka, ale jednocześnie niestwarzaniu sytuacji, w których dziecko otoczone jest nadmierną troskliwością⁴⁸⁵.

⁴⁸⁴ Por. J. Nagórny, *Posłannictwo Ojca w kontekście współczesności*, w: *Oblicza ojcostwa*, red. D. Kornas-Biela, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2001, s. 62–63.

⁴⁸⁵ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 107–108.

Do najczęściej stosowanych przez rodziców środków wychowawczych zalicza się nagrodę i karę. To, że są tylko dwa, nie oznacza jednak, że ich stosowanie jest oczywiste czy łatwe. Wręcz przeciwnie, właściwe ich stosowanie wymaga zrozumienia złożoności tego procesu oraz znajomości zasad poprawnego karania i nagradzania.

Jednym z aspektów dotyczących karania jest zasadność jego stosowania. Wśród częstych argumentów przemawiających za rezygnacją z tej formy oddziaływania wychowawczego pojawiają się następujące:

1. postrzeganie osoby wymierzającej karę jako agresora;
2. pogorszenie emocjonalnej relacji między wychowawcą a wychowankiem;
3. zmniejszenie poczucia własnej wartości osoby ukaranej;
4. koncentracja osoby ukaranej na samej karze, a nie na jej przyczynie;
5. brak całkowitego wyeliminowania niewłaściwego zachowania, a jedynie wygaszenie go na jakiś czas⁴⁸⁶.

Powyższe argumenty przemawiają za rezygnacją ze stosowania karania jako środka wychowawczego, jeśli jest ono utożsamiane z nadużyciami natury fizycznej, np. biciem, i psychicznej, np. zastraszaniem⁴⁸⁷. Z drugiej strony można zastanawiać się, na ile skuteczne i czy w ogóle jest wychowanie bez karania. Co zatem rodzice powinni wiedzieć zarówno o karaniu, jak i nagradzaniu, aby rzeczywiście były one tymi środkami oddziaływania wychowawczego, które prowadzą do osiągnięcia zamierzonego celu? Posługiwanie się systemem kar i nagród nierozzerwalnie łączy się z realizacją następujących wartości: sprawiedliwością, równością, tolerancją, odpowiedzialnością i miłością. Ponadto aby zarówno karanie, jak i nagradzanie mogły pełnić różne role: stymulacyjną, korekcyjną czy profilaktyczną, rodzice muszą znać i stosować pewne zasady⁴⁸⁸.

Elementem wspólnym karania i nagradzania jest to, że muszą być umotywowane i stosowane sprawiedliwie. Nagrodę stosuje się w odniesieniu do osoby, a karę do czynu. Kara nie może być wymierzona pod wpływem silnych emocji, np. w złości, ani też poniżać godności dziecka. Tylko raz można ukarać za to samo przewinienie. Wysokość kary powinna być dostosowana do wielkości winy⁴⁸⁹. Aby karanie przyniosło

⁴⁸⁶ Por. S. Kuczkowski, *Strategie wychowawcze*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1985, s. 107; J. Mastalski, *Zarys teorii wychowania*, Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 2002, s. 169.

⁴⁸⁷ Por. J. Mastalski, *Zarys teorii wychowania*, dz. cyt., s. 169.

⁴⁸⁸ Por. A. Błasiak, *Funkcje rodziny w zmieniającej się rzeczywistości*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, WSFP „Ignatianum”, Kraków 2010, s. 83; J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 109.

⁴⁸⁹ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 109.

zamierzony efekt, powinno mieć miejsce bezpośrednio po niewłaściwym zachowaniu. W wyniku karania nie powinno się oczekiwać nagłej zmiany w zachowaniu osoby karanej, ale należy obserwować reakcję na nią. Kara powinna być dostosowana do wieku dziecka. Ważną cechą poprawnego karania jest również spoistość, polegająca na stosowaniu tej samej kary za to samo przewinienie⁴⁹⁰. Nagroda z kolei nie może prowadzić do zazdrości ani rywalizacji dzieci, a powinna skłaniać do wysiłku. Obiecanej nagrody nie wolno cofnąć, karę natomiast tak⁴⁹¹. Nagradzanie dziecka powinno jak najczęściej przyjmować formę tzw. nagród naturalnych, jakimi są np. poczucie dumy w wyniku osiągniętego przez dziecko celu czy pochwała, dzięki której dziecko chętniej utrwała pożądane zachowania⁴⁹².

Właściwe stosowanie systemu kar i nagród może się okazać zadaniem dość trudnym w różnych rodzinach, co wynika m.in. z poziomu wiedzy rodziców na ten temat. Jednakże w związku z tym, że w rodzinach rozłączonych przestrzennie rodzice funkcjonują z dala od siebie, muszą oni wykonać dodatkową, w porównaniu z rodzinami nierozłączonymi przestrzennie, pracę związaną z komunikacją w zakresie stosowania metod wychowawczych. Jest to warunek konieczny, aby oddziaływania wychowawcze przyniosły zamierzony efekt. W myśl zasady, że nie powinno się karać wielokrotnie za to samo przewinienie, może to zrobić, po uprzednim ustaleniu, tylko jedno z rodziców. Kolejną zasadą dotyczącą karania, a trudną do zastosowania przez rodzica przebywającego za granicą jest zasada wskazująca na bezpośredniość karania po niewłaściwym zachowaniu. Z racji dzielącej członków rodziny odległości, a czasem też różnicy czasu nieobecny w kraju rodzic z pewnym opóźnieniem dowiaduje się o niepożądanym zachowaniu, co uniemożliwia mu natychmiastowe wyznaczenie ewentualnej kary. Zatem w takiej sytuacji ukaranie dziecka spoczywa na rodzicu pozostającym w kraju. Ponadto nieobecny rodzic, który podczas rozmowy telefonicznej dowiaduje się o niewłaściwym zachowaniu, może chcieć wyznaczyć dziecku karę pod wpływem wzburzenia, co nie jest wskazane. Rodzic przebywający za granicą nie jest także w stanie obserwować reakcji dziecka na wymierzoną mu karę ani też wyegzekwować wykonania kary przez dziecko – za to wszystko odpowiedzialny jest rodzic przebywający na co dzień z dzieckiem. Jeśli chodzi o nagradzanie, to rodzic, który przebywa z dala od rodziny, ma zdecydowanie ułatwione zadanie w stosowaniu

⁴⁹⁰ Por. S. Kuczkowski, *Strategie wychowawcze*, dz. cyt., s. 115–123; J. Mastalski, *Zarys teorii wychowania*, dz. cyt., s. 170.

⁴⁹¹ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 109.

⁴⁹² Por. A. Błasiak, *Funkcje rodziny w zmieniającej się rzeczywistości*, dz. cyt., s. 83.

tw. nagród naturalnych, takich jak pochwały, aby wyrazić uznanie dla osiągnięć dziecka. Może to zrobić w trakcie rozmowy telefonicznej, chociaż na pewno bezpośrednie wyrażenie poczucia dumy z dziecka zyskuje dla obu osób zupełnie inny wymiar.

Rodzaje stosowanych kar i nagród były przedmiotem cytowanych wcześniej badań Anny Dąbrowskiej⁴⁹³. Młodzież biorąca w nich udział miała możliwość wyboru nagród z następujących sugerowanych odpowiedzi: zwolnienie z obowiązków domowych, nagrody rzeczowe i pieniężne, aprobata i uznanie, pochwała słowna i objawy serdeczności. Rodzice z rodzin migracyjnych częściej stosowali nagrody rzeczowe i pieniężne lub też wcale nie stosowali nagród. Pozostałe wymienione wcześniej rodzaje nagród częściej stosowane były przez dorosłych z rodzin niemigracyjnych. Największa różnica w otrzymanych odpowiedziach zaobserwowana została w odniesieniu do pochwały słownej. Znacznie więcej wskazań tej opcji było w rodzinach niemigracyjnych (62,7%) niż w rodzinach rozłączonych przestrzennie. Wśród odpowiedzi dotyczących stosowanych przez rodziców kar młodzież miała wybór z następujących: zakazy, krzyki, zdenerwowanie i złość, kary cielesne, poniżenie, milczenie, pozbawienie przywileju, rozmowa dyscyplinująca i perswazja oraz inne. Istniała również możliwość wyboru odpowiedzi o niestosowaniu kar przez rodziców. Uczniowie z rodzin migracyjnych częściej wskazywali na następujące wybory rodziców: zdenerwowanie i złość, stosowanie kar cielesnych, poniżenie, milczenie oraz inne. Najistotniejsza statystycznie różnica dotyczyła wyboru odpowiedzi „rozmowa dyscyplinująca” i „perswazja”. Rodzice z rodzin migracyjnych rzadziej stosowali ten rodzaj kary (16,1% wskazań) niż rodzice z rodzin nierozłączonych geograficznie (22,4% wskazań)⁴⁹⁴.

Właściwe stosowanie kar i nagród jest ważnym, ale też trudnym zadaniem rodzicielskim. Źle dobrane metody i środki wychowawcze prowadzą do wykształcenia niewłaściwych wzorców zachowań u dzieci i młodzieży. Jedną z zasad odnoszących się zarówno do karania, jak i nagradzania jest ich właściwe umotywowanie, dlatego też rodzice nie mogą swoich działań zawęzić tylko do ich stosowania, ale muszą też

⁴⁹³ Por. Badania A. Dąbrowskiej obejmowały diagnozę uczniów z 300 szkół: gimnazjalnych, licealnych i technikach w przedziale wiekowym 13–19 lat. W diagnozie brali udział uczniowie z rodzin rozłączonych i nierozłączonych przestrzennie z powodu zagranicznym migracji zarobkowych. Do zbadania, czy rodzice w rodzinach rozłączonych przestrzennie nagrody i kary stosowali inaczej niż w rodzinach, które migracji nie doświadczyły, zastosowano *test* χ^2 .

⁴⁹⁴ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 304–306.

pamiętać o rozmowie, w której przedstawia powody podjętych przez siebie decyzji. Dziecko musi wiedzieć, dlaczego zostało pochwalone albo ukarane, bo tylko w ten sposób uczy się jak należy, a jak nie należy postępować. Badania pokazują, że rodzice niewłaściwie stosują system kar i nagród, koncentrując się głównie na karaniu, w tym również na karaniu cielesnym, oraz na nagradzaniu materialnym⁴⁹⁵. Mało urozmaicony system karania i nagradzania może świadczyć o niskiej kulturze pedagogicznej. Odnosi się to nie tylko do rodziców, ale też innych dorosłych z najbliższego otoczenia dziecka i dotyczy takich sytuacji, jak nagradzanie dzieci kosztem dorosłych, którzy muszą odmówić sobie wiele, albo doprowadzenie do takiego stanu, że dziecko nic nie chce zrobić bez bycia nagrodzonym. Należy także pamiętać o umiejętnym dawkowaniu pochwał, czyli niekoniecznie zachwycaniu się wszystkim, co zrobiło dziecko, ponieważ może to odnieść efekt odwrotny od zakładanego⁴⁹⁶.

Nieumiejętne stosowanie kar i nagród może być również związane z niewystarczającym poziomem wiedzy rodziców dotyczącej rozwoju i wychowania. W podejmowanych działaniach rodzice raczej wzorują się na swoich rodzicach niż w działają oparciu o fachową wiedzę z zakresu pedagogiki, psychologii i socjologii. Tylko niewielki odsetek (10%) rodziców posiada wiedzę dotyczącą metod wychowania. 2% kobiet i 10% mężczyzn nie stosuje nagród. Z kolei aż 90% rodziców, w tym 21% matek, stosuje kary cielesne. Oprócz tego ponad 90% matek albo stale krzyczy na dziecko, albo zwraca mu uwagę (odpowiednio 94% i 85%). Stosowane przez rodziców kary w przeważającej większości nie spełniają swojej funkcji⁴⁹⁷.

Wiedza pedagogiczna rodziców ma też swoje odzwierciedlenie w osiągnięciach uczniów. Dzieci, których rodzice mają wysoki poziom wiedzy pedagogicznej, osiągają wysokie wyniki w nauce. Rodzice uczniów o przeciętnych wynikach posiadają wiedzę opartą na doświadczeniu i tradycjach rodzinnych. Wiedza potoczna i intuicyjna oraz naśladowanie własnych rodziców i wzorowanie się na tradycjach rodzinnych charakteryzuje rodziców uczniów osiągających w szkole najsłabsze wyniki⁴⁹⁸.

⁴⁹⁵ Por. H. Cudak, *Szkice z badań nad rodziną*, dz. cyt., s. 85; A. Błasiak, *Kultura pedagogiczna rodziców jako wewnętrzny determinant jakości procesu wychowania najmłodszego pokolenia*, dz. cyt., s. 98.

⁴⁹⁶ Por. M. Bereźnicka, *Kultura pedagogiczna rodziców w społeczeństwie informacyjnym*, dz. cyt., s. 47.

⁴⁹⁷ Por. H. Cudak, *Edukacja pedagogiczna rodziców – ważny element systemu polityki prorodzinnej*, w: *Edukacja prorodzinna*, red. M. Chymuk, D. Topa, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000, s. 59; M. Bereźnicka, *Kultura pedagogiczna rodziców w społeczeństwie informacyjnym*, dz. cyt., s. 47.

⁴⁹⁸ Por. H. Cudak, *Szkice z badań nad rodziną*, dz. cyt., s. 144; A. Błasiak, *Kultura pedagogiczna rodziców jako wewnętrzny determinant jakości procesu wychowania najmłodszego pokolenia*, dz. cyt., s. 96.

Ze stosowaniem kar i nagród związane są postawy rodziców-emigrantów: „groźnego satrapy”, „zrezygnowanego kibica” oraz „świętego mikołaja”. Rodzic reprezentujący pierwszą postawę oddziałuje na dzieci, używając agresji słownej lub fizycznej. Osoba przyjmująca postawę „zrezygnowanego kibica” nie angażuje się w trudne sytuacje, aby uniknąć zniszczenia atmosfery rodzinnej lub własnego samopoczucia. „święty mikołaj” kładzie nacisk na rozdawanie prezentów, które jest sposobem na przekupienie dzieci i zdobycie ich aprobaty, ale również na zagłuszenie wyrzutów sumienia⁴⁹⁹.

Innym aspektem wychowania związanym ze stosowaniem kar i nagród są style wychowania stosowane przez rodziców. Style zostały omówione w podrozdziale dotyczącym przemian relacji wychowawczych. W tej części pracy nacisk położony zostanie na cechy stylów związane z karaniem i nagradzaniem. W wychowaniu stylem najbardziej pożądanym jest demokratyczny. Charakteryzuje się on otwartością, życzliwością i szacunkiem wobec wszystkich członków rodziny. W proces decyzyjny włączone są także dzieci, które mają możliwość wysłuchania i ustosunkowania się do argumentów dorosłych bez ich narzucania. W autokratycznym stylu wychowania dzieci mają jasno określone nie tylko swoje obowiązki i prawa, ale również konsekwencje podejmowanych przez siebie działań. Cechą tego stylu jest brak dbałości o relacje pomiędzy członkami rodziny czy o zaspokajanie ich potrzeb. Akcentuje się karanie, uznając nagradzanie czy chwalenie dziecka za przynoszące więcej szkody niż pożytku. W stylu liberalnym rodzice pozostawiają dziecku całkowitą swobodę podejmowanych przez nie działań. Rodzice podejmują pewne działania wychowawcze tylko w wybranych sytuacjach. Styl ten charakteryzuje się brakiem stawiania wymagań przez rodziców oraz odwoływania się do autorytetu. Zainteresowanie się sprawami dziecka i ewentualna ingerencja rodziców odbywa się na prośbę dziecka. W stylu liberalnym można wyróżnić dwa jego rodzaje: kochający i niekochający. W pierwszym z nich dziecko otrzymuje od rodziców przyzwolenie na własne decyzje dotyczące np. zachowania, przy jednoczesnym okazywaniu mu miłości i czułości. Bardziej niekorzystny z wychowawczego punktu widzenia wydaje się być styl liberalny

⁴⁹⁹ Por. A. Nowakowska, *Wpływ migracji zarobkowej na jakość życia rodzinnego*, w: *Psychologia rodziny: małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań*, red. T. Rostowska, Wydawnictwo „Difin”, Warszawa 2009, s. 107–108.

niekochający, w którym dziecko nie może liczyć na zainteresowanie rodziców swoimi sprawami ani na okazywanie pozytywnych uczuć z ich strony⁵⁰⁰.

Wyniki badań Anny Dąbrowskiej⁵⁰¹ przeprowadzone w rodzinach, w których występuje migracja oraz bez takiego doświadczenia, pokazują pewne podobieństwa i różnice w kwestii stosowanych przez rodziców stylów wychowania. W opinii dziewcząt brak jest istotnych różnic pomiędzy stosowanymi przez matki i ojców stylami wychowania w rodzinach z migracjami zagranicznymi i bez nich. Dwoma najczęściej wybieranymi stylami w obu grupach są style demokratyczny i liberalny kochający. Odpowiedzi chłopców w odniesieniu do preferowanych przez rodziców stylów wychowania pokazują pewne różnice pomiędzy rodzinami rozłączonymi i nierozłączonymi z powodu zagranicznych migracji zarobkowych. Różnice dotyczą stylu demokratycznego, który jest częściej stosowany zarówno przez matki, jak i ojców z grupy rodzin migracyjnych. Dodatkowo ojcowie z tej samej grupy częściej wybierają styl liberalny kochający w porównaniu do ojców z grupy drugiej. Różnice w otrzymanych wynikach nie były duże. Pozwalają one na stwierdzenie, że style wychowawcze w rodzinach z doświadczeniem migracyjnym nie są bardzo różne od tych stosowanych w rodzinach bez takiego doświadczenia⁵⁰².

Nieco inaczej prezentują się wyniki tego samego badania dotyczące wyboru stylu wychowania w zależności od tego, który z rodziców uczestniczy w wyjeździe. Wybór przez matkę demokratycznego stylu wychowania najczęściej ma miejsce w przypadku wyjazdu obojga rodziców. Z kolei wybór przez ojca stylów demokratycznego i liberalnego kochającego ma miejsce wtedy, kiedy to on czynnie uczestniczy w wyjeździe migracyjnym. Jednocześnie w takiej sytuacji rzadziej odwołuje się on do stylu autokratycznego. Kiedy za granicę wyjeżdża matka, ojciec rzadziej wykazuje cechy stylów demokratycznego i liberalnego w preferowanych przez siebie stylach wychowania⁵⁰³.

⁵⁰⁰ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 250–252.

⁵⁰¹ Por. Badania przeprowadzone przez A. Dąbrowską przy wykorzystaniu *testu t* obejmujące diagnozę uczniów z 300 szkół: gimnazjalnych, licealnych i technikach w przedziale wiekowym 13–19 lat. W diagnozie brali udział uczniowie z rodzin rozłączonych i nierozłączonych przestrzennie z powodu zagranicznym migracji zarobkowych.

⁵⁰² Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 252–255.

⁵⁰³ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 256.

Wszystkie elementy kultury środowiska rodzinnego ulegają przemianom. Opisane elementy kultury środowiska rodzinnego ulegają przemianom w różnych typach rodzin: tych, które doświadczają, i tych, które nie doświadczają rozłąki wywołanej zagraniczną migracją zarobkową. Jednakże w rodzinach migracyjnych zmiany, szczególnie te niekorzystne, mogą mieć dużo poważniejsze skutki. Wynika to z odległości dzielącej rodzica/rodziców od dziecka/dzieci pozostających w Polsce, w związku z czym nie są zazwyczaj w stanie zareagować odpowiednio wcześniej. Dlatego decyzja o wyjeździe za granicę jednego z rodziców musi być przemyślana i odpowiedzialna, ponieważ rozdzielenie rodziny przynosi zmiany w kulturze środowiska rodzinnego: materialnej, duchowej oraz pedagogicznej. Obydwoje rodzice mają wpływ na to, jakim zmianom i w jakim zakresie ulegają poszczególne elementy tej kultury. Ponieważ to rodzina jest pierwszym i najważniejszym środowiskiem wychowania, wszystkie zmiany – pozytywne i negatywne – będą wpływały na proces wychowawczy, za który w równym stopniu odpowiedzialni są oboje rodzice.

3.2. Rodzice jako osoby znaczące

Chociaż współczesna rodzina ulega przemianom, jest ona ciągle pierwszym i niezastąpionym środowiskiem wychowania. Pierwszymi i najważniejszymi wychowawcami są rodzice. Także w rodzinie ma miejsce pierwsza aktywność podmiotowa dziecka. Dzięki temu, że rodzina najlepiej odpowiada na potrzeby dziecka poprzez dostarczenie mu wszystkich potrzebnych stymulacji, jest ona niezbędna dla człowieka. Prawidłowo funkcjonująca rodzina pozytywnie wpływa na rozwój i wychowanie dziecka, ponieważ w niej człowiek wzrasta, zdobywa wiedzę i umiejętności, a także formuje swoją dojrzałość osobową i religijną. Jeśli jednak w rodzinie pojawiają się oznaki patologii lub dysfunkcjonalności albo dziecko pozbawione jest rodziny, szanse na pełny rozwój osoby znacznie maleją lub zanikają⁵⁰⁴.

Co sprawia, że rodzina jest niezbędna dla człowieka? Jest ona niepowtarzalnym i najważniejszym środowiskiem wychowania. Człowiek przychodzi na świat, rodząc się w rodzinie, a następnie rodzina poprzez proces wychowania przygotowuje go do samodzielnego życia, czyli wejścia w świat. Całe życie człowieka można odnieść do rodziny. W zależności od tego, w którym momencie życia człowiek się znajduje, to odniesienie do rodziny będzie inne. Pierwszy punkt odniesienia to narodziny biologiczne: dzięki rodzicom człowiek w sposób godny i ludzki pojawia się na świecie. Następnie poprzez założenie własnej rodziny nadaje swojemu życiu ostateczny kształt, sens i wartość. Nawet jeśli ktoś nie zakłada swojej rodziny, to dzięki pozostawaniu w bliskich relacjach z rodzeństwem tworzy nowe relacje rodzinne dzięki rodzinom rodzeństwa⁵⁰⁵.

Człowiek w chwili urodzenia jest istotą bezradną, całkowicie zależną od innych. Warunkiem rozwoju dziecka jest otrzymanie opieki wyrażonej miłością i ciepłem. Brak zaspokojenia tych potrzeb może skutkować utratą całego bogactwa człowieka. Wychowanie to proces obdarzania człowieczeństwem. Człowiek przychodzi na świat

⁵⁰⁴ Por. J. Wilk, R. Bieleń, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, w: *Rodzina: bezcenny dar i zadanie*, red. J. Stala, E. Osewska, dz. cyt., s. 436; E. Osewska, *Wspólnota rodzinna w służbie wychowania*, „Family Forum” (2014) 4, s. 126–127.

⁵⁰⁵ Por. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, dz. cyt., s. 8–29; *Pedagogika rodziny. Zarys wykładów na Podyplomowym Studium Prorodzinnym*, red. J. Homplewicz, Instytut Teologiczno-Pastoralny, Rzeszów 2000, s. 14–15; J. Stala, E. Osewska, *Anders erziehen in Polen. Der Erziehungs- und Bildungsbegriff im Kontext eines sich ständig verändernden Europas des XXI. Jahrhunderts*, Wydawnictwo „Polihymnia”, Tarnów 2009; J. Stala, *W kierunku integralnej edukacji religijnej w rodzinie. Próba refleksji nad nauczaniem Jana Pawła II w kontekście polskich uwarunkowań*, Wydawnictwo „Polihymnia”, Tarnów 2010; E. Osewska, *Wspólnota rodzinna w służbie wychowania*, dz. cyt., s. 128.

jako osoba, ale dzięki długiemu procesowi wychowawczemu staje się osobowością⁵⁰⁶. Dzięki rodzinie każde dziecko – niemowlę czy nastolatek – ma możliwość zaspokojenia nie tylko potrzeb fizycznych, czyli np. potrzeby snu, miejsca do zabawy, nauki czy odpoczynku, ale również tych psychicznych: bezpieczeństwa, miłości, szacunku oraz swobodnego działania. To właśnie zaspokojenie potrzeb psychicznych warunkuje zdrowie psychiczne człowieka oraz jego rozwój. Dzięki obecności najbliższych osób, czyli przede wszystkim rodziców, ale też rodzeństwa i dziadków, dziecko czuje się potrzebne i ważne oraz odkrywa swoją wartość. Jest to możliwe dzięki miłości i akceptacji osób otaczających dziecko. Rodzina jest miejscem, w którym rozpoczyna się, a następnie trwa rozwój życia we wszystkich jego wymiarach. To, co dzieje się w początkowym okresie życia człowieka, ma ogromny wpływ na jego przyszłość. Związane jest to z faktem, że dziecko jest bardzo podatne na wpływy rodziców, co świadczy o wyjątkowości działania rodziny jako środowiska wychowawczego. Wpływ działań rodzicielskich określić można „posagiem psychicznym”. Rodzice muszą jednak pamiętać, że ten wyjątkowy dar może zarówno znacznie ułatwić, jak też utrudnić funkcjonowanie dziecka w przyszłości⁵⁰⁷.

Zadaniem rodziny jako grupy społecznej i środowiska wychowania jest spełnienie różnych funkcji. Wśród licznych szczegółowych klasyfikacji potrzeb człowieka występujących w literaturze wyodrębnić można dwie główne kategorie: potrzeby biologiczne i psychiczne. Zaspokojenie potrzeb biologicznych warunkuje rozwój biologiczny i umożliwia powstawanie potrzeb wyższych. Dopiero dzięki zaspokojeniu wyższych potrzeb możliwy jest społeczny rozwój jednostki, czyli proces stawania się człowiekiem⁵⁰⁸, a także odczuwanie tęsknoty za pięknem, prawdą, doskonałością oraz miłością i odpowiedzialnością, oraz wartością najwyższą, jaką jest Bóg⁵⁰⁹. To głównie na rodzicach, chociaż nie można pomijać istotnych funkcji innych członków rodziny, np. dziadków, spoczywa powinność wypełniania różnych funkcji rodziny.

Literatura przedmiotu podaje różne zestawienia funkcji rodziny. W jednym z nich rodzina pełni następujące funkcje: prokreatywne, usługowo-opiekuńcze, socjologiczne i psychologiczne. Według innego podziału do funkcji rodziny zaliczają się: materialno-

⁵⁰⁶ Por. J. Wilk, R. Bieleń, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, dz. cyt., s. 425.

⁵⁰⁷ Por. J. Wilk, R. Bieleń, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, dz. cyt., s. 427; E. Osewska, *Wspólnota rodzinna w służbie wychowania*, dz. cyt., s. 128–129.

⁵⁰⁸ Por. J. Brągiel, S. Kawula, *Więzi społeczne w rodzinie*, dz. cyt., s. 119.

⁵⁰⁹ Por. M. Ryś, *Wpływ dzieciństwa na późniejsze życie w małżeństwie i rodzinie*, t. 1, Wydawnictwo ATK, Warszawa 1992; M. Ryś, *Psychologia rodziny*, w: *Rodzina: bezcenny dar i zadanie*, red. J. Stala, E. Osewska, dz. cyt., s. 339.

ekonomiczna, opiekuńczo-zabezpieczająca, prokreacyjna, legalizacyjno-kontrolna, socjalizacyjna, klasowa, kulturalno-towarzyska i emocjonalno-ekspresyjna⁵¹⁰. Jeszcze inny podział funkcji przypisywanych rodzinie zawiera tylko cztery z nich: biologiczno-opiekuńczą, kulturalno-towarzyską, ekonomiczną i wychowawczą⁵¹¹.

Efekty wychowania zależą od jakości i poziomu wypełnianych przez rodzinę funkcji. Każda rodzina spełnia funkcje na różnym poziomie i w różnym zakresie, ale stanowią one ograniczoną całość złożoną i jednolitą i nie mogą być spełniane oddzielnie. W przypadku zakłócenia realizacji jednej z funkcji może dojść do słabszej wydolności wychowawczej rodziny. Jest to specyficzna cecha środowiska rodzinnego⁵¹².

Specyfika rodziny jako środowiska wychowawczego polega również na tym, że określa się ją jako instytucję wychowania naturalnego, w odróżnieniu od innych instytucji, zamiarem których jest dążenie do osiągnięcia swoich celów. Takimi instytucjami są np. szkoły i przedszkola. W odróżnieniu od nich rodzice, jako instytucja wychowania naturalnego, realizują pewne zadania wychowawcze i osiągają określone skutki wychowawcze podczas wykonywania różnych czynności życiowych⁵¹³.

Działania podejmowane przez rodziców mogą mieć charakter spontaniczny, jak też świadomy. Biorąc to pod uwagę, można wyróżnić cztery typy oddziaływań rodzinnych:

1. niezamierzone, obojętne z wychowawczego punktu widzenia;
2. niezamierzone, nieobojętne z wychowawczego punktu widzenia;
3. zamierzone oddziaływania wychowawcze rodziców zorientowane na rodzinę;
4. zmierzone oddziaływania wychowawcze rodziców zorientowane na społeczeństwo.

Do grupy pierwszej zalicza się działania dobrze znane wszystkim członkom rodziny, które wykonywane są codziennie i które nie powodują nowych przeżyć. Należy jednak zwrócić uwagę na to, że w rodzinie mało jest sytuacji, które są wychowawczo obojętne.

Działania rodziców niezamierzone, ale mające wpływ na wychowanie (grupa 2) mogą mieć charakter zarówno pozytywny, jak i negatywny. Przykładami takich sytuacji

⁵¹⁰ Por. S. Kawula, *Rodzina jako grupa i instytucja wychowawcza*, w: S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, dz. cyt., s. 58–61; Z. Tyszką, *Socjologia rodziny*, PWN, Warszawa 1974; M. Ziemska, *Rodzina a osobowość*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1975.

⁵¹¹ Por. S. Kawula, *Rodzina jako grupa i instytucja wychowawcza*, dz. cyt., s. 59.

⁵¹² Por. S. Kawula, *Rodzina jako grupa i instytucja wychowawcza*, dz. cyt., s. 58–61.

⁵¹³ Por. S. Kawula, *Rodzina jako grupa i instytucja wychowawcza*, dz. cyt., s. 54.

są np. czytanie książek w obecności dzieci, jak też kłótnie rodziców. Działania te są konsekwencją naturalnego uczestnictwa w życiu rodziny, chociaż nie cechują ich wyraźne zamiary wychowawcze.

Wychowawcze działania zamierzone podejmowane przez rodziców mogą być zorientowane na realizację celów rodziny albo na realizację celów obowiązujących w społeczeństwie globalnym. Przykładem pierwszego typu oddziaływań wychowawczych jest np. wyznaczanie dziecku obowiązków takich jak udział w pracach domowych lub opieka nad rodzeństwem. W grupie drugiej znajdują się te oddziaływania wychowawcze rodziców, które umożliwiają włączenie rodziny w ogólnospołeczny system wychowawczy. Szczegółowymi działaniami tego rodzaju będą np. przekazywanie dzieciom dorobku i tradycji społeczeństwa w zakresie kultury, kształtowanie właściwych postaw społecznych, przekazywanie wartości czy stwarzanie właściwych warunków do nauki szkolnej. Do zadań rodziców należy też selekcja tego, co dociera do dzieci z zewnątrz, np. z mediów⁵¹⁴.

Proces wychowawczy w rodzinie charakteryzuje się działaniem pewnych mechanizmów. Jednym z nich jest mechanizm naśladownictwa i identyfikacji, uwzględniający przykłady i wzory zachowań w różnych sytuacjach pochodzących od rodziców. To właśnie oni są osobami, które dzieci z racji przebywania z nimi naśladują i z którymi się identyfikują, zwłaszcza w młodszy wieku. Drugi z mechanizmów to mechanizm kontroli społecznej, który jest związany z systemem kar i nagród. Ostatnim z mechanizmów jest mechanizm inspirujący i pobudzający odpowiednio ukierunkowaną aktywność dzieci. W rodzinie tymi inspiratorami są przede wszystkim rodzice, chociaż nie należy też umniejszać roli starszego pokolenia⁵¹⁵.

Wyjątkowość rodziny w życiu dziecka polega na tym, że jest ona obecna od samego jego początku i dlatego udział rodziców w rozwoju człowieka jest naturalny. Stąd też można mówić o wychowawczej funkcji rodziny rozumianej jako działania związane z naturą rodziny⁵¹⁶.

Funkcja wychowawcza rodziny charakteryzuje się czterema cechami. Dzięki nim wychowanie rodzinne ma przewagę nad innymi formami wychowania⁵¹⁷.

Pierwszą cechą wychowawczej funkcji rodziny jest inicjacyjność. Oznacza to, że wychowanie w rodzinie ma charakter wprowadzający, co powoduje, że powstają

⁵¹⁴ Por. S. Kawula, *Rodzina jako grupa i instytucja wychowawcza*, dz. cyt., s. 56–57.

⁵¹⁵ Por. S. Kawula, *Rodzina jako grupa i instytucja wychowawcza*, dz. cyt., s. 57–58.

⁵¹⁶ Por. J. Wilk, R. Bieleń, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, dz. cyt., s. 435.

⁵¹⁷ Por. J. Wilk, R. Bieleń, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, dz. cyt., s. 435–436.

pierwsze i solidne fundamenty, na bazie których inne osoby będą mogły kontynuować wychowanie człowieka. Kolejną cechą jest plastyczność. Wyjątkowa więź, która łączy dziecko z rodzicami, oraz plastyczność jego psychiki sprawiają, że dziecko jest szczególnie podatne na sugestie rodziców. Następną cechą jest stałość. Odnosi się ona do około 1/3 długości życia, podczas której rodzice oddziałują na dziecko nieprzerwanie. Ostatnią cechą wychowawczej funkcji rodziny jest kompleksowość. Wszystkie działania podejmowane przez rodziców mają wpływ na wiele sfer osobowości dziecka. Oprócz tego, co robią rodzice, wszystko w domu ma charakter wychowawczy: relacje, wartości, inne osoby.

Oprócz cech funkcji wychowawczej rodziny można wyróżnić cztery podstawowe elementy strukturalne: opiekę, stabilizację emocjonalną, socjalizację i inkulturację.

Dzięki opiece, która sprawowana jest nad dzieckiem możliwe jest zaistnienie fundamentalnych warunków dla procesu wychowania. Stabilizacja emocjonalna umożliwia dziecku zdrowy rozwój psychiczny, poprzez zapewnienie równowagi emocjonalnej i właściwego dojrzewania uczuć. Socjalizacja ma na celu przygotowanie dziecka do udziału w życiu społecznym. Ostatnim elementem strukturalnym jest inkulturacja, która polega na włączaniu dziecka w kulturę narodową i religijną i przygotowywaniu go do rozwoju tej kultury⁵¹⁸.

Wyjątkowość środowiska rodzinnego polega na tym, że jest ono pierwszym środowiskiem, w którym przebywa człowiek. Charakteryzuje się ono również niepowtarzalnymi więziami, które łączą rodziców i dzieci. Wszystkie te cechy środowiska rodzinnego: bycie pierwszym, naturalnym i specyficznym ze względu na charakter więzi sprawiają, że rodzina tworzy swoisty system społeczny, który przygotowuje dziecko do życia w społeczeństwie, a zatem również do funkcjonowania w innych środowiskach, które będą go w różny sposób kształtowały. Żadne inne środowisko nie ma tak dużego znaczenia dla rozwoju człowieka jak środowisko rodzinne, bo to właśnie wpływy tego środowiska znajdują odzwierciedlenie w świadomości, mentalności oraz postawach życiowych osoby⁵¹⁹.

Ogromna siła oddziaływania rodziców na dzieci sprawia, że stają się oni osobami znaczącymi dla dziecka. To ich postępowanie naśladuje dziecko i za nimi podąża, podziwiając i ubóstwiając swoich rodziców. Jako pierwsi i najważniejsi wychowawcy rodzice mają do spełnienia następujące funkcje:

⁵¹⁸ Por. J. Wilk, R. Bieleń, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, dz. cyt., s. 434–436.

⁵¹⁹ Por. J. Wilk, R. Bieleń, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, dz. cyt., s. 438.

1. sanare – rodzice opiekują się dzieckiem, troszcząc się o jego życie i zdrowie;
2. edocere – rodzice dbają o rozwój psychiczny dziecka;
3. educere – rodzice chronią życie dziecka w środowisku społecznym;
4. educare – rodzice troszczą się o rozwój kulturowy dziecka, kierując je do ideału;
5. initiare – rodzice wtajemniczają dziecko w sens jego życia i duchowość, tzn. przygotowują je do określania swojego losu⁵²⁰.

Wyjątkowe znaczenie rodziców w procesie wychowawczym wynika z tego, że są oni pierwszymi osobami, które dziecko naśladuje: ich gesty, mimikę, sposób poruszania się. Dzięki zdolności naśladownictwa dziecko kształtuje nawyki, które decydują o jego dalszym rozwoju. Dziecko w pełni uznaje autorytet dorosłych, a pierwszymi dorosłymi, z którymi dziecko ma najczęstszy kontakt, są rodzice i dlatego podatność na ich sugestie ma duże znaczenie wychowawcze⁵²¹. Dobrym przykładem na wykorzystanie modelowania, czyli obserwowania zachowania innych osób i skutków, które ono wywołuje, są działania rodziców podjęte w celu realizacji funkcji socjalizacyjnej rodziny. Rodzice są pierwszymi i najważniejszymi modelami stylu życia, rozwiązywania problemów, komunikowania się z innymi ludźmi oraz realizacji wartości. Czynności podejmowane przez rodziców w codziennym funkcjonowaniu mają za zadanie przygotować dziecko do pełnienia różnych ról: rodzinnych, zawodowych i społecznych. Do takich czynności należą np. uczenie dziecka porozumiewania się w konkretnym języku, nawiązywanie kontaktu z członkami rodziny, nauka wartości kulturowych i moralnych rodziny oraz wzorów zachowania i postaw wobec innych osób i obowiązków. Chociaż nie zawsze rodzice są świadomi skutków, jakie przynoszą podejmowane przez nich działania, a proces wychowania nie zawsze jest procesem racjonalnym, tzn. podporządkowanym jakimś ideałom wychowawczym, opartym na wiedzy pedagogicznej lub też planowanym, to ze względu na więzi łączące dzieci i rodziców są oni pierwszymi i najlepszymi modelami⁵²². Innym przykładem socjalizacji

⁵²⁰ Por. S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo Salezjańskie, Łódź 1981, s. 271–274; J. Wilk, R. Bieleń, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, dz. cyt., s. 439.

⁵²¹ Por. H. Spionek, *Wiek niemowlęcy*, w: *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, red. M. Żebrowska, PWN, Warszawa 1972, s. 219; S. Szuman, *Psychologia wieku dziecięcego*, Wydawnictwo „Nasza Księgarnia”, Warszawa 1947, s. 44; J. Wilk, R. Bieleń, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, dz. cyt., s. 438–439.

⁵²² Por. A. Błasiak, *Funkcje rodziny w zmieniającej się rzeczywistości*, dz. cyt., s. 82–83; F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, dz. cyt., s. 40–41.

w rodzinie jest uwewnętrznienie, czyli interioryzacja. Związana jest ona z osobistym zaangażowaniem osób w przyswojenie i zaakceptowanie norm⁵²³.

Rola rodziców widoczna jest również w sposobach przenikania wpływu środowiska. Tymi sposobami są sympatia i sugestia. Pierwsza z nich określana jest jako zdolność wzajemnego psychicznego dostrajania się. W oparciu o nią ludzie dążą do tego, aby chcieć myśleć i odczuwać podobnie do tych, z którymi sympatyzują. Następstwem sympatii jest wspomniane wcześniej naśladownictwo, czyli powtarzanie czynności oraz indywidualnych cech innych ludzi. Dzięki rodzicom, jako najbliższym opiekunom, dziecko uczy się nawyków, które mają wpływ na jego dalszy rozwój. Sugestią natomiast określa się umiejętność polegającą na przekonującym przekazywaniu drugiej osobie swoich opinii, pojęć, uczuć czy wyobrażeń. Na to, w jakim stopniu rodzicom uda się przekazać to wszystko swoim dzieciom, ma wpływ ich autorytet⁵²⁴.

W rodzinie jako środowisku wychowania mają miejsce procesy poznawcze: wyjaśnianie, dowodzenie czy rozumowanie, umożliwiające dziecku zrozumienie różnych sytuacji oraz stawiające przed nim wymagania⁵²⁵. Aby właściwie wywiązać się ze swojej roli w zaspokojeniu potrzeby poznawczej, rodzice muszą poświęcić dziecku wystarczająco dużo czasu, żeby uniknąć sytuacji, w której główny ciężar odpowiedzialności spadnie na szkołę i nauczycieli albo na treści dostępne w mediach. Z drugiej strony rodzice powinni stawiać dziecku takie cele, których osiągnięcie jest dla niego realne, ponieważ w przeciwnym razie niemożność spełnienia wymagań rodziców może przynieść negatywne konsekwencje, objawiające się nerwowością, zmęczeniem oraz ciągłym napięciem⁵²⁶.

Rodzice są osobami najbliższymi dziecku zarówno w sensie fizycznym, jak i psychicznym. Dlatego też dziecko identyfikuje się z nimi bardzo mocno. Stąd też tak ważna rola rodziców w życiu dziecka. Poprzez codzienne wspólne przebywanie rodzice zaspokajają potrzeby dziecka oraz kontrolują jego cele. Identyfikując się z rodzicami, dziecko przyjmuje cechy rodziców jako swoje własne i dlatego później, już w dorosłym

⁵²³ Por. K. Ostrowska, *Podstawowe funkcje rodziny*, w: *Wychowanie do życia w rodzinie. Książka dla nauczycieli, rodziców i wychowawców*, red. K. Ostrowska, M. Ryś, CMPPP MEN, Warszawa 1999, s. 139; A. Błasiak, *Funkcje rodziny w zmieniającej się rzeczywistości*, dz. cyt., s. 83.

⁵²⁴ Por. A. Błasiak, *Funkcje rodziny w zmieniającej się rzeczywistości*, dz. cyt., s. 84.

⁵²⁵ Por. H. Spionek, *Wiek niemowlęcy*, dz. cyt., s. 219; S. Szuman, *Psychologia wieku dziecięcego*, dz. cyt., s. 44; J. Wilk, R. Bieleń, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, dz. cyt., s. 438–439.

⁵²⁶ Por. M. Ryś, *Psychologia rodziny*, dz. cyt., s. 339.

życiu, nie umie oddzielić tego, co nabyło w dzieciństwie, od tego, czego nauczyło się i doświadczyło samodzielnie⁵²⁷.

Inną ważną rolę, jaką spełnia rodzina, jest kształtowanie potrzeby sensu życia człowieka. Choć pojawia się ona dopiero w okresie dorastania, to sposób, w jaki dziecko na nią odpowie, zależy głównie od doświadczeń rodzinnych. Obserwując wartości realizowane przez rodziców i widząc, że jest to godne uznania i poszanowania, dzieci mają większą szansę zaspokojenia sensu życia. Jeśli dziecko nie dostrzega u swoich rodziców wyższych celów, może dojść do wniosku, że życie jest pozbawione wyższych wartości⁵²⁸.

Rolą rodziców jest przekazanie dzieciom wiedzy na temat dobra i zła. W rodzinie dziecko rozwija się w perspektywie moralnej i religijnej, dzięki czemu może się otworzyć na wartości wyższe, również na Boga⁵²⁹. Rodzina jest zatem pierwszym środowiskiem rozwoju moralnego i religijnego. W środowisku tym dziecko, zachowując się zgodnie z zasadami panującymi w rodzinie, biorąc po uwagę system zakazów i nakazów oraz będąc posłusznym, kształtuje swój system regulujący zobowiązania wobec siebie, innych osób, przyrody oraz Boga⁵³⁰. Ale wychowanie moralne to nie tylko zakazy i nakazy przekazywane słownie przez rodziców, ale przede wszystkim ich postępowanie, które dzieci obserwują, a następnie powielają⁵³¹. Poprzez realizację funkcji religijnej rodzice uczą dziecko wartości, norm, wzorów zachowań religijnych oraz ról i określonego typu reakcji uznawanych w grupie religijnej. Dzięki temu możliwa jest integracja dziecka z globalną społecznością religijną i z Kościołem⁵³². Aby był to proces skuteczny, dziecko musi mieć wzór do naśladowania. To właśnie rodzice są tymi pierwszymi osobami, z którymi dziecko będzie się identyfikowało w kwestiach religijnych. Rolą rodziców jest również stworzenie dobrego klimatu emocjonalnego rodziny oraz umiejętne przekazanie wiedzy religijnej w sposób dostosowany do możliwości rozwojowych dziecka. Ponadto rodzice powinni

⁵²⁷ Por. B. Strojnowska, *Rola rodziny w uczuciowym i społecznym rozwoju dziecka*, w: *Spojrzenie na współczesną rodzinę w Polsce w kontekście badań soborowych*, red. A. Podsiad, A. Szafrńska, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1981, s. 180; M. Ryś, *Psychologia rodziny*, dz. cyt., s. 359.

⁵²⁸ Por. M. Ryś, *Psychologia rodziny*, dz. cyt., s. 339–340.

⁵²⁹ Por. W. Szewczyk, *Przygotowanie do małżeństwa*, Wydawnictwo „Michalineum”, Tarnów 1999, s. 173–176.

⁵³⁰ Por. A. Błasiak, *Funkcje rodziny w zmieniającej się rzeczywistości*, dz. cyt., s. 84.

⁵³¹ Por. T. Borutka, *Rola rodziny w procesie wychowania na przykładzie rodziny Jana Pawła II. W stulecie jego urodzin*, dz. cyt. s. 153–154.

⁵³² Por. F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, dz. cyt., s. 43.

zadbać o następujące czynniki wychowania religijnego: wystrój religijny mieszkania, sposób świętowania przez rodzinę świąt kościelnych oraz rodzinnych⁵³³.

Dziecko potrzebuje rodziców do pokierowania i rozwoju własnej aktywności podmiotowej. Do rodziców należy zapewnienie takich warunków, w których możliwe będą podmiotowe przejawy działania i aktywności dziecka. Obejmują one zabawę, zwłaszcza w pierwszych latach życia dziecka, a z czasem także naukę i pracę w miarę dorastania dziecka. Wraz z wiekiem zmienia się aktywność podmiotowa dziecka: rozszerza się przestrzeń jego własnej aktywności, a zawęża przestrzeń kierowania ze strony rodziców. Jeśli tak się dzieje, to oznacza, że dziecko ma zapewnione warunki do realizacji aktywności podmiotowej⁵³⁴.

Powyższe rozważania dotyczące rodziców jako osób znaczących koncentrowały się przede wszystkim na wskazaniu, w jaki sposób mają oni, głównie jako rodzina, znaczący wpływ na dziecko i dlaczego rodzina, bez wskazywania konkretnie: matka czy ojciec, jest niezastąpionym środowiskiem wychowania. Jednakże każde z rodziców osobno, jako matka i ojciec, ma nieco inny wkład w wychowanie. Wynika to z faktu, że jako mężczyzna i kobieta posiadają specyficzne cechy: ojcowskie i macierzyńskie.

Główną rolą ojca jest wspieranie i uzupełnianie emocjonalne matki. Ojciec wprowadza dziecko w rzeczywistość zewnętrzną, a udzielając odpowiedzi na pytania dziecka, rozbudza jego ciekawość i twórczość. Stwarza bezpieczne warunki do poznawania otaczającej rzeczywistości. Rolą ojca jest także pilnowanie dyscypliny oraz formułowanie praw i obowiązków. Ukazanie wzoru męskości jest kolejną rolą przypisaną ojcu w wychowaniu.

Główną i najważniejszą funkcją matki jest miłość macierzyńska, która umożliwia dziecku miłowanie. Ponadto relacje pomiędzy matką a dzieckiem stanowią prototyp późniejszych kontaktów społecznych. Matka pomaga dziecku w utworzeniu obrazu siebie, który jest obrazem pozytywnym, oraz obrazu otaczającej rzeczywistości, który może być pozytywny lub negatywny. To właśnie od matki będzie zależało postrzeganie świata przez dziecko. Poprzez przydzielanie dziecku praw i obowiązków jest ona dla niego pierwszym autorytetem. Przekazuje także pierwszy obraz kobiecości. Role przypisane rodzicom są różne, ale ich działania mają charakter komplementarny. Oznacza to, że role rodzicielskie współwystępują w czasie i wzajemnie się uzupełniają.

⁵³³ Por. J. Wilk, R. Bieleń, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, dz. cyt., s. 464-467; A. Błasiak, *Funkcje rodziny w zmieniającej się rzeczywistości*, dz. cyt., s. 96.

⁵³⁴ Por. J. Wilk, R. Bieleń, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, dz. cyt., s. 439.

Jest to ważne z punktu widzenia dziecka, ponieważ otrzymuje ono kompletne bodźce od dwóch ważnych dla niego osób⁵³⁵. Aby te role były wypełniane w należyty sposób, konieczne jest, aby były one akceptowane przez wszystkich członków rodziny, np. ojciec może wypełnić właściwie swoją rolę, jeśli akceptuje on zarówno rolę żony, jak i osobę dziecka⁵³⁶.

Jednak współcześnie zmiany społeczno-kulturowe, w tym migracje, wpływają na osłabienie roli ojca jako głowy rodziny. Dzisiejszy mężczyzna potrzebuje w dużym stopniu przystosować się do zmian, szukając adekwatnych rozwiązań. Dlatego musi przeformułować nie tylko swoją męskość, ale i ojcostwo. Wielu ze współczesnych mężczyzn ma problem z odnalezieniem się w nowej sytuacji, także w kwestii realizacji ojcostwa⁵³⁷. Sytuacja ojca staje się coraz trudniejsza, bowiem klasyczny model ojcostwa szybko zanika, a nowy jest ciągle na drodze do ukonstytuowania⁵³⁸. Dodatkowo wyjazdy w celach zarobkowych ojców zderzają ich z różnorodnymi ujęciami istoty ojcostwa funkcjonującymi w różnych kulturach i religiach, gdyż nie istnieje żaden powszechnie akceptowalny ideał ojcostwa, podobnie jak męskości⁵³⁹. Dlatego ojcostwo nie może być kwestią przypadku, ale świadomie podjętą misją, działaniem i postawą, a w ujęciu chrześcijańskim powołaniem, które mężczyzna winien podjąć i wypełnić⁵⁴⁰. Dobrze, że obecnie wzrasta świadomość, że to ojciec w dużym stopniu budzi i stymuluje rozwój poznawczy, społeczny, moralny oraz kulturalny swoich dzieci⁵⁴¹. Współcześnie psychologowie mocniej wskazują na znaczenie obecności ojca oraz wrażliwości dzieci na jego oddziaływanie⁵⁴².

Podjęcie pracy za granicą przez jednego z rodziców silnie zmienia funkcjonowanie rodziny oraz podział ról wśród poszczególnych członków. Obowiązki rodzica-migranta przejmuje ten drugi. Na to, jak sobie poradzi z wypełnieniem swojej funkcji, mają

⁵³⁵ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 110–112.

⁵³⁶ Por. J. Brągiel, S. Kawula, *Więzi społeczne w rodzinie*, dz. cyt., s. 127.

⁵³⁷ Por. E. Kamola, *Kilka refleksji o współczesnym tacierzyństwie*, w: *Profilaktyka społeczna. Wielowymiarowość współczesnej rodziny. Wybrane zagadnienia XX i XXI wieku*, red. E. Juśko, J. Burgerowa, B. Wolny, Wydawnictwo „Progres”, Tarnów – Łapczyca 2014, s. 118.

⁵³⁸ Por. A. Jankowska, *Ojcostwo końca wieku*, „Forum Oświatowe” 22 (2000) 1, s. 103–134; J. Kłys, *Jak rozumiem ojcostwo*, „Studia nad Rodziną” 3 (1999), s. 133–144.

⁵³⁹ Por. J. Pulikowski, *Czy w dzisiejszych czasach warto być ojcem?*, w: *Oblicza ojcostwa*, red. D. Kornas-Biela, dz. cyt., s. 96.

⁵⁴⁰ Por. G. Mendecka, *Zmiany rozwojowe w pełnieniu roli ojca*, „Kwartalnik Polskiej Psychologii Rozwojowej” 3 (1995), s. 26–41; J. Augustyn, *Ojcostwo. Aspekty psychologiczne i duchowe*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1999.

⁵⁴¹ Por. M. Poznańska, *Ojciec. Ojcostwo i jego rola w wychowaniu*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 3, dz. cyt., s. 805.

⁵⁴² Por. Cz. Walesa, *Rola ojca w psychicznym rozwoju dziecka. Studium psychologiczne*, w: *Oblicza ojcostwa*, red. D. Kornas-Biela, dz. cyt., s. 291–300.

wpływ różne czynniki i uwarunkowania, wśród nich więzi łączące poszczególne osoby. W rodzinach o silnych więziach nieobecność jednego z rodziców nie musi mieć tak negatywnego wpływu jak w tych o słabszych więziach lub w takich, w których więzi uległy osłabieniu w wyniku rozłączenia przestrzennego rodziny. Badania nad migracjami pokazują, że osobą najczęściej sprawującą opiekę w rodzinach transnarodowych jest matka (52,5%). W dalszej kolejności są to ojcowie (19,5%) i dziadkowie (16,3%)⁵⁴³. Cytowane wcześniej wypowiedzi nastolatków biorących udział w badaniach Anny Dąbrowskiej⁵⁴⁴ pokazują, że nie można jednoznacznie stwierdzić, że wyjazd matki, ojca lub obojga rodziców ma takie same konsekwencje w różnych rodzinach.

W opinii badanej nastolatki jej rodzina nie doświadczyła negatywnego wpływu długotrwałej nieobecności ojca. Odpowiedź dziewczyny nie wskazuje na rozluźnienie więzi czy oddalenie emocjonalne, ale pokazuje nadmierną troskę rodzica pozostającego w kraju, która przejawia się wyręczaniem dzieci w wypełnianiu obowiązków. Jest to dość powszechny błąd wychowawczy popełniany przez rodziców w różnych typach rodzin – rozłączonych i nierozłączonych przestrzennie. W rodzinach migracyjnych może on wynikać z chęci rekompensaty nieobecności jednego rodzica poprzez nadmierną opiekuńczość⁵⁴⁵.

Piętnastolatek wychowujący się w rodzinie rozłączonej w wyniku wyjazdu ojca za granicę negatywnie odczuł jego nieobecność. W jego opinii wyjazd ojca do USA zmienił relacje pomiędzy wszystkimi osobami w rodzinie. Zmieniła się także realizacja funkcji opiekuńczo- wychowawczej, ponieważ część obowiązków przejęła babcia. Funkcja ta przypisana jest rodzicom – dziadkowie mogą ich wspomagać, ale nie wyręczać w jej realizacji, gdyż utrudnia to lub uniemożliwia wytworzenie relacji przywiązania pomiędzy dzieckiem a rodzicem jako osobą znaczącą. Późniejsze

⁵⁴³ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 301.

⁵⁴⁴ W diagnozie wzięli udział uczniowie (dziewczęta i chłopcy) w przedziale wiekowym 13–19 lat – z 300 szkół: gimnazjalnych, licealnych i techników. Młodzież uczestnicząca w badaniach wyłoniona została w drodze losowania. Najpierw wylosowane zostały szkoły (dobór warstwowo-losowy, losowanie systematyczne, a w następnej kolejności klasy (losowanie systematyczne)). Do diagnozy wybrana została co piąta osoba z dziennika lekcyjnego, a punktem startowym była pierwsza osoba z tej listy. W badaniu wzięło udział 1414 osób, z czego większość pochodziła ze szkół ponagimnazjalnych (840). 574 to młodzież uczęszczająca do gimnazjum. Wśród badanej populacji ponad 56% wychowywała się w rodzinach rozłączonych przestrzennie z powodu zagranicznych migracji zarobkowych jednego lub obojga rodziców. Badanie przeprowadzone zostało na terenie województwa świętokrzyskiego w 14 powiatach w ramach projektu „EuroDzieci”. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 580–583.

⁵⁴⁵ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 301.

negatywne konsekwencje mogą objawiać się trudnościami w usamodzielnieniu się dziecka⁵⁴⁶. Dłuższa nieobecność ojca wpływa na całe życie rodzinne, proces wychowywania dzieci oraz socjalizację. Bez ojca i możliwości odniesienia do niego dziecko zostaje pozbawione wzoru postawy ludzkiej i ojcowskiej, co ma wpływ na synów i córki, chociaż niesie nieco odmienne konsekwencje⁵⁴⁷.

Podobnie jak w sytuacji wyjazdu ojca, nieobecność matki może bardzo różnie wpłynąć na funkcjonowanie dzieci oraz całej rodziny. Wypowiedzi nastolatków zaczerpnięte z przeprowadzonych badań pokazują, że brak matki łączy się z negatywnymi odczuciami i konsekwencjami. Chociaż w opinii jednego z uczestników badania Anny Dąbrowskiej ojciec starał się właściwie wypełniać funkcję opiekuńczo-wychowawczą, to jednak brak matki był odczuwalny i zauważalny. W opinii nastolatka prawdziwa rodzina jest wtedy, kiedy wszyscy są razem. Inny przykład pokazuje całkowity brak poradzenia sobie przez ojca w realizacji jego funkcji wychowawczej. Konsekwencją wyjazdu matki do pracy za granicę był całkowity rozpad rodziny w sensie emocjonalnym i strukturalnym. Nastolatek, który ma ustanowiony nadzór kuratora, traktuje decyzję rodziców o podjęciu pracy za granicą jako przyczynę późniejszych niepowodzeń, które spotkały jego rodzinę⁵⁴⁸.

Jak wygląda sytuacja w rodzinach, w których do pracy wyjechali oboje rodzice? W dużym stopniu zależy to od tego, pod czyją opieką pozostały dzieci na czas rozłąki: dziadków czy starszego rodzeństwa. W pierwszym przypadku dzięki dziadkom dzieci mają zapewnioną opiekę i poczucie bezpieczeństwa. Jednak nie należy zapominać, że ta funkcja przypisana jest rodzicom, a dziadkowie powinni ich jedynie wspierać w jej realizacji, a nie zastępować, ponieważ może to prowadzić do problemów natury emocjonalnej w późniejszym życiu. Ponadto jeśli dziadkowie nie zostali ustanowieni formalnymi opiekunami dzieci na czas nieobecności rodziców, mają ograniczone pole działania, zwłaszcza sytuacjach wymagających podjęcia decyzji w kwestii zdrowia czy edukacji dzieci. W opinii nastolatki uczestniczącej w cytowanych badaniach Anny Dąbrowskiej wyjazd za granicę do pracy obojga rodziców doprowadził do bardzo trudnej sytuacji wychowawczej w rodzinie. Brak kontaktu między rodzicami oraz rodziców z dziećmi spowodował przerzucenie roli opiekuna dzieci pozostawionych w

⁵⁴⁶ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 302.

⁵⁴⁷ Por. J. Pulikowski, *Czy w dzisiejszych czasach warto być ojcem?*, dz. cyt., s. 99 i n.

⁵⁴⁸ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 302.

kraju na najstarszą córkę, która, mimo starań, nie umiała się z niej wywiązać. Sytuacja ta pokazuje, że w wyniku rozłączenia rodziny nastąpił nie tylko rozpad rodziny, ale naruszone zostało dobro dzieci, które zagwarantowane jest w prawie polskim⁵⁴⁹.

Powyższe przykłady ilustrują różne konsekwencje wyjazdu jednego lub obojga rodziców do pracy za granicą. W jednych rodzinach zmiany, które następują w wyniku nieobecności rodziców, będą mniej, a w innych rodzinach bardziej dotkliwe, jeśli chodzi o realizację przez rodziców ich funkcji opiekuńczo-wychowawczej. W każdym przypadku jest to sytuacja trudna. Pozostający w kraju rodzic musi przejąć obowiązki tego nieobecnego. Rodzic przebywający za granicą musi dołożyć wszelkich starań, aby uczestniczyć w życiu rodziny i wspierać drugiego rodzica. Ponieważ oboje rodzice są osobami znaczącymi dla dziecka, muszą oboje realizować funkcję opiekuńczo-wychowawczą, znacznie utrudnioną w wyniku rozdzielenia przestrzennego rodziny.

Tym, co również pokazuje, dlaczego rodzice są osobami mającymi istotny wpływ na wychowanie dzieci, są przyjęte przez nich postawy rodzicielskie. Terminem tym określa się całościową formę ustosunkowania się rodziców do dzieci i do zagadnień wychowawczych, która kształtuje się podczas pełnienia funkcji rodzicielskich⁵⁵⁰.

Kształtowanie się postaw rodzicielskich uzależnione jest od wielu czynników, np. przyjęcia wzorów od otoczenia, doświadczenia życiowego, również traumatycznego, kultury narodowej, płci czy wpływu małych grup społecznych⁵⁵¹.

Jedną z typologii postaw rodzicielskich wyodrębnia cztery grupy postaw rodzicielskich. Są to:

1. akceptacja i miłość;
2. jawne odrzucenie;
3. nadmierne wymaganie;
4. nadmierna opieka.

Postawy należące do pierwszej charakteryzują się pozytywnym stosunkiem rodziców do dzieci, które stanowią centrum ich zainteresowań. Poprzez różne formy aktywności z dziećmi, np. zabawę, rodzice stwarzają dobre warunki do rozwoju osobowości dziecka.

⁵⁴⁹ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 303.

⁵⁵⁰ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 116.

⁵⁵¹ Por. T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, PZWS, Warszawa 1970, s. 49, 120–153; J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 116.

Postawy z pozostałych grup nacechowane są negatywnym stosunkiem rodziców do dzieci, chociaż będzie się on inaczej objawiał w zachowaniu rodziców. Przyjęcie postawy jawnego odrzucenia dziecka będzie skutkowało jego zaniedbanie i hamowaniem rozwoju emocjonalnego. Perfekcjonizm w postawie rodziców uwidoczni się w postaci ciągłego krytykowania oraz karania, czego konsekwencją będzie brak wiary w siebie oraz frustracja. Z kolei nadmierna opiekuńczość ze strony rodziców, objawiająca się np. zbytnim pobjawianiem, rozpieszczaniem lub ograniczeniem swobody uniemożliwi dziecku rozwijanie samodzielności oraz opóźni dojrzałość społeczną⁵⁵². Powyższa typologia kładzie głównie nacisk na negatywne postawy rodzicielskie. Jedyną pożądaną z wychowawczego punktu widzenia jest ta należąca do grupy pierwszej – akceptująca i szanująca dziecko.

Inna typologia postaw rodzicielskich określa prawidłowe postawy rodzicielskie, do których zalicza się akceptację, współdziałanie, dawanie rozumnej swobody oraz uznanie praw dziecka. Każda z tych postaw ma przypisaną postawę niewłaściwą, czyli odrzucenie, unikanie, nadmierne wymaganie oraz nadmierną ochronę⁵⁵³.

Model postaw rodzicielskich zaprezentowany przez Marię Braun-Gałkowską również uwzględnia pozytywne i negatywne postawy rodzicielskie, z tą różnicą, że kiedy postawy pozytywne ulegną wzrostowi, zamieniają się w negatywne na zasadzie nadmiaru. Postawy skrajne w prezentowanym modelu cechuje albo nadmiar, albo niedomiar. Przykładem nadmiaru są np. zbyt wygórowane wymagania, a niedomiaru – ich brak. Kolejnym przykładem może być albo nadmierna opiekuńczość, albo odrzucenie. Dlatego też ten model opiera się o zasadę tzw. złotego środka. Oznacza to, że rodzice nie powinni kierować się w swoim zachowaniu skrajnościami, ale wybrać postawy pośrednie. Pomiędzy nadmierną opiekuńczością a odrzuceniem będzie to właściwa bliskość. Zamiast stawiać dziecku wygórowane wymagania, z którymi ono sobie nie poradzi, lub nie stawiać ich wcale, w myśl zasady złotego środka rodzice powinni wymagać od dziecka tego, co jest dla niego osiągalne. Zapewnienie dziecku odpowiedniej pomocy oraz właściwej swobody będzie cechowało właściwe postawy rodzicielskie, pokazujące ich dojrzałą miłość⁵⁵⁴.

Model postaw rodzicielskich zaproponowanych przez Annę Roe skupia się na dwóch aspektach emocjonalnych: chłódzie i ciepłu. W wyniku stosowania pierwszego

⁵⁵² Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 116–117.

⁵⁵³ Por. M. Ziemska, *Rodzina a osobowość*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1979, s. 87–88.

⁵⁵⁴ Por. M. Braun-Gałkowska, *Poznanie systemu rodzinnego*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007, s. 28–29.

rodzice unikają dzieci, a z kolei ciepło wiąże się z akceptacją. W zależności od tego, którą postawę przyjmą rodzice, będzie się to skutkowało odrzuceniem lub zaniedbaniem albo postawą liberalną i kochającą. Uczuciowa koncentracja na dziecku może przyjąć dwie formy: wymagającą po stronie chłodu lub ochraniającą po stronie ciepła⁵⁵⁵.

W zależności od przyjętych postaw rodzicielskich proces wychowawczy w rodzinach będzie różnił się od siebie, a ich skutki mogą być pozytywne lub negatywne. Dziecko, które jest akceptowane przez rodziców, kształtuje zdolność wyrażania uczuć oraz nawiązywania trwałej więzi emocjonalnej. Wspólne działania rodziców z dziećmi skutkują ufnością dziecka, które nie obawia się zwrócić do nich o pomoc. Dziecko, które ma zapewnioną stosowną swobodę, uczy się nawiązywać kontakty z osobami spoza rodziny, np. z rówieśnikami. Dziecko, którego prawa są szanowane, będzie lojalne i solidarne z innymi członkami rodziny⁵⁵⁶.

Rodzice przejawiający postawy o charakterze negatywnym kierują się w swoim postępowaniu skrajnościami w odniesieniu do postaw miłości i akceptacji. Jedną z takich skrajności będzie nadmierna troskliwość, a drugą postawa krytykująca. W wyniku zastosowania pierwszej dziecko może mieć utrudnione osiągnięcie dojrzałości oraz może mu brakować pewności siebie, zwłaszcza w sytuacjach, kiedy rodziców nie ma w pobliżu⁵⁵⁷. Kiedy dziecko jest nieustannie krytykowane, traci wiarę we własne możliwości oraz czuje się niepewnie. Ciągłe odtrącanie dziecka lub surowe karanie może prowadzić do wyzwolenia u niego agresji, przy zahamowaniu uczuć wyższych⁵⁵⁸.

Omawiając skutki postaw rodzicielskich, warto wspomnieć o tym, że w pewnych warunkach to, co uważane jest za niewłaściwe, może przynieść pozytywne skutki. Emocjonalny chłód rodziców wobec dziecka może doprowadzić do tego, że dziecko stanie się bardziej odporne na trudności, bardziej samodzielne i niezależne emocjonalnie⁵⁵⁹.

Rodzice jako osoby znaczące w życiu dziecka muszą mieć świadomość tego, że przyjęta przez nich postawa ma wpływ na jego przyszłość. Postawy pozytywne znajdują odzwierciedlenie we właściwym rozwoju dziecka, a z kolei niewłaściwe wpłyną na niego negatywnie. Przyjęcie tej właściwej postawy może stanowić duże wyzwanie dla rodziców, na co mają wpływ różne czynniki. Jednym z nich może być brak właściwego

⁵⁵⁵ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 120–121.

⁵⁵⁶ Por. M. Ziemska, *Rodzina a osobowość*, dz. cyt., s. 161.

⁵⁵⁷ Por. A. Gurycka, *Błąd w wychowaniu*, WSiP, Warszawa 1990, s. 199.

⁵⁵⁸ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 124.

⁵⁵⁹ Por. M. Ziemska, *Postawy rodzicielskie*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1969, s. 110–111; J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 125–126.

wzoru od własnych rodziców lub dobrych kontaktów z nimi. Innym może być sytuacja związana z dzieckiem nieplanowanym lub urodzonym ze względu na jakiś cel. Ważną rolę w przyjmowaniu postaw rodzicielskich odgrywają także stosunki panujące między rodzicami. Niezbyt dobre mogą skutkować dystansem emocjonalnym wobec dziecka. Dlatego warunkiem dobrych relacji między rodzicami a dzieckiem są dobre relacje między rodzicami⁵⁶⁰.

Powyższe przykłady pokazują, na czym polega wyjątkowość roli rodziców. Wiąże się z nią olbrzymia odpowiedzialność za dziecko, która wyraża się m.in. w decyzjach podejmowanych przez rodziców. Każda z nich w mniejszym lub większym stopniu dotyczy dziecka, np. wybór przedszkola lub szkoły, zajęć pozalekcyjnych, opieki nad dzieckiem czy miejsca zamieszkania. Niektóre decyzje skutkują zmianami wywołanym przez tzw. stresor rodzinny. Określa się nim wydarzenie lub przemianę życiową, która ma wpływ na rodzinę i która powoduje zmianę w psychospołecznym systemie rodziny⁵⁶¹. W kontekście rodzin rozłączonych geograficznie takim stresorem rodzinnym może być rozłąka z rodzicem migrantem, ponieważ prowadzi ona do zmian w funkcjonowaniu całej rodziny oraz poszczególnych jej członków. Dlatego też zagraniczna migracja zarobkowa jest sytuacją trudną dla rodziny⁵⁶². Można ją zdefiniować jako układ działań, warunków działania i możliwości działającego podmiotu, w którym naruszona została równowaga pomiędzy tymi elementami, co prowadzi do przeciążenia systemu regulacji i do emocji ujemnych⁵⁶³. Wśród sytuacji trudnych można wyróżnić następujące:

1. trudne sytuacje życiowe, w których zagrożeniu ulegają wartości ważne dla człowieka, np. życie i zdrowie lub wyznawane ideały;
2. trudne sytuacje zadaniowe, którym sprostanie jest nie jest łatwe z powodu niewystarczających możliwości jednostki lub też warunki wykonywanych działań są trudne lub niesprzyjające;
3. trudne sytuacje społecznych interakcji, w których działania czy wartości podejmowane przez jednostki są zagrożone z powodu innych ludzi⁵⁶⁴.

⁵⁶⁰ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 126–127.

⁵⁶¹ Por. M. Radochoński, *Choroba a rodzina*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Rzeszów 1987, s. 59.

⁵⁶² Por. B. Sordyl-Lipnicka, *Dziecko i rodzina w obliczu emigracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 37.

⁵⁶³ Por. M. Tyszkowa, *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*, PWN, Warszawa 1986, s. 14.

⁵⁶⁴ Por. M. Tyszkowa, *Funkcjonowanie dzieci w sytuacjach trudnych*, „Oświata i Wychowanie” (1979) nr 6, s. 211.

Podjęcie decyzji o wyjeździe do pracy za granicę jednego z rodziców może wywołać niepewność, co wynika ze zmian w strukturze i systemie rodziny, zwłaszcza w zakresie ról i obowiązków przypadających poszczególnym członkom rodziny⁵⁶⁵. Konsekwencje migracji w życiu rodziny można przeanalizować w odniesieniu do rodziców jako osób znaczących dla dziecka. Należy zaznaczyć, że nie w każdej rodzinie konsekwencje rozłąki między członkami rodziny będą odczuwane z taką samą intensywnością. Wynika to z różnych uwarunkowań mających miejsce w rodzinie zarówno przed, jak i w trakcie trwania migracji zarobkowej.

Rozłąka rodzinna i związana z nią nieobecność dorosłego w życiu rodziny i dzieci może prowadzić do sytuacji, w której rodzic przebywający za granicą nie zna bieżących problemów i potrzeb członków rodziny pozostających w kraju. Powodem może być sporadyczny kontakt lub jego brak, brak zainteresowania tym, co dzieje się u rodziny, czy brak czasu lub kłopoty rodzica przebywającego za granicą. Powrót rodzica z zagranicy związany jest z ponowną koniecznością wejścia w swoją rolę, co nie zawsze jest zadaniem łatwym i może prowadzić do stresujących sytuacji zarówno pomiędzy małżonkami, jak też w relacjach pomiędzy rodzicem a dzieckiem/dziećmi. Kolejnym problemem jest poczucie osamotnienia zarówno dorosłego, jak i dzieci oraz tęsknota za nieobecnym członkiem rodziny. Badacze problematyki zwracają także uwagę na zmiany, które zachodzą w jakości interakcji wewnątrzrodzinnych. Migracje rodziców, zwłaszcza naprzemienne – raz ojca, raz matki – dezorganizują życie rodziny, w tym zaburzają warunki rozwoju dziecka⁵⁶⁶.

Problemem, który niekorzystnie wpływa na role rodziców w wychowaniu, jest nieregularne przyjeżdżanie i wyjeżdżanie rodzica lub rodziców. Spokój systemu rodzinnego, który udaje się osiągnąć w czasie między przyjazdami, jest burzony, a następstwem tej zmiany jest zdenerwowanie, frustracja i utrata poczucia bezpieczeństwa. Dziecko może mieć również problem z rozróżnieniem ról pełnionych przez poszczególnych rodziców z racji tego, że ulegają one ciągłym zmianom. Raz dziecko przebywa pod opieką matki, która przejmuje obowiązki nieobecnego ojca,

⁵⁶⁵ Por. B. Sordyl-Lipnicka, *Dziecko i rodzina w obliczu emigracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 38.

⁵⁶⁶ Por. W. Danilewicz, *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*, dz. cyt., s. 143–144; A. Kwak, *Rodzina jako środowisko wychowawcze*, w: *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, red. T. Pilch, I. Leparczyk, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 1995, s. 138; B. Matyjas, *Oblicza dzieciństwa we współczesnych rodzinach polskich*, w: *Dziecko w świecie współczesnym*, red. B. Muchacka, K. Kraszewski, Wydawnictwo „Impuls”, Kraków 2008, s. 33; B. Balcerzak-Paradowska, *Wpływ okresowej migracji małżonków na warunki życia rodzin*, „Problemy Rodziny” (1998) nr 5, s. 12–13.

potem następuje zamiana, ponieważ wyjeżdża matka. W przypadku wyjazdu obojga rodziców dziecko trafia pod opiekę innych osób, najczęściej dziadków⁵⁶⁷.

Migracje zarobkowe obojga rodziców powodują, że obowiązki i role, które są im przypisane z racji bycia pierwszymi, naturalnymi i najważniejszymi wychowawcami dziecka, przechodzą na innych członków rodziny, co prowadzi do tego, że wychowanie w takich rodzinach nie przebiega prawidłowo. Rodzice nie mogą zrealizować swoich obowiązków, co ma negatywny wpływ na dziecko, ponieważ w wyniku zaburzenia funkcji rodziny znacznie utrudnione lub niemożliwe jest zaspokajanie potrzeb poszczególnych jej członków⁵⁶⁸. Dodatkowo by zminimalizować negatywne konsekwencje rozłąki rodzice zmieniają sposób postępowania wobec dzieci, np. stają się bardziej pobłażliwi i mniej od nich wymagają. W efekcie u dziecka formuje się błędny obraz realizowanych ról rodzinnych⁵⁶⁹.

Powyższe rozważania pokazują, że rodzice są osobami ważnymi dla dziecka z wielu powodów. To dzięki nim dziecko przychodzi na świat, a oni jako pierwsi i najważniejsi wychowawcy dziecka muszą go w ten świat wprowadzić. Od momentu pojawienia się dziecka na świecie są zobowiązani do stworzenia mu bezpiecznych warunków do właściwego rozwoju: fizycznego, psychicznego, społeczno-moralnego, kulturowego czy religijnego. Dzięki przyjęciu właściwych postaw rodzicielskich umożliwiają dziecku stawanie się członkiem innych niż rodzina społeczności: np. szkoły, środowiska rówieśniczego, Kościoła. Poprzez stawianie dziecku wymagań odpowiednich do wieku i rozliczanie go z ich realizacji pozwalają dziecku na stawanie się samodzielną i odpowiedzialną istotą. Jako pierwsi wychowawcy stanowią wzór do naśladowania dla swojego dziecka, które z czasem będzie traktowało przyjęte od nich wzorce postępowania jako własne. Mądra miłość rodzicielska oraz więzi łączące dzieci i rodziców sprawiają, że możliwe jest stworzenie właściwych warunków wychowawczych w rodzinie, która jest pierwszym i niezastąpionym środowiskiem wychowania, ponieważ tworzą ją osoby znaczące dla dziecka – rodzice, jako pierwsi i najważniejsi wychowawcy. Tę samą funkcję mają do spełnienia rodzice w rodzinach z i bez doświadczenia migracyjnego. Pewne trudności w wykonywaniu swoich ról

⁵⁶⁷ Por. J. Serkowska-Mąka, *Migracja zarobkowa i jej skutki – „eurosieroty”*, „Studia Społeczne” (2012) nr 1 (6), s. 122.

⁵⁶⁸ Por. A. Przychodzka-Dziekońska, *Wychowanie a przestrzeń funkcjonowania współczesnych emigrantów i ich rodzin z uwzględnieniem rysu historycznego wpisanego w przestrzeń polskości*, „Studia Społeczne” (2014) nr 1, s. 66.

⁵⁶⁹ Por. B. Sordyl-Lipnicka, *Dziecko i rodzina w obliczu emigracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 163–164.

rodzicielskich mogą mieć rodzice z obu typów rodzin. Wynika to z różnych uwarunkowań rodzinnych, np. siły więzi czy relacji łączących poszczególne osoby w rodzinie. Sam fakt, że oboje rodzice pozostają w kraju, nie oznacza, że właściwie wywiązują się z wypełniania swoich obowiązków wobec dzieci. Również fakt, że jedno z rodziców podjęło pracę za granicą, nie oznacza, że dorośli przestają właściwie realizować swoje role rodzicielskie. W obu sytuacjach rodzice są osobami znaczącymi dla dzieci i to ich zadaniem jest podjęcie takich działań, które będą najwłaściwsze w ich sytuacji i dla ich rodziny. W każdej rodzinie – rozłączonej i nierozłączonej przestrzennie – rodzice muszą wypracować takie sposoby postępowania, które pozwolą im skutecznie realizować role związane z byciem rodzicem – osobą znaczącą w życiu dziecka. Samo istnienie czy bycie rodziną nie wystarczy – musi być czas, który spędzany jest wspólnie przez rodziców z dziećmi. Ten czas powinien być wypełniony rozmową – dostosowaną do wieku i możliwości dziecka, aby wiedziało ono, że to właśnie do rodziców może zwrócić się zarówno w dobrych, jak i trudnych momentach swojego życia. Pozwoli to na zbudowanie trwałych i silnych więzi w rodzinie. Jeśli w którymś momencie rodzina doświadczy rozłączenia z powodu zagranicznych migracji zarobkowych, ten czas przeznaczony na rozmowę także musi się znaleźć. Jest to zawsze obowiązek rodziców, aby pokazać dzieciom, że również daleko od siebie działają oni wspólnie, realizując przypisane im role pierwszych i najważniejszych wychowawców, dzięki czemu rodzina ma szansę przetrwać mimo rozdzielenia przestrzennego.

3.3. Przemiany relacji wychowawczych

Pod wpływem przemian dokonujących się w społeczeństwie zmianom ulega rodzina, która jest jego częścią. Zmiany w społeczeństwie dotyczą każdej sfery życia: gospodarczej, politycznej, religijnej czy kulturowej. Podobnie jest w rodzinie – zmiany dotyczą różnych aspektów, np. jej wielkości i struktury, środowiska rodzinnego czy relacji pomiędzy członkami. Zmianie ulegają również role i pozycje poszczególnych osób w rodzinie, co odnosi się zarówno do rodziców, jak i dziecka. Na czym zatem polegają przemiany relacji wychowawczych?

Warto pamiętać, że relacje rodzicielskie są w dużym stopniu oparte o relacje małżeńskie, a rozczarowanie małżeństwem wynikające np. z nieobecności małżonka i braku wsparcia może prowadzić do kryzysu w małżeństwie. Dopiero kiedy małżonkowie starają się wspólnie rozwiązywać trudności i problemy, umacnia się ich relacja⁵⁷⁰. Dlatego wychowanie w rodzinie musi być oparte na wychowaniu do miłości, którą dziecko rozpoznaje przede wszystkim przez obserwację relacji między matką i ojcem. W rodzinie transgranicznej dzieci mają znacznie mniej możliwości obserwacji relacji rodzicielskiej. Ważnym zagrożeniem relacji małżeńskiej jest nie tylko nieobecność, ale też niewierność małżeńska. Mężczyźni często przenoszą swoje zaangażowanie emocjonalne z relacji rodzinnych na rzecz pracy zawodowej, zaś kobiety częściej zmniejszają zaangażowanie w relację małżeńską poprzez zbyt mocą koncentrację na dziecku⁵⁷¹.

Relacyjny charakter mają już same określenia „matka” i „ojciec”, ponieważ ich istnienie wynika z odniesienia do innej osoby, do dziecka. Bycie rodzicem oznacza przyjęcie dziecka za własne, w sensie biologicznym i/lub społecznym⁵⁷². Stanie się rodzicem jest procesem złożonym, który ma wpływ zarówno na rodziców, jak i dzieci. Pojawienie się na świecie dziecka daje początek funkcjonowaniu na poziomie rodziny. Bycie rodzicem można określić za pomocą następujących cech: nieodwracalność i permanentność. Pierwsza z nich oznacza, że rodzicem jest się całe życie, bez względu na to, jak tę funkcję będzie dana osoba wykonywać. Druga cecha odnosi się do nieograniczonej czasowo opieki i odpowiedzialności rodzica za dziecko, które

⁵⁷⁰ Por. E. Sujak, *Poradnictwo małżeńskie i rodzinne*, Wydawnictwo św. Jacka, Katowice 1988, s. 96–97.

⁵⁷¹ Por. E. Sujak, *Poradnictwo małżeńskie i rodzinne*, dz. cyt., s. 115–118.

⁵⁷² Por. L. Bakiera, *Zaangażowane rodzicielstwo a autokreacyjny aspekt rozwoju dorosłych*, Wydawnictwo „Difin”, Warszawa 2013, s. 56.

potrzebuje nie tylko fizycznej obecności rodziców, ale przede wszystkim ich aktywnego uczestnictwa w wychowaniu. Jest to proces, w którym rodzice muszą właściwie reagować na zaistniałe sytuacje i zaspokajać potrzeby dziecka⁵⁷³. Aby proces rozwoju i wychowania w rodzinie przebiegał prawidłowo, niezbędne są trwałe więzi wewnątrzrodzinne, dzięki którym możliwe jest tworzenie wspólnoty miłości i życia. Więzy pomiędzy rodzicami i dziećmi zaczynają się tworzyć wraz z przyjściem dziecka na świat, przez co uzyskuje ono prawo do przynależności i swoje miejsce w rodzinie⁵⁷⁴.

W zależności od zachowania rodziców więzi można podzielić na cztery rodzaje: więź pewną, niepewno-ambiwalentną, niepewno-unikającą i zdeorganizowaną⁵⁷⁵.

Tylko pierwsza z powyższych więzi jest właściwa z wychowawczego punktu widzenia. To, co ją charakteryzuje, to duża wrażliwość i czułość w opiece nad dzieckiem. Rodzice z oddaniem poświęcają się dziecku, stwarzając właściwe warunki do wychowania oparte na dyspozycyjności i wsparciu w różnych sytuacjach. W drugiej z podanych więzi oprócz aspektów pozytywnych występują również te mające negatywny wpływ na dziecko. Wiąż niepewno-ambiwalentna charakteryzuje się z jednej strony miłością i oddaniem w stosunku do dziecka, a z drugiej chłodem i nieobecnością. Niekonsekwentne reakcje rodziców i niemożliwe do przewidzenia dla dzieci prowadzą do ich niepewności i sprzecznych zachowań. Dwa ostatnie typy więzi mają charakter zdecydowanie negatywny. Kiedy rodzice nie zaspokajają potrzeb swoich dzieci, odrzucają je i traktują jako nieważne, to taka więź nazywana jest niepewno-unikającą. Wiąż zdeorganizowana pojawia się, gdy dziecko, doświadczając sytuacji trudnych, nie ma do kogo zwrócić się o pomoc, ponieważ brak jest właściwej strategii postępowania⁵⁷⁶.

Opisane powyżej typy więzi dotyczą wszystkich typów rodzin: tych z doświadczeniem migracyjnym i tych nierozłączonych przestrzennie. Po raz kolejny widać, dlaczego rodzice są osobami znaczącymi dla dziecka – to od nich zależy typ więzi powstających między nimi a dzieckiem, a od tego zależy jego rozwój. W wyniku nieobecności jednego z rodziców to na drugim głównie spoczywa obowiązek

⁵⁷³ Por. A. Kwak, *Społeczny i indywidualny wymiar rodzicielstwa*, w: *Rodzicielstwo między domem, prawem, służbami społecznymi*, red. A. Kwak, Wydawnictwo APS, Warszawa 2008, s. 22–23; A. Błasiak, *Dziecko, rodzina, wychowanie. Wybrane konteksty*, red. J. Karbowniczek, A. Błasiak, E. Dybowska, Akademia Ignatianum w Krakowie, Wydawnictwo WAM, Kraków 2015, s. 52.

⁵⁷⁴ Por. A. Błasiak, *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, dz. cyt., s. 134.

⁵⁷⁵ Por. A. Zasańska, *Więzy rodzinne a pozycja dziecka w rodzinie*, w: *Rodzina we współczesności*, red. A. Ładyżyński, Oficyna Wydawnicza „Atut”, Wrocław 2009, s. 109–110.

⁵⁷⁶ Por. A. Błasiak, *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, dz. cyt., s. 134.

codziennego wspierania dziecka, otaczania go miłością i stwarzania jak najlepszych warunków do wychowania. Nie należy jednak zapominać o roli rodzica pracującego za granicą, bo często to dzięki niemu możliwa jest realizacja funkcji ekonomicznej rodziny. Nieobecność rodzica w domu nie musi oznaczać braku jego zaangażowania w wychowanie, jedynie inny jest sposób jego realizowania. Jednak wychowanie z dala od dziecka jest w dużym stopniu utrudnione, dlatego rodzice z rodzin rozłączonych przestrzennie muszą wykonać dodatkową pracę w stosunku do rodzin nierozłączonych przestrzennie, tak aby ich wysiłki wychowawcze przyniosły zamierzony efekt.

Można uznać, że na realizację wychowania dziecka wpływa wiele czynników, jednakże do najważniejszych należą: relacje interpersonalne między samymi rodzicami i ich odniesienie do dziecka. Pozycja dziecka w rodzinie oraz jego rola są związane z odniesieniem do samego dziecka oraz do praw i obowiązków, które ma dziecko w rodzinie, i jest charakterystyczna i niepowtarzalna dla każdej rodziny⁵⁷⁷. Szczególna sytuacja związana z podziałem obowiązków wśród dzieci może mieć miejsce w rodzinach transgranicznych, bowiem niektóre obowiązki nieobecnego rodzica muszą przejąć dzieci, np. opiekę nad młodszym rodzeństwem. Ważne jest, aby przydział obowiązków był odpowiedni do wieku i możliwości dzieci, żeby ciągle miały one szansę być dziećmi, a nie stawały się „małymi dorosłymi” zbyt wcześnie. Ponadto dzieci nie mogą wyręczać rodziców w wypełnianiu ich funkcji rodzicielskich – mogą wspomagać dorosłych, a nie ich zastępować.

W procesie wychowania relacje między rodzicami a dziećmi wraz z ich rozwojem ulegają zmianie, która nie oznacza słabnięcia ani zerwania w sposób nieodwracalny, ale zmienia się stopień zależności. Dzięki procesowi wychowania dziecko stopniowo oddala się od rodziców, aby móc się usamodzielić. To konieczne, aby mogło ono zdobyć własną tożsamość i stać się samodzielną osobą. Tym, co nie ulega zmianie, jest fakt, że dziecko zawsze pozostaje dzieckiem dla swoich rodziców⁵⁷⁸.

Kolejnym typem więzi występującym w rodzinie są więzi pomiędzy rodzeństwem. Więzy te są z jednej strony podobne do tych, jakie mają miejsce pomiędzy dorosłymi, ale z drugiej strony rządzą się swoimi prawami i są charakterystyczne tylko dla

⁵⁷⁷ Por. A. Zasańska, *Więzy rodzinne a pozycja dziecka w rodzinie*, dz. cyt., s. 110; A. Błasiak, *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, dz. cyt., s. 135.

⁵⁷⁸ Por. J. Jagieła, *Relacje w rodzinie a szkoła. Krótki przewodnik psychologiczny*, Wydawnictwo „Rubikon”, Kraków 2007, s. 25; A. Błasiak, *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, dz. cyt., s. 135.

rodzeństwa – nie występują w innych grupach⁵⁷⁹. O tym, jaka jest jakość więzi łączących rodzeństwo, decydują różne czynniki, np. wiek rodzeństwa, płeć czy też stosunki między dorosłymi⁵⁸⁰. Ważna jest także pozycja w rodzeństwie, tzn. jako które z kolei dziecko przyszło na świat w rodzinie⁵⁸¹.

Więzi pomiędzy rodzeństwem wyraźnie uległy zmianie w rodzinie polskiej. Polega ona m.in. na tym, że w przeszłości relacje pomiędzy rodzeństwem były bardziej złożone oraz bogatsze w wymiarze emocjonalnym, psychologicznym, społecznym i statystycznym. Jednym z powodów tej zmiany jest mniejsza liczba potomstwa w rodzinach. Z drugiej strony więzi między rodzeństwem nabierają szczególnego znaczenia, kiedy brakuje obecności rodziców w domu. Wówczas dzieci, wspólnie spędzając czas na nauce lub zabawie, zbliżają się do siebie, a więzi ulegają wzmocnieniu⁵⁸². Podobna sytuacja może mieć miejsce w przypadku, gdy jedno lub oboje rodzice podejmują pracę za granicą. Badania przeprowadzone w 14 powiatach województwa świętokrzyskiego wśród uczniów szkół podstawowych, gimnazjów, liceów i techników w wieku 18–19 lat pokazują, że następuje zmiana w sposobie spędzania czasu wolnego w sytuacji rozłączenia przestrzennego rodziny⁵⁸³. Przed podjęciem przez rodzica/rodziców pracy za granicą najwięcej czasu dziecko spędzało z mamą (46,95%), tatą (28,5%) oraz rodzeństwem (15,4%). Po wyjeździe rodzica/rodziców zwiększyła się liczba odpowiedzi wskazujących na spędzanie czasu z rodzeństwem (24,8%). W przypadku rodzin, które nie doświadczyły rozłąki z powodu podjęcia przez dorosłych pracy za granicą, czas wolny spędzany był częściej z obojgiem rodziców, rodzeństwem lub z mamą (odpowiedzi udzielone zostały przez uczniów szkół podstawowych)⁵⁸⁴. Zmiany zachodzące w tym obszarze funkcjonowania rodziny migracyjnej mogą być wynikiem tego, że w sytuacji nieobecności jednego lub obojga rodziców starsze rodzeństwo opiekuje się młodszym, w wyniku czego relacje między nimi ulegają wzmocnieniu. Inaczej prezentują się odpowiedzi młodzieży gimnazjalnej i ponadgimnazjalnej. Przed rozłączeniem przestrzennym rodziny wolny czas spędzali oni

⁵⁷⁹ Por. J. Śledzianowski, *Rodzina międzypokoleniowa w Polsce na progu XXI wieku*, KARAD, Kielce 2008, s. 49.

⁵⁸⁰ Por. M. Ziemska, *Rodzina i dziecko*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1979, s. 140.

⁵⁸¹ Por. J. Jagieła, *Relacje w rodzinie a szkoła. Krótki przewodnik psychologiczny*, dz. cyt., s. 122.

⁵⁸² Por. J. Śledzianowski, *Rodzina międzypokoleniowa w Polsce na progu XXI wieku*, dz. cyt., s. 48–49, 52.

⁵⁸³ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina transnarodowa w percepcji dzieci i dorastających – analiza porównawcza. Prezentacja wyników badań*, „Studia Edukacyjne” (2016) nr 39, s. 252.

⁵⁸⁴ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina transnarodowa w percepcji dzieci i dorastających – analiza porównawcza. Prezentacja wyników badań*, dz. cyt., s. 262.

głównie z mamą lub rówieśnikami poza domem. Po wyjeździe dorosłego za granicę spędzanie wolnego czasu odbywało się głównie wśród rówieśników, z mamą, a w mniejszym stopniu z rodzeństwem⁵⁸⁵.

Im większa rodzina, tym więcej możliwości relacji, co ma pozytywny wpływ na nawiązywanie relacji społecznych, kształtowanie empatii oraz umiejętności współpracy. Warunkiem jest jednak właściwe traktowanie dzieci przez rodziców oraz brak dezintegrujących konfliktów pomiędzy rodzeństwem. Ważną rolę, jaką rodzice mają do wykonania w tym zakresie, to akceptacja i docenianie każdego dziecka bez faworyzowania żadnego z nich, aby uniknąć niezdrowej rywalizacji, zazdrości i poczucia niższości⁵⁸⁶.

Kolejnym typem relacji wewnątrzrodzinnych, które mają znaczenie wychowawcze, są relacje istniejące pomiędzy wnukami i dziadkami. Wraz ze zmianami sytuacji i życia rodziny one również uległy przemianom. Jedną z nich jest dłuższa niż w przeszłości aktywność zawodowa dziadków, co przekłada się na mniejszą ilość czasu spędzanego wspólnie, również tego związanego z wychowaniem. Innym powodem może być świadoma decyzja rodziców o odizolowaniu dzieci od dziadków⁵⁸⁷. Jest to zmiana o charakterze negatywnym, ponieważ relacje pomiędzy dziadkami i wnukami są niezbędne dla rodziny, a ich wpływ na życie rodzinne nie może być niczym innym zastąpiony. Postawy dziadków wobec wnuków zwykle utożsamiane są ze spokojem, ciepłem, wyrozumiałością i cierpliwością, dzięki czemu możliwe jest tworzenie dobrej atmosfery i poczucia bezpieczeństwa u dziecka. Tak jak dzieci potrzebują dziadków, tak też dziadkowie potrzebują wnuków. Ponadto właściwe relacje między pokoleniami są szczególnie ważne w przypadku pojawiających się trudności, ponieważ wtedy łatwiej jest przetrwać trudny czas, mając wsparcie w najbliższych. Więzy z dziadkami odgrywają ważną rolę w rozwoju tożsamości indywidualnej dzieci. Możliwe jest to dzięki temu, że więzi pomiędzy najstarszym a najmłodszym pokoleniem kształtują się na bazie tolerancji, lojalności i zrozumieniu istoty człowieczeństwa. Wspólne przebywanie umożliwia dzieciom obserwację rzeczywistości: dostrzeganie potrzeb innych czy też uczenie się okazywania szacunku. Dziadkowie to także źródło wiedzy,

⁵⁸⁵ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina transnarodowa w percepcji dzieci i dorastających – analiza porównawcza. Prezentacja wyników badań*, dz. cyt., s. 262–263.

⁵⁸⁶ Por. A. Błasiak, *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, dz. cyt., s. 136–137.

⁵⁸⁷ Por. J. Śledzianowski, *Rodzina międzypokoleniowa w Polsce na progu XXI wieku*, dz. cyt., s. 57; A. Błasiak, *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, dz. cyt., s. 137.

zwłaszcza dotyczącej kultury, religii i wartości moralnych. Więzy z dziadkami mają inny charakter niż te łączące dzieci z rodzicami. Podobieństwem jest to, że zarówno ze strony rodziców, jak i dziadków dzieci doświadczają miłości starszych i bardziej doświadczonych osób, ale miłość dziadków nie ma tej odpowiedzialności, którą obarczeni są rodzice. Różne konflikty mające miejsce w rodzinie mogą negatywnie wpłynąć na kształtowanie się więzi i stosunków pomiędzy wnukami a dziadkami⁵⁸⁸. Dlatego też ważna jest tutaj rola rodziców, aby umożliwić obu stronom nawiązanie dobrych relacji, które przyniosą pozytywne efekty najmłodszemu pokoleniu, ale też dadzą satysfakcję przedstawicielom tego najstarszego. Brak częstego i regularnego kontaktu wnuków z dziadkami skutkuje tym, że dzieci nie będą umiały zrozumieć osób starszych, a starość będzie wypierana z życia społecznego i kulturowego. Dodatkowo brak kontaktu dzieci z przeszłością spowoduje zanik jej znaczenia dla nich, co w konsekwencji może prowadzić do braku ciągłości i zachwiania tożsamości⁵⁸⁹.

W zależności od rodzaju kontaktów, które dziadkowie utrzymują z wnukami, można wyróżnić trzy typy dziadków. Pierwszy z nich to dziadkowie, którzy utrzymują rzadkie kontakty z wnukami, a ich stosunek do dzieci można określić jako chłodny i zdystansowany. Takich dziadków określa się jako dalekich krewnych. Kolejny typ to dziadkowie, którzy bardzo mocno angażują się w opiekę nad wnukami, często zastępując rodziców, a określani są jako opiekunowie. Z kolei dziadkowie-towarzysze nawiązują bliskie i ciepłe relacje z wnukami, których problemy są im bliskie, ale jednocześnie nie wyręczają rodziców w sprawowaniu głównej opieki nad dziećmi⁵⁹⁰.

Stosunki łączące dziadków z wnukami można opisać według sposobu kształtowania więzi pomiędzy obiema grupami. Sposoby te mają podobny charakter do omówionych powyżej typów dziadków. Więzy między dziadkami a wnukami oparte na rzadkich kontaktach i dystansie w odniesieniu do wychowania wnuków określa się mianem związku zdystansowanego. Kolejny rodzaj więzi to związek towarzyski. Charakteryzuje się on ciepłymi i emocjonalnymi stosunkami z wnukami oraz codziennymi kontaktami wynikającymi z obowiązków wobec wnuków. Związek, w

⁵⁸⁸ Por. A. Błasiak, *Niezastąpieni dziadkowie*, „Posłaniec” (2009) nr 1, s. 24–25.

⁵⁸⁹ Por. H. Guzy-Steinke, *Transmisja kulturowa w rodzinie*, w: *Pedagogika społeczna w służbie rodzinie*, t. 1, Świętokrzyskie Centrum Profilaktyki i Edukacji, Kielce 2005, s. 288–294; B. Krzesińska-Żak, *Pedagogika rodziny. Przewodnik do ćwiczeń*, Wydawnictwo Uniwersyteckie „Trans Humana”, Białystok 2007, s. 31.

⁵⁹⁰ Por. J. Śledzianowski, *Rodzina międzypokoleniowa w Polsce na progu XXI wieku*, dz. cyt., s. 60; A. Błasiak, *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, dz. cyt., s. 138.

którym dziadkowie wspierają rodziców w wychowaniu dzieci, nosi nazwę związku zaangażowanego⁵⁹¹.

Na to, jaki typ dziadków występuje w danej rodzinie oraz jaki rodzaj więzi wytworzy się pomiędzy przedstawicielami najmłodszego i najstarszego pokolenia, mają wpływ różne czynniki, np. relacje pomiędzy dorosłymi, czyli dziadkami a ich dziećmi, odległość zamieszkania pomiędzy poszczególnymi rodzinami, konflikty itp. Jednym z takich z czynników jest praca zawodowa dziadków, którzy obecnie dłużej niż w przeszłości pozostają aktywni zawodowo⁵⁹².

Zaangażowanie dziadków w różnego rodzaju aktywności zwykle ogranicza ilość czasu spędzanego z wnukami. Jest to zmiana, która ma miejsce w różnych typach rodzin. To, z jaką intensywnością się ona dokonuje, zależy od aktualnej sytuacji danej rodziny. Jeśli warunki finansowe pozwalają na to, aby jedno z dziadków mogło przejść na emeryturę i zaopiekować się wnukami, ilość czasu wspólnie przez nich spędzana będzie inna niż w rodzinach, w których seniorzy są albo zmuszeni do kontynuowania pracy po osiągnięciu wieku emerytalnego, albo chcą go spędzić w sposób zgodny z ich oczekiwaniami. Z drugiej strony nawet w sytuacji, kiedy dziadkowie chcą realizować własne pasje lub są zmuszeni do dalszej pracy, wymiana doświadczeń między pokoleniami może zaowocować zacieśnieniem więzi pomiędzy przedstawicielami najmłodszego i najstarszego pokolenia w rodzinie. Przykładem może być sytuacja, w

⁵⁹¹ Por. J. Śledzianowski, *Rodzina międzypokoleniowa w Polsce na progu XXI wieku*, dz. cyt., s. 60–61; A. Błasiak, *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, dz. cyt., s. 138.

⁵⁹² Por. Od roku 2000 średnia oczekiwana liczba lat pracy w UE wydłużyła się o ok. 3 lata i 7 miesięcy. W Polsce ten wzrost wyniósł nieco ponad 2 lata. Dane z ZUS pokazują, że w latach 2015–2017 ponad 80% osób przechodziło na emeryturę po osiągnięciu wieku emerytalnego. Dla kolejnych dwóch lat (2018 i 2019 rok) dane te przedstawiają się następująco: 57% i 60% osób przeszło na emeryturę po osiągnięciu wieku emerytalnego. Zmiany dotyczą także życia Polaków po przejściu na emeryturę. W 2019 r. 800 tys. emerytów było aktywnych zawodowo, co oznacza prawie 40% wzrost w stosunku do roku 2015. Oprócz dłuższego zaangażowania w pracę zawodową dziadkowie realizują także swoje pasje i zainteresowania. Pokazują to np. wyniki badania *Współcześni seniorzy. Polska 2017*. Na pytanie dotyczące spędzania czasu 14,8% respondentów odpowiedziało, że ceni swój czas wolny, 12,8% lubi spędzać wolny czas, czytając, 12,4% lubi opiekować się wnukami, a 9,2% zajmuje się realizacją swoich pasji. Wyniki tego samego badania pokazują, że 40% pytanym planuje własny rozwój. Wśród odpowiedzi pojawiły się następujące: studia na uniwersytecie trzeciego wieku, podróżowanie i zawieranie nowych znajomości. M. Suszek, *Polacy pracują krócej niż inni Europejczycy. Jak to wpłynie na nasze emerytury?*, <https://www.polskieradio.pl/9/308/Artykul/2528315.Polacy-pracuja-krocej-niz-inni-Europejczycy-Jak-to-wplynie-na-nasze-emerytury> (24.08.2020); *Coraz więcej Polaków pracuje po osiągnięciu wieku emerytalnego*, <https://www.pulshr.pl/zarzadzanie/coraz-wiecej-polek-i-polakow-pracuje-po-osiagnieciu-wieku-emerytalnego.71140.html> (24.08.2020); M. Rzemek, *Od 2018 roku o 30 procent spadła liczba osób kończących pracę tuż po osiągnięciu wieku emerytalnego*, <https://www.rp.pl/Praca-emerytury-renty/302189928-Spadek-liczby-osob-konczacych-prace-po-osiagnieciu-wieku-emerytalnego.html> (24.08.2020); Badanie *Współcześni seniorzy. Polska 2017* zostało przeprowadzone przez Biostat na zlecenie firmy Senior Apartments w styczniu 2017 r. Zostało zrealizowane metodą CATI na ogólnopolskiej próbie 500 respondentów: 250 osób w wieku 65+ i 250 osób w wieku 40–59 lat, https://dlaseniorka.krakow.pl/get_pdf.php?dok_id=208836 (24.08.2020).

której wnuki uczą dziadków posługiwania się nowoczesnymi technologiami, potrebnymi zarówno do spędzania czasu wolnego, jak też często niezbędnymi w pracy.

Sytuacją, która może wpływać na zmianę relacji pomiędzy dziadkami i wnukami, jest zagraniczna migracja zarobkowa. W przypadku wyjazdu rodziców za granicę to właśnie dziadkowie włączają się lub przejmują opiekę nad dziećmi. W konsekwencji relacje z dziadkami ulegają polaryzacji: w jednych rodzinach następuje zacieśnienie więzi, w innych dochodzi do ich rozluźnienia⁵⁹³. To, czy relacje między dziećmi a dziadkami ulegają zmianom, zależy w dużym stopniu od tego, które z rodziców wyjeżdża do pracy za granicę. W przypadku migracji matki to właśnie najczęściej dziadkowie pomagają pozostającemu w kraju ojcu w opiece nad dziećmi⁵⁹⁴. W przypadku, kiedy to dziadkowie uczestniczą w wyjeździe zagranicznym, bezpośredni kontakt zostaje zredukowany – pozostaje głównie kontakt za pośrednictwem nowoczesnych technologii. Rzadsze i niebezpośrednie kontakty przekładają się na jakość i rodzaj więzi międzypokoleniowej, co nie pozostaje bez wpływu na wychowanie wnuków, m.in. w kwestiach dotyczących transmisji kulturowej w rodzinie. Dziadkowie włączają się także w proces opieki nad wnukami w sytuacji, kiedy kobiety-migrantki przebywają za granicą razem z dziećmi. W wolnym czasie dzieci, np. w wakacje, przebywają pod opieką dziadków w Polsce. W ten sposób również oni zostają włączeni w proces migracyjny, mimo że nie opuszczają swojego miejsca zamieszkania⁵⁹⁵.

Wszystkie typy więzi i relacji istniejące w rodzinie: między rodzicami a dziećmi, dziećmi a dziadkami oraz między rodzeństwem są inne w każdej rodzinie, co sprawia, że są niepowtarzalne i charakterystyczne właśnie dla jednej konkretnej rodziny. Wraz ze zmieniającym się światem: urbanizacją i przemianami cywilizacyjnymi, przenikaniem kultur, a także migracjami zarobkowymi, przemianie ulegają również i one, a w konsekwencji zmieniają się uwarunkowania wychowawcze⁵⁹⁶.

⁵⁹³ Por. B. Walczak, *Dziecko rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, dz. cyt., s. 49.

⁵⁹⁴ Por. E. Gawel-Luty, D. Kielb-Grabarczyk, *Sytuacja rodzinna dziecka wobec migracji zarobkowej rodzica/rodziców. Sprawozdanie z badań*, „Szkoła – Zawód – Praca” 11 (2016), s. 164.

⁵⁹⁵ Por. E. Kępińska, *Migracje sezonowe z Polski do Niemiec. Mechanizmy rekrutacji, rola rodziny i zróżnicowanie według płci*, dz. cyt.; L. Ryan, *How women use family networks to facilitate migration: A comparative study of Polish and Irish women in Britain*, „History of the Family” 14 (2009); M. Kindler, J. Napierała, *Migracje kobiet. Przypadek Polski*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2010, s. 29.

⁵⁹⁶ Por. M. Duda, *O bezdzietności z wyboru słów kilka*, w: *Nauki o rodzinie w służbie rodziny*, red. J. Stała, Wydawnictwo Naukowe UPJPII, Kraków 2014, s. 570-572.

We współczesnej rodzinie dziecko znajduje się w centrum życia rodzinnego, a dzieciństwo zyskało wysoką rangę. Dziecko jest traktowane jak dziecko, a nie pomniejszony model osoby dorosłej. Dzięki poznaniu jego potrzeb oraz właściwych sposobów ich zaspokajania można stworzyć prawidłowe warunki do jego rozwoju. Jedną ze zmian w tym zakresie jest odchodzenie od autorytarnego stylu wychowania do bardziej demokratycznego⁵⁹⁷. Styl autorytarny charakteryzuje się dużym dystansem pomiędzy rodzicami a dziećmi. Ani dziecko, ani rodzice nie wchodzi w bezpośrednie kontakty emocjonalne. Komunikacja w rodzinie polega głównie na wydawaniu poleceń i nakazów z oczekiwaniem, że dziecko spełni je bez żadnego sprzeciwu albo zostanie ukarane. Dziecko od najmłodszych lat pozbawione jest możliwości usamodzielniania się. Często brak jest również ze strony rodziców poszanowania godności dziecka oraz podmiotowego jego traktowania. W rodzinie charakteryzującej się autorytarnym stylem wychowania nacisk położony jest na wykonywanie obowiązków oraz posłuszeństwo. Troska o tworzenie dobrych relacji międzyludzkich oraz zaspokajanie potrzeb schodzi na dalszy plan⁵⁹⁸. Postępowanie rodziców wynikające ze stosowania stylu autorytarnego pociąga za sobą negatywne konsekwencje. Ponieważ wymagania stawiane przez rodziców muszą być bezwzględnie spełniane, dzieci żyją w lęku przed karą oraz mają skłonność do poczucia winy. Nierzadko także przenoszą agresję na swoich rówieśników⁵⁹⁹. Z kolei przyjęcie demokratycznego stylu wychowania powoduje, że wszyscy członkowie rodziny są uznawani za osoby ważne w rodzinie, ich prawa są szanowane, a obowiązki i przywileje przydzielane sprawiedliwie. Dziecko ma możliwość rozwijania samodzielności, zaradności oraz współdziałania w grupie. Między rodzicami a dzieckiem istnieje więź emocjonalna, w której przeważają uczucia pozytywne. Chociaż styl demokratyczny nie jest łatwy w stosowaniu, to jest najwłaściwszy ze względu na pozytywny wpływ na rozwój dziecka⁶⁰⁰.

Oprócz dwóch powyższych stylów wychowania istnieją jeszcze następujące: liberalny, okazjonalny i niekonsekwentny. W pierwszym z nich rodzice dają dziecku całkowitą swobodę, co w konsekwencji prowadzi do tego, że to głównie ono, a nie

⁵⁹⁷ Por. F. Adamski, *Edukacja, rodzina, kultura. Studia z pedagogiki społecznej*, Wydawnictwo UJ, Kraków 1999, s. 77–78; M. Bereźnicka, *Wychowanie dziecka we współczesnej rodzinie*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2014, s. 65.

⁵⁹⁸ Por. A. Błasiak, E. Dybowska, *Rodzicielstwo i jego znaczenie dla procesu wychowania dziecka*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, dz. cyt., s. 123–124; M. Łobocki, *Teoria wychowania w zarysie*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2013, s. 187; M. Ryś, *Systemy rodzinne*, CMPPP, Warszawa 2001, s. 17.

⁵⁹⁹ Por. M. Łobocki, *Teoria wychowania w zarysie*, dz. cyt., s. 188.

⁶⁰⁰ Por. A. Błasiak, E. Dybowska, *Rodzicielstwo i jego znaczenie dla procesu wychowania dziecka*, dz. cyt., s. 123–124.

rodzice, ma wpływ na swoje wychowanie. W stylu tym nawet jeśli są zasady, to nie są one przestrzegane, a rodzice zgadzają się niemalże na wszystko. W konsekwencji dziecko ma problem z dostosowaniem się do miejsc i sytuacji, w których zasady obowiązują, np. w szkole. Może też mieć trudności w nawiązywaniu relacji z rówieśnikami. Liberalny styl wychowania występuje w dwóch odmianach. Jedną jest styl liberalny kochający, w którym rodzice czują więź z dzieckiem, a drugą niekochający, w którym postawa rodziców nacechowana jest obojętnością, chłodem emocjonalnym oraz brakiem zainteresowania życiem dziecka⁶⁰¹. W okazjonalnym stylu wychowania rodzice wpływają na dziecko w wyniku konkretnych sytuacji, czyli okazjonalnie. Wpływ ten najczęściej polega na karaniu dziecka, a nie uczeniu go zasad czy norm postępowania. Niekonsekwentne zachowanie rodziców jest także cechą stylu o takiej samej nazwie. W stylu tym rodzice nie zachowują się tak samo w tego samego typu sytuacjach, tzn. dziecko raz może być za coś pochwalone, a innym razem ukarane za to samo. Dlatego też nie do końca rozumie ono reakcje rodziców. Podobnie jak w okazjonalnym stylu wychowania, jeśli są wprowadzane zasady czy zakazy, to są one bardzo szybko zapominane czy ignorowane. Skutkiem stosowania stylów okazjonalnego i niekonsekwentnego jest często poczucie krzywdy i niesprawiedliwości dziecka⁶⁰². Trzeba pamiętać, że zachowanie rodziców zazwyczaj nosi cechy różnych stylów; rzadko jest tak, aby był konsekwentnie realizowany tylko jeden styl wychowania.

Wyniki cytowanych wcześniej badań Anny Dąbrowskiej⁶⁰³ przeprowadzonych w rodzinach, w których występuje migracja oraz bez takiego doświadczenia, pokazują pewne podobieństwa i różnice w kwestii stosowanych przez rodziców stylów wychowania. Z odpowiedzi dziewcząt wynika, że brak jest istotnych różnic pomiędzy stosowanymi przez matki i ojców stylami wychowania w rodzinach z migracjami zagranicznymi i bez nich. Dwoma najczęściej wybranymi stylami w obu grupach są style demokratyczny i liberalny kochający. Odpowiedzi chłopców w odniesieniu do

⁶⁰¹ Por. A. Błasiak, E. Dybowska, *Rodzicielstwo i jego znaczenie dla procesu wychowania dziecka*, dz. cyt., s. 124; M. Ryś, *Systemy rodzinne*, dz. cyt., s. 18.

⁶⁰² Por. M. Przetacznik-Gierowska, G. Makięło-Jarża, *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, WSiP, Warszawa 1992, s. 296–297; A. Błasiak, E. Dybowska, *Rodzicielstwo i jego znaczenie dla procesu wychowania dziecka*, dz. cyt., s. 125.

⁶⁰³ Por. Badania przeprowadzone przez A. Dąbrowską przy wykorzystaniu *testu t* obejmujące diagnozę uczniów z 300 szkół: gimnazjalnych, licealnych i technikach, w przedziale wiekowym 13–19 lat. W diagnozie brali udział uczniowie z rodzin rozłączonych i nierozłączonych przestrzennie z powodu zagranicznym migracji zarobkowych. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 580–583.

preferowanych przez rodziców stylów wychowania pokazują pewne różnice pomiędzy rodzinami rozłączonymi z powodu zagranicznych migracji zarobkowych i nierozłączonymi. Różnice dotyczą stylu demokratycznego, który jest częściej stosowany zarówno przez matki, jak i ojców z grupy rodzin migracyjnych. Dodatkowo ojcowie chłopców z rodzin migracyjnych częściej wybierają styl liberalny kochający w porównaniu do ojców z rodzin bez doświadczenia migracyjnego. Może to być związane z atmosferą, która się pojawia w rodzinie w trakcie pobytu ojca w domu rodzinnym po okresie rozłąki, kiedy dzieci otrzymują przywiezione z zagranicy prezenty, a rodzice starają się zrekompensować dzieciom czasową nieobecność. Zdarza się również tak, że rodzice, chcąc zrekompensować dzieciom czas spędzony oddzielnie, dają im znacznie więcej swobody w zachowaniu już na stałe, a nie tylko na czas odwiedzin ojca w domu. W ten sposób relacje, które się tworzą pomiędzy rodzicami a dziećmi, można określić jako towarzysko-rówieśnicze, które nie są właściwe z wychowawczego punktu widzenia⁶⁰⁴.

W każdej rodzinie – rozłączonej przestrzennie z powodu zagranicznych migracji zarobkowych i bez takich doświadczeń – preferowanym stylem jest demokratyczny. Nie zawsze jednak rodzice odwołują się tylko do niego w swoim postępowaniu wobec dzieci. Odpowiedzi respondentów biorących udział w cytowanych badaniach Anny Dąbrowskiej pokazują, że style wychowania stosowane przez rodziców w rodzinach transgranicznych zależą od tego, który z rodziców uczestniczy w wyjeździe. Wybór przez matkę demokratycznego stylu wychowania najczęściej ma miejsce w przypadku wyjazdu obojga rodziców. Z kolei wybór przez ojca stylów demokratycznego i liberalnego kochającego ma miejsce wtedy, kiedy to on czynnie uczestniczy w wyjeździe migracyjnym. Kiedy za granicę wyjeżdża matka, ojciec rzadziej wykazuje cechy stylów demokratycznego i liberalnego w preferowanych przez siebie stylach wychowania⁶⁰⁵.

Ciągłe przemiany dokonujące się w rodzinach nie pozostają bez wpływu na wykonywanie przez rodziców swoich funkcji rodzicielskich. Nowe uwarunkowania powodują, że rodzice funkcjonują pomiędzy przeszłością a teraźniejszością. Jest to konsekwencją ciągłej obecności wypracowanych w przeszłości wzorców zachowań,

⁶⁰⁴ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 252–255; A. Nowakowska, *Wpływ migracji zarobkowej na jakość życia rodzinnego*, dz. cyt., s. 107–108.

⁶⁰⁵ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 256.

choć one już nie wystarczają, a w ich miejsce pojawiają się nowe, które z kolei nie są w pełni ukształtowane. W rezultacie wykonywanie ról rodzicielskich bywa trudne i ryzykowne. Skoro rodzicielstwo bywa źródłem ambiwalentnych odczuć i doświadczeń, takie również staje się dzieciństwo⁶⁰⁶.

Zmianie ulega również mentalność człowieka, która staje się coraz bardziej mentalnością indywidualistyczną. Zmienia ona podejście nie tylko do rodziny, ale także do drugiego człowieka. To, co charakteryzuje tę mentalność, to ukierunkowanie na jednostkę, jej przewaga nad grupą oraz nacisk na jej dobro, a nie na dobro rodziny. Relacje z drugim człowiekiem opierają się na zasadzie wymiany, współpracy i rywalizacji. Podejmując się różnej działalności, człowiek chce osiągnąć przede wszystkim to, co będzie służyło jego samorealizacji. Osiągane sukcesy są źródłem poczucia własnej wartości. Mentalność indywidualistyczna ma również swoje przełożenie na rzeczywistość rodzinną. Cechuje ją przede wszystkim wzrost autonomii i wolności jednostki, indywidualizmu, odpowiedzialności za siebie i potrzebę samorealizacji. W konsekwencji życie rodzinne nacechowane jest postawami konsumpcyjnymi i hedonistycznymi, wypieraniem wartości tradycyjnych oraz większą liczbą konfliktów, a nawet patologii rodzinnych. Nie pozostaje to bez wpływu na rodzicielstwo oraz wychowanie. Istnienie wielu systemów wartości, stylów życia oraz filozofii życiowych prowadzi do zagubienia, niepewności czy bezradności rodziców. Powodem takiej sytuacji jest np. brak jasnych reguł postępowania czy konieczność ciągłego ustalania podziału obowiązków między rodzicami⁶⁰⁷. Istnienie wielu opcji wyborów, a w konsekwencji konieczność ciągłych zmian, planowania i organizowania nie są obojętne dla rodziny jako środowiska wychowawczego. Wygórowane oczekiwania jednostki negatywnie wpływają na relacje zarówno w rodzinie, jak i poza nią, przez co utrudniają proces wychowawczy⁶⁰⁸. Pragnienie wolności oraz potrzeba samorealizacji prowadzą także do świadomej rezygnacji z posiadania dzieci, a wynika

⁶⁰⁶ Por. R. Doniec, *Kultura pedagogiczna rodziców w ponowoczesnej kulturze*, w: *Rodzina w kontekście współczesnych problemów wychowania*, red. B. Muchacka, Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 2008, s. 218.

⁶⁰⁷ Por. R. Doniec, *Kultura pedagogiczna rodziców w ponowoczesnej kulturze*, dz. cyt., s. 210–211.

⁶⁰⁸ Por. E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, dz. cyt., s. 36–37; J. Mariański, *Kryzys moralny czy transformacja wartości. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2001, 79–85, 331–374; T. Olearczyk, *Życie jako uniwersalna i niepodważalna wartość w koncepcjach rodziny i wychowania w cywilizacji chaosu i konsumpcjonizmu*, w: *Wartość życia a wychowanie w XX rocznicę Encykliki Jana Pawła II Evangelium vitae*, red. M. Parzyszek, D. Opozda, B. Kiereś, Katedra Pedagogiki Rodziny Instytutu Pedagogiki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2015, s. 88–89; M. Parzyszek, , w: *Wartość życia a wychowanie w XX rocznicę Encykliki Jana Pawła II Evangelium vitae*, dz. cyt., s. 338–339.

to m.in. z lęku przed odpowiedzialnością za innych⁶⁰⁹. Kiedy jednak rodzice decydują się na dziecko, jest ono coraz częściej traktowane w kategoriach osobistego szczęścia. Wychowanie dziecka podporządkowane jest także rozwojowi osobistemu rodziców, ich karier zawodowych oraz ich związku. Wynika to z podejścia rodziców do posiadania dzieci, które są przez nich traktowane jako projekt. Stawiając wymagania dzieciom, rodzice starają się zaspokoić przede wszystkim swoje ambicje, chociaż tłumaczą to jako umożliwienie dzieciom osiągnięcia sukcesu⁶¹⁰. Zmuszając dziecko do osiągnięcia tego, czego rodzicom nie udało się zrealizować, koncentrują się oni głównie na jego porażkach, a nie osiągnięciach. Może to doprowadzić do tego, że dziecko ostatecznie w niczym nie będzie dobre, ponieważ za wszelką cenę będzie chciało być dobre we wszystkim. Konsekwencją będzie obniżona samoocena oraz zaniżone poczucie własnej wartości. Z drugiej strony sukcesy osiągane przez dziecko dają mu gwarancję miłości rodzicielskiej. Zdarza się jednak, że w swoim postępowaniu rodzice skupiają się głównie na krytykowaniu dzieci i eksponowaniu ich słabych stron, ignorując chwalenie dziecka za jego nawet najdrobniejsze osiągnięcia⁶¹¹.

Inną konsekwencją indywidualizmu, związaną z chęcią osiągnięcia przede wszystkim osobistego szczęścia, jest brak czasu współczesnych rodziców dla swoich dzieci. Wynika to z tego, że rodzice więcej czasu chcą lub muszą poświęcić swojej działalności zarówno osobistej, jak i zawodowej. Brak czy niewystarczająca ilość czasu spędzanego z dziećmi nie sprzyja budowaniu trwałych relacji i powoduje, że te, które istnieją, ulegają rozluźnieniu. Współczesne rodzicielstwo określić można również jako relatywnie przyzwalające. Polega ono na takim zachowaniu rodziców, które zmierza do tego, aby jak najszybciej dziecko uniezależnić od siebie i spowodować, żeby polegało wyłącznie na sobie. Ma to także niekorzystny wpływ na budowanie i podtrzymywanie dobrych relacji z innymi, co odbija się negatywnie na rozwoju⁶¹².

Dążenie rodziców do jak najszybszego uniezależnienia się dziecka, nawet w sytuacji, kiedy nie jest ono jeszcze na to gotowe, wpływa na relacje między rodzicami a dziećmi, które przypominają bardziej koleżeńskie niż te, które powinny łączyć dzieci i

⁶⁰⁹ Por. A. Błasiak, *Współczesne rodzicielstwo – tendencje zmian i ich uwarunkowania*, w: *Dziecko, rodzina, wychowanie. Wybrane konteksty*, red. J. Karbowniczek, A. Błasiak, E. Dybowska, dz. cyt., s. 56–57.

⁶¹⁰ Por. A. Zwoliński, *Dzieci na „zamówienie”* w: *Zdrowa i mocna rodzina fundamentem społeczeństwa*, red. J. Stala, Wydawnictwo Naukowe UPJPII, Kraków 2019, s. 83.

⁶¹¹ Por. A. Błasiak, *Współczesne rodzicielstwo – tendencje zmian i ich uwarunkowania*, dz. cyt., s. 58–60; G. Gustwa, *Jak zmotywować dzieci do nauki, żeby nie zrobić im krzywdy. Co za palkę, co za szóstkę?*, „Ja, my, oni. Poradnik Psychologiczny Polityki” 8 (2013) t. 23, s. 14, 16.

⁶¹² Por. R. Doniec, *Kultura pedagogiczna rodziców w ponowoczesnej kulturze*, dz. cyt., s. 214; A. Błasiak, *Współczesne rodzicielstwo – tendencje zmian i ich uwarunkowania*, dz. cyt., s. 57.

rodziców. Konsekwencją będzie zacieranie się różnic i granic między pokoleniami. Często zdarza się, że dzieci zaczynają się zachowywać jak dorośli i na odwrót. Świadczy to o niewielkiej wydolności wychowawczej rodziców, którzy nie umieją w pełni podjąć ról rodzicielskich⁶¹³. Odbija się to negatywnie na dzieciach, którym brakuje zaufania, pewności i stabilności, z czym powinni kojarzyć się rodzice⁶¹⁴. Konsekwencją braku hierarchizacji w relacjach pomiędzy rodzicami i dziećmi jest to, że stały się one bezpośrednie i braterskie, a zmniejszenie dystansu między dorosłym a dzieckiem doprowadziło do skrócenia dzieciństwa, w wyniku czego dzieci coraz wcześniej wchodzą w role dorosłych⁶¹⁵. O ile rodzice dążą do jak najszybszego uniezależnienia się dzieci, one same chcą jak najdłużej korzystać z możliwości bycia utrzymywanym przez rodziców, co wynika z ich przekonania, że z samego faktu urodzenia mają prawo do korzystania z pieniędzy rodziców. Stąd dość powszechne również w Polsce pokolenie gniazdowników⁶¹⁶, czyli osób w wieku 25–34 lata mieszkających z rodzicami, nieposiadających małżonka i niebędących rodzicami (z wyłączeniem osób rozwiedzionych i owdowiałych). W 2018 roku 36% osób w wieku 25–34 lata nie założyło swojej własnej rodziny i mieszkało z rodzicami⁶¹⁷.

Jeszcze inną oznaką przemian dokonujących się w rodzinie jest zjawisko tzw. sztucznego wychowania. Polega ono na tym, że rodzice starają się bardzo dokładnie zaplanować dziecku czas. W rezultacie dziecko uczestniczy w różnych zajęciach, ale niewiele czasu spędzanego jest rodzinnie: na rozmowach czy wspólnym wykonywaniu codziennych czynności⁶¹⁸. Problem dotyczący dokładnego organizowania dzieciom czasu w rodzinach rozłączonych w wyniku zagranicznych migracji zarobkowych może wyglądać nieco inaczej niż w rodzinach, w których migracja nie występuje. Wynika to z tego, że rodzic pozostający w kraju może nie mieć wystarczająco dużo czasu, aby dziecko odwiedzić i odebrać z zajęć dodatkowych. Jeśli ma wsparcie w dziadkach, wtedy problem z przemieszczaniem się dziecka między zajęciami dodatkowymi zostaje

⁶¹³ Por. B. Harwas-Napierała, *Zmiany w funkcjonowaniu rodziny i ich konsekwencje dla rozwoju rodziców*, w: B. Harwas-Napierała, *Rodzina a rozwój człowieka dorosłego*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2003, s. 17; R. Doniec, *Kultura pedagogiczna rodziców w ponowoczesnej kulturze*, dz. cyt., s. 214.

⁶¹⁴ Por. M. Nowak-Dziemianowicz, *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacja sensów i znaczeń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002, s. 118–119; R. Doniec, *Kultura pedagogiczna rodziców w ponowoczesnej kulturze*, dz. cyt., s. 215.

⁶¹⁵ Por. T. Olearczyk, *Przemiany polskiej rodziny i ich konsekwencje wychowawcze*, dz. cyt., s. 178.

⁶¹⁶ Por. E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, dz. cyt., s. 90.

⁶¹⁷ Por. K. Peszat, M. Cybulska, E. Murawska, G. Nowakowska, *Pokolenie gniazdowników w Polsce*, Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa 2020, s. 9, 12.

⁶¹⁸ Por. A. Błasiak, *Współczesne rodzicielstwo – tendencje zmian i ich uwarunkowania*, dz. cyt., s. 60.

rozwiązany. Tak dzieje się również w rodzinach, w których oboje rodzice pozostają w Polsce, ale z racji godzin pracy nie są w stanie odprowadzić dzieci nie tylko na zajęcia pozalekcyjne, ale też do szkoły. W rodzinach migracyjnych, zwłaszcza w tych, w których nastąpiła poprawa sytuacji materialnej w wyniku wyjazdu, dzieci mają możliwość uczestnictwa w dodatkowych zajęciach. Dzięki temu mogą albo nadrobić zaległości, albo rozwijać swoje zainteresowania. W jednym i drugim typie rodzin rodzice muszą pamiętać, aby zajęcia dodatkowe nie zastępowały czasu spędzanego wspólnie z najbliższymi: rodzeństwem i rodzicami.

Organizując dziecku czas, rodzice chcą, aby zdobywając różne umiejętności, dziecko odniosło sukces, co również będzie ich sukcesem. Określane jest to mianem kultu sukcesu, który związany jest z innym, również odnoszącym się do współczesnego wychowania – kultem profesjonalizmu. Polega on na zwiększonych wymaganiach rodziców wobec instytucji odpowiedzialnych za wychowanie, czyli np. wobec szkoły i przedszkola, co nazywane jest profesjonalizacją wychowania⁶¹⁹. Widoczna jest przy tym kolejna zmiana, która dokonała się w sposobie pełnienia przez rodziców swoich ról. Uważają oni, że dzięki istnieniu instytucji wychowawczych takich jak szkoły i przedszkola można na nie przerzucić realizowaną funkcję wychowawczą rodziny⁶²⁰. Inna grupa rodziców wyraża przekonanie, że proces wychowawczy jest zbędny w rodzinie, zatem ich rolą jest bycie biernym obserwatorem tego, jak dziecko wychowuje się samo w sposób naturalny bez niczyjego wsparcia⁶²¹.

Współczesne dzieciństwo można również określić mianem wyspowego. Jedną z przyczyn tego zjawiska jest wspomniane wcześniej organizowanie czasu dzieciom przez rodziców, którzy są wspierani przez różne instytucje edukacyjne. W praktyce oznacza to, że dziecko kończy jedno zajęcia i niemal natychmiast zaczyna kolejne, co można porównać do przeskakiwania z jednej wyspy na drugą. Spędzając czas w ten sposób, dzieci funkcjonują w różnych niepowiązanych ze sobą przestrzeniach⁶²². W konsekwencji niewiele czasu zostaje na wspólne jego spędzanie w rodzinie na wykonywaniu różnych codziennych czynności, które umożliwiają budowanie i

⁶¹⁹ Por. A. Ryk, *Współczesna rodzina wobec wybranych problemów ponowoczesności*, w: *Rodzina w kontekście współczesnych problemów wychowania*, red. B. Muchacka, dz. cyt., s. 38–39; A. Błasiak, *Kultura pedagogiczna rodziców jako wewnętrzny determinant jakości procesu wychowania najmłodszego pokolenia*, dz. cyt., s. 87.

⁶²⁰ Por. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, dz. cyt., s. 199–236.

⁶²¹ Por. E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, dz. cyt., s. 94.

⁶²² Por. W. Danilewicz, *Dzieciństwo „supernowoczesne” a doświadczenia rodzinne*, dz. cyt., s. 85.

podtrzymywanie trwałych więzi pomiędzy członkami rodziny. Takie spędzanie czasu przez dzieci powoduje też, że przyzwyczajają się one, że to dorośli są odpowiedzialni za jego organizację, a dziecko nie ma możliwości organizować się samo. Zmiany dokonujące się w polskich rodzinach dotyczą także rodzin rozłączonych przestrzennie z powodu zagranicznych migracji zarobkowych. Odnosi się to także do dzieciństwa wyspowego. Dzięki poprawie sytuacji materialnej rodziny, będącej następstwem podjęcia pracy przez jednego z rodziców za granicą, dziecko ma m.in. możliwość uczęszczania na zajęcia pozalekcyjne. W efekcie więcej czasu spędza poza domem na zajęciach organizowanych przez różne instytucje, np. szkołę czy domy kultury. Różnica między rodzinami z doświadczeniem migracyjnym i bez takiego doświadczenia może polegać na tym, że z powodu nieobecności jednego rodzica dziecko samo musi dotrzeć na dodatkowe zajęcia, bo rodzic pozostający w kraju nie ma możliwości mu w tym pomóc. Jeśli w opiekę nad pozostającymi w rodzinie transnarodowej dziećmi włączają się dziadkowie, to często oni przejmują obowiązek odwożenia dziecka do szkoły i na zajęcia pozalekcyjne. Pewne cechy dzieciństwa będą wspólne, niezależnie od tego, czy dziecko wychowuje się w rodzinie rozłącznej przestrzennie, czy też nie. Z racji tego, że rozdzielenie rodziny wpływa na różne aspekty jej funkcjonowania, pewne cechy dzieciństwa będą jednak wyraźnie odnosiły się do dzieci z rodzin rozdzielonych. Przede wszystkim dzieci muszą się dostosować do zmiany, jaką jest brak stałej obecności jednego rodzica. W jej wyniku dzieci rozwijają własne spektrum aktywności. Dzięki temu stają się bardziej samodzielne w kształtowaniu własnej biografii zarówno poprzez współuczestnictwo, jak też refleksyjne opracowywanie i integrowanie własnej historii życia. Dzieci z rodzin migracyjnych cechuje duża samodzielność wynikająca także z tego, że ich rodzice nie zawsze dobrze radzą sobie z wypełnianiem funkcji wychowawczej. Samodzielność dzieci z rodzin rozłączonych geograficznie może wynikać ze świadomości braku możliwości wyboru⁶²³.

Przemianą, która dokonała się w kwestii wychowania w różnych typach rodzin, w tym także w rodzinach rozłączonych z powodu zagranicznych migracji zarobkowych, i która ma wpływ na relacje pomiędzy dziećmi a rodzicami, jest to, że dzieci spędzają dużo czasu, korzystając z nowoczesnych technologii. Wszechobecne nowe media prowadzą do rozproszenia rodziny, a dzieciństwo w takich warunkach określane jest

⁶²³ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 304.

jako medialne lub sieciowe⁶²⁴. Badania przeprowadzone wśród 200 uczniów mieszkających w małopolskiej gminie Andrychów i wychowujących się w rodzinach, w których jeden lub oboje rodzice wyjechali do pracy za granicę, pokazują, że najchętniej wybieranym sposobem spędzania wolnego czasu jest korzystanie z Internetu lub granie w gry komputerowe. Sytuacja taka ma miejsce zarówno w przypadku migracji matki, ojca, jak też obojga rodziców. Mniej chętnie młodzież spędza czas, spotykając się ze znajomymi lub uprawiając sport⁶²⁵. Warto również wspomnieć o tym, że nie tylko dzieci, ale także ich rodzice spędzają dużo wolnego czasu, korzystając z nowoczesnych technologii, co niesie wymóg umiejętnego organizowania czasu spędzanego wspólnie.

W rodzinach rozłączonych przestrzennie z powodu migracji zarobkowej jednego lub obojga rodziców technologia spełnia ważną rolę: umożliwia kontakt pomiędzy rozdzielonymi członkami rodziny. Z drugiej strony oznacza to, że bezpośrednie kontakty zostają zredukowane i są zastępowane przez nowoczesne technologie. Brak bezpośrednich interakcji pomiędzy członkami rodzin transgranicznych może prowadzić do przekazywania nieprawdziwego obrazu zarówno rzeczywistości rodziny pozostającej w kraju, jak i sytuacji osoby przebywającej za granicą. Niedopowiedzenia, przekłamania, zatajanie prawdy czy nieścisłości mogą w dłuższej perspektywie prowadzić do sytuacji, w której efektywna komunikacja pomiędzy poszczególnymi osobami w rodzinie, jak i sam proces wychowania będą znacznie utrudnione⁶²⁶.

W literaturze przedmiotu dotyczącej rodziny wiele miejsca zajmują rozważania dotyczące jej przemian, w tym także przemian relacji wychowawczych. Czy w związku z tym, że dotyczą one wszystkich rodzin, oznacza to, że rodziny transgraniczne zmieniają się w jeszcze większym stopniu lub całkowicie się rozpadają?

Na jakość relacji w rodzinach rozłączonych z powodu zagranicznych migracji zarobkowych mają wpływ uwarunkowania i relacje z czasu przed wyjazdem za granicę⁶²⁷. Jedną z oznak dobrych relacji między rodzicami a dziećmi jest dobra komunikacja między nimi, która polega m.in. na zaangażowaniu dzieci i dopuszczeniu ich do rozmów, które dotyczą całej rodziny. Przykładem takiej sytuacji jest np.

⁶²⁴ Por. J. Izdebska, *Dziecko – dzieciństwo – wychowanie rodzinne. Kategorie pedagogiki w perspektywie pedagogiki personalistycznej*, dz. cyt., s. 79–89; A. Błasiak, *Kultura pedagogiczna rodziców jako wewnętrzny determinant jakości procesu wychowania najmłodszego pokolenia*, dz. cyt., s. 88.

⁶²⁵ Por. B. Sordyl-Lipnicka, *Dziecko i rodzina w obliczu emigracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 230.

⁶²⁶ Por. B. Sordyl-Lipnicka, *Dziecko i rodzina w obliczu emigracji zarobkowej*, dz. cyt., s. 150.

⁶²⁷ Por. D. Gizicka, *Jakość życia rodzin migracyjnych*, dz. cyt., s. 160.

rozmowa dotycząca wyjazdu rodzica do pracy za granicę. Wyniki badań⁶²⁸ pokazują, że większość rodziców podejmuje się przeprowadzenia takich rozmów z dziećmi. 94% badanych uczniów znało przyczyny, z powodu których doszło do wyjazdu ich rodziców za granicę. W 17,5% rodzin dorośli nie zdecydowali się na rozmowę z dziećmi w kwestii zmiany, jaką jest rozłąka spowodowana migracją zarobkową. Takie zachowanie rodziców zostało negatywnie ocenione przez badaną młodzież. 27% z badanych uznało, że przeprowadzenie takiej rozmowy pozwoliłoby im złagodzić skutki rozstania. Taki sam odsetek młodych ludzi wyraził zdanie, że włączenie ich do takiej rozmowy byłoby oznaką potraktowania ich przez rodziców jak dorosłych. Najwięcej osób (32,4%) postrzega pominięcie ich przy podejmowaniu decyzji o wyjeździe jako niepoważne traktowanie ze strony dorosłych⁶²⁹. Warto jednak pamiętać, że mimo włączenia dzieci w rozmowę na temat powodów wyjazdu jednego z rodziców za granicę i wytłumaczenia im sytuacji ostateczna decyzja należy do dorosłych⁶³⁰. Jej podjęcie jednocześnie obliuguje rodziców do tego, aby mimo rozdzielenia rodziny dzieci miały zapewnione właściwe warunki wszechstronnego rozwoju oraz regularny kontakt z nieobecnym rodzicem w celu utrzymania dobrych więzi i relacji w trakcie trwania zagranicznej migracji zarobkowej.

To, czy relacje pomiędzy poszczególnymi członkami rodziny, w tym między rodzicami a dziećmi, uległy zmianie, czy nie i czy jest zmiana na lepsze czy gorsze, będzie postrzegane inaczej przez dzieci, a inaczej przez dorosłych. Przykładem mogą być cytowane we wcześniejszej części pracy wypowiedzi uczestników badania na temat domu rodzinnego i sytuacji rodzinnej, które inaczej kształtowały się z perspektywy dzieci, a inaczej wyrażali je emigrujący mężczyźni⁶³¹.

Chociaż rodzice przebywający na emigracji starają się utrzymać dobre relacje z dzieckiem, są świadomi ograniczeń, jakie niesie ze sobą rozłąka z dzieckiem, i dlatego w ich opinii nie da się być dobrym rodzicem z dala od rodziny. Refleksje z powodu bycia rozłączonym z pozostałymi członkami rodziny prowadzą do obietnic poprawy po

⁶²⁸ Por. Badania przeprowadzone przez A. Dąbrowską przy wykorzystaniu *testu t* obejmujące diagnozę uczniów z 300 szkół: gimnazjalnych, licealnych i technikach w przedziale wiekowym 13–19 lat. W diagnozie brali udział uczniowie z rodzin rozłączonych i nierozłączonych przestrzennie z powodu zagranicznym migracji zarobkowych. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 580–583.

⁶²⁹ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 303.

⁶³⁰ Por. D. Gizicka, *Jakość życia rodzin migracyjnych*, dz. cyt., s. 160.

⁶³¹ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 291–294.

powrocie do kraju, co okazuje się zadaniem dość trudnym w realizacji. Dlatego część dorosłych poddaje się, co prowadzi do sytuacji, w których przestają się angażować w wychowanie dzieci, przenosząc odpowiedzialność na drugiego rodzica. Jest to zadanie trudne, ponieważ taki rodzic musi pełnić rolę zarówno ojca, jak i matki⁶³². Powyższy obraz rodzicielstwa pokazuje różne perspektywy tej sytuacji. Jedna z nich jest związana z trudnościami, jakie niesie bycie rodzicem tym pozostającym w kraju, jak i tym wyjeżdżającym. Druga to świadomość tych trudności, dzięki czemu pozostaje miejsce na działanie i reakcję, co umożliwia naprawienie relacji pomiędzy dzieckiem a migrującym rodzicem⁶³³. Jest to możliwe dzięki temu, że relacje rodzinne mogą istnieć ponad granicami, tworząc transgraniczny obszar społeczny⁶³⁴.

Badania przeprowadzone przez Wioletę Danilewicz⁶³⁵ dotyczące relacji pomiędzy dziećmi a migrującymi rodzicami ukazały ich pozytywny obraz. Zdecydowana większość dzieci (75%) wyraziła zadowolenie z relacji z nieobecnym rodzicem, 16% oceniło te relacje jak średnio zadowalające, a niezadowolenie z relacji wyraziło 9% badanych. Czy to, który rodzic wyjechał za granicę, miało wpływ na udzielane odpowiedzi? W grupie wyrażającej zadowolenie odpowiedzi przedstawiały się następująco: 75% w przypadku rozłąki z matką, 37% w sytuacji, kiedy wyjechał ojciec, a 83%, kiedy nieobecni byli oboje rodzice. W grupie wyrażającej niezadowolenie z relacji z rodzicami największą grupę stanowiły te dzieci (16%), których oboje rodzice wyjechali za granicę, 7% odpowiedzi odnosiło się do nieobecnej matki, a 14% do relacji będącej wynikiem nieobecności ojca. Tym, co miało wpływ na ocenę relacji przez dzieci, była częstotliwość kontaktów między przebywającym w innym kraju rodzicem a dzieckiem. Częsty kontakt dawał podstawę do dobrych relacji z nieobecnym rodzicem, a z kolei rzadki kontakt lub jego brak był przyczyną niezadowolenia. Innym czynnikiem wpływającym na opinię dzieci o jakości kontaktów między nimi była długość rozłąki. Najmniej zadowolone były dzieci, których rodzice przebywali za granicą krócej niż jeden rok lub w przedziale 1–3 lata. Rodzice dzieci, które relacje oceniły jako średnio

⁶³² Por. A. Pawlak, *Wychowanie bez granic. Możliwości i skutki bycia rodzicem „na odległość”*, „Realia i Co Dalej...” (2010) nr 6 (21), s. 21.

⁶³³ Por. D. Gizicka, *Jakość życia rodzin migracyjnych*, dz. cyt., s. 162.

⁶³⁴ Por. S. Urbańska, *Matka migrantka. Perspektywa transnarodowości w badaniu przemian rodzicielskich*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” (2009) nr 1, s. 79.

⁶³⁵ Por. Badania W. Danilewicz przeprowadzone w latach 2004–2005 w grupie 193 dzieci, których rodzice przebywali za granicą. Dzieci uczęszczały do szkół podstawowych (30%) i gimnazjów (70%). Terenem badania było miasto Siemiatycze.

zadowolające, przebywali za granicą 3–5 lat lub dłużej, a tych, które oceniły relacje jako zadowolające, w przedziale 3–5 lat⁶³⁶.

Istnienie wielu systemów wartości, stylów życia i filozofii życiowych stanowi źródło niepewności, a często nawet bezradności rodziców w kwestiach wychowawczych. To poczucie zagubienia jest także konsekwencją łatwego dostępu do nowoczesnych technologii i mediów, gdzie rodzice znajdują bardzo dużo różnych informacji i teorii dotyczących wychowania. Prezentowane tam treści są często sprzeczne, co może powodować zamęt – pomieszanie wartości i relatywizm moralny. W konsekwencji rodzice mają problem w określeniu tego, czym jest rodzina i jak powinna funkcjonować, czyli m.in. co to znaczy być rodzicem i jak dobrze wychować dziecko⁶³⁷.

Wyjazd za granicę jednego rodzica wpływa na funkcjonowanie wszystkich członków rodziny: tych pozostających w kraju i tych, którzy go opuścili. Z jednej strony jest tęsknota dziecka i żony/męża za nieobecnym rodzicem i małżonkiem, a z drugiej całkowicie nowa sytuacja dla osoby mieszkającej w innym kraju. Czy i jak rozłączenie rodziny wpływa na postrzeganie i realizację funkcji wychowawczej na odległość?

Kiedy do pracy za granicę wyjeżdża kobieta, spełnia ona dwie role: jest osobą odpowiedzialną za utrzymanie rodziny, a jednocześnie nie przestaje czuć się odpowiedzialna za wychowanie pozostawionych w kraju dzieci. Kiedy do pracy wyjeżdża mężczyzna, realizuje głównie cel ekonomiczny, jakim jest utrzymanie rodziny. Rola związana z opieką i wychowaniem dziećmi pozostawiona jest kobietom⁶³⁸.

Intensywne wypełnianie podwójnej funkcji przez kobiety: realizacja funkcji ekonomicznej oraz opiekuńczo-wychowawczej może stanowić dla nich źródło negatywnych emocji. Wynika to m.in. z utrwalonego wzoru idealnej rodziny, w tym idealnej matki i kobiety. W polskiej kulturze model ten jest określany dość rygorystycznie, stąd kobiety-migrantki obwiniają siebie za powstałą sytuację, ponieważ to na nie spada odpowiedzialność za negatywne konsekwencje migracji, których doświadcza rodzina na skutek ich czynnego udziału w zagranicznych migracjach zarobkowych. Jednocześnie zwraca się mniejszą uwagę na brak wypełniania przez

⁶³⁶ Por. W. Danilewicz, *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*, dz. cyt., s. 132–137.

⁶³⁷ Por. A. Błasiak, *Współczesne rodzicielstwo – tendencje zmian i ich uwarunkowania*, dz. cyt., s. 60.

⁶³⁸ Por. W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 137.

mężczyzn ról rodzicielskich⁶³⁹. Jednak aby być dobrym ojcem, nie wystarczą systematycznie przysyłane pieniądze. Niezbędny jest stały i regularny kontakt z pozostającą w kraju rodziną – zarówno telefoniczny, jak i bezpośredni w trakcie odwiedzin. Pieniądze zarobione przez mężczyzn wzmacniają ich autorytet, co także stanowi element budowania dobrych relacji rodzinnych⁶⁴⁰.

Zmiany dokonujące się w rodzinach dotyczą wielu aspektów. Jednym z nich są relacje wychowawcze. Konsekwencje tych zmian, jak w każdym innym wymiarze funkcjonowania rodziny, są pozytywne i negatywne. Przykładem pozytywnych jest inne postrzeganie dziecka i jego wartości – nie jest ono traktowane w kategoriach ekonomicznych jako dodatkowa para rąk do pracy czy gwarancja opieki nad starszymi rodzicami w przyszłości. Współczesne dziecko to człowiek, który w rodzinie ma swoją pozycję i prawa, a dla rodziców stanowi wartość. Z drugiej strony bywa też traktowane w charakterze projektu czy osobistego sukcesu rodziców. Osamotnienie, częsty kontakt z nowoczesnymi technologiami, spędzanie większości czasu poza domem, w otoczeniu osób innych niż najbliższe – to sprawia, że współczesne dzieciństwo bywa też czasem doświadczeniem trudnym. Zagubienie rodziców, a często nawet brak możliwości należytego wypełnienia przez nich funkcji rodzicielskiej prowadzi do niekorzystnej zmiany w relacjach wychowawczych, co utrudnia, a czasem wręcz uniemożliwia stworzenie właściwych warunków wychowawczych. Należy jednak pamiętać, że rodzina ciągle pozostaje pierwszym i naturalnym środowiskiem wychowania. Dlatego rodzice muszą odpowiedzialnie podejść do realizacji swoich zadań, aby możliwe było budowanie i utrzymywanie dobrych relacji łączących dorosłych i dzieci, dzięki czemu słowa takie jak dom, rodzina czy relacje będą kojarzone wyłącznie z tym, co jest atrybutem szczęśliwego dzieciństwa, czyli np. z poczuciem bezpieczeństwa, serdeczną, przepełnioną miłością atmosferą, dobrą komunikacją i wspólnie spędzanym czasem. Wszystko to pozwoli na stworzenie dobrych i trwałych relacji wychowawczych, które z pewnością będą ulegały ciągłym zmianom, ponieważ świat i otaczająca rodzinę rzeczywistość nie stoją w miejscu. Szczęśliwe dzieciństwo to dobry czas nie tylko dla młodego człowieka w trakcie jego rozwoju, ale też solidne podwaliny dla jego przyszłej

⁶³⁹ Por. S. Urbańska, *Matka Polka na odległość. Z doświadczeń migracyjnych robotnic 1989–2010*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2015; K. Slany, *Różnorodność typów polskich rodzin, różnorodność praktyk w rodzinach*, w: *Obrazy życia rodzinnego i intymności*, red. M. Bieńko, M. Rosochacka-Gmitrzak, E. Wideł, WUW, Warszawa 2020.

⁶⁴⁰ Por. J. Dreby, *Children's Leverage in Mexican Transnational Families*, dz. cyt.; W. Danilewicz, *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, dz. cyt., s. 137.

rodziny, w której jedną z ról będzie bycie rodzicem. Ważne jest, aby każdy młody człowiek był przygotowany do jej prawidłowego pełnienia, a możliwe jest to m.in. dzięki odpowiednim wartościom wyniesionym z domu rodzinnego.

3.4. Powiązania opiekuńczo-wychowawcze rodziny i szkoły

Mimo przeobrażeń dokonujących się zarówno w strukturze rodziny, jak i jej funkcjonowaniu stanowi ona ciągle fundamentalne środowisko, w którym przebiega proces rozwoju i kształtowania osobowości człowieka. Dopóki dziecko przebywa głównie pod opieką rodziców lub innych członków najbliższej rodziny, np. dziadków, to oni przekazują mu wiedzę i kompetencje dotyczące różnych aspektów życia: otaczającego świata, relacji z innymi ludźmi, historii, tradycji czy kultury. Z czasem w proces wychowania włączają się inne osoby oraz instytucje, zatem powiększa się grono tych, którzy w nim uczestniczą. Jedną z głównych instytucji biorących udział w wychowaniu jest szkoła. Uczęszczanie dziecka do niej wymusza wytworzenie relacji nie tylko pomiędzy nim a szkołą, ale również pomiędzy rodzicami / opiekunami prawnymi a szkołą. Niezwykle ważne jest, aby ta współpraca pomiędzy wszystkimi stronami przebiegała prawidłowo, tzn. opierała się na wspólnym dla obu podmiotów celu. Dzięki dążeniu do tych samych wartości możliwe jest budowanie relacji oraz konstruktywne rozwiązywanie konfliktów⁶⁴¹. Mówiąc o powiązaniach opiekuńczo-wychowawczych szkoły i rodziny, należy uwzględnić zapisy prawne, które precyzują obowiązki szkoły, czyli dyrektora i nauczycieli, wobec rodziców oraz rodziców wobec szkoły. Oprócz uwarunkowań prawnych w literaturze przedmiotu istnieje wiele klasyfikacji form współpracy szkoły i środowiska rodzinnego.

W jednym z takich przykładów współpracy wyróżniono trzy stopnie zaangażowania pracy szkoły w środowisku:

1. podejmowanie działań niewykraczających poza zakres wymaganego minimum;
2. spontaniczne wiązanie pracy szkoły ze środowiskiem;
3. planowa praca szkoły ze środowiskiem.

W ostatnim z przedstawionych stylów kładzie się nacisk na regulowanie wpływów środowiska i angażowanie jego sił w celu organizacji współpracy oraz doskonalenia pracy dydaktyczno-wychowawczej⁶⁴².

W innej analizie powiązań rodziny z poszczególnymi elementami systemu wychowawczego szkoły wyróżniono następujące style zachowań:

1. partycypację;

⁶⁴¹ Por. S. Rogala, *Partnerstwo rodziców i nauczycieli*, PWN, Warszawa–Wrocław 1989, s. 11; M. Banasiak, *Współpraca rodziców ze szkołą w kontekście reformy edukacji w Polsce*, Wydawnictwo UMK, Toruń 2013, s. 38.

⁶⁴² Por. S. Kowalski, *Socjologia wychowania w zarysie*, PWN, Warszawa 1974, s. 493–495.

2. przystosowanie;
3. inercję;
4. opozycję⁶⁴³.

Należy podkreślić, że ten podział zakłada oprócz wspólnego działania również jego brak.

Partycypacja, czyli inaczej współudział, współpraca, współdziałanie, jest pożądaną i najkorzystniejszą formą działania pomiędzy szkołą a rodziną. Wymaga ona partnersko-inspiracyjnej postawy rodziców wobec działań szkoły i polega na aktywnym włączaniu się rodziców w różne inicjatywy zaplanowane przez szkołę, np. uroczystości, prelekcje czy zebrania rodziców⁶⁴⁴. Kolejnym przykładem powiązań wychowawczych szkoły i rodziny jest akomodacja. Polega ona na pozytywnym podejściu rodziców do wymagań stawianych przez szkołę, ale ogranicza się tylko do tych zachowań. Oznacza to jednokierunkowość działań, tzn. ich inicjatorem jest zawsze szkoła, a przykładem będzie spełnienie przez rodziców różnych próśb pochodzących od nauczycieli, wychowawców lub władz szkoły⁶⁴⁵. Funkcjonowanie rodziców w odniesieniu do działań podejmowanych przez szkołę może mieć charakter obojętny (inercja). Podobnie jak w poprzednim przypadku, działania są inicjatywą szkoły, ale nie spotykają się z akceptacją rodziców. Ignorowanie czy niedostrzeganie zaangażowania szkoły stanowi, w porównaniu z dwoma poprzednimi stylami, negatywny przykład relacji szkolno-rodzinnych⁶⁴⁶. Najbardziej niekorzystnym przykładem powiązań opiekuńczo-wychowawczych między szkołą a rodziną jest zjawisko opozycji. Przykładem takiego zachowania mogą być konflikty pomiędzy szkołą a rodzicami dotyczące kwestii światopoglądowych. To drugi, po obojętności, przykład negatywnych relacji na linii szkoła-rodzina, co właściwie uniemożliwia nawiązanie współpracy. Choć jest to przypadek rzadki, może stanowić poważne zagrożenie dla niektórych działań opiekuńczo-wychowawczych⁶⁴⁷.

Powyższe przykłady współpracy lub jej braku pomiędzy szkołą a domem rodzinnym mogą się zdarzyć w każdym typie szkoły i w różnych klasach bez względu na to, czy rodzice będą reprezentować rodziny rozłączone z powodu zagranicznych migracji zarobkowych, czy bez takiego doświadczenia. Jednym z powodów takiej

⁶⁴³ Por. S. Kawula, *Pedagogika społeczna dzisiaj i jutro*, Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”, Toruń 2012, s. 93.

⁶⁴⁴ Por. S. Kawula, *Pedagogika społeczna dzisiaj i jutro*, dz. cyt., s. 94.

⁶⁴⁵ Por. S. Kawula, *Pedagogika społeczna dzisiaj i jutro*, dz. cyt., s. 94.

⁶⁴⁶ Por. S. Kawula, *Pedagogika społeczna dzisiaj i jutro*, dz. cyt., s. 94.

⁶⁴⁷ Por. S. Kawula, *Pedagogika społeczna dzisiaj i jutro*, dz. cyt., s. 94–95.

sytuacji może być różne podejście rodziców i nauczycieli do spraw dydaktyczno-wychowawczych. Może się też zdarzyć, że rodzice są pochłonięci własnymi sprawami – pracą czy obowiązkami domowymi w tak szerokim zakresie, że niechętnie włączają się w jakiekolwiek działania i inicjatywy ze strony szkoły.

Kolejną formą klasyfikacji współpracy szkoły z domem rodzinnym jest podział na zbiorowe spotkania z rodzicami, spotkania towarzyskie, spotkania z ekspertem i indywidualne formy współdziałania⁶⁴⁸.

Najbardziej znanym przykładem pierwszej z powyższych form współpracy są zebrania z rodzicami, podczas których omawia się bieżące problemy oraz postępy uczniów. W spotkaniach towarzyskich rodzice, zwykle nie wszyscy, biorą udział z okazji uroczystości klasowych lub szkolnych, np. ślubowania. Porównując te dwie formy współpracy, należy przede wszystkim zwrócić uwagę na ich atmosferę, która jest bardziej formalna w czasie zebrań i zdecydowanie mniej formalna w trakcie uroczystości szkolnych i klasowych, co umożliwia zarówno nauczycielowi, jak i rodzicom lepsze poznanie się⁶⁴⁹.

Spotkania z ekspertem organizowane są w sytuacjach, w których nauczyciel z powodu braku odpowiednich kompetencji potrzebuje fachowego wsparcia⁶⁵⁰. Tematyka tych spotkań może być różnorodna i wynikać z aktualnej potrzeby, np. w wyniku pojawienia się trudności wychowawczych, lub może dotyczyć pedagogizacji rodziców⁶⁵¹. Warto, aby wychowawca klasy w trakcie zebrania na początku roku szkolnego przeprowadził anonimową ankietę wśród rodziców, dotyczącą ewentualnej tematyki, którą rodzice byliby zainteresowani. Wtedy chętniej wezmą udział w spotkaniach z ekspertem na tematy, które ich dzieci lub rodzin bezpośrednio dotyczą. W trakcie spotkań z ekspertem może się okazać, że w międzyczasie pojawiły się inne problemy, których rozwiązania rodzice sami nie są w stanie znaleźć. Dzięki możliwości uczestnictwa w tego typu spotkaniach rodzice będą mieć przekonanie, że w razie różnych problemów dotyczących sytuacji edukacyjnej lub rodzinnej ich dzieci będą mogły liczyć na pomoc szkoły w znalezieniu właściwego rozwiązania.

⁶⁴⁸ Por. E. Gawęł-Luty, *Optymalizacja współdziałania nauczycieli klas początkowych z rodzicami uczniów*, WSP, Słupsk 1992, s. 25.

⁶⁴⁹ Por. E. Gawęł-Luty, *Wymiana informacji pomiędzy nauczycielem – wychowawcą klasy I–III szkoły podstawowej a rodzicami uczniów*, WSP, Słupsk 1995, s. 27.

⁶⁵⁰ Por. M. Łobocki, *Formy współdziałania z rodzicami*, w: M. Łobocki, *ABC wychowania dla nauczycieli i wychowawców*, WSiP, Warszawa 1992; M. Banasiak, *Współpraca rodziców ze szkołą w kontekście reformy edukacji w Polsce*, dz. cyt., s. 38.

⁶⁵¹ Por. E. Gawęł-Luty, *Wymiana informacji pomiędzy nauczycielem – wychowawcą klasy I–III szkoły podstawowej a rodzicami uczniów*, dz. cyt., s. 27–28.

Do indywidualnych form współpracy szkoły z rodziną należą następujące: konsultacje pedagogiczne, wizyty domowe, kontakty korespondencyjne i rozmowy pedagogiczne.

Konsultacje pedagogiczne mają na celu przede wszystkim wymianę informacji o uczniu i mogą dotyczyć zarówno trudności, jak i pozytywnych aspektów funkcjonowania dziecka w szkole, np. jego uzdolnień⁶⁵².

Kolejną formą współpracy szkoły z rodziną występującą w literaturze przedmiotu, ale coraz rzadziej w rzeczywistości, są wizyty domowe. Podstawowym ich celem jest poznanie warunków życia ucznia i jego sytuacji rodzinnej⁶⁵³. Powodem zanikania takiej formy współpracy jest rozwój technologii i nowych form komunikacji, takich jak telefonia komórkowa oraz komunikacja za pomocą Internetu. Spowodowało to również zmiany w formach komunikowania się na linii nauczyciel – rodzic i rodzic – nauczyciel. Chociaż ciągle jeszcze można znaleźć uwagi nauczyciela w zeszycie ucznia, to po raz kolejny wpływ nowoczesnych technologii znajduje odzwierciedlenie w sposobach komunikacji i dostępie do informacji. Dzięki dziennikom elektronicznym rodzice mogą w każdym momencie zapoznać się z bieżącymi wynikami dzieci. Nauczyciele i rodzice komunikują się również za pomocą rozmów telefonicznych oraz e-maili.

Formy współpracy pomiędzy szkołą a domem rodzinnym pojawiające się w różnych opracowaniach są dość zbliżone. Przykładem podobnym do opisanych powyżej jest podział na formy indywidualne, takie jak konsultacje pedagogiczne, wizyty domowe, kontakty korespondencyjne i rozmowy telefoniczne, oraz spotkania zbiorowe, jak wywiady, spotkania towarzyskie oraz z ekspertem⁶⁵⁴.

Inna forma współpracy pomiędzy szkołą a rodziną uwzględnia, oprócz różnych sposobów komunikowania się, również role, jakie pełnią rodzice w procesie edukacyjnym dzieci i we współpracy ze szkołą. Wyróżnionych zostało sześć głównych obszarów współpracy z rodzicami:

- 1) Komunikowanie się z rodzicami.
- 2) Rodzice jako edukatorzy.
- 3) Rodzice jako pomocnicy szkoły.

⁶⁵² Por. E. Gawęł-Luty, *Wymiana informacji pomiędzy nauczycielem – wychowawcą klasy I–III szkoły podstawowej a rodzicami uczniów*, dz. cyt., s. 29; M. Banasiak, *Współpraca rodziców ze szkołą w kontekście reformy edukacji w Polsce*, dz. cyt., s. 30.

⁶⁵³ Por. E. Gawęł-Luty, *Wymiana informacji pomiędzy nauczycielem – wychowawcą klasy I–III szkoły podstawowej a rodzicami uczniów*, dz. cyt., s. 29.

⁶⁵⁴ Por. M. Łobocki, *ABC wychowania*, Wydawnictwo UMCS Lublin, 1992, s. 112.

- 4) Wsparcie dla rodziców.
- 5) Rodzice mają głos.
- 6) Szkoła i społeczność lokalna⁶⁵⁵.

Przykłady komunikacji między szkołą a rodziną zawarte w punkcie pierwszym nie odbiegają od tych podanych w innych opracowaniach. Należą do nich kontakty osobiste, czyli spotkania z rodzicami, oraz komunikaty pisemne, czyli np. raporty dotyczące postępów uczniów i broszury. Obszar drugi kładzie nacisk na rolę rodziców jako jednych z ważniejszych nauczycieli uczniów. Doceniając tę rolę, rodzice powinni brać aktywny udział w życiu szkoły. Oprócz tego szkoła powinna im umożliwić zdobywanie wiedzy i umiejętności przydatnych w wychowaniu. Przykładem może być organizowanie warsztatów lub szkoleń na interesujące rodziców tematy. Istotę punktu trzeciego stanowi umiejętność wykorzystania przez szkołę wiedzy rodziców na jej rzecz. Podkreśla się również zaangażowanie i zachęcanie do działania wszystkich rodziców, także tych mniej aktywnych. Kolejny obszar poświęcony jest wsparciu, jakie zapewnia lub powinna zapewniać szkoła. Ważne jest, aby szkoła umiała rozpoznać aktualne potrzeby rodziców i udzielić im wsparcia. Jeśli szkoła sama nie jest w stanie zapewnić pomocy, jakiej w danym momencie potrzebują rodzice, powinna to zgłosić odpowiednim instytucjom. Punkt piąty uwzględnia zaangażowanie rodziców w konkretne zadania. Ich udział w różnych radach funkcjonujących w szkole oraz w podejmowaniu decyzji jest ważny i pożądany. Obszar szósty nakłada na szkołę powinność korzystania ze wsparcia lokalnej społeczności przy udziale rodziców, ponieważ to oni stanowią łącznik pomiędzy szkołą a środowiskiem⁶⁵⁶.

Wspólne działanie rodziców i szkoły na rzecz wychowania dzieci uregulowane jest aktami prawnymi, tj. ustawami oraz rozporządzeniami Ministra Edukacji, oraz dokumentami opracowanymi na ich podstawie i obowiązującymi w danej szkole, np. statutem szkoły czy programem wychowawczo-profilaktycznym. Oprócz uregulowań prawnych ważną rolę pełni również współpraca rodziców ze szkołą wynikająca z tradycji danej placówki.

Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe nakłada zarówno na szkołę, jak i rodziców obowiązki wynikające z realizacji przez dzieci obowiązku szkolnego. Preambuła ustawy stanowi, że obowiązkiem szkoły jest zapewnienie każdemu uczniowi

⁶⁵⁵ Por. E. Beresford, *Rola władz lokalnych we wspieraniu współpracy rodziców i szkoły*, w: J. Kropiwnicki, *Ku partnerstwu szkoła-rodzice*, Wydawnictwo Nauczycielskie, Jelenia Góra 1999, s. 24.

⁶⁵⁶ Por. E. Beresford, *Rola władz lokalnych we wspieraniu współpracy rodziców i szkoły*, dz. cyt., s. 23–29.

warunków niezbędnych do jego rozwoju, przygotowanie go do wypełniania obowiązków rodzinnych i obywatelskich w oparciu o zasady solidarności, demokracji, tolerancji, sprawiedliwości i wolności⁶⁵⁷. Zgodnie z art. 1 pkt 1 i 2 zadaniem systemu oświaty jest realizacja prawa dzieci i młodzieży do wychowania i opieki odpowiednio do wieku i osiągniętego rozwoju oraz wspomaganie przez szkołę wychowawczej roli rodziny⁶⁵⁸. Wychowanie, w myśl tego samego artykułu pkt 3, rozumiane jest jako wspieranie dziecka w rozwoju ku pełnej dojrzałości w sferze fizycznej, emocjonalnej, intelektualnej, duchowej i społecznej, wzmacniane i uzupełniane przez działania z zakresu profilaktyki problemów dzieci i młodzieży. Polski system oświaty zapewnia również dostosowanie treści, metod i organizacji nauczania do możliwości psychofizycznych uczniów, a także możliwość korzystania z pomocy psychologiczno-pedagogicznej i specjalnych form pracy dydaktycznej⁶⁵⁹.

Obowiązki szkoły wobec uczniów oraz ich rodziców realizowane są poprzez działania jej dyrektora oraz nauczycieli. Do zadań dyrektora należą m.in.:

- kierowanie działalnością szkoły oraz reprezentowanie jej na zewnątrz;
- sprawowanie opieki nad uczniami oraz stwarzanie warunków harmonijnego rozwoju psychofizycznego poprzez aktywne działania prozdrowotne;
- realizowanie uchwał rady szkoły oraz rady pedagogicznej, podjętych w ramach ich kompetencji stanowiących;
- wykonywanie zadań związanych z zapewnieniem bezpieczeństwa uczniom i nauczycielom w czasie zajęć organizowanych przez szkołę;
- stwarzanie warunków do działania w szkole lub placówce: wolontariuszy, stowarzyszeń i innych organizacji, w szczególności organizacji harcerskich, których celem statutowym jest działalność wychowawcza lub rozszerzanie i wzbogacanie form działalności dydaktycznej, wychowawczej, opiekuńczej i innowacyjnej szkoły;

⁶⁵⁷ Por. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. 2017 poz. 59), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000059/U/D20170059Lj.pdf> (19.08.2019), s. 1.

⁶⁵⁸ Por. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. 2017 poz. 59), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000059/U/D20170059Lj.pdf> (19.08.2019), s. 1.

⁶⁵⁹ Por. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. 2017 poz. 59), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000059/U/D20170059Lj.pdf> (19.08.2019), s. 1–2.

- ponoszenie odpowiedzialności za realizację zaleceń wynikających z orzeczenia o potrzebie kształcenia specjalnego ucznia⁶⁶⁰.

Kolejnym aktem prawnym nakładającym obowiązki na dyrektora szkoły wobec uczniów i ich rodziców jest rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach. Zadaniem dyrektora szkoły lub placówki jest zorganizowanie pomocy psychologiczno-pedagogicznej, a odpowiedzialni za udzielenie jej uczniom są nauczyciele, wychowawcy oraz specjaliści z zakresu pomocy psychologiczno-pedagogicznej: psycholodzy, pedagodzy, logopedzi, doradcy zawodowi i terapeuci pedagogiczni, których zatrudnia dyrektor szkoły w porozumieniu z organem prowadzącym oraz ustala formy i zakres udzielania tej pomocy oraz wymiar godzin, w którym poszczególne formy będą realizowane z danym uczniem⁶⁶¹. Organizując pomoc psychologiczno-pedagogiczną, dyrektor, poza organem prowadzącym, współpracuje zarówno z instytucjami, np. poradniami psychologiczno-pedagogicznymi, placówkami doskonalenia nauczycieli czy innymi szkołami, jak również z rodzicami. Polega to na uzgodnieniu przez wszystkie strony szczegółów współpracy. Paragraf 5 rozporządzenia określa, z czyjej inicjatywy pomoc psychologiczno-pedagogiczna może być udzielana. Potrzeba organizacji pomocy może zostać zgłoszona przez osoby pracujące w szkole: nauczycieli, dyrektora lub pielęgniarkę, a także osoby zatrudnione poza szkołą, np. pracownika socjalnego lub kuratora sądowego. Chęć otrzymania pomocy może zgłosić sam uczeń lub jego rodzice, co stanowi przykład powiązań opiekuńczo-wychowawczych szkoły i rodziny⁶⁶². Powodami zorganizowania pomocy psychologiczno-pedagogicznej mogą być różne uwarunkowania, zarówno te pozytywne, np. szczególne uzdolnienia, jak i negatywne, np. przewlekła choroba. Zorganizowanie pomocy psychologiczno-pedagogicznej rozpoczyna rozpoznanie i zaspokajanie potrzeb rozwojowych i edukacyjnych ucznia oraz rozpoznanie jego

⁶⁶⁰ Por. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. 2017 poz. 59), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000059/U/D20170059Lj.pdf> (15.12.2019), s. 90–91.

⁶⁶¹ Por. *Działania edukacyjno-wychowawcze w szkołach*, <https://www.gov.pl/web/edukacja/dzialania-edukacyjno-wychowawcze-w-szkolach> (15.12.2019); rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (Dz.U. 2017 poz. 1591), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170001591/O/D20171591.pdf> (15.12.2019).

⁶⁶² Por. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (Dz.U. 2017 poz. 1591), s. 2, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170001591/O/D20171591.pdf> (15.12.2019).

indywidualnych możliwości psychofizycznych, które warunkują funkcjonowanie w szkole. Celem tych działań jest wspieranie potencjału rozwojowego ucznia i stwarzanie warunków do jego aktywnego i pełnego uczestnictwa w życiu szkoły oraz w środowisku społecznym. Warto w tym miejscu odnieść się do wybranych powodów objęcia ucznia pomocą psychologiczno-pedagogiczną: zaburzeń zachowania lub emocji oraz sytuacji kryzysowych lub traumatycznych. Mogą być one konsekwencją bardzo różnych uwarunkowań, do których zalicza się również negatywne skutki migracji zarobkowych.

Innym ważnym zapisem w rozporządzeniu jest odniesienie do udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej rodzicom uczniów i nauczycielom. Pomoc ta polega na wspieraniu rodziców i nauczycieli w rozwiązywaniu problemów wychowawczych i dydaktycznych oraz rozwijaniu ich umiejętności wychowawczych w celu zwiększania efektywności pomocy udzielanej uczniom⁶⁶³.

Pomoc psychologiczno-pedagogiczna nie jest jedyną formą pomocy organizowanej i udzielanej uczniom oraz ich rodzicom. Zgodnie z art. 90b ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty uczeń ma również prawo do pomocy materialnej⁶⁶⁴. Uczeń z rodziny migracyjnej raczej nie będzie potrzebował wsparcia materialnego, chociaż nie można tego wykluczyć. W Polsce głównym celem wyjazdu jednego z rodziców do pracy za granicę jest polepszenie sytuacji materialnej rodziny. Badania dotyczące skutków migracji pokazują, że jest to niewątpliwie częsta pozytywna konsekwencja rozdzielenia rodziny. Zdarza się jednak, że sytuacja finansowa rodziny transgranicznej ulega pogorszeniu, co jest konsekwencją np. zdarzenia losowego⁶⁶⁵. Jeśli chodzi o pomoc psychologiczno-pedagogiczną, może się ona okazać niezbędna dla ucznia w sytuacji rozłąki z rodzicem lub rodzicami. Jest to sytuacja trudna dla dziecka, ale właściwa współpraca na linii szkoła – rodzina pozwoli na udzielenie uczniowi odpowiedniego wsparcia. W ramach organizowania pomocy psychologiczno-pedagogicznej muszą zostać podjęte następujące działania: diagnoza problemu, określenie warunków pojawienia się problemu i kwestii utrudniających jego

⁶⁶³ Por. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (Dz.U. 2017 poz. 1591), s. 1–2, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170001591/O/D20171591.pdf> (15.12.2019).

⁶⁶⁴ Por. Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. 1991 nr 95 poz. 425), s. 149, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19910950425/U/D19910425Lj.pdf> (05.12.2019).

⁶⁶⁵ Por. D. Gizicka, *Jakość życia rodzin migracyjnych*, dz. cyt., s. 159; A. Janicka, *Skutki procesów migracyjnych*, dz. cyt., s. 158; Por. J.M. Młyński, W. Szewczyk, *Rodzina wobec dylematów migracji zarobkowej. Badania i analizy*, dz. cyt., s. 60–61.

rozwiązanie, wspólne opracowanie sposobów rozwiązania problemu oraz wzajemne wsparcie we wdrażaniu zaproponowanych rozwiązań⁶⁶⁶.

Wykonywanie obowiązków dyrektora szkoły polega na jego współpracy z radą szkoły, radą pedagogiczną, rodzicami oraz samorządem uczniowskim⁶⁶⁷. Jest to ważny zapis, bardzo przydatny zwłaszcza w sytuacji, kiedy uczeń wymaga pomocy lub wsparcia. Każda z osób: nauczyciel, rodzic, przedstawiciel samorządu studenckiego i dyrektor mogą dysponować różnymi informacjami na temat danego ucznia. Wspólne działanie wszystkich podmiotów i wymiana informacji mogą znacznie ułatwić znalezienie najlepszej formy pomocy i działania w konkretnej sytuacji.

Współpraca pomiędzy szkołą a rodzicami opiera się również, a może przede wszystkim, na działaniach dydaktycznych, opiekuńczych i wychowawczych podejmowanych przez nauczycieli. Zgodnie z art. 5 ustawy z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe nauczyciel zobowiązany jest do kierowania się dobrem uczniów, troską o ich zdrowie, postawę moralną i obywatelską oraz poszanowaniem godności osobistej ucznia⁶⁶⁸.

Do szczegółowych obowiązków nauczyciela wobec uczniów należą następujące:

- zapewnienie uczniom bezpieczeństwa w trakcie zajęć;
- wspieranie każdego ucznia w jego rozwoju;
- kształcenie i wychowywanie młodzieży w umiłowaniu Ojczyzny, w poszanowaniu Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, w atmosferze wolności sumienia i szacunku dla każdego człowieka;
- dbanie o kształtowanie u uczniów postaw moralnych i obywatelskich zgodnie z ideą demokracji, pokoju i przyjaźni między ludźmi różnych narodów, ras i światopoglądów⁶⁶⁹.

Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty nakłada obowiązki na nauczycieli w zakresie oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów. Oprócz zindywidualizowania pracy z uczniem na zajęciach edukacyjnych odpowiednio do

⁶⁶⁶ Por. A. Dąbrowska, B. Gołek, E.M. Szumilas, *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2018, s. 32.

⁶⁶⁷ Por. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. 2017 poz. 59), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000059/U/D20170059Lj.pdf> (15.12.2019), s. 92.

⁶⁶⁸ Por. Ustawa z dnia 26 stycznia 1982 r. – Karta Nauczyciela (Dz.U. 1982 nr 3 poz. 19), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000059/U/D20170059Lj.pdf> (18.11.2019), s. 13.

⁶⁶⁹ Por. Ustawa z dnia 26 stycznia 1982 r. – Karta Nauczyciela (Dz.U. 1982 nr 3 poz. 19), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19820030019/U/D19820019Lj.pdf> (15.12.2019), s. 5–6.

potrzeb rozwojowych i edukacyjnych oraz możliwości psychofizycznych ucznia nauczyciel ma obowiązek dostosować również wymagania edukacyjne do indywidualnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych oraz możliwości psychofizycznych ucznia⁶⁷⁰.

Uczeń oceniany jest według osiągnięć edukacyjnych oraz zachowania, zgodnie z zasadami oceniania wewnątrzszkolnego. Obejmuje ono ustalenie warunków i sposobu przekazywania rodzicom informacji o postępach i trudnościach w nauce i zachowaniu ucznia oraz o szczególnych uzdolnieniach ucznia. Od początku roku szkolnego rodzice uczestniczą w procesie edukacyjnym dziecka. Zgodnie z art. 44b ust. 6 pkt 7 nauczyciele na początku każdego roku szkolnego informują uczniów oraz ich rodziców o następujących kwestiach:

1. wymaganiach edukacyjnych niezbędnych do otrzymania przez ucznia poszczególnych śródrocznych i rocznych ocen klasyfikacyjnych z zajęć edukacyjnych, wynikających z realizowanego przez niego programu nauczania;
2. sposobach sprawdzania osiągnięć edukacyjnych uczniów;
3. warunkach i trybie otrzymania wyższej niż przewidywana rocznej oceny klasyfikacyjnej z zajęć edukacyjnych.

Wychowawca oddziału na początku każdego roku szkolnego informuje uczniów oraz ich rodziców o kwestiach związanych z oceną z zachowania. Są to warunki i sposób oraz kryteria oceniania zachowania, a także warunki i tryb otrzymania wyższej niż przewidywana rocznej oceny klasyfikacyjnej zachowania⁶⁷¹. Oceny, które otrzymuje uczeń w trakcie nauki w szkole, są jawne dla niego i jego rodziców. Zarówno uczeń, jak i jego rodzice mają prawo wglądu do sprawdzonych i ocenionych jego prac pisemnych (art. 44e ust. 1 pkt 2 i 4)⁶⁷². Przed końcem roku szkolnego, w terminie i formie określonych w statucie szkoły nauczyciele prowadzący poszczególne zajęcia edukacyjne oraz wychowawca oddziału informują ucznia i jego rodziców o przewidywanych dla niego rocznych ocenach klasyfikacyjnych z zajęć edukacyjnych i

⁶⁷⁰ Por. (Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. 1991 nr 95 poz. 425), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19910950425/U/D19910425Lj.pdf> (15.12.2019), s. 52.

⁶⁷¹ Por. Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. 2019 poz. 1481), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20190001481/O/D20191481.pdf> (20.08.2019), s. 43.

⁶⁷² Por. Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. 2019 poz. 1481), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20190001481/O/D20191481.pdf> (21.08.2019), s. 43.

przewidywanej rocznej ocenie klasyfikacyjnej z zachowania (art. 44g ust. 1)⁶⁷³. Aby wychowawca mógł poinformować o wszystkich powyższych kwestiach rodziców, musi mieć zapewniony kontakt z nimi. Dotyczy to w takim samym stopniu rodziców z rodzin migracyjnych, jak i bez takiego doświadczenia. Podejmując decyzję o wyjeździe za granicę, rodzice powinni poinformować szkołę, który z rodziców pozostanie w kraju, aby możliwa była skuteczna komunikacja pomiędzy dwoma najważniejszymi środowiskami wychowania dziecka: rodziną i szkołą. Niniejsze wskazania można także odnieść do przedszkola.

Szkoła, a zatem jej dyrektor i nauczyciele, planując i organizując współpracę z rodziną ucznia, w tym różne formy pomocy, muszą wziąć pod uwagę jeszcze inny dokument, jakim jest Konwencja o prawach dziecka⁶⁷⁴. Zgodnie z art. 5 „Państwa-Strony będą szanowały odpowiedzialność, prawo i obowiązek rodziców lub, w odpowiednich przypadkach, członków dalszej rodziny lub środowiska, zgodnie z miejscowymi obyczajami, opiekunów prawnych lub innych osób prawnie odpowiedzialnych za dziecko, do zapewnienia mu, w sposób odpowiadający rozwojowi jego zdolności, możliwości ukierunkowania go i udzielenia mu rad przy korzystaniu przez nie z praw przyznanych mu w niniejszej konwencji”⁶⁷⁵.

Dzięki temu, że nauczyciel ma częstszy w porównaniu z dyrektorem i bezpośredni kontakt z uczniem, to zwykle on zauważa problem jako pierwszy. Reakcja na ten problem, jak też jego rozwiązanie wymagają od nauczyciela pewnych cech: profesjonalizmu, taktu pedagogicznego oraz kultury osobistej, które wyznaczają zasady postępowania wychowawczego, profilaktyki oraz procesu nauczania. W przypadku wszystkich problemów, zatem również tych pojawiających się w rodzinie transgranicznej, niezbędne są umiejętność uważnego słuchania, prowadzenia rozmowy, okazywania zrozumienia i empatycznego rozumienia trudności oraz rozwiązywania problemów i konfliktów rówieśniczych. Przydatna jest również wiedza na temat specyfiki rozwoju ucznia w danym okresie rozwojowym, jego potrzeb, a w razie braku ich zaspokojenia nauczyciel powinien znać podstawowe działania interwencyjne i profilaktyczne. Pomocna w sytuacjach problematycznych może być współpraca z

⁶⁷³ Por. Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. 2019 poz. 1481), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20190001481/O/D20191481.pdf> (21.08.2019), s. 45.

⁶⁷⁴ Por. Konwencja o prawach dziecka, <https://brpd.gov.pl/konwencja-o-prawach-dziecka/> (15.12.2019).

⁶⁷⁵ Por. Konwencja o prawach dziecka, <https://brpd.gov.pl/konwencja-o-prawach-dziecka/> (15.12.2019).

innymi nauczycielami oraz dyrektorem, a przede wszystkim specjalistami, np. pedagogiem lub psychologiem szkolnym. Należy pamiętać, że głównymi osobami zaangażowanymi w tę współpracę są rodzice lub opiekunowie ucznia. Dlatego też ustalenie, kto jest prawnym opiekunem dziecka, jest warunkiem koniecznym do podjęcia współpracy. W przypadku pojawiających się problemów w życiu ucznia z rodziny rozdzielonej przestrzennie niezwykle ważna jest umiejętność ciągłej analizy podejmowanych przez nauczyciela zadań i wyciągania wniosków. Jednym z ważniejszych zadań w odniesieniu do sytuacji ucznia z rodziny migracyjnej jest obserwacja sytuacji zarówno dziecka, jak i jego rodziny oraz monitorowanie zmian. Od szybkości reakcji oraz właściwej oceny zgromadzonych informacji zależy skuteczność dalszych działań, które powinny mieć charakter ciągły, a nie jednorazowy. Aby podejmowane działania spełniały swoją rolę, niezbędna jest autentyczność w relacjach pomiędzy wszystkimi stronami: nauczycielem, uczniem oraz jego rodzicami⁶⁷⁶.

Oprócz dyrektora i nauczycieli również rodzice dziecka mają obowiązki wynikające z realizacji przez nie obowiązku szkolnego. W myśl art. 40 ustawy z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe rodzice są zobowiązani do dopełnienia czynności związanych ze zgłoszeniem dziecka do szkoły, zapewnienia regularnego uczęszczania dziecka na zajęcia szkolne oraz zapewnienia warunków umożliwiających przygotowanie się do zajęć. Rodzice zobligowani są również do informowania, w terminie do dnia 30 września każdego roku, dyrektora szkoły podstawowej, w obwodzie której dziecko mieszka, o realizacji obowiązku szkolnego spełnianego w sposób określony w art. 36 ust. 10 lub 11. Z kolei rodzice dziecka podlegającego obowiązkowi nauki na żądanie wójta gminy (burmistrza, prezydenta miasta), na terenie której dziecko mieszka, są obowiązani informować go o formie spełniania obowiązku nauki przez dziecko i zmianach w tym zakresie. Osobami ze strony szkoły odpowiedzialnymi za kontrolę spełniania obowiązku szkolnego przez dzieci zamieszkające w jej obwodzie są dyrektorzy publicznych szkół podstawowych. Jeśli chodzi o kontrolę spełniania obowiązku nauki przez młodzież, to odpowiedzialność za to ponosi gmina⁶⁷⁷.

⁶⁷⁶ Por. A. Dąbrowska, B. Gołek, E.M. Szumilas, *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, dz. cyt., s. 97–98.

⁶⁷⁷ Por. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. 2017 poz. 59), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000059/U/D20170059Lj.pdf> (19.08.2019), s. 57–58.

Obowiązki rodziców – zarówno wynikające z aktów prawnych, jak i pozostałe – można podzielić na dwie kategorie: te z zakresu wychowania i opieki oraz te związane z edukacją.

Jednym z obowiązków w ramach pierwszej kategorii jest świadomy wybór szkoły uwzględniający zarówno poziom nauczania, jak i oferowany program wychowawczy, który rodzice powinni znać oraz brać udział w jego tworzeniu. Rodzice zobligowani są kontaktować się z nauczycielem w różnych sprawach, zarówno dotyczących zdolności dziecka, jak i trudności. Rodzice powinni zgłaszać problemy i zwracać się nie tylko do nauczyciela, ale też do pedagoga lub psychologa szkolnego z prośbą o pomoc w ich rozwiązaniu. Kolejnymi obowiązkami są pomoc nauczycielowi w organizacji uroczystości klasowych i wycieczek oraz udział w radzie rodziców, radzie pedagogicznej, a także kursach i szkoleniach organizowanych przez szkołę dla rodziców. Rodzice zobowiązani są do zwalniania dzieci z zajęć i usprawiedliwiania ich nieobecności na lekcjach. Wychowawca, inny nauczyciel lub dyrektor szkoły może poprosić rodzica o przybycie do szkoły w celu omówienia różnych kwestii lub rozwiązania problemów. Powyższe obowiązki rodziców z zakresu wychowania wskazują na aktywne zaangażowanie rodziców jako partnerów w procesie edukacyjnym ich dzieci⁶⁷⁸.

Druga kategoria obowiązków rodzicielskich – dotyczących edukacji – wynika zarówno z aktów prawnych, jak też odnosi się do codziennego funkcjonowania dziecka w szkole. Rodzice winni zapewnić dziecku realizację obowiązku szkolnego oraz warunki do nauki w domu. Powinni również aktywnie włączyć się w sam proces edukacyjny dziecka, poprzez jego motywowanie do nauki oraz zachęcanie do rozwijania umiejętności poprzez udział w zajęciach pozalekcyjnych. W przypadku zauważenia trudności rodzice powinni powiadomić o tym nauczyciela, aby można było zorganizować właściwą pomoc. Poprzez zainteresowanie procesem edukacyjnym dziecka: jego sukcesami i trudnościami oraz właściwą reakcją w sytuacjach trudnych rodzice wypełniają swoje obowiązki⁶⁷⁹.

Współpraca rodziców ze szkołą to również ich udział w różnych organach szkoły, np. radach czy komisjach. Zgodnie z art. 63 ust. 14 ustawy z dnia 14 grudnia 2016 r. w

⁶⁷⁸ Por. M. Banasiak, *Współpraca rodziców ze szkołą w kontekście reformy edukacji w Polsce*, dz. cyt., s. 32–33.

⁶⁷⁹ Por. M. Banasiak, *Współpraca rodziców ze szkołą w kontekście reformy edukacji w Polsce*, dz. cyt., s. 33.

skład komisji konkursowej powołanej w celu wyboru dyrektora szkoły wchodzi dwóch przedstawicieli rodziców⁶⁸⁰.

W szkole, zgodnie z art. 80 ust. 1, może działać rada szkoły. Głównym zadaniem takiej rady jest uczestnictwo w rozwiązywaniu wewnętrznych spraw szkoły. Bierze ona również udział w tworzeniu aktów prawnych, np. statutu szkoły, oraz opiniuje dokumenty, np. projekt planu finansowego szkoły, plan pracy, projekty eksperymentów pedagogicznych, oraz inne ważne dla szkoły przedsięwzięcia. Rada może wystąpić do organu sprawującego nadzór nad szkołą z wnioskiem o zbadanie i ocenę działalności szkoły lub sama z własnej inicjatywy ocenia sytuację oraz stan szkoły i występuje z wnioskami do dyrektora, rady pedagogicznej, organu prowadzącego lub wojewódzkiej rady oświatowej. W skład rady szkoły, oprócz nauczycieli i uczniów, wchodzi rodzice wybrani przez ogół rodziców⁶⁸¹.

Innym przykładem rady, tym razem złożonej tylko z samych rodziców, jest rada rodziców, która zgodnie z art. 84 ust. 1 może występować do dyrektora i innych organów szkoły, do organu prowadzącego szkołę oraz organu sprawującego nadzór pedagogiczny z wnioskami i opiniami we wszystkich sprawach szkoły. Do szczegółowych kompetencji rady rodziców należy uchwalanie, w porozumieniu z radą pedagogiczną, programu wychowawczo-profilaktycznego szkoły, opiniowanie programu i harmonogramu poprawy efektywności kształcenia lub wychowania szkoły oraz opiniowanie projektu planu finansowego składanego przez dyrektora szkoły. Do szkolnej rady rodziców wchodzi po jednym przedstawicielu rad oddziałowych, wybranych w tajnych wyborach przez zebranie rodziców uczniów danego oddziału⁶⁸².

W przypadku likwidacji szkoły (art. 89 ust. 1) organ prowadzący szkołę jest zobowiązany poinformować o tym m.in. rodziców uczniów co najmniej na 6 miesięcy przed terminem likwidacji⁶⁸³. Tego typu działania mogą być przyczyną konfliktu na linii rodzice – szkoła. Rodzicom znacznie łatwiej jest zapewnić dzieciom dotarcie do lokalnej szkoły niż do położonej w znacznej odległości od miejsca zamieszkania.

⁶⁸⁰ Por. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. 2017 poz. 59), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000059/U/D20170059Lj.pdf> (19.08.2019), s. 95.

⁶⁸¹ Por. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. 2017 poz. 59), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000059/U/D20170059Lj.pdf> (20.08.2019), s. 106.

⁶⁸² Por. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. 2017 poz. 59), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000059/U/D20170059Lj.pdf> (20.08.2019), s. 108.

⁶⁸³ Por. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. 2017 poz. 59), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000059/U/D20170059Lj.pdf> (20.08.2019), s. 114.

Przykłady różnych sytuacji, w których dyrektor szkoły ma obowiązek konsultacji z radą rodziców, mogą być następujące: wzór jednolitego stroju obowiązującego na terenie szkoły (art. 100) czy zainstalowanie monitoringu na terenie szkoły (art. 108a ust. 1)⁶⁸⁴. Opinia rady rodziców jest brana pod uwagę przy ustalaniu przez dyrektora szkoły zestawu podręczników i materiałów ćwiczeniowych obowiązujących w poszczególnych oddziałach (art. 22ab ust. 4)⁶⁸⁵.

Powyższe przykłady pokazują, że kluczowe decyzje dotyczące zarówno nauki, jak i wychowania powinny być podejmowane na drodze konsultacji pomiędzy władzami szkoły a rodzicami, dzięki czemu rodzice aktywnie uczestniczą w procesie edukacyjnym realizowanym przez szkołę. Jest to także możliwe dzięki temu, że są oni informowani o różnych wydarzeniach w trakcie trwania roku szkolnego, a wynika to z ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty⁶⁸⁶.

Omówione powyżej przykłady współpracy na linii szkoła – dom rodzinny wynikające z uwarunkowań formalnoprawnych pokazują, że rodzice mają naprawdę duże możliwości aktywnego włączenia się w działanie szkoły, a tym samym w edukację swoich dzieci. Mają oni prawa np. do wpływania na politykę oświatową prowadzoną w szkołach ich dzieci poprzez wyrażanie swoich opinii, ale też obowiązki, np. uczestnictwa w życiu szkoły, do której uczęszczają ich dzieci⁶⁸⁷. Praktyka pokazuje jednak, że mimo starań ze strony dyrekcji szkoły, nauczycieli i wychowawców nie zawsze udaje się zaangażować rodziców do realnej współpracy. Powodów może być wiele, np. obowiązki zawodowe, obawa rodziców, że sobie nie poradzą z danym zadaniem z powodu braku wiedzy lub doświadczenia albo też nieznajomość zarówno swoich praw, jak i obowiązków. Należy jednak zaznaczyć, że brak zainteresowania samą szkołą czy współpracą z nią nie oznacza braku zainteresowania sytuacją dziecka. Rodzice chętniej angażują się w różne działania, kiedy dotyczy to bezpośrednio ich dziecka⁶⁸⁸. W literaturze przedmiotu przytaczana jest również inna forma współpracy ze

⁶⁸⁴ Por. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. 2017 poz. 59), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000059/U/D20170059Lj.pdf> (20.08.2019), s. 126, 131-132.

⁶⁸⁵ Por. Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. 2019 poz. 1481), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20190001481/O/D20191481.pdf> (20.08.2019), s. 35.

⁶⁸⁶ Por. Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. 2019 poz. 1481), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20190001481/O/D20191481.pdf> (20.08.2019).

⁶⁸⁷ Por. Europejska Karta Praw i Obowiązków Rodziców, <https://www.gov.pl/web/edukacja/prawa-rodzicow> (04.01.2020).

⁶⁸⁸ Por. B. Hurst, G. Reding, *Profesjonalizm w uczeniu. Jak osiągnąć sukces*, Wydawnictwo „Wolters Kluwer Polska”, Warszawa 2011, s. 90.

szkołą realizowana przez rodziców. Poprzez pomoc w rozwiązywaniu zadań domowych oraz rozmowy z dziećmi dotyczące ich sytuacji szkolnej rodzice włączają się we współpracę ze szkołą, wspierając dziecko w domu⁶⁸⁹.

Sytuacja życiowa poszczególnych rodzin ma wpływ na to, jak naprawdę wygląda i układa się współpraca oraz komunikacja pomiędzy szkołą: dyrektorem, nauczycielami oraz specjalistami a domem rodzinnym. Jednym z czynników warunkujących tę współpracę jest dostępność rodziców, czyli czas, który mogą przeznaczyć na kontakt ze szkołą. XXI wiek charakteryzuje się mobilnością, która wynika m.in. z możliwości podjęcia pracy z dala od stałego miejsca zamieszkania, zarówno w Polsce, jak i poza granicami kraju. W jaki sposób migracja zagraniczna obojga lub jednego z rodziców wpływa na kształtowanie relacji ze szkołą? Nieobecny rodzic nie ma możliwości częstego bezpośredniego kontaktu ze szkołą, a w związku z nowym podziałem ról w rodzinie w konsekwencji migracji zagranicznej pozostający w kraju rodzic może również mieć ograniczone możliwości uczestnictwa w spotkaniach z wychowawcą, nauczycielami dziecka lub w innych działaniach podjętych przez szkołę. Jedną z najczęstszych przyczyn są godziny pracy rodzica. Może to w pewnym stopniu utrudniać zarówno nawiązywanie, jak i podtrzymywanie kontaktów oraz dobrych relacji pomiędzy szkołą a rodziną. Dzięki istnieniu nowoczesnych form komunikacji obie strony – szkoła i rodzina – mogą pozostawać ze sobą w stałym kontakcie. Pandemia COVID-19 wymusiła na społeczeństwie nabycie umiejętności pracy i nauki zdalnej, co w konsekwencji wymusiło także zdalne spotkania i kontakty. Bezpośrednie spotkania rodziców i nauczycieli w szkole nie były przez pewien czas możliwe, zatem mogli się oni spotykać za pomocą platform internetowych np. MS Teams. Rozwiązania te mogą pozostać nadal i być wykorzystywane w sytuacji, w której brak jest możliwości bezpośredniego spotkania, np. w wyniku wyjazdu jednego z rodziców do pracy za granicę. W zdalnych spotkaniach z nauczycielem może brać udział także rodzic przebywający za granicą, o ile pozwalają mu na to godziny pracy i brak różnic czasowych. Aby w sytuacji zagranicznego wyjazdu kontakt pomiędzy szkołą a rodziną nie był utrudniony, rodzice powinni poinformować wychowawcę dziecka, w jaki sposób i z kim powinien się on kontaktować. W praktyce to właśnie rodzic, pod którego opieką dziecko pozostaje w kraju, jest faktycznie łącznikiem na linii dom rodzinny –

⁶⁸⁹ Por. G. Driessen, P. Sleegers, R. Sluiter, F. Smit, *Types of parents and school strategies aimed at the creation of effective partnerships*, „International Journal about Parents in Education” 1 (2007) No 1, s. 46; M. Banasiak, *Współpraca rodziców ze szkołą w kontekście reformy edukacji w Polsce*, dz. cyt., s. 41–42.

szkoła. Temu rodzicowi szkoła udziela informacji dotyczących edukacyjnej sytuacji dziecka i również ten rodzic może składać samodzielnie wymagane przez prawo oświatowe dokumenty⁶⁹⁰.

Pewne działania odnoszące się do edukacji dziecka wymagają obecności rodziców i ich bezpośredniego, a nie zdalnego zaangażowania. Przykładem jest obowiązek zgłoszenia dziecka do szkoły. Rodzice muszą poinformować w terminie do dnia 30 września każdego roku dyrektora szkoły podstawowej, w obwodzie której dziecko mieszka, o realizacji obowiązku szkolnego. Z kolei rodzice dziecka podlegającego obowiązkowi nauki na żądanie wójta gminy (burmistrza, prezydenta miasta), na terenie której dziecko mieszka, są obowiązani informować go o formie spełniania obowiązku nauki przez dziecko i zmianach w tym zakresie⁶⁹¹. W przypadku, kiedy oboje rodzice wyjeżdżają do pracy za granicę, niezbędne jest ustanowienie opiekuna prawnego, który będzie mógł podejmować tego typu decyzje. Opiekun faktyczny dziecka, czyli dorosły, pod opieką którego ono przebywa, nie może podejmować w jego sprawach istotnych decyzji związanych np. ze zdrowiem czy udzieleniem pomocy psychologiczno-pedagogicznej, ponieważ prawo polskie nie zezwala na przeniesienie na inne osoby uprawnień związanych z wykonywaniem władzy rodzicielskiej. Prowadzi to do sytuacji, w której dziecko ma zapewnioną właściwą opiekę poza szkołą, ale nie może korzystać z różnych form wsparcia oferowanych przez szkołę oraz inne instytucje, np. poradnie psychologiczno-pedagogiczne, gdzie zarówno diagnoza, jak i wydanie informacji o jej wynikach odbywa się na wniosek rodzica lub pełnoletniego ucznia⁶⁹².

W sytuacji nieobecności czasowej rodzica niezbędne jest wypracowanie skutecznych form porozumiewania się i współpracy ze szkołą, ponieważ dzięki temu możliwe jest sprawowanie funkcji wychowawczych, socjalizacyjnych i tych związanych z nauką dziecka. Bardzo wyraźny jest podział obowiązków pomiędzy szkołą a rodziną dotyczący sytuacji szkolnej dziecka. To rodzice są odpowiedzialni za realizację przez nie obowiązku szkolnego i nauki i powinni zagwarantować możliwość skutecznej współpracy ze szkołą. Do zadań dyrektora z kolei należy sprawowanie

⁶⁹⁰ Por. A. Zielińska, *Szkoła wobec wyjazdów do pracy za granicę rodziców małoletnich uczniów. Aspekty prawne*, w: *Szkoła wobec mobilności zawodowej rodziców i opiekunów. Niezbędnik nauczyciela*, red. E. Kozdrowicz, B. Walczak, CMPPP, Warszawa 2008, s. 59.

⁶⁹¹ Por. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. 2017 poz. 59), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000059/U/D20170059Lj.pdf> (19.08.2019), s. 57–58.

⁶⁹² Por. <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/poradnictwo-psychologiczno-pedagogiczne> (29.01.2021).

nadzoru nad realizacją przez dziecko obowiązku szkolnego⁶⁹³. Sytuacja dzieci z rodzin migracyjnych i bez takiego doświadczenia w kwestii obowiązków rodziców wobec szkoły jest podobna. W obydwu sytuacjach muszą się oni w jednakowy sposób z nich wywiązać. Sposoby realizacji tych obowiązków mogą być inne, gdyż muszą być dostosowane do aktualnej sytuacji rodziny, ale ich zakres jest ten sam. Aby proces edukacyjny dziecka przebiegał prawidłowo, jednym z kluczowych aspektów jest dobry kontakt i współpraca pomiędzy domem rodzinnym a szkołą. Nabierają one szczególnego znaczenia w odniesieniu do rodzin transgranicznych, ponieważ tylko dobre relacje gwarantują podejmowanie właściwych decyzji w odpowiedzi na negatywne zjawiska związane z sytuacją edukacyjną dziecka.

Aby nauczyciele mogli właściwie reagować na pojawiające się problemy wychowawcze związane z wyjazdem jednego lub obojga rodziców ucznia do pracy za granicą, muszą mieć wiedzę i umiejętności zarówno odnośnie do właściwego diagnozowania sytuacji, jak i udzielania pomocy. Warto rozważyć w szkole przeprowadzenie ankiety wśród nauczycieli, dzięki której będzie można ocenić sytuację dzieci. Jej wyniki pozwolą dyrekcji szkoły zaprojektować adekwatny do potrzeb system szkolenia nauczycieli. Wyniki ankiety przeprowadzonej w czerwcu 2014 roku na losowej ogólnopolskiej próbie 272 nauczycieli pokazały, że zdecydowana większość z nich (69,8%) jest zdania, że są przygotowani do prowadzenia diagnozy, a jeszcze więcej (82,9%) deklaruje przygotowanie do udzielania pomocy pedagogicznej. Jednak liczba odpowiedzi negatywnych pokazuje, że istnieje konieczność doskonalenia nauczycieli w tym zakresie. Oprócz odpowiedzi dotyczących możliwości udzielenia pomocy uczniom z rodzin migracyjnych nauczyciele wskazali też na konieczność utrzymania dobrego kontaktu pomiędzy szkołą a domem rodzinnym. Kontakt ten rozumiany jest jako rozmowy zarówno bezpośrednie, jak i te odbywane za pomocą nowoczesnych technologii. Wśród form wsparcia rodzin transgranicznych nauczyciele wymienili zaoferowanie pomocy psychologiczno-pedagogicznej przez pedagoga szkolnego lub psychologa oraz poradnie psychologiczno-pedagogiczne, a także dbałość o dobre relacje pomiędzy wychowawcą a wychowankiem polegające na wspieraniu dziecka. W opinii nauczycieli należy zachęcać rodziców do ustanowienia opiekuna prawnego na czas ich wyjazdu za granicę. Zdaniem autora badania warto rozważyć utworzenie grupy

⁶⁹³ Por. A. Dąbrowska, B. Gołek, E.M. Szumilas, *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, dz. cyt., s. 97.

wsparcia dla rodzin transgranicznych, a także umożliwić dzieciom wymianę doświadczeń⁶⁹⁴.

Współczesne rodziny zmieniają się wraz z otaczającą je rzeczywistością. Jednakże charakter tych zmian i ich różnorodność będą inne w każdej rodzinie: różne będą przeobrażenia kultury środowiska rodzinnego, np. kultury materialnej, duchowej czy pedagogicznej rodziny. Mimo tych dynamicznych zmian rodzina jest ciągle pierwszym i niezastąpionym środowiskiem wychowania, a rodzice pozostają pierwszymi wychowawcami dziecka. Dlatego też rodzice muszą pamiętać, że są osobami znaczącymi dla dziecka i to od nich w głównej mierze zależy, jakim człowiekiem będzie w przyszłości ich dziecko. To postawy rodziców i style wychowania przez nich stosowane ukształtują relacje wychowawcze pomiędzy nimi a dzieckiem. To rodzice / prawni opiekunowie są łącznikiem pomiędzy dzieckiem / domem rodzinnym a szkołą i od tej współpracy zależy to, jak dziecko będzie funkcjonowało w tych dwóch środowiskach wychowawczych. Ważne jest, żeby rodzice podejmowali ciągły trud w celu należytego wywiązywania się ze swojej roli rodzicielskiej, tak aby negatywny wpływ intensywnie dokonujących się przemian na różnych płaszczyznach życia w jak najmniejszym stopniu dotykał rodzinę. Wspólna praca na rzecz budowania silnych więzi pomiędzy rodzicami a dziećmi oraz dobrych relacji wychowawczych w różnych typach rodzin – rozłączonych przestrzennie i tych, które nie doświadczyły zagranicznych migracji zarobkowych – spowoduje, że wychowanie przyniesie zamierzone rezultaty w bliższej i dalszej przyszłości: w trudzie podejmowanym na rzecz rodziny przez kolejne pokolenia rodziców.

W wyniku wyjazdu do pracy za granicę jednego z rodziców zmianie ulega funkcjonowanie członków rodziny pozostających w kraju: małżonka oraz dzieci. Przeobrażeniom podlegają wszystkie aspekty kultury środowiska rodzinnego: kultura materialna, duchowa oraz pedagogiczna. Skala tych zmian będzie różna w różnych rodzinach. Wynika to z tego, że każda rodzina jest inna i inaczej reaguje na nowe okoliczności. Nie w każdej rodzinie uda się dorosłym wypracować takie strategie, które spowodują, że życie rodziny w rozdzieleniu będzie łatwe i przyniesie tylko pozytywne zmiany. W niektórych rodzinach mocniej niż w innych odczuwany będzie smutek, tęsknota czy osłabienie więzi, a część rodzin tej rozłąki nie przetrwa. Rodzice są osobami znaczącymi dla dziecka, ponieważ odpowiadają za stworzenie warunków

⁶⁹⁴ Por. B. Walczak, *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, dz. cyt., s. 89–90.

umożliwiających jego rozwój społeczny, emocjonalny, fizyczny i religijny. Fakt rozdzielania rodziny nie zwalnia ich z tego obowiązku. W wyniku rozłączenia rodziny pozostający w kraju rodzic przejmuje obowiązki tego nieobecnego, ale w wychowaniu muszą brać udział oboje rodzice i to oni muszą dołożyć starań, aby dziecko czuło ich obecność w swoim życiu mimo rozłąki. Ponadto zadaniem rodziców jest także ułożenie dobrych relacji ze szkołą, jako kolejnym po domu rodzinnym środowiskiem wychowawczym. W wyniku rozdzielenia przestrzennego rodziny mogą się pojawić problemy w różnych aspektach jej funkcjonowania, w tym w sytuacji szkolnej dziecka. Dobra współpraca rodzica pozostającego w kraju ze szkołą: wychowawcą oraz innymi nauczycielami pozwoli właściwie zareagować w sytuacjach trudnych. Aby życie rodziny w rozłączeniu geograficznym przyniosło jak mniej negatywnych skutków, potrzebna jest odpowiedzialna postawa rodziców jako pierwszych wychowawców dziecka. Oznacza ona wspólne ich działanie na rzecz dziecka, zarówno w odniesieniu do stworzenia mu właściwej atmosfery wychowawczej w rodzinie, jak też wypełnieniu przez nich obowiązków związanych z realizacją przez ich dziecko obowiązku szkolnego.

Rozdział IV

Propozycje integralnego wsparcia rodzin rozdzielonych przestrzennie

Każda zmiana w życiu człowieka, zarówno pozytywna, jak i negatywna, wymaga czasu potrzebnego do przystosowania się do nowej rzeczywistości. Brak jest jednego uniwersalnego rozwiązania dla wszystkich. W przypadku różnych osób różnie ten czas adaptacji będzie przebiegał: u jednych krócej, u innych dłużej. Szczególnie trudny może się okazać czas będący konsekwencją np. nieprzewidzianego zdarzenia lub podjęcia niełatwej decyzji. Niewątpliwie przykładem takiej decyzji może być wyjazd za granicę do pracy jednego z rodziców. W jego wyniku rozdzieleni zostają członkowie rodziny: mąż i żona oraz dzieci. Zatem zmiany dotyczą wszystkich członków: uczestniczących czynnie i biernie w migracyjnym wyjeździe zarobkowym. Konsekwencje tego wyjazdu też będą dotyczyły wszystkich członków rodziny, chociaż każdego w inny sposób. Ponieważ każda rodzina jest inna, nie da się uogólnić, w jakim stopniu zwłaszcza negatywne konsekwencje dotkną rodzinę oraz poszczególne osoby. Skala problemów oraz reakcja na nie też będzie inna w poszczególnych rodzinach. Część rodzin sama znajdzie rozwiązanie sytuacji kryzysowych, ale w części rodzin potrzebna może być pomoc specjalistów, różnych w zależności od pojawiających się trudności: np. z zakresu prawa, pomocy psychologiczno-pedagogicznej lub innych form wsparcia oferowanych rodzinom transgranicznym.

4.1. Prawna ochrona rodziny i dziecka

Istnienie rodzin rozdzielonych przestrzennie jest konsekwencją zmian zachodzących we współczesnych społeczeństwach. Jedną z nich są zagraniczne migracje zarobkowe. Nie zawsze jest tak, że podjęcie pracy przez jednego z rodziców poza obecnym miejscem zamieszkania prowadzi do przeprowadzki całej rodziny. Podejmując decyzję o zagranicznym wyjeździe zarobkowym jednego z rodziców, rodzice godzą się na krótszą lub dłuższą rozłąkę. Jak każda inna decyzja, ta również ma pozytywne i negatywne konsekwencje. Nie wszystko da się przewidzieć ani z góry zaplanować – pewne problemy pojawią się dopiero po wyjeździe osoby. Poczucie

osamotnienia, tęsknota za nieobecnym rodzicem lub małżonkiem oraz wspólnie spędzaniem czasu mogą się okazać znacznie trudniejsze niż się wcześniej wydawało. Nie zawsze też poprawa sytuacji materialnej rodziny, która jest głównym celem zagranicznego wyjazdu zarobkowego w polskich rodzinach, rekompensuje trudności pojawiające się i w rodzinie pozostającej w kraju, i w nowym miejscu pobytu migranta. Zdarza się, że problemy pojawiające się po wyjeździe jednego lub obojga rodziców z kraju są nie tylko rodzinnymi trudnościami, spowodowanymi rzadszym kontaktem i mniejszym zainteresowaniem migranta tym, co dzieje się w rodzinie pozostającej w kraju, ale dotyczą też natury prawnej. Podejmując decyzję o wyjeździe za granicę, a zatem o tymczasowej dłuższej lub krótszej rozłące rodziny, dorośli muszą brać pod uwagę aspekty prawne związane z wykonywaniem przez nich władzy rodzicielskiej. Dokumentami regulującymi powyższą kwestię, a także prawa dziecka oraz prawną ochronę dziecka i rodziny są m.in. następujące: Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, ustawa o Rzeczniku Praw Dziecka, Kodeks rodzinny i opiekuńczy oraz ustawa o wspieraniu rodziny i pieczy zastępczej.

Prawo jest ważnym instrumentem polityki państwa wobec rodziny. W skład każdego merytorycznego obszaru prawa wchodzi odrębne przepisy, których celem jest ułatwienie właściwego zrozumienia konkretnych unormowań z danej dziedziny. Przepisy te określa się mianem zasad danej gałęzi prawa, w których zawarte są główne założenia, idee i cele ustawodawcy. Zasady prawa rodzinnego odwołują się do rodziny i dobra dziecka. Oparte na zasadzie dobra dziecka działania mają je chronić przed niebezpieczeństwem i wyniszczeniem oraz niewłaściwym rozwojem psychicznym i fizycznym. Dzięki swoim prawom dziecko ma zapewniony status nie tylko w rodzinie będącej jego pierwszym środowiskiem życia, ale też w innych środowiskach, których częścią się staje w miarę dorastania: w społeczeństwie i państwie. Ochrona prawna zapewnia dziecku odpowiednie warunki do życia i rozwoju, a możliwa jest dzięki temu, że uwzględnione zostały potrzeby dziecka oraz jego naturalna niedojrzałość społeczna i psychofizyczna⁶⁹⁵.

Dobro rodziny uwzględnione jest w poszczególnych zapisach Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. W myśl art. 18 małżeństwo, zdefiniowane jako związek kobiety i mężczyzny, oraz rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod

⁶⁹⁵ Por. A. Dąbrowska, B. Gołek, E.M. Szumilas, *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, dz. cyt., s. 26.

opieką Rzeczypospolitej Polskiej⁶⁹⁶. Art. 48 zapewnia rodzicom prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem. Wychowując dziecko, rodzice powinni uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, wolność jego sumienia i wyznania, a także jego przekonania. Prawo rodziców do wychowania zgodnie z własnymi przekonaniem odnosi się do wychowania i nauczania moralnego i religijnego, a także do wyboru szkoły: publicznej lub niepublicznej. Ust. 2 tego artykułu stanowi, że tylko na podstawie prawomocnego orzeczenia sądu, w przypadkach określonych w ustawie, możliwe jest ograniczenie lub pozbawienie praw rodzicielskich⁶⁹⁷. Powyższe zapisy w Konstytucji gwarantują autonomię rodziny oraz prymat rodziny w wychowaniu⁶⁹⁸. Z prawami nierozdzielnie łączą się obowiązki. Rodzice zatem muszą być świadomi swojej odpowiedzialności za stworzenie dziecku bezpiecznych warunków do właściwego rozwoju: fizycznego, psychicznego, społeczno-moralnego, kulturowego czy religijnego. Zgodnie z treścią art. 71 ust. 1 państwo zapewnia dobro rodziny poprzez realizację swojej polityki społecznej i gospodarczej. Rodziny znajdujące się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej, zwłaszcza wielodzietne i niepełne, mają szczególne prawo do pomocy ze strony władz publicznych⁶⁹⁹. Prawo do szczególnej troski, której zakres określa ustawa, ze strony władz publicznych ma matka przed i po urodzeniu dziecka⁷⁰⁰. Wyjazd do pracy za granicę jednego z rodziców, a w związku z tym jego nieobecność w codziennym funkcjonowaniu rodziny, a więc i w wychowaniu dzieci, może prowadzić do różnych trudności w wykonywaniu przez rodziców ich funkcji rodzicielskich i wychowawczych. Które zapisy w polskim prawie gwarantują dzieciom i rodzinom, także tym rozdzielonym przestrzennie w wyniku zagranicznych migracji zarobkowych, ochronę oraz pomoc w przypadku różnych trudności?

W myśl art. 72 ust. 1 dziecko ma zapewnioną ochronę: przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją. Dziecko, które jest pozbawione opieki rodzicielskiej, ma prawo do opieki i pomocy ze strony władz publicznych⁷⁰¹. Są one zobowiązane do udzielenia pomocy na różnych płaszczyznach odnoszących się do relacji dziecka z innymi osobami dorosłymi. Dotyczy to relacji następujących: pomiędzy rodzicami (opiekunami prawnymi) a dziećmi w uwarunkowaniach

⁶⁹⁶ Por. Konstytucja RP, art. 18.

⁶⁹⁷ Por. Konstytucja RP, art. 18; Konstytucja RP, art. 48; Konstytucja RP, art. 53 ust. 3; Konstytucja RP, art. 70 ust. 3.

⁶⁹⁸ Por. M. Andrzejewski, *Prawna ochrona rodziny*, WSIP, Warszawa 1999; A. Zielińska, *Szkola wobec wyjazdów do pracy za granicę rodziców małoletnich uczniów. Aspekty prawne*, dz. cyt., s. 56.

⁶⁹⁹ Por. Konstytucja RP, art. 71 ust. 1.

⁷⁰⁰ Por. Konstytucja RP, art. 71 ust. 2.

⁷⁰¹ Por. Konstytucja RP, art. 72 ust. 1 i 2.

domowych; pomiędzy dziećmi a nauczycielami w uwarunkowaniach szkolnych; pomiędzy dziećmi a wychowawcami w placówkach opiekuńczo-wychowawczych. Może to także dotyczyć relacji pomiędzy samymi dziećmi, stąd też konieczność zapisów prawnych dotyczących tych zagrożeń oraz przeciwdziałania im, które powodowane są przez dzieci wobec innych dzieci⁷⁰².

Zgodnie z art. 72 ust. 4 w prawie polskim przewidziana jest funkcja Rzecznika Praw Dziecka, którego kompetencje i sposób powołania określa ustawa⁷⁰³. Zadaniem Rzecznika Praw Dziecka jest stanie na straży praw dziecka, które określone są w różnych aktach prawnych, np. Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, Konwencji o prawach dziecka i innych przepisach prawa. Ważnym zapisem jest poszanowanie praw i obowiązków rodziców. Rzecznik Praw Dziecka ma obowiązek kierowania się dobrem dziecka, przy założeniu, że rodzina jest naturalnym środowiskiem rozwoju⁷⁰⁴. Prawa dziecka podlegające ochronie to m.in.: prawo do życia i ochrony zdrowia; do wychowania w rodzinie; do godziwych warunków socjalnych i do nauki. Obowiązkiem Rzecznika jest także podejmowanie działań, które mają na celu ochronę dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem, demoralizacją, zaniedbaniem oraz innymi przejawami złego traktowania. Szczególna pomoc i troska kierowana jest w stronę dzieci niepełnosprawnych. Oprócz stania na straży praw dziecka Rzecznik je upowszechnia wraz metodami ich ochrony⁷⁰⁵. Od 10 stycznia 2022 roku przez Dziecięcy Telefon Zaufania Rzecznika Praw Dziecka oraz na czacie internetowym chat.brpd.gov.pl istnieje możliwość konsultacji m.in. z zakresu prawa, ale również edukacji i wychowania oraz w kwestiach związanych ze zdrowiem. Poszczególne dni tygodnia są przypisane konsultacjom dotyczącym określonych problemów, np. w zakresie edukacji i wychowania uzyskać można porady dotyczące pomocy psychologiczno-pedagogicznej realizowanej w przedszkolach i szkołach, współpracy szkoły z rodzicami, przemocy rówieśniczej, a także bezpiecznych i higienicznych

⁷⁰² Por. B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, C.H. Beck, Warszawa 2009, s. 68; B. Banaszak, Ł. Żukowski, *Prawo dziecka do ochrony przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją – rozwiązania polskie na tle standardów Konwencji o prawach dziecka*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień [artykuły i komentarze]*, red. S.L. Stadniczeńko, Biuro Rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2015, s. 229.

⁷⁰³ Por. Ustawa z dnia 6 stycznia 2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka (Dz. U. 2000 nr 6 poz. 69); Konstytucja RP, art. 72 ust. 4.

⁷⁰⁴ Por. Ustawa z dnia 6 stycznia 2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka (Dz. U. 2000 nr 6 poz. 69), art. 1 ust. 2 i 3.

⁷⁰⁵ Por. Ustawa z dnia 6 stycznia 2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka (Dz. U. 2000 nr 6 poz. 69), art. 3 ust. 1 i 2.

warunków nauki i wychowania⁷⁰⁶. Oferowana w ramach portalu pomoc przeznaczona jest dla wszystkich rodzin. Problemy pojawiające się w rodzinach rozdzielonych z powodu wyjazdu za granicę jednego z rodziców mogą przypominać problemy rodzin monoparentalnych. Dlatego rodzice przede wszystkim powinni być świadomi istnienia takiej formy wsparcia, tak aby w sytuacji, kiedy będą potrzebować pomocy, mogli z niej skorzystać. W ramach współpracy szkoły z rodzicami można rozważyć przeprowadzenie kampanii informacyjnej wśród rodziców i opiekunów prawnych, np. w czasie zebrań z wychowawcami lub dyrekcją szkoły. W zależności od liczby zgłoszeń pochodzących z rodzin migracyjnych może się okazać, że zostanie utworzona oddzielna sekcja poświęcona różnym formom wsparcia oferowanym tylko rodzinom, które funkcjonują w rozdzieleniu geograficznym.

Z inicjatywy i środków Biura Rzecznika Praw Dziecka pomiędzy 21 maja a 6 czerwca 2008 roku zostały przeprowadzone badania dotyczące zagranicznych migracji zarobkowych. W badaniu wzięło udział 110 szkół z 42 gmin z 15 województw. Liczba uczniów biorących udział w badaniach wyniosła 2597 osób: najwięcej (1171) z gimnazjów, 835 ze szkół podstawowych, 467 z liceów ogólnokształcących i najmniej (123) z techników. Pytania dotyczyły różnych aspektów zagranicznych migracji zarobkowych: który z rodziców wyjechał do pracy za granicę, czas trwania rozłąki, skala zjawiska, formy opieki nad dziećmi w czasie wyjazdu rodziców czy konsekwencje wynikające z rozłąki⁷⁰⁷. Zmieniające się uwarunkowania nie pozostają bez wpływu na rodzinę i to, co się w niej dzieje. Zagraniczne migracje zarobkowe w trzeciej dekadzie XXI wieku są również inne niż te, które miały miejsce cztery lata po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej, kiedy stopniowo otwierały się rynki pracy w różnych krajach europejskich i kiedy prowadzone były powyższe badania. Niezmiennie ważne pozostają pytania o konsekwencje rodzinne rozdzielenia rodzin w wyniku wyjazdu za granicę jednego z rodziców. Znajomość aktualnych problemów pojawiających się w rodzinach, a związanych zarówno z sytuacją szkolną, jak i rodzinną dziecka pozwoli osobom odpowiedzialnym za opracowywanie różnych programów wsparcia reagować adekwatnie do sytuacji. Dlatego zasadne byłoby prowadzenie badań – uwzględniających różne aspekty migracji – cyklicznie, np. raz na

⁷⁰⁶ Por. <https://brpd.gov.pl/2022/01/10/rozszerzenie-pomocy-ekspertow-dzieciecego-telefonu-zaufania/> (21.02.2022).

⁷⁰⁷ Por. B. Walczak, *Spoleczne, edukacyjne i wychowawcze konsekwencje migracji rodziców i opiekunów prawnych uczniów szkół podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych*, dz. cyt., s. 6 i n.

trzy lata, tak aby mogły stanowić podstawę do opracowania takich form wsparcia dla rodzin transgranicznych, które będą odpowiedzią na problemy pojawiające się w przeprowadzanych badaniach.

Zapisy dotyczące praw dziecka znajdują się również w dokumencie Konwencja o prawach dziecka. Jego preambuła stanowi, że rodzina jest podstawową komórką społeczeństwa oraz naturalnym środowiskiem rozwoju i dobra wszystkich jej członków, zwłaszcza dzieci. Aby rodzina mogła w pełni i właściwie wypełniać swoje obowiązki w społeczeństwie, musi być otoczona niezbędną ochroną oraz wsparciem. Preambuła podkreśla także prawo dziecka do życia i wychowania w rodzinie. Aby możliwy był pełny i harmonijny rozwój osobowości dziecka, powinno się ono wychowywać w rodzinie, w której panuje atmosfera szczęścia, miłości i zrozumienia⁷⁰⁸. Wspomniana w preambule odpowiedzialność państwa ma charakter subsydiarny. Wyraża się on przede wszystkim w działaniach władzy ustawodawczej i wykonawczej. Działalność ta ma na celu zapewnienie dziecku tego, czego rodzice sami nie mogą zapewnić – jest to w szczególności szkolnictwo, ochrona zdrowia, zabezpieczenie praw socjalnych oraz pomoc rodzicom w sprawowaniu zobowiązań wobec dzieci i nadzór nad ich prawidłowym wykonaniem. Obowiązkiem państwa jest także zobowiązanie do zastąpienia rodziców w przypadku ich śmierci lub niewłaściwego wypełniania powinności względem dziecka⁷⁰⁹.

Poszczególne artykuły Konwencji o prawach dziecka odnoszą się do różnych aspektów związanych z jego prawami oraz ich realizacją. Art. 5 zobowiązuje państwa-strony do szanowania odpowiedzialności, prawa i obowiązku rodziców lub, w odpowiednich przypadkach, członków dalszej rodziny lub środowiska, zgodnie z miejscowymi obyczajami, opiekunów prawnych lub innych osób prawnie odpowiedzialnych za dziecko do zapewnienia mu, w sposób odpowiadający rozwojowi jego zdolności, możliwości ukierunkowania go i udzielenia mu rad przy korzystaniu przez nie z praw przyznanych mu w Konwencji⁷¹⁰.

Następnym artykułem podkreślającym rolę rodziny w wychowaniu dziecka jest art. 9. Zgodnie z nim państwa-strony mają zapewnić, aby dziecko nie zostało oddzielone od rodziców wbrew ich woli, wyłączając przypadki, gdy kompetentne władze, podlegające

⁷⁰⁸ Por. Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz.U. nr 120 poz. 526).

⁷⁰⁹ Por. S.L. Stadniczeńko, *Prawo dziecka do wychowania w rodzinie*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień [artykuły i komentarze]*, red. S.L. Stadniczeńko, dz. cyt., s. 87–88.

⁷¹⁰ Por. Konwencja o prawach dziecka, art. 5.

nadzorowi sądowemu, zdecydują zgodnie z obowiązującym prawem, że takie oddzielenie jest konieczne ze względu na najlepiej pojęte interesy dziecka. Taka decyzja może być konieczna zwłaszcza w przypadkach nadużyć lub zaniedbań ze strony rodziców, gdy każde z nich mieszka oddzielnie, a należy podjąć decyzję odnośnie do miejsca pobytu lub zamieszkania dziecka⁷¹¹. W sytuacji każdego postępowania, które ma miejsce w odniesieniu do ust. 1 powyższego artykułu, wszystkie zainteresowane strony powinny mieć możliwość wzięcia w nim udziału oraz wyrażenie swoich opinii⁷¹². Obowiązkiem państw-stron jest poszanowanie prawa dziecka odseparowanego od jednego lub obojga rodziców do utrzymywania regularnych kontaktów osobistych i bezpośrednich kontaktów z obojgiem rodziców, wyłączając przypadki sprzeczne z najlepiej pojętym interesem dziecka⁷¹³. W sytuacjach, kiedy separacja nastąpiła w wyniku działania podjętego przez państwo-stronę, takiego jak: wygnanie, deportacja, zatrzymanie, uwięzienie lub śmierć, w tym śmierć spowodowana jakąkolwiek przyczyną podczas zatrzymania przez państwo jednego lub obojga rodziców dziecka lub dziecka, państwo zapewni, na żądanie, rodzicom dziecka, dziecku lub, jeżeli będzie to właściwe, innemu członkowi rodziny, podanie istotnych informacji dotyczących miejsca pobytu nieobecnych członków rodziny, o ile treść tej informacji nie przyniesie szkody dobru dziecka. Państwa-strony muszą zapewnić, aby wniesienie takiej prośby samo przez się nie powodowało żadnych ujemnych następstw dla tych, których to dotyczy⁷¹⁴.

Art. 18 koncentruje się na odpowiedzialności osób biorących udział w wychowaniu dzieci oraz zapewnieniu dorosłym pomocy w jego realizacji. Zadaniem państw-stron jest podjęcie wszelkich starań w realizacji i uznaniu zasady, że oboje rodzice ponoszą wspólną odpowiedzialność za wychowanie i rozwój dziecka. Rodzice, a w pewnych warunkach opiekunowie prawni, ponoszą główną odpowiedzialność za wychowanie i rozwój dziecka i powinni uczynić wszystko, co w ich mocy, aby jak najlepiej zabezpieczyć interes dziecka. W kwestii wychowania rodzice lub opiekunowie prawni mogą liczyć na pomoc państwa-strony w dostępie do usług i instytucji zajmujących się opieką nad dziećmi. Ponadto rodzicom pracującym przysługuje prawo do korzystania z usług instytucji zajmujących się opieką nad dziećmi i dlatego państwa-strony będą

⁷¹¹ Por. Konwencja o prawach dziecka, art. 9 ust. 1.

⁷¹² Por. Konwencja o prawach dziecka, art. 9 ust. 2.

⁷¹³ Por. Konwencja o prawach dziecka, art. 9 ust. 3.

⁷¹⁴ Por. Konwencja o prawach dziecka, art. 9 ust. 4.

podejmowały stosowne działania, aby było to możliwe⁷¹⁵. Oprócz zobowiązania obojga rodziców do wspólnego zaangażowania w wychowanie dziecka art. 18 Konwencji chroni je przed przedmiotowym traktowaniem przez rodziców. Odnosi się to przede wszystkim do rodzin funkcjonujących nieprawidłowo, w których realizacja celów rodziców odbywa się kosztem dziecka. W takiej sytuacji niezbędne jest zastosowanie środków, celem których jest skorygowanie niewłaściwej postawy rodziców. Zgodnie z Konwencją dziecko musi mieć zapewnioną opiekę o standardzie zgodnym ze swoimi potrzebami. Jest to bardzo ważne zobowiązanie, zgodnie z którym należy tworzyć warunki zgodne z egzystencjalnymi i rozwojowymi potrzebami dziecka, a nie odwrotnie – przystosowując poziom zaspokajania potrzeb dziecka do istniejących warunków⁷¹⁶.

Zgodnie z art. 12–16 Konwencji o prawach dziecka realizacja praw dziecka odbywa się z poszanowaniem władzy rodzicielskiej, zgodnie z polskimi zwyczajami i tradycjami związanymi z miejscem dziecka w rodzinie oraz poza nią. Jednocześnie ani w prawie polskim, ani w Konwencji nie zostało zdefiniowane pojęcie „dobro dziecka”. Brak takiej definicji może skutkować tym, że podejmowane przez sąd decyzje nie zawsze są zgodne z nadrzędnym dobrem dziecka lub nie do końca zabezpieczają najlepiej pojęty interes dziecka⁷¹⁷. Przyjmuje się, że pojęciem „dobro dziecka” określa się wartości materialne i duchowe mające wpływ na psychiczny i fizyczny rozwój dziecka⁷¹⁸. Dobro dziecka stanowi uzupełnienie innego założenia, jakim jest dobro rodziny⁷¹⁹.

Konwencja o prawach dziecka zawiera zapisy prawne odnoszące się nie tylko do niego, ale również do działań państwa i funkcjonowania rodziny. Jeśli chodzi o dziecko, to jest ono samodzielnym podmiotem, który nie jest w stanie funkcjonować bez zapewnienia mu ochrony prawnej oraz należytej opieki. Dziecku, jak każdej innej istocie ludzkiej, należy się poszanowanie jego godności, tożsamości oraz prywatności. Podmiotowe traktowanie dziecka odnosi się do wszystkich aspektów życia dziecka, np. zdrowotnych, psychopedagogicznych czy prawnych. Kolejnym założeniem, na którym

⁷¹⁵ Por. Konwencja o prawach dziecka, art. 18.

⁷¹⁶ Por. S.L. Stadniczeńko, *Prawo dziecka do wychowania w rodzinie*, dz. cyt., s. 88.

⁷¹⁷ Por. S.L. Stadniczeńko, *Prawo dziecka do wychowania w rodzinie*, dz. cyt., s. 86–87, 89.

⁷¹⁸ Por. S.L. Stadniczeńko, *Urzeczywistnianie dobra dziecka*, w: *Rzecznictwo praw dziecka w Polsce*, red. S.L. Stadniczeńko, Wydawnictwo PWSZ, Konin–Opole 2002, s. 12.

⁷¹⁹ Por. M. Dobrowolski, *Status prawny rodziny w świetle nowej Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy” (1999) nr 4, s. 30; A. Pawlak, *Konstytucyjne podstawy wolności i praw dziecka w Polsce. Zagadnienia wybrane*, w: *Wokół rodziny i dziecka. Wybrane zagadnienia z teorii i praktyki*, Akademia Ignatianum w Krakowie, Wydawnictwo WAM, Kraków 2017, 85.

opiera się Konwencja o prawach dziecka, jest to wskazujący na rodzinę jako najlepsze środowisko wychowawcze. Rolą państwa jest wspieranie, a nie wyręczanie rodziny⁷²⁰. Dlatego rodzice jako pierwsi i najważniejsi wychowawcy dziecka zobowiązani są do stworzenia dziecku bezpiecznych warunków do właściwego rozwoju: fizycznego, psychicznego, kulturowego, społeczno-moralnego oraz religijnego. Jest to szczególnie ważne w sytuacji, kiedy dorośli podejmują decyzję o wyjeździe jednego z nich do pracy za granicę, ponieważ w jej konsekwencji zmienia się funkcjonowanie wszystkich członków rodziny. Rodzice muszą podjąć wysiłki i starania, aby nieobecność jednego z nich w jak najmniejszym stopniu wpłynęła negatywnie na funkcjonowanie rodziny jako środowiska wychowawczego.

Uregulowania prawne, które istnieją w prawodawstwie polskim, odnoszą się także do zobowiązań rodziców wobec dzieci, a dotyczą one sprawowania opieki nad nimi. Wynika to z istniejącego pomiędzy dziećmi a rodzicami stosunku prawnorodzinnego⁷²¹.

Dokumentem regulującym obowiązki rodziców wobec dzieci jest ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Zgodnie art. 92 dziecko pozostaje pod władzą rodzicielską do ukończenia 18 lat. Oznacza to, że do tego czasu nie może samo decydować o kwestiach związanych ze swoim zdrowiem, edukacją czy miejscem zamieszkania⁷²². Władzą rodzicielską określa się zarówno prawo, jak i obowiązek rodziców do wykonywania pieczy nad osobą i majątkiem dziecka, a także do jego wychowywania z poszanowaniem jego godności i praw. Władza rodzicielska powinna być wykonywana w sposób uwzględniający dobro dziecka i interes społeczny⁷²³. Dziecko pozostające pod władzą rodzicielską jest przez rodziców wychowywane i kierowane. Rodzice są również zobowiązani do dbania o fizyczny i duchowy rozwój dziecka oraz do odpowiedniego przygotowania go do działania na rzecz innych, zgodnie z jego uzdolnieniami⁷²⁴. Do obowiązków rodziców należy zatem kształtowanie osobowości dziecka, nauka wartości i właściwych postaw życiowych, umiejętności współżycia z innymi ludźmi oraz pełnienia różnych ról społecznych⁷²⁵.

⁷²⁰ Por. S.L. Stadniczeńko, *Prawa dziecka częścią składową systemu praw człowieka i obywatela*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień [artykuły i komentarze]*, red. S.L. Stadniczeńko, dz. cyt., s. 46.

⁷²¹ Por. B. Skałbana, *Dziecko z rodziny migracyjnej w systemie oświaty, Materiał informacyjny dla dyrektorów szkół i rad pedagogicznych*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2017., s. 8.

⁷²² Por. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59), art. 92; B. Skałbana, *Dziecko z rodziny migracyjnej w systemie oświaty*, dz. cyt., s. 8.

⁷²³ Por. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59), art. 95 §1 i 3.

⁷²⁴ Por. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59), art. 96 §1.

⁷²⁵ Por. B. Skałbana, *Dziecko z rodziny migracyjnej w systemie oświaty*, dz. cyt., s. 9.

W zapisach Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego rozróżnione są trzy formy władzy rodzicielskiej:

1. piecza nad osobą dziecka;
2. piecza nad majątkiem dziecka;
3. reprezentacja⁷²⁶.

Przez pieczę nad osobą dziecka rozumie się różne aspekty dotyczące opieki nad nim, jego wychowania i kierowania nim. Są to działania rodziców kształtujące dziecko pod względem fizycznym, umysłowym i moralnym oraz decydowanie o tzw. istotnych sprawach dotyczących dziecka, takich jak wybór szkoły, zmiana danych osobowych lub wyjazd za granicę⁷²⁷. Reprezentacja określa ustawowe przedstawicielstwo. Oznacza ono, że rodzice jako ustawowi przedstawiciele reprezentują dziecko przy czynnościach prawnych⁷²⁸. W sytuacji, kiedy dziecko pozostaje pod władzą rodzicielską obojga rodziców, każde z nich może samodzielnie reprezentować dziecko. Ostatnim elementem składającym się na władzę rodzicielską jest piecza nad majątkiem dziecka oraz zarządzanie nim. Obowiązkiem rodziców jest właściwe zarządzanie majątkiem dziecka pozostającego pod ich władzą rodzicielską⁷²⁹.

Powyższe zapisy dotyczące pieczy nad osobą i majątkiem dziecka oraz ustawowego przedstawicielstwa odnoszą się również do opiekunów prawnych dziecka. Różnica pomiędzy rodzicami a opiekunem prawnym polega na kontroli lub jej braku, jeśli chodzi o wykonywanie obowiązków związanych z władzą rodzicielską. Jeśli dobro dziecka nie jest zagrożone, rodzice nie podlegają kontroli i nikt nie wpływa na podejmowane przez nich decyzje dotyczące tego, co jest, a co nie jest dobre dla dziecka. W przypadku opiekuna prawnego sytuacja wygląda inaczej. Ponieważ jest osobą ustanowioną przez sąd, to podlega jego kontroli. Może ona polegać np. na udzieleniu przez opiekuna prawnego stosownych informacji odnoszących się do sprawowanej nad dzieckiem opieki lub udzieleniu mu wskazówek i poleceń przez sąd, sąd może także zażądać od opiekuna wyjaśnień dotyczących opieki czy też przedstawienia odpowiednich dokumentów. Opiekun prawny ma również obowiązek składać sądowi sprawozdania dotyczące opieki nad dzieckiem oraz rachunki związane z

⁷²⁶ Por. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59), art. 98, art. 100.

⁷²⁷ Por. M. Andrzejewski, *Prawna ochrona rodziny*, dz. cyt., s. 57; A. Zielińska, *Szkoła wobec wyjazdów do pracy za granicę rodziców małoletnich uczniów. Aspekty prawne*, dz. cyt., s. 57.

⁷²⁸ Por. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, art. 98; A. Zielińska, *Szkoła wobec wyjazdów do pracy za granicę rodziców małoletnich uczniów. Aspekty prawne*, dz. cyt., s. 57.

⁷²⁹ Por. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59), art. 95 § 1, art. 101.

wykonywaniem pieczy nad jego majątkiem. Terminy wyznacza sąd opiekuńczy nie rzadziej niż raz w roku⁷³⁰.

Prawna ochrona rodziny i dziecka wynika również z zapisów art. 100 § 1 Kodeksu rodzinnego i opiekuńskiego. Zgodnie z jego treścią sąd opiekuńczy i inne organy władzy publicznej mają obowiązek udzielać pomocy rodzicom, jeżeli wymaga tego sytuacja związana z wykonywaniem władzy rodzicielskiej. Każde z rodziców może zwrócić się do sądu opiekuńskiego o odebranie dziecka od osoby nieuprawnionej lub zwrócić się do właściwego organu władzy publicznej o zapewnienie dziecku pieczy zastępczej⁷³¹. W wypadkach, o których mowa w § 1, sąd opiekuńczy lub inne organy władzy publicznej zawiadamiają jednostkę organizacyjną wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej, w rozumieniu przepisów o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, o potrzebie udzielenia rodzinie dziecka odpowiedniej pomocy. Właściwa jednostka organizacyjna wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej ma obowiązek informować sąd o udzielanej pomocy i jej rezultatach⁷³².

Dobro dziecka gwarantuje zapis art. 107 Kodeksu rodzinnego i opiekuńskiego. W myśl § 1, jeżeli władza rodzicielska przysługuje obojgu rodzicom żyjącym w rozłączeniu, sąd opiekuńczy może ze względu na dobro dziecka określić sposób jej wykonywania i utrzymywania kontaktów z dzieckiem. Warunkiem tego, aby sąd pozostawił władzę rodzicielską obojgu rodzicom, jest przedstawienie ich pisemnego porozumienia o sposobie wykonywania władzy rodzicielskiej i utrzymywaniu kontaktów z dzieckiem. W myśl tego samego artykułu rodzeństwo powinno wychowywać się wspólnie, pod warunkiem braku okoliczności, w których dobro dziecka wymagałoby innych rozwiązań⁷³³. W sytuacji, kiedy brak jest porozumienia z art. 1, to sąd rozstrzyga, jak ma wyglądać wspólne wykonywanie władzy rodzicielskiej i utrzymywanie kontaktów z dzieckiem, przy uwzględnieniu prawa do wychowywania przez oboje rodziców⁷³⁴.

Prawna ochrona dziecka i jego dóbr zapewniona jest także w sytuacjach, kiedy nastąpiło ograniczenie władzy rodzicielskiej. Jeżeli władza rodzicielska przysługuje obojgu rodzicom nie będącym ze sobą w związku małżeńskim lub mimo bycia

⁷³⁰ Por. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59), art. 165 § 1 i 2, art. 166 § 1; A. Zielińska, *Szkoła wobec wyjazdów do pracy za granicę rodziców małoletnich uczniów. Aspekty prawne*, dz. cyt., s. 57.

⁷³¹ Por. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59), art. 100 § 1.

⁷³² Por. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59), art. 100 § 2.

⁷³³ Por. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59), art. 107 § 1.

⁷³⁴ Por. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59), art. 107 § 2.

małżeństwem nie mieszkają razem ani też nie prowadzą wspólnego gospodarstwa domowego, decyzją sądu opiekuńczego wykonywanie władzy rodzicielskiej może zostać powierzone jednemu z rodziców, przy jednoczesnym ograniczeniu władzy drugiego rodzica w zakresie niektórych obowiązków wobec dziecka. Sąd może jednocześnie zaznaczyć, że oboje rodzice wspólnie muszą podejmować decyzje dotyczące zdrowia dziecka⁷³⁵.

Sąd opiekuńczy może, w sytuacjach, kiedy dobro dziecka jest zagrożone, zmienić sposób wykonywania władzy rodzicielskiej. W ramach zmian w zakresie wykonywania władzy rodzicielskiej sąd może zobowiązać rodziców lub dziecko do określonego postępowania. Może także wskazać przykłady czynności, które rodzice mogą wykonywać, czyli w pewien sposób ograniczyć ich władzę rodzicielską. Możliwe jest również zarządzenie stałego nadzoru przez kuratora nad rodziną, rozważenie ustanowienia nadzoru kuratora nad sposobem wykonywania władzy rodzicielskiej lub powierzenie zarządzania majątkiem dziecka ustanowionemu w tym celu kuratorowi. Działania sądu mogą też dotyczyć sytuacji samego dziecka. Może ono zatem, decyzją sądu, zostać skierowane do organizacji, w której zostanie przygotowane do wykonywania zawodu, lub innej placówki, która będzie sprawować częściową pieczę nad dzieckiem. Może ono zostać też umieszczone w rodzinie zastępczej lub placówce opiekuńczo-wychowawczej. W takiej sytuacji sąd zawiadamia powiatowe centrum pomocy rodzinie, którego obowiązkiem jest udzielenie pomocy rodzinie i złożenie sądowi opiekuńczemu sprawozdania z podjętych przez siebie działań⁷³⁶.

Oprócz ograniczenia władzy rodzicielskiej możliwe jest jej zawieszenie. Dotyczy ono sytuacji zaistniałej w konsekwencji pojawienia się przemijającej przeszkody w wykonywaniu władzy rodzicielskiej⁷³⁷. W sytuacjach, kiedy występuje trwała, a nie przemijająca przeszkoda w wykonywaniu władzy rodzicielskiej albo rodzice w sposób rażący zaniedbują swoje obowiązki względem dziecka, sąd opiekuńczy może pozbawić jednego albo oboje rodziców władzy rodzicielskiej⁷³⁸.

Zapisy w prawie polskim określają, na czym polega władza rodzicielska i w jakich sytuacjach można ją rodzicom ograniczyć albo odebrać. Specyficzna sytuacja w zakresie wykonywania władzy rodzicielskiej, a w konsekwencji specyficzna sytuacja

⁷³⁵ Por. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59), art. 107 § 2; A. Dąbrowska, B. Gołek, E.M. Szumilas, *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, dz. cyt., s. 27.

⁷³⁶ Por. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59), art. 109; A. Dąbrowska, B. Gołek, E.M. Szumilas, *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, dz. cyt., s. 28.

⁷³⁷ Por. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59), art. 110.

⁷³⁸ Por. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59), art. 111.

dziecka ma miejsce w rodzinach rozłączonych przestrzennie z powodu zagranicznej migracji zarobkowej. Sytuacja będzie inna w rodzinach, w których za granicę wyjechał tylko jeden rodzic, a ten pozostający w kraju posiada prawa rodzicielskie, a inaczej kształtuje się w rodzinach, w których do pracy wyjechali albo oboje rodzice, albo ten, któremu przysługuje władza rodzicielska⁷³⁹.

W przypadku wyjazdu jednego rodzica za granicę ten pozostający w kraju przejmuje obowiązki wynikające z realizacji roli rodzicielskiej: zaspokojenie potrzeb fizycznych i psychicznych, opiekę nad dzieckiem i troskę o jego rozwój. Chociaż oboje rodzice posiadają władzę rodzicielską, to tak naprawdę wynikające z tego faktu prawa i obowiązki realizuje tylko ten rodzic, który pozostaje w Polsce, ale nie ma to negatywnych skutków w sferze prawnej. Zgodnie z art. 97 § 1 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, jeżeli władza rodzicielska przysługuje obojgu rodzicom, to każde z nich ma jednocześnie prawo i obowiązek jej wykonywania. Jeśli zatem rodzic, pod którego opieką pozostaje dziecko, wywiązuje się ze wszystkich obowiązków z tym związanych – sprawowania pieczy nad osobą i majątkiem dziecka oraz bycia przedstawicielem ustawowym dziecka, to brak drugiego rodzica może być prawnie niezauważalny. Wynika to z tego, że każdy z rodziców samodzielnie posiada wszystkie prawa i obowiązki związane ze sprawowaniem władzy rodzicielskiej. Zatem pozostający w kraju rodzic może podejmować decyzje dotyczące istotnych spraw związanych z dzieckiem, np. jego edukacją. Jeśli rodzic przebywający za granicą nie akceptuje podjętych decyzji, może wystąpić na drogę sądową⁷⁴⁰.

Prawne aspekty władzy rodzicielskiej dotyczą również funkcjonowania dziecka w środowisku szkolnym. Tylko ten rodzic, pod którego opieką dziecko pozostaje w kraju, jest faktycznie łącznikiem na linii dom rodzinny – szkoła. Temu rodzicowi szkoła udziela informacji dotyczących edukacyjnej sytuacji dziecka i również ten rodzic może składać samodzielnie wymagane przez prawo oświatowe dokumenty⁷⁴¹.

Znacznie trudniejsza jest sytuacja dziecka, którego oboje rodzica lub ten, któremu przysługuje władza rodzicielska, wyjeżdżają za granicę. Mimo że dziecko ma zapewnioną opiekę, zaspokojone potrzeby i zorganizowane codzienne funkcjonowanie w szkole i poza nią, to wszystkie aspekty związane z prawną opieką nad dzieckiem nie

⁷³⁹ Por. A. Zielińska, *Szkoła wobec wyjazdów do pracy za granicę rodziców małoletnich uczniów. Aspekty prawne*, dz. cyt., s. 58.

⁷⁴⁰ Por. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59), art. 97 § 1 i 2; A. Zielińska, *Szkoła wobec wyjazdów do pracy za granicę rodziców małoletnich uczniów. Aspekty prawne*, dz. cyt., s. 58.

⁷⁴¹ Por. A. Zielińska, *Szkoła wobec wyjazdów do pracy za granicę rodziców małoletnich uczniów. Aspekty prawne*, dz. cyt., s. 59.

mogą być przekazane temu dorosłemu, pod którego opieką pozostało w kraju dziecko. Prawo polskie nie zezwala na przeniesienie na inne osoby uprawnień związanych z wykonywaniem władzy rodzicielskiej. Osoby, którym powierzono opiekę nad dzieckiem, nie mogą podejmować w jego sprawach istotnych decyzji, związanych np. ze zdrowiem czy udzieleniem pomocy psychologiczno-pedagogicznej, ani też reprezentować go ustawowo. Aby móc innym przyznać uprawnienia rodzicielskie, należy zwrócić się do sądu o zawieszenie rodzicom władzy rodzicielskiej z powodu przemijającej przeszkody. Wtedy możliwe jest ustanowienie przez sąd opiekuna prawnego dla dziecka. Pierwszeństwo w byciu ustanowionym opiekunem prawnym mają osoby wskazane przez rodziców, a w dalszej kolejności krewni i inne bliskie osoby z otoczenia dziecka⁷⁴². To rozwiązanie nie jest jednak praktykowane wśród rodziców wyjeżdżających za granicę. Istnieją różne powody tej sytuacji. Może to być np. brak świadomości konieczności uregulowania sytuacji prawnej pozostawianego w kraju dziecka. Mogą to być też obawy rodziców przed byciem ocenionym negatywnie przez innych i stąd brak działań mających na celu uporządkowanie spraw i poprawienie sytuacji ich dziecka⁷⁴³. Jednakże takie postępowanie może mieć poważne konsekwencje. Pozostawienie dziecka bez ustanowienia opieki faktycznej oznacza zagrożenie dla dobra dziecka. W rezultacie istnieje podstawa do zawiadomienia sądu opiekuńczego. Stąd tak ważna jest świadomość rodziców o konieczności zapewnienia pozostającemu w kraju dziecku opieki faktycznej i prawnej. Taka sama sytuacja ma miejsce, kiedy za granicę wyjeżdża jedyny rodzic sprawujący władzę rodzicielską nad dzieckiem. Prawne uregulowanie sytuacji pozostającego w kraju dziecka umożliwi zarówno ochronę jego praw, jak też uchroni rodziców od zarzutu porzucenia dziecka⁷⁴⁴. W przeciwnym razie mogą pojawić się pewne utrudnienia oraz problemy związane z funkcjonowaniem dziecka w szkole.

Pierwszym z problemów w obszarze edukacyjnym, będącym konsekwencją wyjazdu obojga rodziców za granicę w przypadku braku ustanowienia opiekuna prawnego, jest ten związany z wykonywaniem obowiązku przygotowania przedszkolnego, obowiązku szkolnego i obowiązku nauki, z uwzględnieniem

⁷⁴² Por. A. Zielińska, *Szkoła wobec wyjazdów do pracy za granicę rodziców małoletnich uczniów. Aspekty prawne*, dz. cyt., s. 59; Kodeks rodzinny i opiekuńczy, art. 149 § 1 i 2; B. Skalbani, *Dziecko z rodziny migracyjnej w systemie oświaty*, dz. cyt., s. 17.

⁷⁴³ Por. M. Ślusarczyk, *Migracje rodziców, migracje dzieci – wyzwania dla instytucji opiekuńczych, pomocowych oraz edukacyjnych*, „Zeszyty Pracy Socjalnej” (2014) nr 3, t. 19, s. 81.

⁷⁴⁴ Por. *Dziecko z rodziny migracyjnej w systemie oświaty – materiał informacyjny dla dyrektorów szkół i rad pedagogicznych*, Warszawa 2010, s. 5; Ustawa z 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (Dz.U. nr 43 poz. 296), art. 572.

odraczania dziecku obowiązku szkolnego i wcześniejszego przyjęcia do szkoły. Jeśli rodzice nie dopełnią ciążących na nich powyższych obowiązków oraz tych wynikających z art. 40 ustawy o systemie oświaty, konsekwencją jest egzekucja w trybie przepisów o postępowaniu egzekucyjnym w administracji⁷⁴⁵. Sprawdzenie wywiązania się z rodziców z powyższych obowiązków należy również do kompetencji dyrektora szkoły. W przypadku stwierdzenia braku wywiązania się z nich szkoła może zawiadomić sąd opiekuńczy o tym fakcie, ponieważ pozostawienie dziecka pod opieką kogoś z rodziny bez uregulowania tego prawnie – bez zawieszenia władzy rodzicielskiej i ustanowienia opiekuna prawnego – nie zwalnia rodziców z odpowiedzialności za wykonywanie obowiązku szkolnego ich dziecka. W konsekwencji może być to traktowane jako zaniedbanie wobec niego⁷⁴⁶.

Innym problemem związanym z realizacją obowiązku szkolnego przez dziecko jest sytuacja, w której mogłoby ono rozpocząć naukę w szkole przed ukończeniem 7 lat. Jeśli przed dniem 1 września dziecko ukończyło 6 lat i jest odpowiednio dojrzałe pod względem psychofizycznym, może rozpocząć naukę w szkole. Jest to możliwe pod warunkiem złożenia przez rodziców lub opiekunów prawnych wniosku, który musi być zatwierdzony przez dyrektora szkoły, po zasięgnięciu opinii poradni psychologiczno-pedagogicznej. Badanie w poradni psychologiczno-pedagogicznej może odbyć się tylko na wniosek rodziców lub prawnych opiekunów. Podobna sytuacja występuje, kiedy rozpoczęcie nauki przez dziecko powinno być odroczone o jeden rok. Badanie i opinia poradni psychologiczno-pedagogicznej odbywa się i jest wydawane na wniosek rodziców / opiekunów prawnych⁷⁴⁷.

W rozdziale dotyczącym współpracy pomiędzy szkołą a rodziną zostały omówione kwestie prawne związane z ocenianiem, klasyfikowaniem i promowaniem uczniów małoletnich. Dotyczą one udzielania informacji np. o wymaganiach edukacyjnych, kryteriach oceniania etc. Z jednej strony szkoła ma ustawowy obowiązek informowania rodziców o różnych kwestiach związanych z kształceniem i wychowaniem dziecka, a z drugiej strony rodzice mają prawo do uzyskania informacji dotyczących ich dziecka. Co zatem dzieje się w sytuacji, kiedy oboje rodzice przebywają za granicą? Rodzice mogą pisemnie upoważnić członka rodziny, który będzie się kontaktował ze szkołą w czasie

⁷⁴⁵ Por. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. 2017 poz. 59), art. 40.

⁷⁴⁶ Por. A. Zielińska, *Szkoła wobec wyjazdów do pracy za granicę rodziców małoletnich uczniów. Aspekty prawne*, dz. cyt., s. 61.

⁷⁴⁷ Por. A. Zielińska, *Szkoła wobec wyjazdów do pracy za granicę rodziców małoletnich uczniów. Aspekty prawne*, dz. cyt., s. 62.

ich nieobecności i uzyskiwał informacje na temat postępów, trudności czy ocen dziecka⁷⁴⁸. W wielu jednak przypadkach taki opiekun nie może zastąpić rodziców. Dotyczy to wszystkich przypadków, w których zobowiązani są oni do złożenia wniosku lub wyrażenia zgody na to, aby pewne działania mogły mieć miejsce. Przykładem sytuacji, w której niezbędne jest wyrażenie zgody rodziców, jest m.in. ta odnosząca się do udzielenia dziecku niektórych form pomocy psychologiczno-pedagogicznej, jak np. klasy terapeutyczne, zajęcia dydaktyczno-wyrównawcze czy rozwijające uzdolnienia⁷⁴⁹. Zgodnie z art. 12.1. ustawy o systemie oświaty to na życzenie rodziców w publicznych przedszkolach, szkołach podstawowych i ponadpodstawowych przed osiągnięciem przez uczniów pełnoletniości organizowana jest nauka religii⁷⁵⁰. Zgodnie z art. 13 uczniowie mają możliwość podtrzymywania poczucia tożsamości narodowej, etnicznej, językowej i religijnej, zwłaszcza poprzez naukę języka, własnej historii i kultury. W jaki sposób ta nauka będzie się odbywała, zależy od rodziców. Na ich wniosek może być prowadzona np. w osobnych grupach, oddziałach lub szkołach⁷⁵¹.

Edukacja dziecka to nie tylko udział dziecka w obowiązkowych zajęciach mających miejsce na terenie szkoły. Zarówno w przedszkolach, jak i szkołach mogą być organizowane różne formy krajoznawstwa i turystyki. Jedną z nich są wycieczki przedmiotowe organizowane przez nauczycieli w celu uzupełnienia obowiązującego programu nauczania. Mogą to być np. wyjścia do muzeum w ramach lekcji historii lub do pobliskiego parku w ramach zajęć z edukacji przyrodniczej. Inną formą są wycieczki krajoznawczo-turystyczne, w których udział nie wymaga od uczestników przygotowania kondycyjnego czy konkretnych umiejętności. Do innych powszechnych form krajoznawstwa i turystyki należą biwaki i szkoły zimowe. Szkoła może także organizować wyjazdy, do których uczestnicy muszą być odpowiednio przygotowani pod kątem umiejętności, np. posługiwania się właściwym sprzętem. Możliwości jest wiele, ale udział w przeważającej większości z nich wymaga zgody rodziców. Bez takiej zgody można jedynie zorganizować wycieczki przedmiotowe. Udział uczniów niepełnoletnich w wycieczkach i imprezach wymaga zgody rodziców⁷⁵². Aby dziecko

⁷⁴⁸ Por. A. Zielińska, *Szkoła wobec wyjazdów do pracy za granicę rodziców małoletnich uczniów. Aspekty prawne*, dz. cyt., s. 63.

⁷⁴⁹ Por. K. Mucha, *Przepisy prawa a planowanie, organizacja i prowadzenie pomocy psychologiczno-pedagogicznej dla dzieci i młodzieży*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2018, s. 23.

⁷⁵⁰ Por. Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. 1991 nr 95 poz. 425), art. 12.1.

⁷⁵¹ Por. Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. 1991 nr 95 poz. 425), art. 3.

⁷⁵² Por. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 8 listopada 2001 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania przez publiczne przedszkola, szkoły i placówki krajoznawstwa i turystyki (Dz.U. nr 135 poz. 1516), art. 1, 4 i 8.

miało możliwość uczestnictwa w wycieczce, rodzice muszą zadbać o to, aby ich zgoda dotarła do nauczyciela. W takich sytuacjach niezwykle ważna jest dobra współpraca pomiędzy szkołą a rodzicami. Jeśli jest regularny kontakt między tymi dwoma środowiskami wychowawczymi, zgodę rodzice mogą przesłać mailem. Właściwe rozwiązanie tak ważnej dla dziecka kwestii leży po obu stronach: szkoły i rodziców, ale to przede wszystkim rodzice powinni pamiętać o swoich obowiązkach wobec dzieci⁷⁵³.

Najważniejszą kwestią związaną z brakiem obojga rodziców w kraju jest wypadek lub choroba dziecka podczas pobytu dziecka w szkole lub podczas innych zajęć organizowanych przez szkołę. Sposób postępowania dotyczący takich sytuacji uregulowany jest w rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 31 grudnia 2002 r. w sprawie bezpieczeństwa i higieny w publicznych i niepublicznych szkołach i placówkach⁷⁵⁴. Każdej osobie, która ulega wypadkowi na terenie szkoły, zapewnia się opiekę poprzez udzielenie, w miarę możliwości, pierwszej pomocy oraz sprowadzenie właściwej pomocy medycznej⁷⁵⁵. O każdym wypadku należy niezwłocznie zawiadomić, oprócz osób wskazanych w rozporządzeniu, rodziców / opiekunów prawnych poszkodowanego⁷⁵⁶. Jeśli szkoła nie ma kontaktu z rodzicami przebywającymi za granicą przy jednoczesnym braku opiekuna prawnego dziecka, należy o wypadku powiadomić opiekuna faktycznego. Zgodnie z ustawą o zawodach lekarza i dentysty udzielenie pomocy medycznej lub przeprowadzenie badania osoby małoletniej może się odbyć po wyrażeniu zgody jej przedstawiciela urzędowego⁷⁵⁷. Brak takiej zgody dopuszczalny jest jedynie w sytuacjach, kiedy dziecko wymaga natychmiastowej pomocy lekarskiej i nie ma możliwości porozumienia się z jego przedstawicielem ustawowym⁷⁵⁸. Również w sytuacjach, w których istnieje zagrożenie życia dziecka, lekarz ma prawo i obowiązek działania bez zgody rodziców. Bez znaczenia jest fakt, czy rodzice przebywają w kraju czy za granicą. Jeszcze inna

⁷⁵³ Por. A. Zielińska, *Szkoła wobec wyjazdów do pracy za granicę rodziców małoletnich uczniów. Aspekty prawne*, dz. cyt., s. 67–68.

⁷⁵⁴ Por. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 31 grudnia 2002 r. w sprawie bezpieczeństwa i higieny w publicznych i niepublicznych szkołach i placówkach (Dz.U. 2003 nr 6 poz. 68 i 69).

⁷⁵⁵ Por. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 31 grudnia 2002 r. w sprawie bezpieczeństwa i higieny w publicznych i niepublicznych szkołach i placówkach (Dz.U. 2003 nr 6 poz. 68 i 69), § 40.

⁷⁵⁶ Por. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 31 grudnia 2002 r. w sprawie bezpieczeństwa i higieny w publicznych i niepublicznych szkołach i placówkach (Dz.U. 2003 nr 6 poz. 68 i 69), § 41.1.

⁷⁵⁷ Por. Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentysty (Dz.U. 1997 nr 28 poz. 152), art. 31.

⁷⁵⁸ Por. Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentysty (Dz.U. 1997 nr 28 poz. 152), art. 33.1.

sytuacja ma miejsce, kiedy dziecku potrzebna jest pomoc medyczna, ale nie jest ona niezwłoczna. Zgodnie z art. 32.3. na badanie może wyrazić zgodę także opiekun faktyczny dziecka⁷⁵⁹. Jest to osoba, która sprawuje stałą opiekę nad pacjentem, który jej wymaga – ze względu np. na wiek – ale bez obowiązku ustawowego. Opiekunem faktycznym jest tylko taka osoba, która sprawuje stałą opiekę, czyli w sposób nieprzerwany i trwały, przez cały ten czas, w którym dany pacjent takiej opieki wymaga. Stanowi to ograniczenie w określeniu, kto może być, a kto nie traktowany jako opiekun faktyczny. Jeśli w przypadku okazjonalnej czy doraźnej opieki osoby nad dzieckiem wydarzy się wypadek i ta osoba doprowadza dziecko do lekarza, nie jest ona opiekunem faktycznym. Z drugiej strony kompetencje osoby, która spełnia kryteria opiekuna faktycznego, są dość ograniczone⁷⁶⁰.

Sfera edukacyjna jest jedną z wielu, na którą mają istotny wpływ zagraniczne migracje zarobkowe. Nieuregulowanie przez wyjeżdżających rodziców sytuacji prawnej związanej z opieką nad dzieckiem pozostającym w kraju może powodować utrudnienia związane z funkcjonowaniem dziecka w szkole lub udzieleniem mu pomocy medycznej. Należy zatem uświadamiać rodziców o rozwiązaniach prawnych, które uregulują kwestie opieki nad dzieckiem podczas ich nieobecności. Kroki prawne mogą i przede wszystkim powinni podjąć rodzice przed wyjazdem za granicę. Mogą oni złożyć wniosek do sądu o przeniesienie na czas wyjazdu opieki prawnej nad dzieckiem na wskazaną przez siebie osobę. Z takim wnioskiem do sądu może również wystąpić osoba będąca faktycznym opiekunem dziecka – o ustanowienie jej opiekunem prawnym na czas pobytu rodziców za granicą. Rodzice przebywający za granicą mogą również podać adres doręczeń w kraju. Wyjazd za granicę do pracy to, oprócz prawnego i ekonomicznego zabezpieczenia rodziny, również troska o częstotliwość i jakość kontaktów z dzieckiem i współmałżonkiem, zapewnienie dobrej współpracy ze szkołą oraz wypracowanie pozytywnych relacji⁷⁶¹.

Kwestie prawne wynikające z rozdzielenia rodziny w wyniku podjęcia przez rodzica pracy za granicą powinny zostać uregulowane przed jego opuszczeniem kraju. Różne przyczyny, m.in. brak wiedzy o konieczności takich działań powodują, że nie są

⁷⁵⁹ Por. Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentysty (Dz.U. 1997 nr 28 poz. 152), art. 32.3.

⁷⁶⁰ Por. B. Mazurkiewicz, *Migracja zarobkowa w kontekście prawnym*, w: *Razem, ale osobno. Poradnik dla osób doświadczających problemów spowodowanych migracją zarobkową*, red. D. Krok, P. Landwójtowicz, B. Balicka-Błagitka, ROPS w Opolu, Opole 2011, s. 51.

⁷⁶¹ Por. S. Kozak, *Patologia eurosieroctwa w Polsce. Skutki migracji zarobkowej dla dzieci i ich rodzin*, dz. cyt., s. 115; A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 465.

one podejmowane. Dlatego ważne jest, aby pomoc dotycząca obowiązków rodziców wobec dzieci docierała do nich w stosownym momencie, tzn. odpowiednio wcześniej, tak aby możliwe były adekwatne działania z ich strony. Takim rodzajem pomocy mogą być różne sposoby dotarcia do rodziców z wiedzą prawną, np. uruchomienie punktów konsultacyjnych w sprawach rodzinnych czy organizowanie spotkań prawników z rodzicami w celu przybliżenia wiedzy z zakresu prawa rodzinnego. W sytuacji kiedy dziecko również uczestniczy w wyjeździe za granicę, rodzice powinni zdobyć informacje dotyczące dokumentacji potrzebnej do podjęcia przez nie edukacji w miejscu docelowym. Warto włączyć również dzieci w edukację prawną dotyczącą zagadnień rodziny takich jak prawa dziecka czy jego dobro. Przekaz musi być dostosowany do wieku dzieci i możliwości, a może przyjąć formę np. kącików tematycznych.

Jeszcze innym aspektem prawnym wiążącym się z wyjazdem rodziców za granicę jest dostęp do świadczeń rodzinnych⁷⁶². Dokumentem regulującym tę kwestię jest ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych⁷⁶³. Zgodnie z art. 20.1. realizacja zadań w zakresie świadczeń rodzinnych jest zadaniem wojewody zleconym z zakresu administracji rządowej⁷⁶⁴. Jednym z zadań jest pełnienie funkcji instytucji właściwej w związku z udziałem Rzeczypospolitej Polskiej w koordynacji systemów zabezpieczenia społecznego w przypadku przemieszczania się osób w granicach Unii Europejskiej, Europejskiego Obszaru Gospodarczego i Konfederacji Szwajcarskiej. Kolejnym zadaniem jest wydawanie decyzji w sprawach świadczeń rodzinnych realizowanych w związku z koordynacją systemów zabezpieczenia społecznego⁷⁶⁵. W przypadku wyjazdu poza obszar wymieniony w ustawie przepisy o koordynacji mogą nie mieć zastosowania. Ponadto nie w każdym przypadku wyjazdu zagranicznego mają zastosowanie przepisy o koordynacji systemów zabezpieczenia społecznego. Takim przypadkami są wyjazd lub pobyt turystyczny, leczniczy lub związany z podjęciem przez dziecko kształcenia poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej⁷⁶⁶. Zatem jeśli strona złożyła oświadczenie o wyjeździe jednym z powyższych, wniosek o przyznanie

⁷⁶² Por. A. Dąbrowska, B. Gołek, E.M. Szumilas, *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, dz. cyt., s. 33.

⁷⁶³ Por. Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych (Dz.U. 2003 nr 228 poz. 2255).

⁷⁶⁴ Por. Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych (Dz.U. 2003 nr 228 poz. 2255), art. 20.1.

⁷⁶⁵ Por. Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych (Dz.U. 2003 nr 228 poz. 2255), art. 21.

⁷⁶⁶ Por. Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych (Dz.U. 2003 nr 228 poz. 2255), art. 23a.

świadczeń lub przyznane świadczenie wyłączone zostają z procedur koordynacji systemów zabezpieczenia społecznego⁷⁶⁷. Kolejnym ważnym aspektem rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 987/2009 z dnia 16 września 2009 r. dotyczącego wykonywania rozporządzenia (WE) nr 883/2004 w sprawie koordynacji systemów zabezpieczenia społecznego jest to, kogo ono dotyczy. Oprócz tego, że wszystkich obywateli państw członkowskich Unii, to także członków ich rodzin i osób pozostających przy życiu⁷⁶⁸. Do członków rodziny zalicza się następujące osoby: małżonków, rodziców, opiekuna faktycznego dziecka oraz pozostające na utrzymaniu dzieci w wieku do ukończenia 25. roku życia, a także dziecko, które ukończyło 25. rok życia legitymujące się orzeczeniem o znacznym stopniu niepełnosprawności, jeżeli w związku z tą niepełnosprawnością przysługuje świadczenie pielęgnacyjne lub specjalny zasiłek opiekuńczy albo zasiłek dla opiekuna, o którym mowa w ustawie z dnia 4 kwietnia 2014 r. o ustaleniu i wypłacie zasiłków dla opiekunów (Dz.U. 2017 poz. 2092 oraz 2019 poz. 1818). Członkami rodziny nie są następujące osoby: dziecko pozostające pod opieką opiekuna prawnego, dziecko pozostające w związku małżeńskim, a także pełnoletnie dziecko posiadające własne dziecko⁷⁶⁹. Tak zdefiniowane pojęcie członków rodziny wyraźnie akcentuje więzi formalne pomiędzy poszczególnymi osobami, a nie aspekty tego typu jak wspólne prowadzenie gospodarstwa czy pozostawanie w faktycznym związku⁷⁷⁰.

Wsparcie dzieci i rodziny gwarantuje także ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i pieczy zastępczej. Powstała ona z myślą o dzieciach niemających możliwości funkcjonowania w środowisku rodzinnym wypełnionym miłością, zrozumieniem i szczęściem. Tylko we właściwie stworzonym klimacie rodzinnym dzieci mogą się prawidłowo rozwijać, przygotowując się do samodzielnego życia. Ustawa ma na celu ochronę dobra rodziny, która jako podstawowa komórka społeczna jest pierwszym środowiskiem wychowawczym. Nie zawsze jednak środowisko wychowawcze funkcjonuje tak, jak powinno. Dlatego też celem ustawy jest zorganizowanie takiej współpracy różnych osób i instytucji, aby rodziny, które mają

⁷⁶⁷ Por. B. Mazurkiewicz, *Migracja zarobkowa w kontekście prawnym*, dz. cyt., s. 52.

⁷⁶⁸ Por. B. Mazurkiewicz, *Migracja zarobkowa w kontekście prawnym*, dz. cyt., s. 52; Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L. 284/1.

⁷⁶⁹ Por. Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych (Dz.U. 2003 nr 228 poz. 2255), art. 3a pkt 16.

⁷⁷⁰ Por. B. Mazurkiewicz, *Migracja zarobkowa w kontekście prawnym*, dz. cyt., s. 52.

trudności z właściwą realizacją funkcji wychowawczej, mogły uzyskać skuteczną pomoc⁷⁷¹.

Zgodnie z art. 4 dziecku przysługuje prawo do wychowania w rodzinie, a jeśli jest to niemożliwe, to do wychowywania dziecka poza nią – w rodzinnych formach pieczy zastępczej, pod warunkiem, że jest to zgodne z dobrem dziecka. Dziecko ma również prawo do osobistych kontaktów z rodzicami, o ile nie są one sądowo zakazane. Inne prawa obejmują dostęp do informacji dotyczących pochodzenia, poszanowanie tożsamości religijnej i kulturowej oraz ochronę przed arbitralną lub nieuprawnioną ingerencją w życie dziecka. Ma ono również prawo do stabilnego środowiska wychowawczego, rozwoju zainteresowań oraz pomocy w przygotowaniu do samodzielnego życia⁷⁷².

Rodzina, która ma problemy w realizacji funkcji wychowawczej, ma prawo do pomocy ze strony władz samorządowych. Wsparcie to może przyjąć różne formy, jak np. analiza sytuacji rodzinnej oraz przyczyn trudności, pomoc w integracji rodziny czy wzmocnienie roli i funkcji rodziny. Wsparcia udzielić mogą rodzinie instytucje i podmioty działające na jej rzecz, placówki wsparcia dziennego czy rodziny wspierające⁷⁷³.

Jedną z form wspierania rodziny przeżywającej trudności w realizacji funkcji wychowawczej jest przydzielenie asystenta rodziny. Jego głównym zadaniem jest udzielanie pomocy rodzinie w rozwiązywaniu kryzysu, np. w poprawie jej sytuacji życiowej, w rozwiązywaniu problemów socjalnych, psychologicznych, wychowawczych z dziećmi czy w sytuacjach związanych ze znalezieniem i utrzymaniem pracy zarobkowej. Inne działania asystenta rodziny dotyczą samych dzieci, np. udzielania wsparcia, zwłaszcza poprzez udział w zajęciach psychoedukacyjnych. Czas pracy asystenta rodziny jest nienormowany, a jego godziny pracy elastyczne. Pozwala to na dostosowanie podejmowanych przez asystenta działań do rytmu życia rodziny i jej realnych potrzeb. Efektem prawidłowo wykonywanej pracy asystenta powinno być pozostanie dziecka w rodzinie lub jego powrót do rodziców, jeśli wcześniej umieszczone zostało poza nią. Ze swojej działalności asystent rodziny musi

⁷⁷¹ Por. Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz.U. 2011 nr 149 poz. 887).

⁷⁷² Por. Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz.U. 2011 nr 149 poz. 887), art. 4.

⁷⁷³ Por. Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz.U. 2011 nr 149 poz. 887), art. 8 i 9.

się rozliczyć poprzez prowadzenie stosownej dokumentacji⁷⁷⁴. Innym sposobem udzielania pomocy rodzinie jest ta oferowana przez placówki wsparcia dziennego. Są to np. świetlice, kluby środowiskowe czy ogniska wychowawcze. Działanie takiej placówki polega na zapewnieniu dzieciom opieki po lekcjach. Może być ona zorganizowana na trzy sposoby. Mogą to być np. działania animacyjne i socjoterapeutyczne prowadzone przez wychowawcę. Taką pomoc określa się pracą podwórkową. Forma opiekuńcza to taka, kiedy dziecko ma zapewnioną obok opieki i wychowania pomoc w nauce, zajęcia w czasie wolnym i rozwój zainteresowań. Specjalistyczna forma pomocy polega na organizacji przez placówkę wsparcia dziennego w postaci różnego rodzaju zajęć, np. korekcyjnych, terapeutycznych czy logopedycznych, oraz na realizacji indywidualnego programu korekcyjnego, psychokorekcyjnego lub psychoprofilaktycznego, z naciskiem na terapię pedagogiczną, psychologiczną i socjoterapię. Kolejną formą pomocy rodzinie jest rodzina wspierająca, która wspólnie z asystentem rodziny pomaga jej wypełniać właściwie swoją rolę. Jest to rodzina z bezpośredniego otoczenia dziecka, np. sąsiedzi lub rodzina zaprzyjaźniona. Rodzina taka udziela pomocy rodzinie przeżywającej trudności w różnych aspektach codziennego funkcjonowania: opiece i wychowaniu dziecka, kształtowaniu i wypełnianiu podstawowych ról społecznych czy prowadzeniu gospodarstwa domowego⁷⁷⁵.

Analiza dokumentów odnoszących się do rodziny pokazuje, że jest ona prawnie chroniona. Zdecydowana większość zapisów odwołuje się do rodziny, ale mało jest konkretnych wskazań odnoszących się do rodzin rozdzielonych przestrzennie w wyniku zagranicznych migracji zarobkowych. Dlatego też warto rozważyć wprowadzenie konkretnych zapisów, które skutecznie będą chroniły taką rodzinę przed trudnościami wynikającymi z pozostawienia dziecka w kraju. Rodzice planujący wyjazd do pracy za granicę powinni przede wszystkim dysponować wiedzą dotyczącą ich obowiązków wobec dziecka pozostającego pod ich opieką. W przypadku wyjazdu obojga rodziców lub tego jednego, któremu przysługuje władza rodzicielska, powinni oni przede wszystkim ustanowić wybraną osobę opiekunem prawnym dziecka, co umożliwi np. łatwiejszy kontakt ze szkołą i podejmowanie decyzji dotyczących edukacji, ale też

⁷⁷⁴ Por. Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz.U. 2011 nr 149 poz. 887), art. 10; <https://empatia.mpips.gov.pl/web/piu/dla-swadczeniobiorcow/rodzina/wsparcie> (13.02.2021).

⁷⁷⁵ Por. K. Mucha, *Przepisy prawa a planowanie, organizacja i prowadzenie pomocy psychologiczno-pedagogicznej dla dzieci i młodzieży*, dz. cyt., s. 24–25; <https://empatia.mpips.gov.pl/web/piu/dla-swadczeniobiorcow/rodzina/wsparcie> (13.02.2021).

innych, związanych np. ze zdrowiem. Ważne jest, aby ta procedura była prosta do przeprowadzenia. Ustanowienie opiekuna prawnego nie zwalnia jednak rodziców z obowiązku utrzymywania regularnych kontaktów z pozostawionym w kraju dzieckiem i zapewnienia mu warunków niezbędnych do prawidłowego rozwoju. Aby dotrzeć do rodziców z właściwą wiedzą prawną, warto rozważyć organizowanie spotkań ze specjalistami w szkołach czy przedszkolach, tak aby była ona prezentowana zarówno w sposób rzetelny, jak i przejrzysty. Należy również uświadomić rodziców w zakresie konsekwencji niedopełnienia przez nich pewnych obowiązków wobec dzieci. W tej kwestii, oprócz rodziców, to również szkoła ma ważne zadanie do spełnienia. Ponieważ to dyrektor szkoły odpowiada np. za powiadomienie właściwych instytucji o niedopełnieniu przez rodziców pewnych obowiązków wobec dziecka, należy zwrócić uwagę na to, aby dyrektorzy i nauczyciele na bieżąco szkolili się w sprawach związanych z powinnościami szkoły, wynikającymi z prawa, w odniesieniu do rodzin, w których jedno lub oboje rodzice wyjechali do pracy za granicę⁷⁷⁶.

W wielu zapisach jest odniesienie do zasady dobra dziecka. Aby mogła być ona skutecznie egzekwowana lub realizowana w stosunku do dzieci z rodzin transgranicznych, należy stale monitorować ich sytuację – prowadzić badania dotyczące skali migracji oraz jej wpływu na różne aspekty życia rodzinnego – w celu dostosowania czy uszczegółowienia zapisów prawnych.

Adresatami informacji dotyczących aspektów prawnych związanych z wyjazdem rodziców do pracy za granicę powinni być również jego bierni uczestnicy: dzieci i młodzież pozostający w kraju. Jednym ze sposobów dotarcia z wiedzą związaną z prawem rodzinnym do młodych ludzi jest stworzenie w szkołach kącików prawnych. Powinny się tam znajdować takie podstawowe informacje, jak pojęcia z zakresu prawa rodzinnego lub te związane z prawną ochroną rodziny i dziecka. Poprzez dzieci wiedza ta mogłaby również docierać do rodziców⁷⁷⁷.

⁷⁷⁶ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 467.

⁷⁷⁷ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 483.

4.2. Szkoła i instytucje edukacyjne współpracujące z rodziną

Problemy, które mogą się pojawić w rodzinach rozłączonych przestrzennie mogą się okazać za trudne do rozwiązania samodzielnie i rodzina może potrzebować wsparcia profesjonalnych instytucji. Instytucją, która po rodzinie jest najbliższa dziecku jest szkoła. Z racji uczestnictwa dziecka w procesie edukacyjnym, również rodzice są w niego zaangażowani. Szkoła z kolei współpracuje z innymi instytucjami, np. poradniami psychologiczno-pedagogicznymi, czy centrami/ośrodkami doskonalenia nauczycieli. Jaką rolę odgrywa szkoła i instytucje edukacyjne z nią współpracujące w kontekście pomocy rodzinom, w tym rodzinom rozdzielonym w wyniku zagranicznych migracji zarobkowych?

Przykładem instytucji oferującej pomoc dziecku i jego rodzinie jest poradnia psychologiczno-pedagogiczna. Jej zadaniem jest udzielanie pomocy osobom i instytucjom: dzieciom i młodzieży pomocy psychologiczno-pedagogicznej oraz tej związanej z wyborem kierunku kształcenia i zawodu; rodzicom również pomocy psychologiczno-pedagogicznej oraz tej związanej z wychowaniem i kształceniem młodych ludzi; natomiast przedszkolom, szkołom i placówkom pomocy w realizacji zadań dydaktycznych, wychowawczych i opiekuńczych. Do szczegółowych zadań poradni psychologiczno-pedagogicznych należą: diagnozowanie dzieci i młodzieży, wydawanie opinii i orzeczeń dotyczących kształcenia oraz wychowania młodych ludzi, udzielanie pomocy bezpośredniej uczniom i rodzicom oraz wspomaganie przedszkoli, szkół i placówek w realizacji zadań profilaktycznych oraz nauczycieli w rozwiązywaniu problemów dydaktycznych i wychowawczych. Zasady działania publicznych poradni psychologiczno-pedagogicznych wynikają z rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 1 lutego 2013 r. w sprawie szczegółowych zasad działania poradni psychologiczno-pedagogicznych, w tym publicznych poradni specjalistycznych. Z pomocy poradni psychologiczno-pedagogicznych korzysta się nieodpłatnie i dobrowolnie. Należy pamiętać, że zarówno diagnoza w poradni, jak i wydanie informacji o jej wynikach odbywa się na wniosek rodzica lub pełnoletniego ucznia⁷⁷⁸. Pokazuje to, jak ważna jest współpraca pomiędzy rodzicami a szkołą i instytucjami z nią współpracującymi. Szczególnego znaczenia nabiera ona w przypadku rodzin rozłączonych przestrzennie, ponieważ dotyczy ważnych aspektów związanych z

⁷⁷⁸ Por. <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/poradnictwo-psychologiczno-pedagogiczne> (29.01.2021).

edukacją dziecka, a ich zaniedbanie rodzi konsekwencje prawne. Przykładami są m.in. wydanie opinii w sprawie odroczenia przez dziecko obowiązku szkolnego czy wcześniejszego przyjęcia dziecka do szkoły podstawowej. Podejmując decyzję o wyjeździe jednego z rodziców za granicę, dorośli koncentrują się przede wszystkim na tych sprawach, które bezpośrednio są z wyjazdem związane, jak np. znalezienie pracy i zakwaterowania w nowym miejscu. W trakcie przygotowań do wyjazdu albo zapomina się, albo nie ma już wystarczającej ilości czasu na załatwienie różnych spraw w odniesieniu do członków rodziny, w tym dzieci, pozostających w Polsce. Problemy wynikające z rozdzielenia rodzin wydają się być spotęgowane obecną sytuacją epidemiczną, w wyniku mniejszych możliwości spotkań bezpośrednich oraz innych ograniczeń.

Aby pomoc psychologiczno-pedagogiczna mogła dojść do skutku, niezbędna jest diagnoza problemu i rozpoznanie zarówno kontekstu jego pojawienia się, jak też powodów niemożności jego rozwiązania. Następnym krokiem jest wspólne wypracowanie nowych sposobów rozwiązania problemu oraz wspieranie się w ich stosowaniu⁷⁷⁹. Udzielenie skutecznej pomocy psychologiczno-pedagogicznej jest ściśle związane z relacjami pomiędzy wszystkimi osobami biorącymi udział w udzielaniu lub korzystaniu z pomocy. Jeżeli brak będzie dobrych relacji, opartych na zaufaniu i poczuciu bezpieczeństwa, pomiędzy psychologiem lub pedagogiem a osobą, której pomoc ma być udzielona, uczynienie tego będzie albo bardzo trudne, albo wręcz niemożliwe. Ponadto rodzina, której ma być udzielona pomoc psychologiczno-pedagogiczna, musi zaakceptować konieczność uzyskania pomocy z zewnątrz. Rodzice powinni uczyć dzieci odpowiedzialności za swoje zachowanie, a siebie udzielania im pomocy poprzez zrozumienie problemów, powstrzymując się od obarczania winą. Pomoc psychologiczno-pedagogiczna powinna polegać nie na koncentrowaniu się na doświadczanych problemach, ale przede wszystkim na zaangażowaniu wysiłków w sposoby ich rozwiązania. Jeśli zatem dziecko doświadcza rozłąki migracyjnej, pomoc psychologiczno-pedagogiczna powinna być tak skonstruowana, aby mogło ono znaleźć powody do radości, co pozwoli mu nie skupiać się na trudnej sytuacji wynikającej z rozdzielenia przestrzennego rodziny. Warto rozważyć udzielenie dziecku pomocy jeszcze przed wyjazdem rodzica, polegającej na przygotowaniu go do nowej sytuacji rodzinnej. W przypadku konieczności udzielenia dziecku pomocy psychologiczno-

⁷⁷⁹ Por. A. Dąbrowska, B. Gołek, E.M. Szumilas, *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, dz. cyt., s. 32.

pedagogicznej po rozłączeniu z rodzicem może ona przyjąć różne formy. Ważną formą będzie np. wypracowanie umiejętności łagodzenia tęsknoty. Pomocne może się również okazać organizowanie wsparcia rówieśniczego w trakcie spotkań z osobami będącymi w podobnej sytuacji rodzinnej. Aby uniknąć negatywnych konsekwencji rozdzielania przestrzennego z rodzicem, warto jest podejmować działania prewencyjne dotyczące zachowań ryzykownych czy zaniedbań w sferze edukacyjnej. Kolejną formą pomocy udzielanej dorastającej młodzieży może być organizacja warsztatów dotyczących planów życiowych, w tym dotyczących wyboru zawodu czy usamodzielnienia ekonomicznego⁷⁸⁰. Pomoc udzielana dzieciom i młodzieży, których rodzice wyjechali do pracy za granicę, powinna być dostosowana do ich realnych potrzeb. Na pytanie⁷⁸¹ dotyczące form pomocy oczekiwanej przez uczniów najczęściej wybieraną odpowiedzią była: wsparcie w organizowaniu czasu wolnego. W opinii uczniów to właśnie brak rodziców prowadził do sytuacji, w której mieli oni trudności z zagospodarowaniem czasu spędzonego poza szkołą. Kolejną ważną kwestią była ta związana z koniecznością zaangażowania się dorosłych w pomoc młodym ludziom polegającą na ukierunkowaniu ich zainteresowań i pokazaniu alternatywnych form spędzania czasu wolnego. Wyniki badań wskazywały także na konieczność udzielenia pomocy dzieciom i młodzieży w wypełnianiu przez nich obowiązków szkolnych. Badanie przeprowadzone zostało w 2016 roku w sześciu województwach: trzech o najwyższym i trzech o najniższym wskaźniku wyjazdów rodziców za granicę. Oprócz dyrektorów i nauczycieli uczestniczyli w nim także inni pracownicy szkół oraz uczniowie. Badani uczniowie zgłaszali konieczność udzielenia im pomocy w wykonywaniu różnych obowiązków, nie tylko tych związanych z nauką, oraz potrzebę zainteresowania się ich problemami. Wskazywana w odpowiedziach konieczność organizowania różnych form wsparcia odnosiła się nie tylko do uczniów, ale także do rodziców. Dotyczyła ona poprawy kontaktów między przebywającymi za granicą rodzicami a pozostającym w kraju dzieckiem. Według badanych odpowiedzialne za to powinny być władze polskie lub środowiska polonijne. Z kolei odpowiedzi udzielone przez 17,2% uczniów biorących

⁷⁸⁰ Por. C. Czabała, S. Kluczyńska, *Poradnictwo psychologiczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2015, s. 241–242; A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 281–306; A. Dąbrowska, B. Gołek, E.M. Szumilas, *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, dz. cyt., s. 32–35.

⁷⁸¹ Por. Badanie przeprowadzono w 6 województwach: 3 o najwyższym i 3 o najniższym wskaźniku wyjazdów rodziców za granicę w roku 2016. Uczestniczyli w nim dyrektorzy, nauczyciele i inni pracownicy szkół, którzy wypełniali ankietę oraz uczniowie. Zanim badania się rozpoczęły kuratoria, dyrektorzy szkół oraz nauczyciele otrzymali pismo, w którym przedstawione zostały cele badań oraz instrukcja wypełniania kwestionariusza. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 9.

udział w badaniu wskazują na brak konieczności organizowania pomocy uczniom, których jeden lub oboje rodzice wyjechali za granicę. Powyższe pytanie skierowane było do wszystkich uczniów uczestniczących w badaniu, nie tylko do tych z doświadczeniem migracyjnym. Celem było poznanie podejścia młodych ludzi do trudności wynikających z rozdzielenia przestrzennego rodzin oraz wykorzystanie zdobytej wiedzy do opracowania form wsparcia dla tych, którzy go potrzebują w związku z brakiem jednego lub obojga rodziców⁷⁸². Uczniowie biorący udział w badaniach wyrazili potrzebę uzyskania pomocy od dorosłych w wykonywaniu różnych obowiązków, m.in. tych związanych z ich sytuacją szkolną oraz spędzaniem wolnego czasu. W takiej sytuacji wychowawca lub pedagog szkolny powinien skontaktować się z rodzicem pozostającym w kraju lub opiekunem prawnym/faktycznym, aby rozwiązać problem. Innym rozwiązaniem może być organizowanie pomocy koleżeńskiej, co pozwoli na zainteresowanie młodzieży, która nie ma doświadczenia funkcjonowania w rodzinie rozłączonej z powodu zagranicznych migracji zarobkowych, tą tematyką i problemem. Zwrócenie uwagi na problem osamotnienia wśród młodzieży wychowującej się w rodzinach transgranicznych może też spowodować, że dzieci lub młodzież z tych rodzin uświadomią sobie, że nie są odosobnieni w takiej sytuacji i wspólnie podejmą działania, które ją polepszą. Aby można było wprowadzić skuteczne działania w ramach funkcjonowania szkoły, niezbędna jest diagnoza problemu, na podstawie której możliwe będzie np. wpisanie w programie profilaktycznym szkoły różnych form wsparcia dzieci i młodzieży z rodzin rozłączonych w wyniku migracji zarobkowych rodziców.

Jeśli chodzi o odpowiedzi uczniów z rodzin rozłączonych, którzy brali udział w powyższym badaniu, prawie 50% z nich nie oczekiwało żadnej pomocy organizowanej przez szkołę. Potrzebowali jednak wsparcia w rozwiązywaniu problemów z nauką i oczekiwali zainteresowania się dorosłych ich sprawami – odpowiednio 33,9% oraz 13,6%. Aby oferowana przez szkołę pomoc była skuteczna, musi być ona również dostosowana do wieku młodych ludzi. Uczniowie liceów ogólnokształcących wyrazili opinię, że wraz z wiekiem potrzebują znacznie mniej wsparcia w wypełnianiu obowiązków związanych z nauką, ale z kolei oczekują od dorosłych zainteresowania się

⁷⁸² Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 38–39.

ich sprawami⁷⁸³. Formy wsparcia rodzin dotyczące np. gospodarowania czasem wolnym czy pomocy w nauce warto zaproponować wszystkim rodzicom, nie tylko tym z rodzin migracyjnych. Po pierwsze, może się zdarzyć, że oboje rodzice pracujący w kraju nie będą mieli wystarczająco dużo czasu, aby np. pomóc dzieciom w odrabianiu lekcji, więc część z nich na pewno skorzystałaby z oferowanej przez szkołę pomocy. Ponadto zwrócenie uwagi na istnienie tego typu problemów mogłoby zapobiec ich występowaniu po wyjeździe rodzica za granicę, ponieważ przynajmniej część rodziców mogłaby podjąć stosowne działania wcześniej.

Oprócz uczniów pomocy psychologiczno-pedagogicznej potrzebować mogą również ich rodzice. Wraz z wyjazdem męża/żony za granicę zmienia się układ ról w rodzinie, a w konsekwencji podział obowiązków pomiędzy pozostających w kraju członków rodziny. Jedną z form pomocy oferowanej w tym zakresie może być wypracowanie strategii radzenia sobie z nową sytuacją, zarówno z nowymi lub dodatkowymi obowiązkami, jak i emocjonalnymi skutkami rozdzielenia. Rodzice mogą także potrzebować wsparcia w wychowaniu dzieci, dlatego skuteczną formą pomocy w tej kwestii są szkolenia dotyczące zmian w stosowanych przez nich stylach wychowania wraz z dorastaniem ich dzieci. Pomoc psychologiczno-pedagogiczna skierowana do rodziców doświadczających rozłąki spowodowanej migracją zarobkową powinna umożliwić im zrozumienie nowej rzeczywistości rodzinnej. Aby tak się stało, dorośli muszą być świadomi konsekwencji wynikających z rozdzielenia rodzin. Wśród innych umiejętności, które powinni posiadać rodzice z rodzin migracyjnych, jest stworzenie listy zawierającej korzyści i straty wynikające z faktu rozdzielenia rodziny – zarówno dla całej rodziny, jak i poszczególnych jej członków, w tym dzieci, zwłaszcza w kontekście socjalizacji i wychowania⁷⁸⁴.

Mówiąc o współpracy szkoły i instytucji edukacyjnych z rodziną, należy podkreślić, jak bardzo ważna jest regularna, bezpośrednia komunikacja pomiędzy zainteresowanymi stronami w formie wywiadówek lub warsztatów i szkoleń, organizowanych dla rodziców przez samą szkołę, np. pedagoga, lub instytucje, które ze szkołą współpracują, np. ośrodek doskonalenia nauczycieli. Aby móc uczestniczyć w formach doskonalenia przeznaczonych dla rodziców, rodzice muszą być przede

⁷⁸³ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 39–41.

⁷⁸⁴ Por. Dąbrowska, B. Gołek, E.M. Szumilas, *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, dz. cyt., s. 34; A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 482.

wszystkim zainteresowani. Pandemia COVID-19 zmieniła cały proces edukacyjny, który dla zdecydowanej większości uczniów i nauczycieli stał się zdalny. W konsekwencji zmianie uległy też sposoby komunikowania się nauczycieli i rodziców, które odbywały się za pomocą nowoczesnych technologii, np. komunikatorów internetowych czy platform przeznaczonych do prowadzenia zajęć zdalnie, jak np. Zoom, MS Teams czy Moodle. W tej sytuacji fakt przebywania jednego z rodziców za granicą nie stanowi już trudności w utrzymywaniu kontaktów pomiędzy szkołą a rodziną. W sytuacji epidemicznej w 2020 roku wszyscy – rodzice i nauczyciele – znaleźli się w nowej rzeczywistości, co można wykorzystać jako podstawę do zmian w komunikacji między nimi oraz formach współpracy, a ma to szczególne znaczenie dla rodzin rozłączonych przestrzennie.

Trudna rzeczywistość związana z COVID-19 stała się doświadczeniem wszystkich, a to sprawiło, że pojawił się nowy obszar porozumienia. Ponadto w trudnych okolicznościach ludziom łatwiej się zjednoczyć i dlatego stają się bardziej otwarci na współpracę. W konsekwencji wprowadzenia zdalnego nauczania rodzice musieli się zmierzyć z dodatkowymi obowiązkami, na które nie do końca byli przygotowani i dlatego potrzebowali i nadal potrzebują pomocy zewnętrznej. Warto jest wykorzystać to trudne doświadczenie do zbudowania nowych relacji pomiędzy nauczycielami a rodzicami⁷⁸⁵.

Budowanie relacji szkoła – rodzina powinno uwzględniać następujące elementy: ustalenie wspólnych celów i sposobów działania, przepływ informacji, ciągłą komunikację oraz udzielanie sobie wzajemnie wsparcia. Zarówno nauczyciel, jak i rodzice kierują w swoich działaniach tym samym celem – dobrem dziecka, choć czasem inaczej je rozumieją. Dobrym rozwiązaniem dla tworzenia płaszczyzny współpracy z domem rodzinnym ucznia jest zainicjowanie przez wychowawcę kontaktu z rodzicami dotyczącego aktualnej sytuacji rodzinnej. Dzięki temu nauczyciel zyskuje wiedzę potrzebną do zaproponowania właściwego wsparcia. Dobra komunikacja umożliwia poznawanie siebie nawzajem i swoich oczekiwań. Kolejnym aspektem niezbędnym do zbudowania dobrych relacji nauczyciela z rodzicem jest rzetelne informowanie rodziców, w konsekwencji tego, że za realizację procesu dydaktycznego stali się odpowiedzialni w jeszcze większym niż dotychczas stopniu również rodzice. Ten

⁷⁸⁵ Por. J. Pyżalski, W. Poleszak, *Relacje przede wszystkim – nawet jeśli obecnie jedynie zapośredniczone*, w: *Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, red. J. Pyżalski, EduAkcja, Warszawa 2020, s. 34.

aspekt jest również ważny z punktu widzenia dzieci – jeśli wiedzą, że rodzice są naprawdę zaangażowani w ich naukę, rzetelniej podchodzą do wywiązywania się ze swoich obowiązków szkolnych. Aby komunikacja między rodzicami i nauczycielami była efektywna, obie strony muszą znaleźć najdogodniejszą jej formę. Ostatnim elementem budowania dobrych relacji pomiędzy nauczycielem a rodzicem jest udzielanie wsparcia, które powinno polegać przede wszystkim na zainteresowaniu sytuacją rodzinną, wyrażeniu empatii oraz szacunku, a nie na profesjonalnej terapii. Nauczyciel musi znaleźć odpowiedni sposób, aby dowiedzieć się o sytuacji rodzinnej ucznia i zaoferować swoje wsparcie, rozumiane jako różne działania, celem których jest pomoc w odzyskaniu poczucia bezpieczeństwa oraz komfortu psychicznego niezbędnych do uporania się z problemem. Wsparcie to może mieć różne formy – wysłuchanie wraz z okazaniem zrozumienia, akceptacji i empatii. Rozmowa z rodzicem powinna również pomóc mu w uświadomieniu i nazwaniu problemu, z którym musi się uporać. Dopiero wtedy można poszukać odpowiednich rozwiązań. Może się zdarzyć, że nauczyciel nie będzie w stanie pomóc rodzicowi w rozwiązywaniu problemów. Wtedy może zasugerować skorzystanie z pomocy specjalisty⁷⁸⁶.

Powyższe sugestie zostały opracowane w związku z wprowadzeniem zdalnego nauczania w wyniku pandemii COVID-19. Wydaje się, że proponowane rozwiązania można wykorzystać także w odniesieniu do rodzin migracyjnych. Zdalne nauczanie i sytuacja pandemiczna mocno ograniczyły lub całkowicie uniemożliwiły kontakty bezpośrednie, które zostały zastąpione spotkaniami online, np. rozmowami przez komunikatory internetowe czy wideokonferencjami. O ile w porównaniu z czasem sprzed pandemii stanowi to pewnego rodzaju utrudnienie, ponieważ zarówno rodzice, jak i nauczyciele przyzwyczajeni byli do spotkań twarzą w twarz, o tyle w przypadku rodzin migracyjnych taka komunikacja może stanowić zaletę, ponieważ umożliwia kontakt szkoły nie tylko z rodzicem pozostającym w Polsce, ale też tym pracującym za granicą lub z obojgiem jednocześnie. Nie zawsze będzie to możliwe z racji np. rodzaju wykonywanej za granicą pracy czy różnicy w czasie, ale na pewno jest łatwiejsze do wyobrażenia i zorganizowania, niż to było wcześniej. Łatwiejszy i częstszy kontakt nauczyciela z rodzicami mógłby przynieść obustronne korzyści. Nauczyciel, który zwykle dość wcześnie zauważa inne zachowanie dziecka, które często wynika z uwarunkowań rodzinnych, mógłby odpowiednio wcześniej zareagować i wspólnie z

⁷⁸⁶ Por. J. Pyżalski, W. Poleszak, *Relacje przede wszystkim – nawet jeśli obecnie jedynie zapośredniczone*, dz. cyt., s. 35–36.

rodzicami rozwiązać problem we wczesnej jego fazie. Należy pamiętać, że zdalne nauczanie ma też swoje ograniczenia – brak bezpośredniego kontaktu pomiędzy uczniem a nauczycielem w trakcie zajęć, dodatkowo bez możliwości zobaczenia się z powodu wyłączonych kamer, może znacznie utrudniać wychowawcy i innym nauczycielom szybkie zauważenie problemów mających miejsce w rodzinie ucznia. Dotyczy to wszystkich typów rodzin, bez względu na ich doświadczenie będące konsekwencją zagranicznych migracji zarobkowych.

Instytucją najbliższą współpracującą z domem rodzinnym – środowiskiem wychowawczym ucznia – jest szkoła: nauczyciel-wychowawca, nauczyciele poszczególnych przedmiotów, psycholog, pedagog i dyrekcja placówki. To oni zwykle jako pierwsi dostrzegają symptomy zmian zachodzących w życiu uczniów. Ważne jest wtedy, aby umieli odpowiednio wcześnie zareagować i udzielić uczniowi właściwej pomocy. Aby było to możliwe, nauczyciele muszą nieustannie uzupełniać swoją wiedzę i nabywać umiejętności potrzebne w dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości, w odpowiedzi na wyzwania w niej się pojawiające. Istnieją różne instytucje, zadaniem których jest wspieranie nauczycieli w ich rozwoju zawodowym. Przykładami takich instytucji są ośrodki doskonalenia nauczycieli czy ośrodki metodyczne. Nie wszystkie zatem działania pomocowe polegają na bezpośredniej współpracy z rodzinami. Ośrodki organizują kursy, szkolenia czy warsztaty dla nauczycieli, pedagogów, psychologów i dyrektorów różnych typów szkół, którzy następnie mogą wykorzystać zdobytą wiedzę i umiejętności we współpracy z rodzicami. Czym zatem zajmują się ośrodki doskonalenia nauczycieli?

Działania placówek doskonalenia nauczycieli skupiają się na monitorowaniu ich potrzeb i przygotowywaniu oferty doskonalenia umiejętności w ramach pracy dydaktyczno-wychowawczej. Szkolenia realizowane przez centra doskonalenia nauczycieli mają nie tylko charakter regionalny, skierowany do rad pedagogicznych poszczególnych szkół, ale wiele z nich ma również znacznie szerszy zasięg – ogólnopolski i międzynarodowy. Na stronach internetowych ośrodków doskonalenia nauczycieli można znaleźć informacje dotyczące oferty szkoleń obowiązującej w danym roku szkolnym. Oferta obejmuje różne formy kształcenia, np. warsztaty oraz konferencje z zakresu nauczania poszczególnych przedmiotów, a także z dziedziny

wychowania⁷⁸⁷. Wśród proponowanych szkoleń znajdują się m.in. konferencje o tematyce rodzinnej, np. zatytułowana „Edukacja wobec wyzwań migracyjnych”. Została ona zorganizowana przez Regionalny Ośrodek Metodyczno-Edukacyjny „Metis” w Katowicach we współpracy z Regionalnym Ośrodkiem Doskonalenia Nauczycieli „WOM” w Katowicach 25.10.2011 roku. Skierowana była do dyrektorów, pedagogów oraz nauczycieli wszystkich typów szkół. W programie konferencji znalazły się różne aspekty dotyczące migracji odnoszące się do edukacji⁷⁸⁸. Przykładem innej konferencji o tematyce migracyjnej była „Lektura wobec wyzwań współczesności”. Miała ona na celu poruszenie różnych aspektów związanych z migracjami, np. wielokulturowości, oraz promowanie czytania⁷⁸⁹. Organizowanie konferencji o tematyce migracyjnej świadczy o tym, że życie rodziny w rozłączeniu ciągle rodzi różne problemy. Jak sobie z nimi poradzić, było tematem warsztatów pt. „Współpraca z rodzicami w celu podejmowania efektywnych działań wspierających rozwój dziecka”, zorganizowanych przez Małopolskie Centrum Doskonalenia Nauczycieli w dniu 13.01.2021 roku. Wśród szczegółowych zagadnień znalazły się aspekty prawne, takie jak władza rodzicielska nad dzieckiem rodziców pozostających w rozłączeniu, działania podejmowane przez szkołę w celu wsparcia rodziców w wychowaniu dzieci, a także innowacyjność w formach współpracy z instytucjami zewnętrznymi dla dobra dziecka i rodziny w odniesieniu do sytuacji dzieci z rodzin migracyjnych w systemie oświaty⁷⁹⁰. Konferencją dotyczącą tematyki rodzinnej była „Rodzina w kontekście zmian cywilizacyjnych a organizacja pomocy psychologiczno-pedagogicznej w szkole”. Celem tej konferencji, zorganizowanej przez Regionalny Ośrodek Metodyczno-Edukacyjny „Metis” w Katowicach wspólnie ze Śląską Wyższą Szkołą Zarządzania im. gen. J. Ziętka w dniu 17 kwietnia 2013 roku, była analiza przemian dokonujących się w rodzinie, m.in. migracji, rozluźnienia więzi międzypokoleniowych czy tworzenia rodzin patchworkowych, i znalezienie sposobów na skuteczną współpracę z rodzicami⁷⁹¹. Inne szkolenia dostępne w ofercie Ośrodka „Metis” to np. „Dzieci i młodzież w sytuacji rozvodu i/lub śmierci bliskich, czyli podstawowe informacje, jak wspomóc dzieci i młodzież w sytuacji psychologicznych strat”, „Pomoc psychologiczno-pedagogiczna w

⁷⁸⁷ Por. <https://www.metis.pl/content/view/12/51/>; <https://www.cen.lomza.pl/o-cen/misja-naszej-placowki> (31.01.2021).

⁷⁸⁸ Por. <https://www.metis.pl/content/view/1287/1/> (31.01.2021).

⁷⁸⁹ Por. <https://www.cen.lomza.pl/aktualnosci/lektura-wobec-wyzwan-wspolczesnosci---relacja-z-konferencji.p1698207801> (01.02.2021).

⁷⁹⁰ Por. <https://mcdn.edu.pl/krakow/f26-wspolpraca-z-rodzicami-w-celu-podejmowania-efektywnych-dzialan-wspierajacych-rozwoj-dziecka/> (01.02.2021).

⁷⁹¹ Por. <https://www.metis.pl/rodzina/> (31.01.2021).

przedszkolu/szkole a współpraca z rodzicami”, „Rodzice uczniów – partnerzy szkoły”, „Uczeń z doświadczeniem migracji w polskiej szkole. Jak zorganizować proces edukacji?” czy „Dziecko i rodzic w kryzysie – ABC pierwszej pomocy”⁷⁹².

Nie wszystkie ośrodki doskonalenia nauczycieli mają w swojej ofercie szkolenia dotyczące rodzin, w tym rodzin rozłączonych przestrzennie w wyniku zagranicznych migracji zarobkowych. Może to być spowodowane brakiem zainteresowania taką tematyką wśród nauczycieli. Ponadto nie w każdym regionie Polski z taką samą intensywnością mają miejsce wyjazdy rodziców do pracy za granicę, zatem oferta szkoleń na danym terenie może być dostosowana do aktualnych, innych problemów wymagających rozwiązania. Wiele szkoleń, które organizowane są przez ośrodki doskonalenia nauczycieli, można jednak wykorzystać do rozwiązania problemów w różnych typach rodzin, w tym rodzin rozłączonych przestrzennie. Przykładem takiego szkolenia jest „Współpraca z rodzicami w celu podejmowania efektywnych działań wspierających rozwój dziecka” czy seminarium online „Wpływ wyroku rozwodowego na sytuację prawną ucznia – obowiązki szkoły” w ofercie Małopolskiego Centrum Doskonalenia Nauczycieli⁷⁹³.

Chociaż różne przykłady szkoleń oferowanych przez ośrodki kształcenia nauczycieli pokazują, że problem migracji jest również przez nie podejmowany, to jednak są one w mniejszości. Zbyt mało jest specjalistycznych szkoleń na temat pomocy rodzinom – dzieciom i rodzicom – które doświadczyły rozdzielenia z powodu zagranicznych migracji zarobkowych. Aby pomoc udzielana rodzinie przez nauczycieli była skuteczna, muszą być oni wyposażeni w wiedzę i umiejętności odnoszące się konkretnie do tego problemu, np. szkolenia dotyczące właściwego komunikowania się z rodzicami powinny być ukierunkowane na takie aspekty tego zagadnienia, które są charakterystyczne dla rodzin rozdzielonych przestrzennie⁷⁹⁴.

Szkolenia organizowane przez ośrodki doskonalenia nauczycieli są kierowane głównie do nauczycieli różnych typów szkół, pedagogów i psychologów, a nie bezpośrednio do rodziców, dlatego to ci pierwsi powinni podjąć starania, aby dotrzeć z wiedzą i umiejętnościami do tych drugich. Dzięki temu łatwiej będzie rozwiązać

⁷⁹² Por. <https://www.metis.pl/szkolenia/Itemid,7/task,support/id,1001/;https://www.metis.pl/szkolenia/Itemid,7/task,view/id,7578/> (01.02.2021).

⁷⁹³ Por. *Informator o formach doskonalenia i dokształcania*, rok szkolny 2020/2021, Kraków 2020, http://mcdn.edu.pl/wp-content/uploads/2020/08/Informator_2020_2021-1.pdf, s. 15; <https://mcdn.edu.pl/wpływ-wyroku-rozwodowego-na-sytuację-prawną-ucznia-obowiązki-szkoły/> (01.02.2021).

⁷⁹⁴ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 467–468.

niektóre problemy, nawiązać i utrzymać relacje pomiędzy szkołą a domem rodzinnym, a dodatkowo rodzice nie będą mieli poczucia, że są z problemem sami i sami będą musieli go rozwiązać.

Po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej i stopniowym otwieraniu rynków pracy zagraniczne migracje zarobkowe Polaków przybrały na sile. Zwiększanie się liczby osób uczestniczących w wyjazdach za granicę doprowadziło do rozłączenia przestrzennego wielu rodzin. Zaczęto również używać terminów „euorsieroctwo” i „eurosierota”. Termin „eurosierota” odnosi się do dziecka wychowującego się bez co najmniej jednego rodzica, który wyjechał za granicę do pracy. Z kolei terminem „euorsieroctwo” określa się sytuację, w której osoba niepełnoletnia nie ma jednego lub obojga rodziców, ponieważ wyjechali oni z Polski w celu podjęcia pracy zarobkowej⁷⁹⁵; tym samym terminem określa się również zjawisko pozostawiania czy porzucania w kraju dzieci przez rodziców wyjeżdżających do pracy za granicę. W wyniku pozbawienia stałego kontaktu z jednym lub z obojgiem rodziców dziecko czuje się jak sierota⁷⁹⁶. Informacje o dzieciach pozostawionych w domach dziecka, a nawet porzucanych pojawiły się w prasie w roku 2006. Podawano przykłady matek, które wyjechały do pracy za granicę i z powodu braku możliwości zabezpieczenia opieki nad dziećmi pozostawiały je w placówkach socjalizacyjnych⁷⁹⁷. W 2008 roku głos w sprawie eurosierot zabrało Ministerstwo Edukacji Narodowej w odpowiedzi na interpelację poselską. W wypowiedzi pojawiła się definicja „euorsieroctwa”. Jest to sytuacja, w której zagraniczny wyjazd zarobkowy jednego lub obojga rodziców prowadzi do zaburzenia pewnych funkcji rodziny: zapewnienia ciągłości procesu socjalizacji, emocjonalnego wsparcia dziecka i transmisji kulturowej. Jednocześnie podkreślone zostało, że rozłączenie rodziny na skutek zagranicznej migracji zarobkowej nie oznacza, że dziecko z takiej rodziny musi doświadczyć tych negatywnych skutków. Z drugiej strony sytuacja, kiedy dzieci są pod nieobecność rodziców pozostawione pod opieką np. niepełnoletniego rodzeństwa, oprócz skutków prawnych przynosi negatywne konsekwencje w kwestiach wychowawczych i edukacyjnych. Dlatego podjęte zostały działania w celu monitorowania sytuacji uczniów, których rodzice wyjechali do pracy

⁷⁹⁵ Por. S. Kozak, *Patologia euorsieroctwa w Polsce. Skutki migracji zarobkowej dla dzieci i ich rodzin*, dz. cyt., s. 113.

⁷⁹⁶ Por. *Informacje dla rodziców podejmujących pracę poza granicami kraju*, „Biuletyn Informacyjny Rzecznika Praw Dziecka” (2008) nr 1–2, s. 2.

⁷⁹⁷ Por. J. Brągiel, „Euorsieroctwo” jako rezultat przemiany więzi rodzinnych, „Family Forum” (2013) nr 3, s. 162.

za granicę, i próby rozwiązania problemów z tym związanych. Do działań podjętych przez kuratoria oświaty należą następujące:

- bezpośrednia współpraca wizytatorów z dyrektorami szkół w rozwiązywaniu indywidualnych problemów uczniów;
- systematyczne gromadzenie i analizowanie informacji o uczniach objętych pomocą psychologa lub pedagoga szkolnego w związku z wyjazdem rodziców do pracy za granicę;
- zwrócenie szczególnej uwagi na frekwencję uczniów na lekcjach;
- diagnozowanie specyficznych potrzeb i powstałych trudności w oparciu o postępy w nauce i zachowaniu;
- opracowanie procedur związanych z informowaniem odpowiednich organów i instytucji, również sądów rodzinnych, o stwierdzonych przypadkach nieustanowienia lub braku faktycznej opieki nad dzieckiem po wyjeździe rodziców za granicę;
- zacieśnienie współpracy z jednostkami samorządu terytorialnego właściwymi ze względu na miejsce zameldowania dziecka w przypadku stwierdzenia niewywiązania się rodziców z ich obowiązków wynikających z Ustawy o systemie oświaty: niezgłoszenia dziecka do przedszkola lub oddziału przedszkolnego w szkole podstawowej oraz nierealizowania przez dziecko obowiązku szkolnego;
- przygotowanie pracowników poradni psychologiczno-pedagogicznych do udzielania pomocy dzieciom i młodzieży doświadczającym negatywnych skutków rozłąki z rodzicami;
- zobligowanie dyrekcji szkoły i nauczycieli do opracowania wewnętrznych procedur wobec uczniów, których rodzic/rodzice przebywają za granicą;
- przeprowadzenie spotkań z rodzicami dotyczących następujących zagadnień: zaburzeń rozwoju emocjonalnego, społecznego lub poznawczego będących konsekwencją rozłąki z rodzicami; dotyczących natury prawnej – zasad formalnego ustanawiania opieki nad dzieckiem w przypadku wyjazdu rodziców, procedur ustalonych w danej szkole w sytuacji pozostawienia dziecka pod opieką innej osoby, a także form komunikacji z osobą formalnie upoważnioną

do sprawowania opieki nad dzieckiem w kwestiach związanych z procesem edukacyjnym⁷⁹⁸.

Oprócz działań realizowanych przez dyrekcję szkół, nauczycieli, wychowawców oraz pedagogów szkolnych podjęte zostały również działania przez Ministerstwo Edukacji Narodowej oraz kuratoria oświaty. Były one następujące:

- uruchomienie telefonu zaufania dla dzieci i młodzieży dzięki współpracy Ministerstwa Edukacji Narodowej i Fundacji Dzieci Niczyje (obecnie Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę);
- opracowanie przez kuratoria oświaty informatorów dla rodziców planujących wyjechać za granicę;
- przygotowanie kampanii informacyjnej poruszającej kwestie dziecka w kontekście migracji zarobkowej rodziców;
- podjęcie działań mających na celu prawną ochronę dziecka, którego rodzice wyjeżdżają do pracy z granicę;
- prowadzenie kampanii informacyjnych w najbardziej popularnych kierunkach zagranicznych migracji zarobkowych⁷⁹⁹.

W czasie kiedy poakcesyjne wyjazdy zagraniczne Polaków stawały się mniej intensywne, zaczęły się pojawiać opracowania badań dotyczących skutków wyjazdów rodziców. W 2008 roku przeprowadzono badanie, w którym uczestniczyli pedagodzy szkolni z wytypowanych z całego kraju szkół z różnych etapów edukacyjnych⁸⁰⁰.

⁷⁹⁸ Por. K. Szumilas, *Odpowiedź sekretarza stanu w Ministerstwie Edukacji Narodowej – z upoważnienia ministra – na interpelację nr 6472 w sprawie dzieci wychowujących się chociażby bez jednego rodzica, który wyjechał z Polski do pracy za granicę – tzw. eurosierot*, <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ6.nsf/main/6C17CBC8> (03.02.2021).

⁷⁹⁹ Por. K. Szumilas, *Odpowiedź sekretarza stanu w Ministerstwie Edukacji Narodowej – z upoważnienia ministra – na interpelację nr 6472 w sprawie dzieci wychowujących się chociażby bez jednego rodzica, który wyjechał z Polski do pracy za granicę – tzw. eurosierot*, dz. cyt.

⁸⁰⁰ Por. B. Walczak, *Migracje poakcesyjne z perspektywy ucznia. Wstępna diagnoza społecznych i pedagogicznych skutków „euro-migracji” rodziców i opiekunów*, WSPR Pedagogium, Warszawa 2008, s. 3, 6–7, 18. Badanie miało dwa główne cele: diagnostyczny, dotyczący skali i konsekwencji migracji zarobkowych, oraz eksploracyjny, stanowiący przygotowanie do przyszłych badań. W dniach 16.02–7.03.2008 r. ankietarzy przeprowadzili wywiady telefoniczne z pedagogami we wszystkich szkołach podstawowych, gimnazjach, zasadniczych szkołach zawodowych, liceach, technikach i zespołach szkół obejmujących te placówki w gminie. Badaniem objęto 30 gmin. Wśród nich było 8 miejskich, 5 miejsko-wiejskich i 17 wiejskich ze wszystkich województw. Z 209 wytypowanych szkół wywiady przeprowadzono w 173; 36 odmówiło udziału wzięcia w badaniu. Liczba uczniów objętych badaniem wyniosła 63 413. Kolejny etap badania obejmował badania sondażowe. Wytypowana do niego została reprezentatywna losowa próba uczniów z województw mazowieckiego. Uczniowie uczęszczali do następujących typów szkół: gimnazjów, zasadniczych szkół zawodowych, liceów (bez oddziałów dla dorosłych) oraz techników. Badanie realizowane było techniką ankiety audytoryjnej i objęło 5 gmin. Liczba szkół z poszczególnych gmin biorących udział w badaniu uzależniona była od wielkości gminy – w małych gminach brały udział wszystkie typy szkół, w większych gminach szkoły zostały wytypowane w drodze losowania. W badaniu wzięło udział 1296 osób.

Diagnostując problemy edukacyjne i wychowawcze związane z nieobecnością rodzica/rodziców, pedagodzy wskazali na pewne zaburzenia ucznia w karierze edukacyjnej. Największy odsetek odpowiedzi (32,4%) dotyczył takich kwestii, jak mniejsza motywacja do nauki, a co za tym idzie niższe oceny oraz nieodrabianie zadań domowych. Kolejną grupę problemów (19,2%) stanowiły, zdaniem pedagogów, opuszczanie zajęć, w tym nieobecności nieusprawiedliwione. Jako przyczynę tych problemów wskazywane były: brak wystarczającej kontroli ze strony rodziców lub też chęć czy potrzeba zwrócenia na siebie uwagi.

Następnymi problemami związanymi z rzeczywistością szkolną były agresywność, obniżenie dyscypliny oraz tzw. złe zachowanie ucznia. Pojawiły się one w 15,9% odpowiedzi. Taki sam wynik uzyskały problemy związane ze sferą emocjonalną uczniów. Do najczęściej wymienianych należały poczucie osamotnienia oraz zaburzone relacje z otoczeniem, stany lękowe, nadpobudliwość czy też kłopoty z koncentracją. Co dziesiąta odpowiedź wskazywała na potrzebę bliskości z rodzicem przebywającym za granicą, a konsekwencją rozłąki były osamotnienie, smutek i lękliwość. Pozostałe odpowiedzi (pogłębienie problemów już istniejących w rodzinie, sięganie po różne używki, problemy zdrowotne, dewiacje kryminalne czy niedożywienie) uzyskały każdorazowo poniżej 2% wskazań⁸⁰¹.

Oprócz negatywnych skutków rozłąki z rodzicem pedagodzy dostrzegli też pozytywne strony tej sytuacji. Wymienili oni poprawę sytuacji materialnej oraz wzrost samodzielności młodzieży. Warto również wspomnieć o sytuacjach, w których za granicę wyjechał destrukcyjny członek rodziny (zwykle ojciec alkoholik), co zmieniło sytuację na lepszą⁸⁰².

Nieco inaczej rozłąkę z rodzicem postrzegali sami uczniowie. Chociaż największy odsetek odpowiedzi (32,9%) pokazuje, że w ich opinii wyjazd rodzica niczego nie zmienił, dostrzegli oni również negatywny wpływ braku odpowiedniej kontroli rodzicielskiej, w postaci mniej starannie odrobionej pracy domowej (23,2%). 8% uczniów przyznało się do częstszego wagarowania niż przed wyjazdem rodziców, podczas gdy 5,1% wskazało odpowiedź przeciwną. Na pytanie dotyczące chęci zdobywania dobrych ocen 8% uczniów odpowiedziało negatywnie, a 5,8% pozytywnie.

⁸⁰¹ Por. B. Walczak, *Migracje poakcesyjne z perspektywy ucznia. Wstępna diagnoza społecznych i pedagogicznych skutków „euro-migracji” rodziców i opiekunów*, dz. cyt., s. 11–12.

⁸⁰² Por. B. Walczak, *Migracje poakcesyjne z perspektywy ucznia. Wstępna diagnoza społecznych i pedagogicznych skutków „euro-migracji” rodziców i opiekunów*, dz. cyt., s. 14.

W opinii pedagogów pozytywną konsekwencją wyjazdu rodziców był wzrost samodzielności dzieci. W opinii uczniów dotyczącej tej kwestii niewiele więcej osób czuje się bardziej samodzielnych w porównaniu z tymi, którzy uważają się za mniej samodzielnych (odpowiednio 3,8% i 1,7%). Ten wzrost samodzielności nie wpłynął jednak pozytywnie na funkcjonowanie dzieci migrantów w rzeczywistości szkolnej. Tylko w jednym przypadku (punktualność) więcej jest tych, którzy spóźniają się rzadziej. W przypadku wagarów, chęci otrzymywania dobrych ocen i staranności odrabiania zadanych prac domowych dominują zmiany negatywne⁸⁰³.

Kolejnym aspektem, który został poddany analizie, jest sposób spędzania czasu wolnego przez dzieci z rodzin migracyjnych. Otrzymane wyniki pozwoliły na sformułowanie tezy, że dzieci z rodzin migracyjnych spędzały więcej czasu poza domem i szkołą niż inni uczniowie. Dotyczyło to zwłaszcza dzieci z rodzin, z których do pracy za granicę wyjechał jeden z rodziców. Wyniki badań nie wskazały jednoznacznie, że to właśnie wyjazd rodzica był główną przyczyną spędzania większej ilości czasu wolnego poza domem przez dzieci migrantów⁸⁰⁴.

Analizując postawy i zachowanie dzieci z rodzin migracyjnych, nie sposób pominąć problemów pojawiających się w różnych okresach dojrzewania. Ze zgromadzonych danych wynika, że dzieci z przedziału wiekowego 9–10 lat częściej brały udział w bójkach niż dzieci starsze. Mowa tu jest o dzieciach, których jeden z rodziców przebywał okresowo za granicą. Warto zwrócić uwagę na to, że zachowania takie mogą być wynikiem chęci zwrócenia na siebie uwagi przez dziecko. Młodzież w przedziale wiekowym 14–18 lat miała tendencje do nieusprawiedliwionych nieobecności w przypadku wyjazdu obojga rodziców⁸⁰⁵.

Wnioski i rekomendacje autora z przeprowadzonych badań dotyczyły następujących kwestii: narzędzia badawczego oraz badanej grupy. W opinii autora najlepszym narzędziem do pomiaru skali migracji są badania sondażowe wśród uczniów. Kolejną grupę biorącą udział w badaniu powinni stanowić pedagodzy, ponieważ dysponują oni rzetelną wiedzą dotyczącą skutków migracji zarobkowych rodziców. Autor rekomenduje rozszerzenie badanej populacji o uczniów szkół

⁸⁰³ Por. B. Walczak, *Migracje poakcesyjne z perspektywy ucznia. Wstępna diagnoza społecznych i pedagogicznych skutków „euro-migracji” rodziców i opiekunów*, dz. cyt., s. 24–25.

⁸⁰⁴ Por. B. Walczak, *Migracje poakcesyjne z perspektywy ucznia. Wstępna diagnoza społecznych i pedagogicznych skutków „euro-migracji” rodziców i opiekunów*, dz. cyt., s. 38.

⁸⁰⁵ Por. B. Walczak, *Migracje rodzicielskie*, w: *Szkola wobec mobilności zawodowej rodziców i opiekunów. Niezbędnik nauczyciela*, red. E. Kozdrowicz, B. Walczak, dz. cyt., s. 18.

podstawowych z uwzględnieniem narzędzia badawczego odpowiedniego dla tej grupy wiekowej. Kolejną rekomendacją jest włączenie do badań policjantów, zwłaszcza dzielnicowych, w celu uzyskania pełniejszego obrazu dotyczącego negatywnych skutków rozłąki z rodzicami⁸⁰⁶.

W lipcu 2010 roku Ministerstwo Edukacji Narodowej przeprowadziło badania dotyczące skutków rozłąki dzieci z rodzicami, którzy wyjechali do pracy za granicę. W badaniu wzięły udział 22 644 placówki oświatowe, co stanowi 55,52% ogólnej liczby szkół i placówek oświatowych w Polsce na podstawie danych z Systemu Informacji Oświatowej: specjalne i ogólnodostępne przedszkola, szkoły podstawowe, gimnazja, licea ogólnokształcące, licea profilowane, technika zasadnicze szkoły zawodowe i szkoły dla dorosłych, ale tylko z uwzględnieniem słuchaczy poniżej 18 roku życia. Najwięcej danych uzyskano ze szkół podstawowych ogólnodostępnych (42,05%). Następne w kolejności były gimnazja ogólnodostępne (19,81%), placówki wychowania przedszkolnego (16,67%) i szkoły ponadgimnazjalne wszystkich typów (16,03%). 15 321 placówek biorących udział w badaniu udzieliło odpowiedzi na szczegółowe pytania zawarte w ankiecie⁸⁰⁷.

Dane dotyczące skali zjawiska zagranicznych migracji zarobkowych w omawianym badaniu przedstawiają się następująco: w 22,06% placówek były dzieci, których obydwoje rodzice wyjechali za granicę. Prawie tyle samo odpowiedzi (21,93%) dotyczyło dzieci, których samotnie wychowujący je rodzic uczestniczył w zagranicznej migracji zarobkowej. Największy odsetek odpowiedzi (64,27%) dotyczył sytuacji, w których za granicę wyjechał jeden z rodziców. 74,20% placówek nie odnotowało problemu zagranicznych wyjazdów zarobkowych rodziców wśród uczniów⁸⁰⁸.

Jeśli chodzi o źródło informacji o wyjeździe rodziców za granicę, to w zdecydowanej większości są to sami rodzice i uczniowie – odpowiednio 33,2% i 32,02%. Nauczyciele dowiadują się również o takiej sytuacji od innych nauczycieli (13,93%), pedagoga lub psychologa szkolnego (12,49%), innych członków rodziny (5,72%), z innych źródeł (0,95%), od innych uczniów (0,91%) i innych rodziców

⁸⁰⁶ Por. B. Walczak, *Migracje poakcesyjne z perspektywy ucznia. Wstępna diagnoza społecznych i pedagogicznych skutków „euro-migracji” rodziców i opiekunów*, dz. cyt., s. 40.

⁸⁰⁷ Por. Najwięcej procentowo placówek biorących udział w badaniu pochodziło z następujących województw: 1) kujawsko-pomorskiego (79,6%), 2) świętokrzyskiego (74,24%), 3) mazowieckiego (73,35%), 4) zachodniopomorskiego (71,91%), 5) śląskiego (70,14%). Procentowo najmniej placówek wzięło udział w badaniu z następujących województw: 1) małopolskiego (36,22%), 2) opolskiego (33,16%), 3) warmińsko-mazurskiego (31,26%), 4) podlaskiego (19,89%), 5) lubuskiego (19,96%). A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, Warszawa 2010, s. 3–4.

⁸⁰⁸ Por. A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, dz. cyt., s. 4.

(0,79%). Opiekę nad dzieckiem, którego oboje rodzice lub rodzic samotnie wychowujący dziecko wyjechał za granicę, w zdecydowanej większości przejmują dziadkowie jako nieformalni opiekunowie. W dalszej kolejności są to inni krewni, dorosłe rodzeństwo lub ktoś inny. Trochę inaczej sytuacja wygląda w odniesieniu do formalnej opieki ustanowionej na podstawie decyzji sądu. Najczęściej taka opieka jest sprawowana przez inne osoby, a następnie dziadków⁸⁰⁹.

Problemy, jakie napotykali nauczyciele po wyjeździe rodziców za granicę, można podzielić na dwie grupy. Pierwszą stanowią te o naturze formalnoprawnej, a druga grupa problemów dotyczy funkcjonowania w rzeczywistości szkolnej. Pozostawienie dzieci pod opieką innych bez ustanowienia formalnej opieki nad nimi było wskazywane jako najczęściej występujący problem natury prawnej. Pociągał on za sobą kolejne, np. trudności w egzekwowaniu frekwencji ucznia czy brak możliwości poinformowania rodziców o szkolnych problemach ich dziecka, co spowodowane było brakiem kontaktu bezpośredniego lub korespondencyjnego między szkołą a rodzicami. To z kolei prowadziło do trudności z uzyskaniem zgody rodziców na udział ich dziecka w imprezach szkolnych, które takiej zgody wymagają, np. wycieczkach. Brak rodziców w kraju to także brak możliwości wypełniania zapisów rozporządzenia w sprawie warunków i sposobów oceniania i klasyfikowania, a także niemożność zwrócenia uwagi rodziców na potrzebę badania psychologicznego. Zdarzały się również przypadki pozostawienia w kraju dzieci bez opieki⁸¹⁰.

Problemy wynikające z nieobecności rodziców, a dotyczące funkcjonowania uczniów w szkole ilustruje poniższa tabela.

Tabela 4: Zmiana sytuacji edukacyjnej i wychowawczej dziecka w rodzinach migracyjnych (w %) ⁸¹¹

	Poprawa sytuacji	Pogorszenie sytuacji	Sytuacja nie zmieniła się
Frekwencja szkolna	1,7	14,6	83,8
Wyniki w nauce	2,0	19,0	79,0
Relacje z rówieśnikami	2,1	7,9	90,0
Zachowanie ucznia	1,8	16,2	82,0

Źródło: MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*

⁸⁰⁹ Por. A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, dz. cyt., s. 7–9.

⁸¹⁰ Por. A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, dz. cyt., s. 10–11.

⁸¹¹ Por. A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, dz. cyt., s. 10–11.

Z danych przedstawionych w powyższej tabeli wynika, że w wyniku nieobecności rodzica/rodziców w najmniejszym stopniu zmianom uległy relacje z rówieśnikami. W 7,9% przypadków nastąpiło pogorszenie sytuacji, w 2,1% sytuacja uległa poprawie. Kolejnym aspektem poddanym badaniu była frekwencja szkolna. W 14,6% sytuacja zmieniła się na gorsze, a tylko w 1,7% uległa ona poprawie. W 83,8% przypadków wyjazd migracyjny nie spowodował zmian w częstotliwości uczestnictwa w zajęciach przez dzieci. Największą niekorzystną zmianę odnotowano w obszarze wyników w nauce. Aż u 19% uczniów pogorszeniu uległy wyniki w nauce, co związane może być z pogorszeniem frekwencji. W tylko 2% przypadków wyjazd rodziców za granicę spowodował poprawę wyników w nauce. W 79% przypadków nie zanotowano żadnej zmiany sytuacji w tej kwestii. Jeśli chodzi o zachowanie ucznia, to tylko w niespełna dwóch (1,8) procentach sytuacja uległa poprawie, a w przypadku 16,2% zachowanie to zmieniło się na gorsze. W 82% przypadków nie zauważono zmian w zachowaniu ucznia w konsekwencji zarobkowego wyjazdu migracyjnego.

Wyniki badań wskazują, że 35% respondentów ze szkół dostrzega, że zarobkowy wyjazd rodziców przynosi negatywne konsekwencje w funkcjonowaniu dziecka w szkole, co z kolei skutkuje wystąpieniem trudności po stronie nauczycieli. Należy również zwrócić uwagę na to, że uczniowie, doświadczając wielu trudności z nauką, zaczynają przejawiać symptomy zaburzeń w wielu obszarach funkcjonowania, w tym w szczególności: psychicznym, społecznym, duchowym i osobowościowym⁸¹².

Analizie poddany został również ekonomiczny wymiar migracyjnych wyjazdów zarobkowych. 41% respondentów wskazało na poprawę sytuacji materialnej rodziny. 57,2% badanych nie zauważyło w tym obszarze żadnych zmian. Sporadycznie odnotowano również pogorszenie sytuacji (1,8%)⁸¹³.

Z badań wynika, że szkoły negatywnie oceniały wyjazdy rodziców. Badani nauczyciele podkreślali znaczną przewagę negatywnych skutków na korzyściach migracji. Za największy problem w oczach nauczycieli uznawany jest utrudniony lub niemożliwy kontakt z rodzicami oraz znaczne pogorszenie się wyników nauki. Często wymienianymi problemami są również zaburzenie procesu edukacyjnego i wychowawczego spowodowane bezradnością opiekunów sprawujących aktualną opiekę nad dzieckiem, wagarowanie, brak motywacji do nauki, brak kontroli dorosłych nad

⁸¹² Por. A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, dz. cyt., s. 11.

⁸¹³ Por. A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, dz. cyt., s. 10–11.

rozwojem dziecka oraz trudności w dyscyplinowaniu. Problemy te często łączą się z brakiem przygotowania do zajęć, nieusprawiedliwionymi nieobecnościami w szkole i brakiem wspólnych dla szkoły i opiekunów postaw wychowawczych. Wszystko to prowadzi do niestabilności emocjonalnej skutkującej agresją, trudnościami w nawiązywaniu kontaktów społecznych, zwiększoną skłonnością do zachowań naruszających normy. Szczegółowa analiza problemów, których doświadcza szkoła w wyniku wyjazdu rodziców za granicę, umożliwia podzielenie tych trudności na kategorie odnoszące się do następujących aspektów:

1. relacja nauczyciel – rodzic;
2. funkcjonowanie rodziny;
3. funkcjonowanie dziecka w szkole;
4. funkcjonowanie osobowości⁸¹⁴.

Rozpatrując konsekwencje migracji rodziców w relacji nauczyciel – rodzic, na podstawie badań można wskazać, że najistotniejsze problemy koncentrują się wokół braku kontaktu lub utrudnionego kontaktu z rodzicami, trudności z usprawiedliwianiem nieobecności, utrudnionego kontaktu z opiekunem dziecka w kraju⁸¹⁵.

W obszarze funkcjonowania dziecka w rodzinie za najważniejsze problemy uznać należy te związane z opieką: bezradność opiekunów czy brak kontroli ze strony dorosłych. Inne trudności z tego obszaru związane są z błędami popełnianymi przez rodziców/opiekunów dziecka. Należą do nich np. brak jednolitych postaw wychowawczych, nadmierne ochranianie przed trudnościami i usprawiedliwianie przez rodziców problemów szkolnych dziecka, koncentrowanie się przede wszystkim na jego potrzebach materialnych, a także nadopiekuńczość drugiego rodzica. Problemami wymienianym w tym obszarze są też negatywne zmiany w relacjach w rodzinie oraz częsta zmiana opiekunów i miejsca zamieszkania⁸¹⁶.

W grupie problemów związanych z funkcjonowaniem dziecka w szkole wymieniane są najczęściej: wagarowanie, spadek motywacji do nauki, brak przygotowania do zajęć, trudności w zdyscyplinowaniu. Powyższe problemy z kolei mogą prowadzić do kolejnych, takich jak: zaległości i pogorszenie wyników w nauce, trudności w egzekwowaniu wymagań stawianych przez szkołę czy drugoroczność. W

⁸¹⁴ Por. A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, dz. cyt., s. 12–13.

⁸¹⁵ Por. A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, dz. cyt., s. 13.

⁸¹⁶ Por. A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, dz. cyt., s. 13.

większości przypadków obserwuje się również brak zainteresowania oferowanymi w szkole formami wsparcia⁸¹⁷.

Oprócz problemów związanych z rzeczywistością szkolną pojawiają się te związane z osobowością dziecka. Wyniki badania pokazują, że dzieci z rodzin migracyjnych doświadczają braku stabilności emocjonalnej, stają się agresywne lub apatyczne, mają też trudności w nawiązywaniu kontaktów społecznych. Z jednej strony dzieci izolują się od otoczenia, ale w innych przypadkach mogą one na siłę szukać kontaktów społecznych. Obserwuje się również większą skłonność tych dzieci do zachowań patologicznych⁸¹⁸.

Jako pierwsze nauczyciele zauważają problemy dziecka związane z jego funkcjonowaniem w szkole. Następne w kolejności są relacje na linii szkoła – rodzice. Dwie kolejne kategorie to funkcjonowanie w rodzinie i zaburzenia w funkcjonowaniu w osobowości ucznia⁸¹⁹.

Wart podkreślenia jest fakt, że nauczyciele najwięcej problemów dostrzegają w sytuacji, gdy jeden z rodziców wyjeżdża za granicę do pracy, a dziecko pozostaje pod opieką drugiego. Prawdopodobnie jest to wynikiem faktu, że w rodzinach występowały również inne niż ekonomiczne problemy, a migracja nasiliła ich objawy⁸²⁰.

Problemy, których doświadczają dzieci z różnych rodzin po wyjeździe rodziców za granicę, są podobne, inna jest natomiast kolejność ich występowania w zależności od tego, czy wyjechali oboje rodzice, czy jedno z nich. W opinii nauczycieli uczestniczących w badaniu dziecko, którego oboje rodzice uczestniczą w zagranicznej migracji zarobkowej, najpierw odczuwa tęsknotę za nimi, a następnie traci poczucie bezpieczeństwa. Sytuacja ta prowadzi do pogorszenia się wyników w nauce. Kolejny etap charakteryzuje się poczuciem opuszczenia i osamotnienia, a to z kolei skutkuje spadkiem motywacji do nauki, wagarowaniem, odczuwaniem braku kontaktu z rodzicami. Pojawiają się problemy z uporządkowaniem zadań w ciągu dnia, kłopoty z przygotowywaniem się do zajęć szkolnych i zaległości w nauce. Jeśli migrującym jest rodzic samotnie wychowujący dziecko, wówczas najczęściej występującą pierwszą konsekwencją jest opuszczenie się w nauce. Jako kolejne negatywne konsekwencje pojawiają się utrata poczucia bezpieczeństwa, tęsknota, osamotnienie i brak chęci do

⁸¹⁷ Por. A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, dz. cyt., s. 13.

⁸¹⁸ Por. A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, dz. cyt., s. 13–14.

⁸¹⁹ Por. A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, dz. cyt., s. 14.

⁸²⁰ Por. A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, dz. cyt., s. 14.

nauki. W przypadku migracji jednego z rodziców pierwszym skutkiem zazwyczaj jest pogorszenie wyników w nauce, następnie brak motywacji do nauki, tęsknota i wagarowanie, rzadziej opuszczenie i osamotnienie⁸²¹.

Nie wszystkie szkoły biorące udział w badaniu udzieliły uczniom stosownego wsparcia w wyniku zaobserwowanych trudności u swoich uczniów. Te szkoły, które zauważyły problemy uczniów związane z ich funkcjonowaniem w środowisku szkolnym, podjęły różnorodne działania w celu monitorowania i poprawy sytuacji. Najliczniejszą grupę stanowiły działania kontrolno-dyscyplinujące, np. kontrola obecności uczniów oraz obserwacja ich zachowania. Jako inną formę wsparcia szkoły oferowały działania wychowawcze. W zdecydowanej większości były to rozmowy wychowawcze oraz motywowanie do nauki. Znacznie rzadziej było to organizowanie czasu wolnego, interwencje w konfliktach uczniowskich czy rozmowy prewencyjne. Nauczyciele oferowali również pomoc w rozwiązywaniu trudności, a także udzielali informacji. Podejmowane przez nich działania informacyjne to przede wszystkim pozostawanie w kontakcie z rodzicami lub opiekunami, np. poprzez rozmowy telefoniczne, w celu poinformowania ich o bieżących sprawach. Innym działaniem w tym zakresie było informowanie wszystkich rodziców o oczekiwaniach szkoły w sytuacji ich wyjazdu za granicę. Jeśli chodzi o formy udzielanej pomocy, to najwięcej uczniów skorzystało z pomocy pedagoga i wsparcia w procesie uczenia się. Wymienianymi formami pomocy w tej kategorii były również zajęcia integrujące i socjoterapeutyczne, dożywianie, pomoc materialna czy korzystanie z usług poradni psychologiczno-pedagogicznej⁸²².

W niektórych sytuacjach pomoc oferowana w szkole okazała się niewystarczająca i konieczne było wsparcie instytucji pozaszkolnych. Dotyczyło to sytuacji, w których uczniowie np. dopuścili się czynów karalnych lub przejawiali objawy demoralizacji. Konieczna była wówczas ścisła współpraca szkoły z policją, kuratorami sądowymi, ośrodkami pomocy społecznej i sądem rodzinnym⁸²³. W tym kontekście pojawiają się pytania: W jakim zakresie szkoła rozpoznaje wyzwania wychowawcze wynikające z aktualnych potrzeb uczniów z rodzin transgranicznych? Jakich kompetencji i umiejętności potrzebuje szkoła i inne instytucje edukacyjne, aby odpowiedzialnie

⁸²¹ Por. A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, dz. cyt., s. 15.

⁸²² Por. A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, dz. cyt., s. 16–17.

⁸²³ Por. A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, dz. cyt., s. 18–19.

podjąć zadania wynikające z zagrożeń wychowawczych związanych z wyjazdem rodzica/rodziców ucznia?

Wyniki przeprowadzonego w 2010 roku badania pozwoliły na wyciągnięcie ważnych wniosków dotyczących sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali do pracy za granicę. Pierwszym z nich, niezwykle istotnym z punktu widzenia organizowania przez szkołę pomocy, jest ten odnoszący się do braku pełnej wiedzy o skali zjawiska, jakim są zagraniczne migracje zarobkowe w rodzinach uczniów. W konsekwencji szkoły nie mają pełnego obrazu sytuacji rodzinnej ucznia i problemów, z którymi boryka się on sam i/lub jego najbliższe otoczenie. W ponad 1/3 placówek uczestniczących w badaniu dostrzeżone zostały problemy wynikające z rozłąki dziecka z rodzicem. Najczęściej wskazywanymi były te związane z przebiegiem procesu edukacyjnego oraz relacjami pomiędzy dzieckiem a rodzicami. W 12,8% dostrzeżono również problemy natury formalnoprawnej, dotyczące usprawiedliwiania nieobecności ucznia na zajęciach lekcyjnych, wyrażenia przez rodziców zgody na udział ich dziecka w zajęciach wymagających takiej zgody czy realizacji rozporządzenia dotyczącego oceniania i klasyfikowania. Zdecydowaną korzyścią zagranicznego wyjazdu migracyjnego była poprawa sytuacji materialnej. Wskazana została przez 41% respondentów. Zauważonymi negatywnymi konsekwencjami były słabsze wyniki szkolne uczniów i frekwencja oraz gorsze zachowanie i relacje z rówieśnikami. Innym powszechnym problemem pojawiającym się w konsekwencji wyjazdu rodziców za granicę był utrudniony kontakt pomiędzy szkołą a rodzicami lub opiekunami. Uzyskane w badaniu odpowiedzi odnoszące się do form i zakresu pomocy oferowanej uczniom z rodzin migracyjnych przez szkołę wskazują, że najczęściej występującymi były następujące: kontrola i nadzór, oddziaływania wychowawcze oraz pomoc w nauce. Zebrane dane oraz wyciągnięte na ich podstawie wnioski wyraźnie wskazują na potrzebę opracowania programów przeznaczonych do pracy z dziećmi i młodzieżą z rodzin migracyjnych. Wskazano również na konieczność doprecyzowania przepisów umożliwiających szybką reakcję w sytuacji wymagającej zapewnienia dziecku natychmiastowej opieki, a także uproszczenia procedur ustanawiania opieki nad dziećmi⁸²⁴. Wnioskiem płynącym z przeprowadzonych badań jest również ten dotyczący uświadamiania rodziców o konieczności utrzymywania kontaktu i dobrej współpracy pomiędzy nimi a szkołą. Pozwoli to na uniknięcie części problemów, a w przypadku ich pojawienia się na

⁸²⁴ Por. A. Tynelski, MEN, *Sytuacja dziecka w rodzinie migrującej w Polsce*, dz. cyt., s. 19–20.

szybszą reakcję, umożliwiającą podjęcie skutecznych form ich rozwiązania. Oferta pomocy przygotowana przez szkołę powinna być bardziej zróżnicowana i dostosowana do indywidualnych potrzeb uczniów i ich rodzin. Warto również zachęcać rodziców do tego, aby w sytuacji wymagającej rozwiązania problemu dotyczącego dziecka reprezentowali oni postawę spójną z nauczycielem. Pozwoli to na lepszą współpracę pomiędzy szkołą i domem rodzinnym jako dwoma najważniejszymi środowiskami wychowawczymi dziecka. Znacznie trudniej jest rozwiązać problem, kiedy dziecko obserwuje sprzeczne postawy u osób, które mają mu pomóc. Z jednej strony nie wie, kogo ma słuchać, a z drugiej może dostosowywać się tylko do tych wskazówek, które mu odpowiadają.

Badania dotyczące skali migracji i jej wpływu na funkcjonowanie rodziny, a zwłaszcza dzieci prowadziły również kuratoria oświaty, np. w Lublinie i Szczecinie.

Badanie prowadzone przez Kuratorium Oświaty w Lublinie miało charakter pilotażowy i realizowane było w ramach projektu badawczego „Sytuacja edukacyjna i wychowawcza dzieci, których rodzice wyjechali w celach zarobkowych za granicę”⁸²⁵. Za cele szczegółowe badania przyjęto:

- oszacowanie skali zjawiska;
- zbadanie sytuacji, w której znalazło się dziecko po wyjeździe jednego lub obojga rodziców za granicę, pod kątem wychowania i edukacji;
- ocenę wpływu nieobecności rodziców na sytuację wychowawczo-edukacyjną dzieci;
- zbadanie sytuacji formalnoprawnej dzieci pozostawionych w kraju.

W badaniu wzięło udział 200 szkół i placówek różnego typu: placówki wychowania przedszkolnego, szkoły podstawowe, gimnazja, licea ogólnokształcące, licea profilowane, technika oraz zasadnicze szkoły zawodowe. Udział w badaniu polegał na wypełnieniu przez dyrektorów ankiety w dwóch wersjach: tradycyjnej i elektronicznej. Liczba uczniów objętych badaniem wyniosła 32 759 osób, z czego 15 418 stanowiły dziewczęta, a 16 711 chłopcy. Liczba uczniów, których oboje rodzice wyjechali za granicę do pracy, wyniosła 735, co stanowi 2,24% ogółu uczniów szkół uczestniczących w badaniu. Liczba uczniów, których jedyny rodzic opiekujący się nimi wyjechał za granicę, wyniosła 741, co stanowi 2,26%. Liczba uczniów, których jedno ze sprawujących opiekę rodziców wyjechało za granicę w celach zarobkowych,

⁸²⁵ Por. Prezentacja wyników badania pilotażowego: *Wpływ migracji zarobkowej rodziców na sytuację dziecka pozostawionego w kraju*, Kuratorium Oświaty w Lublinie, Lublin 2009, s. 6.

wyniosła 2475, co stanowi 7,56%. Wszystkich uczniów, którzy doświadczyli rozłączenia z rodzicami w wyniku ich wyjazdu za granicę, było 3951, co stanowi 12,06%⁸²⁶.

Dzieci, które zostały w Polsce, przebywały pod opieką osób, które sprawowały nad nimi opiekę formalną i nieformalną. W obydwu przypadkach najliczniejszą grupę stanowili dziadkowie. Kolejne grupy w przypadku opieki formalnej to inni krewni i inne osoby – odpowiednio 22 i 21 osób, a w przypadku opieki nieformalnej to inni krewni i rodzeństwo. Zdarzały się również przypadki, że dzieci pozostawione zostały bez opieki. Takich dzieci było 1476, co stanowi 4,5% uczniów badanych szkół. Brak właściwej opieki lub opieki w ogóle miał negatywny wpływ zarówno na sytuację dziecka jako ucznia, jak też spowodował problemy natury prawnej. Do najczęściej wymienianych należały trudności związane z uzyskaniem zgody na udział dziecka w różnych wydarzeniach, które takiej zgody wymagają, jak np. wyjazdy na wycieczkę, lub usprawiedliwieniem nieobecności, ale także te związane np. z zapisaniem dziecka do szkoły. Brak opieki nad dziećmi, a w niektórych przypadkach także brak kontaktu ze strony rodziców miały niekorzystny wpływ na sytuację edukacyjno-wychowawczą ich dzieci. Do głównych trudności wskazywanych w badaniu zaliczyć należy trudności w nauce, pogorszenie zachowania oraz nierealizowanie obowiązku szkolnego⁸²⁷.

Zarówno nauczyciele, jak też sami uczniowie doświadczyli bardzo licznych problemów wynikających z rozłączenia rodzin. W odniesieniu do uczniów można je podzielić na te związane z relacjami rodzinnymi i te odnoszące się do sytuacji szkolnej. Do najczęściej wymienianych problemów z grupy pierwszej należą: tęsknota za nieobecnym rodzicem, rozluźnienie więzi rodzinnych, rozpad rodziny, brak poczucia wsparcia najbliższych w rozwiązywaniu problemów, zaburzony system wartości, a czasami też brak autorytetu oraz konieczność przejęcia przez dziecko obowiązków nieobecnego rodzica, a w konsekwencji zmniejszenie ilości czasu przeznaczonego na naukę lub czas wolny. Brak zainteresowania rodziców sprawami dziećmi prowadził do negatywnych zmian w obszarze edukacyjnym dziecka. Najbardziej powszechnymi problemami były następujące: brak motywacji do nauki, trudności w nauce, niepowodzenia szkolne, wagary, wysoka absencja uczniów, ale także niekorzystne

⁸²⁶ Por. Prezentacja wyników badania pilotażowego: *Wpływ migracji zarobkowej rodziców na sytuację dziecka pozostawionego w kraju*, dz. cyt., s. 3, 4, 7, 9–11.

⁸²⁷ Por. Prezentacja wyników badania pilotażowego: *Wpływ migracji zarobkowej rodziców na sytuację dziecka pozostawionego w kraju*, dz. cyt., s. 12, 15–16, 23.

zmiany w zachowaniu dzieci, takie jak agresja, bunt, osamotnienie, obniżone poczucie własnej wartości czy chęć zwrócenia na siebie uwagi⁸²⁸.

W przypadku szkół ich problemy będące konsekwencją migracji zarobkowej rodziców uczniów również można podzielić na dwie kategorie: te związane z kontaktem z rodzicami oraz te odnoszące się do sytuacji szkolnej ucznia. W grupie pierwszej najczęściej pojawiającymi się problemami były następujące: rzadszy, utrudniony kontakt lub brak kontaktu z rodzicami, nadmierne usprawiedliwianie niepowodzeń dziecka jako ucznia oraz ochrona przed trudnościami. Brak formalnego reprezentanta w kontaktach rodziców ze szkołą prowadził do trudności administracyjno-prawnych. W odniesieniu do sytuacji wychowawczo-edukacyjnej ucznia najczęściej wymienianymi problemami były: pogorszenie wyników w nauce oraz zachowania, w tym zachowanie agresywne, większa absencja, sięganie po używki – alkohol i papierosy⁸²⁹.

Warto podkreślić, że zauważone w badaniu zmiany negatywne nie są przeważające – w odniesieniu do różnych aspektów zauważono brak zmian lub sytuacja uległa poprawie. W przypadku zachowania uczniów jego pogorszenie nastąpiło w 5,16%, a zmiany nie zauważono w przypadku 26,52%. Podobnie prezentują się dane dotyczące wyników w nauce: ich pogorszenie nastąpiło w przypadku 5,5% uczniów, a brak zmian dotyczy 23,15% osób. Najwyższy wskazany odsetek braku zmian odnosi się do frekwencji szkolnej, a wynosi on 30,99%. Sytuacja materialna rodzin jest jedynym obszarem, w którym odsetek poprawy sytuacji jest wyższy niż ten odnoszący się do braku zmian. Wynoszą one odpowiednio: 16,22% i 14,22%⁸³⁰.

Mimo że odsetek odpowiedzi wskazujący na brak zmiany sytuacji na gorszą był zwykle wyższy od wskazującego na pogorszenie sytuacji 46 szkół uczestniczących w badaniu zdecydowało się na podjęcie działań mających na celu pomóc dziecku doświadczającemu rozłąki z rodzicami. Najczęściej wskazywanymi formami były takie same, jakie szkoła podejmuje w przypadku różnych innych trudności, tzn. monitorowanie obecności i zachowania uczniów w szkole oraz rozmowy telefoniczne z rodzicami, mające na celu ustalenie form kontaktu na linii szkoła – dom. Szkoły organizowały również pomoc w nauce, zajęcia pozalekcyjne oraz koła zainteresowań.

⁸²⁸ Por. Prezentacja wyników badania pilotażowego: *Wpływ migracji zarobkowej rodziców na sytuację dziecka pozostawionego w kraju*, dz. cyt., s. 17.

⁸²⁹ Por. Prezentacja wyników badania pilotażowego: *Wpływ migracji zarobkowej rodziców na sytuację dziecka pozostawionego w kraju*, dz. cyt., s. 27.

⁸³⁰ Por. Prezentacja wyników badania pilotażowego: *Wpływ migracji zarobkowej rodziców na sytuację dziecka pozostawionego w kraju*, dz. cyt., s. 18–20.

Prowadzone były również rozmowy indywidualne z uczniem, ukierunkowane na rozwiązywanie różnych problemów, np. zapobieganie wagarom. Aby rozwiązać problemy prawne, szkoły podejmowały współpracę z rodzicami w celu ustalenia opiekuna prawnego lub tymczasowego. Innym rodzajem współdziałania podejmowanym przez szkołę była współpraca z instytucjami działającym lokalnie – miejskim ośrodkiem pomocy rodzinie, policją czy kuratorami sądowymi⁸³¹.

Badanie mające na celu uzyskanie informacji na temat skali zjawiska zwanego „eurosieroctwem” przeprowadziło również Kuratorium Oświaty w Szczecinie⁸³². Miało ono miejsce w dniach 11–18 czerwca 2008 roku. Dyrektorzy szkół podstawowych i gimnazjów województwa zachodniopomorskiego wypełniali ankietę składającą się z 10 pytań problemowych i przesyłali ją drogą elektroniczną do Wydziału Diagnoz, Analiz i Strategii Edukacyjnej Kuratorium Oświaty w Szczecinie.

W diagnozie wzięły udział 282 szkoły podstawowe i 144 gimnazja. Liczba uczniów w pierwszym z wymienionych typów szkół to 64 012, a w drugim 36 574. Zjawisko „eurosieroctwa” zostało zaobserwowane w 201 szkołach podstawowych (71,28%) oraz w 109 gimnazjach (75,69%). Informacje o diagnozowanym zjawisku zbierane były w przeważającej większości przez pedagogów szkolnych i wychowawców w obu typach szkół. Z kolei głównym źródłem informacji o migracji zarobkowej byli w obu przypadkach sami rodzice. W dalszej kolejności informacje uzyskane zostały z przeprowadzonych ankiet i wywiadów środowiskowych, od sąsiadów, rodziców innych uczniów, a także dzięki współpracy szkół z miejskimi ośrodkami pomocy społecznej/rodzinie, kuratorami sądowymi oraz analizie dokumentów⁸³³.

Zarówno w przypadku uczniów gimnazjów, jak i szkół podstawowych zaobserwowano negatywny wpływ nieobecności rodziców na funkcjonowanie dzieci w

⁸³¹ Por. Prezentacja wyników badania pilotażowego: *Wpływ migracji zarobkowej rodziców na sytuację dziecka pozostawione w kraju*, dz. cyt., s. 21–22.

⁸³² Por. K. Zajączkowska, *Wyniki diagnozy problemowej zjawiska zwanego „eurosieroctwem”, wynikającym z rosnącej fali emigracji zarobkowej do krajów wspólnoty europejskiej rodziców uczniów szkół podstawowych i gimnazjów województwa zachodniopomorskiego*, Wydział Diagnoz, Analiz i Strategii Edukacyjnej Kuratorium Oświaty w Szczecinie, Szczecin 2008.

⁸³³ Por. K. Zajączkowska, *Wyniki diagnozy problemowej zjawiska zwanego „eurosieroctwem”, wynikającym z rosnącej fali emigracji zarobkowej do krajów wspólnoty europejskiej rodziców uczniów szkół podstawowych i gimnazjów województwa zachodniopomorskiego*, dz. cyt., s. 4, 6, 7–8.

środowisku szkolnym i rodzinnym (odpowiednio 78,9% i 74,63% wskazań w placówkach, w których zdiagnozowano zjawisko zwane „eurosieroctwem”)⁸³⁴.

Do najczęściej wymienianych konsekwencji wyjazdu rodziców do pracy za granicę wśród uczniów gimnazjów należały szeroko rozumiane problemy szkolne: obniżona motywacja do nauki, niższe oceny, brak przygotowania do zajęć, niewywiązywanie się z obowiązków szkolnych, powtarzanie klasy. Problemy te wynikały m.in. z nieregularnego uczęszczania na zajęcia. Głównymi powodami takie zachowania uczniów były niedostateczna kontrola ze strony rodziców związana z ich fizyczną nieobecnością oraz problemy emocjonalne wynikające z braku fizycznego kontaktu z rodzicami⁸³⁵.

Inną grupę problemów wskazywanych w badaniach stanowiły problemy wychowawcze, takie jak używanie wulgarного słownictwa czy oszukiwanie. Tak jak w przypadku problemów z nauką, powodem złego zachowania u 4% uczniów były zaburzenia emocjonalne. Wśród najczęściej wskazywanych zaburzeń emocjonalnych pojawiały się następujące: apatia, zobojętnienie, niechęć oraz myśli samobójcze. Kolejnym negatywnym skutkiem zaobserwowanym u dzieci z rodzin migracyjnych był proces demoralizacji, którego objawami były między innymi: uleganie nałogom i negatywnej presji rówieśników, a w niektórych przypadkach również wejście w konflikt z prawem⁸³⁶.

Badania przeprowadzone wśród uczniów szkół podstawowych województwa zachodniopomorskiego potwierdzają negatywny wpływ wyjazdu rodziców na proces edukacyjny dziecka. Większość problemów zaobserwowanych u uczniów gimnazjów występuje również u młodszych dzieci. Do najczęściej wskazywanych powodów trudności edukacyjnych należały wysoka absencja i brak chęci do nauki przejawiający się nieprzygotowaniem do zajęć lekcyjnych, a najczęstszym skutkiem były niższe wyniki w nauce, a w niektórych przypadkach także konieczność powtarzania klasy. Tak jak w przypadku uczniów gimnazjów, powodów tego stanu rzeczy należy doszukiwać

⁸³⁴ Por. K. Zajączkowska, *Wyniki diagnozy problemowej zjawiska zwanego „eurosieroctwem”, wynikającym z rosnącej fali emigracji zarobkowej do krajów wspólnoty europejskiej rodziców uczniów szkół podstawowych i gimnazjów województwa zachodniopomorskiego*, dz. cyt., s. 8–9.

⁸³⁵ Por. K. Zajączkowska, *Wyniki diagnozy problemowej zjawiska zwanego „eurosieroctwem”, wynikającym z rosnącej fali emigracji zarobkowej do krajów wspólnoty europejskiej rodziców uczniów szkół podstawowych i gimnazjów województwa zachodniopomorskiego*, dz. cyt., s. 8.

⁸³⁶ Por. K. Zajączkowska, *Wyniki diagnozy problemowej zjawiska zwanego „eurosieroctwem”, wynikającym z rosnącej fali emigracji zarobkowej do krajów wspólnoty europejskiej rodziców uczniów szkół podstawowych i gimnazjów województwa zachodniopomorskiego*, dz. cyt., s. 8–9.

się w braku nadzoru rodzicielskiego, fizycznego kontaktu dziecka z rodzicem, a czasami stabilizacji i oparcia⁸³⁷.

Problemy edukacyjne nie są jedynymi, które pojawiają się w konsekwencji rozłąki dziecka z rodzicem. Rozłąka prowadzi również do zaburzeń emocjonalnych. Wśród dzieci z badanej grupy zaburzenia te miały nieco inny charakter niż w przypadku młodzieży gimnazjalnej. Najczęściej obserwowane problemy dotyczyły nadmiernej płaczliwości, nadpobudliwości i apatii. W niektórych przypadkach uczniom trudno było zapanować nad swoimi emocjami. Pojawiły się przypadki myśli samobójczych, fobii szkolnych, a czasami agresji. W odniesieniu do 21 dzieci zaobserwowano, że pozbawienie kontroli ze strony rodziców prowadziło do braku zainteresowania wyglądem zewnętrznym czy nieprzestrzegania zasad higieny osobistej⁸³⁸.

Dyrektorzy szkół podstawowych uczestniczący w badaniu zwrócili uwagę na sytuację dzieci, których rodziny rozpadły się w wyniku wyjazdu migracyjnego, co w niektórych sytuacjach spowodowało kolejny problem, jakim było ustalenie prawnej opieki nad dzieckiem. Sam fakt rozpadu rodziny jest źródłem stresu u dziecka, a w przypadku kiedy rodzice nie są w stanie ustalić reguł opieki, decyzję podejmuje sąd, co może przyczynić się do pogłębienia już istniejących problemów edukacyjnych i wychowawczych wśród dzieci⁸³⁹.

W badaniu zwrócono również uwagę, jak nieobecność konkretnego rodzica wpływa na sytuację dziecka. Wyjazd matki i przejęcie jej obowiązków przez pozostającego w kraju ojca prowadził do większych problemów u dzieci. Z drugiej strony w rodzinach z dorastającym synem pojawiał się problem nieradzenia sobie w przypadku wyjazdu za granicę ojca. Zdecydowanie najwięcej problemów występowało w przypadku wyjazdu obojga rodziców, ponieważ skuteczność wychowawcza osób, pod których opieką przebywały dzieci, była znacznie mniejsza. Bardzo poważnym problemem był lekceważący stosunek dzieci do opiekujących się nimi dziadków⁸⁴⁰.

⁸³⁷ Por. K. Zajączkowska, *Wyniki diagnozy problemowej zjawiska zwanego „eurosieroctwem”, wynikającym z rosnącej fali emigracji zarobkowej do krajów wspólnoty europejskiej rodziców uczniów szkół podstawowych i gimnazjów województwa zachodniopomorskiego*, dz. cyt., s. 9.

⁸³⁸ Por. K. Zajączkowska, *Wyniki diagnozy problemowej zjawiska zwanego „eurosieroctwem”, wynikającym z rosnącej fali emigracji zarobkowej do krajów wspólnoty europejskiej rodziców uczniów szkół podstawowych i gimnazjów województwa zachodniopomorskiego*, dz. cyt., s. 9–10.

⁸³⁹ Por. K. Zajączkowska, *Wyniki diagnozy problemowej zjawiska zwanego „eurosieroctwem”, wynikającym z rosnącej fali emigracji zarobkowej do krajów wspólnoty europejskiej rodziców uczniów szkół podstawowych i gimnazjów województwa zachodniopomorskiego*, dz. cyt., s. 10.

⁸⁴⁰ Por. K. Zajączkowska, *Wyniki diagnozy problemowej zjawiska zwanego „eurosieroctwem”, wynikającym z rosnącej fali emigracji zarobkowej do krajów wspólnoty europejskiej rodziców uczniów szkół podstawowych i gimnazjów województwa zachodniopomorskiego*, dz. cyt., s. 10.

Niewątpliwie pozytywnym skutkiem podjęcia pracy przez rodziców jest poprawa sytuacji ekonomicznej rodziny, ale z tym związany jest kolejny problem: rodzice rozpieszczają dzieci, aby wynagrodzić im czas spędzony osobno. Dodatkowo często bagatelizują oni pojawiające się problemy albo obwiniają szkołę o ich powstawanie. Często też odrzucają od siebie myśl, że powodem problemów jest rozłąka rodziny. Należy pamiętać, że zagraniczna migracja zarobkowa jednego lub obojga rodziców nie musi być jedynym powodem różnych trudności i negatywnych zmian u dziecka. Aby szkoła mogła skutecznie włączyć się w organizowanie pomocy uczniom, których rodzice wyjechali do pracy za granicę, konieczne jest, zdaniem dyrektorów szkół, wprowadzenie obowiązku zawiadamiania szkoły o tym fakcie przez rodziców. Ponadto szkoły oczekują od sądów rodzinnych zdecydowanych i skutecznych działań w przypadku zgłoszenia sprawy konkretnego dziecka. Dyrektorzy zwrócili również uwagę na konieczność zainteresowania się dziećmi, które z rodzicami do Polski z zagranicy wróciły. Występujące w tej kwestii problemy dotyczą przystosowania się uczniów do innego niż dotychczasowy systemu edukacji, a także braku dokumentów potwierdzających kontynuację nauki w innym kraju⁸⁴¹.

Zdecydowana większość gimnazjów i szkół podstawowych, w których zdiagnozowano problem zwany „eurosieroctwem” (odpowiednio 90,83% i 85,07%), wdrożyła działania mające na celu poprawę sytuacji. W obydwu typach szkół podjęto kroki w celu nawiązania lepszej współpracy pomiędzy szkołą a rodzicami oraz udzielono wsparcia psychologiczno-pedagogicznego. Działania te przyniosły pozytywne efekty, polegające na większym zainteresowaniu rodziców sprawami dziecka, a w rezultacie zyskali większą kontrolę nad dzieckiem, co z kolei przyczyniło się do bardziej systematycznego uczęszczania na zajęcia i wykonywania pracy domowej. Dodatkowo w przypadku uczniów szkół podstawowych rodzice ograniczali liczbę wyjazdów, a wśród dzieci rzadsze były przypadki spóźnień. Rozmowy z uczniem oraz działania opiekuńczo-wychowawcze przyczyniły się do poprawy zachowania i wyników nauczania (choć w przypadku uczniów szkół podstawowych była to raczej zmiana o charakterze umiarkowanym), zwiększenia wiary we własne siły i wzrostu świadomości, że w przypadku problemów dziecko ma wsparcie w dorosłych. W odniesieniu do uczniów szkół podstawowych zaobserwowano także wyeliminowanie

⁸⁴¹ Por. K. Zajączkowska, *Wyniki diagnozy problemowej zjawiska zwanego „eurosieroctwem”, wynikającym z rosnącej fali emigracji zarobkowej do krajów wspólnoty europejskiej rodziców uczniów szkół podstawowych i gimnazjów województwa zachodniopomorskiego*, dz. cyt., s. 19–20.

napięć emocjonalnych oraz zmniejszenie przypadków agresji fizycznej i słownej. Inne działania wspierające uczniów obejmowały oferowanie przez szkołę różnych form pomocy dydaktycznej, np. zajęć wyrównawczych, kół zainteresowań, zajęć świetlicowych czy pomocy koleżeńskiej. Umożliwiło to uczniom nadrobienie zaległości, poprawienie ocen, a także uzyskanie promocji do następnej klasy. Zauważono także większe zaangażowanie uczniów w życie klasy oraz umiejętność zagospodarowania czasu wolnego. Pozytywne efekty podjętych działań były takie same w odniesieniu do uczniów z obydwu typów szkół. Szkoły podjęły i rozwinęły współpracę z lokalnymi instytucjami pozaszkolnymi – policją, sądem rodzinnym, kuratorami oraz miejskimi ośrodkami pomocy społecznej/rodzinie. Skutkowało to zwiększoną kontrolą nieletnich, udzielaniem pomocy materialnej, np. w formie posiłków, oraz uregulowaniem sytuacji prawnej uczniów. W odniesieniu do szkół podstawowych działania te pozwoliły na wypracowanie zasad współpracy pomiędzy poszczególnymi instytucjami. Dyrektorzy szkół biorących udział w diagnozie przyznali, że podejmowane przez rady pedagogiczne działania nie zawsze przynoszą zakładane efekty, a jeśli już odniosą skutek, to bywa one krótkotrwałe⁸⁴².

Badania przeprowadzone przez Ministerstwo Edukacji Narodowej w 2010 roku doczekały się dwóch kolejnych edycji: w 2013 i 2016 roku. Wzięło w nich udział znacznie mniej placówek niż w edycji pierwszej. W badaniu w roku 2013 uczestniczyło ich 2663, a trzy lata później 436. Zdecydowaną większość w obu edycjach stanowiły szkoły podstawowe (odpowiednio 37,18% oraz 58,5%) oraz gimnazja (19,98% i 23,6%). Najmniej licznie w obu badaniach reprezentowane były szkoły zawodowe (odpowiednio 5,44% i 2,5%). W badaniach prowadzonych w latach 2010 i 2013 grupę badawczą stanowili nauczyciele, natomiast w ostatniej edycji nauczyciele oraz uczniowie. W roku 2016 w badaniu nie brały udziału przedszkola, a szkoły pochodziły z następujących województw: wielkopolskiego (165), małopolskiego (111), pomorskiego (55), zachodniopomorskiego (74), podlaskiego (42) oraz lubuskiego (16). Znajdowały się one na terenie wsi i różnych pod względem wielkości miast: od 10 do 50 tys., od 50 do 100 tys., od 100 do 500 tys. oraz powyżej 500 tys. mieszkańców. W badanych szkołach w roku 2016 uczyło się 87 041 uczniów⁸⁴³.

⁸⁴² Por. K. Zajączkowska, *Wyniki diagnozy problemowej zjawiska zwanego „eurosieroctwem”, wynikającym z rosnącej fali emigracji zarobkowej do krajów wspólnoty europejskiej rodziców uczniów szkół podstawowych i gimnazjów województwa zachodniopomorskiego*, dz. cyt., s. 11–12.

⁸⁴³ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 10–11.

Wyniki badań wszystkich trzech edycji wskazują na wyraźny wzrost liczby wyjazdów jednego z rodziców za granicę – 64,3% w roku 2010, 73,8% w roku 2013 i 79,6% w roku 2016. Odsetek wyjazdów rodziców samotnie wychowujących dzieci lub obojga rodziców w opinii nauczycieli pozostawał na mniej więcej jednakowym poziomie. Odnosząc się do liczby uczniów, których rodzice wyjechali za granicę, wynosi ona 5124, z czego 2473 to dziewczęta, a 2651 chłopcy. Stanowi to 5,89% uczniów objętych badaniem i jest takim samym wynikiem, jaki otrzymano w roku 2013⁸⁴⁴.

Zarówno w przypadku opieki formalnej, jak i nieformalnej w roku 2016 największą liczbą uczniów opiekował się drugi rodzic oraz dziadkowie. W dalszej kolejności byli to ciocia/wujek oraz pełnoletnie rodzeństwo. W roku 2013 w obu przypadkach byli to dziadkowie i dorosłe rodzeństwo i dopiero w następnej kolejności dalsza rodzina i sąsiedzi lub inne osoby i instytucje⁸⁴⁵.

W opinii nauczycieli biorących udział w badaniu brak jednego lub obojga rodziców doprowadził do różnych problemów natury formalnoprawnej. Najwyższy odsetek odpowiedzi dotyczył pozostawienia dzieci pod opieką innych osób bez ustanowienia ich formalnymi opiekunami (66,7%). Drugi najwyższy wynik odnosił się do braku kontaktu szkoły z rodzicami – zarówno osobistego, jak i korespondencyjnego (47,2%). Kolejnym problemem było opuszczanie zajęć (38,9%). Brak rodziców powodował również brak możliwości udzielenia zgody na udział w różnych wydarzeniach, które takiej zgody wymagają (22,2%). Kolejne trzy odpowiedzi, które uzyskały taką samą liczbę wskazań, to brak możliwości przeprowadzenia badania psychologicznego, brak możliwości klasyfikowania z powodu dużej liczby opuszczonych zajęć oraz nierealizowanie obowiązku szkolnego (16,7%). Należy jednak podkreślić, że wymienione problemy dotyczyły niewielkiej grupy uczniów – w zależności od typu szkoły było to 0,14% do 0,78%. Odnosząc się do poprzednich edycji badań, można zauważyć, że niektóre typy problemów pojawiały się we wszystkich z nich: utrudniony kontakt lub brak kontaktu z rodzicami, trudności w egzekwowaniu frekwencji ucznia oraz pozostawienie dzieci bez opieki⁸⁴⁶.

⁸⁴⁴ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 14.

⁸⁴⁵ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 24–25.

⁸⁴⁶ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 26–27.

W badaniu przeprowadzonym przez Ministerstwo Edukacji Narodowej w 2016 roku wzięli również udział uczniowie – 19 703 osoby, wśród których było 9351 dziewcząt i 9722 chłopców: uczniów od klasy czwartej szkoły podstawowej poprzez gimnazjum i szkoły ponadgimnazjalne, tj. licea ogólnokształcące i technika. Badanie polegało na wypełnieniu ankiety elektronicznej składającej się z 15 pytań zamkniętych i jednego otwartego. Dotyczyły one różnych aspektów związanych z zagranicznym wyjazdem zarobkowym rodziców: np. opieki nad dzieckiem, korzyści i strat wynikających z wyjazdu migracyjnego, długości rozłąki między członkami rodziny, pomocy oczekiwanej przez uczniów ze strony innych osób – rówieśników i nauczycieli, a także różnych trudności wynikających z nowej sytuacji, w tym przeżyć z nią związanych⁸⁴⁷.

W odpowiedzi na pytanie o uczniów w klasie, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych, 46,3% odpowiedziało, że są takie osoby, 15,1% udzieliło odpowiedzi przeczącej, a 38,6% odpowiedziało, że nie posiada takiej wiedzy. Autorka raportu zwraca uwagę na to, że różnica pomiędzy uczniami a nauczycielami w odniesieniu do tego pytania polegała na tym, że uczniowie odnosili się do tylko do swojej klasy, a nauczyciele do całej szkoły⁸⁴⁸.

Na pytanie, które z rodziców wyjechało za granicę, zdecydowana większość odpowiedzi (82,3%) wskazywała na ojca; 10,4% respondentów wskazało matkę; a w 7,2% przypadków byli to oboje rodzice⁸⁴⁹.

Odpowiedzi na pytanie dotyczące czasu trwania wyjazdu zarobkowego pokazują, że najwięcej przypadków (prawie 41%) odnosiło się do wyjazdu trwającego dłużej niż dwa lata. Prawie 32% odpowiedzi wskazało na wyjazd trwający kilka tygodni, a pozostałe odpowiedzi wskazywały na wyjazdy mieszczące się w przedziale od kilku miesięcy do dwóch lat⁸⁵⁰.

Kolejną grupą pytań skierowaną do uczniów były te odnoszące się do opieki, trudności i potrzebnej pomocy. W kwestii trudności zostały one podzielone na dwie grupy: trudności subiektywne, czyli te dotyczące sfery uczuć, oraz obiektywne, np. brak

⁸⁴⁷ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 28–29.

⁸⁴⁸ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 33–34.

⁸⁴⁹ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 35.

⁸⁵⁰ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 36–37.

pomocy w nauce. W odpowiedziach na pytanie dotyczące pomocy uczniowie zwracali przede wszystkim uwagę na problemy w organizowaniu czasu wolnego. Potrzebowali także wsparcia ze strony dorosłych w nauce i wypełnianiu innych obowiązków oraz zainteresowania ich sprawami. 17% uczniów nie dostrzegło potrzeby udzielenia żadnej pomocy ich kolegom i koleżankom, których rodzice przebywali za granicą. Im starsza młodzież, tym nieco inne jej oczekiwania wobec oferowanej przez dorosłych pomocy. Młodzież z liceów np. potrzebuje raczej większego zainteresowania jej sprawami i wspólnego spędzania czasu niż pomocy w nauce. Wraz z wyższym wiekiem więcej jest również odpowiedzi świadczących o braku potrzeby udzielenia wsparcia uczniom przez dorosłych⁸⁵¹.

Uczniowie pytani byli również o ich emocje związane z wyjazdem rodziców za granicę. W udzielanych przez nich odpowiedziach przeważały raczej te o charakterze negatywnym. Ponad 50% odpowiedzi ujawniło zaniepokojenie związane z wyjazdem rodziców za granicę. Ponad 40% badanych wskazało na obojętność i spokój, które z jednej strony można rozpatrywać jako pozytywne emocje, z drugiej mogą być one traktowane jako przejaw nieuświadomionego lęku i niepokoju. Około 9% uczniów udzieliło odpowiedzi wskazujących na zadowolenie wynikające z wyjazdu rodzica za granicę⁸⁵².

Kolejne pytanie dotyczyło częstotliwości kontaktów pomiędzy przebywającym za granicą rodzicem a pozostającym w kraju dzieckiem. Dzięki nowoczesnym środkom komunikacji 85% uczniów wskazało na regularny kontakt – od codziennego po dwa razy w miesiącu. Z drugiej strony mimo dostępności nowoczesnych środków komunikacji 15% uczniów potwierdziło sporadyczny kontakt lub brak kontaktu z rodzicem/rodzicami, którzy przebywają za granicą⁸⁵³.

Odpowiedzi na pytanie o osoby, do których uczniowie mogą się zwrócić o pomoc w razie problemów, pokazują, że zdecydowana większość taką osobę mogła wskazać. Na pierwszym miejscu była to mama, a w dalszej kolejności członkowie bliższej i dalszej rodziny: babcia, rodzeństwo, dziadek, ciocia, wujek, tata. Uczniowie wskazywali również osoby spoza rodziny, na pomoc których także mogli liczyć:

⁸⁵¹ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 37–41.

⁸⁵² Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 43.

⁸⁵³ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 44–45.

koleżanki i koledzy, nauczyciele i sąsiedzi. Niestety jest również grupa (3,2% odpowiedzi), która pozostawiona jest sama sobie i nie może liczyć na niczyją pomoc⁸⁵⁴.

Kolejne pytanie w ankiecie związane było z rodzajami trudności, na jakie napotykają młodzi ludzie, gdy rodziców nie ma w pobliżu. Najwięcej osób (61,6%) wskazało na uczucie tęsknoty, kolejna odpowiedź dotyczyła braku potrzebnego wsparcia (prawie 47% wskazań), a trzecia pod względem liczebności (34,9%) – uczucia samotności. Kolejne wskazywane problemy to trudności z nauką (15%), poczucie bezradności i brak chęci wywiązywania się z obowiązków (14%) oraz problemy w relacjach z rówieśnikami⁸⁵⁵.

Podobnie jak w edycjach badania w 2010 i 2013 roku, nauczyciele udzielali odpowiedzi dotyczących form udzielania pomocy dzieciom z rodzin migracyjnych. Wśród licznych przykładów udzielanego uczniom wsparcia znalazły się przede wszystkim te sposoby, które stosowane są w przypadku innych pojawiających się problemów. Mowa tu np. o informowaniu rodziców o wynikach w nauce i frekwencji, utrzymywaniu kontaktu z osobą, która sprawowała opiekę nad dzieckiem podczas nieobecności rodziców, motywowaniu ucznia do nauki czy rozmowach wychowawczych z uczniem, zatem są to głównie działania mające charakter kontrolno-dyscyplinujący. Szkoły organizowały również pomoc w nauce oraz konsultacje psychologiczno-pedagogiczne. W znacznie mniejszym zakresie szkoły podejmowały współpracę z innymi instytucjami, takimi jak sąd rodzinny czy ośrodki pomocy społecznej. Wymienione formy udzielanej przez szkoły pomocy wykorzystywane były częściej i skierowane do większej liczby uczniów niż w przypadku badań z roku 2013⁸⁵⁶.

Wyniki badania przeprowadzonego przez Ministerstwo Edukacji Narodowej w 2016 roku wskazują na znaczne rozbieżności w ocenach uczniów i nauczycieli dotyczących skali wyjazdów rodziców za granicę. W ocenie nauczycieli problem dotyczył 5,89% populacji uczniów. W ocenie uczniów natomiast prawie co piąty z nich (19,9%) doświadczył migracji rodziców. W porównaniu do poprzednich edycji mniej nauczycieli wskazało uczniów jako źródło informacji o wyjeździe rodziców za granicę.

⁸⁵⁴ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 46–47.

⁸⁵⁵ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 48–51.

⁸⁵⁶ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 54–56.

Wśród skutków wyjazdów rodziców do pracy za granicę przeważają te o charakterze negatywnym. Główną korzyścią jest poprawa sytuacji materialnej rodziny. W wyniku zmiany sytuacji rodzinnej spowodowanej rozdzieleniem rodziny uczniowie oczekują od dorosłych pozostających w kraju (członków rodziny i nauczycieli) różnych form pomocy – w nauce i organizowaniu czasu wolnego oraz zainteresowania ich sprawami. Istnieje też grupa uczniów, zwłaszcza starszych, która nie oczekuje pomocy od dorosłych lub na nią nie liczy⁸⁵⁷.

Przeprowadzenie badań uwzględniających różne aspekty migracji – skalę zjawiska, konsekwencje odnoszące się do życia rodzinnego i sytuacji szkolnej ucznia, formy pomocy oferowanej uczniom i ich rodzinom czy współpracy międzyinstytucjonalnej – jest niezbędne, aby można było opracować kompleksowy program wsparcia dla uczniów oraz rodzin migracyjnych. Nauczyciele biorący udział w badaniach prowadzonych przez Ministerstwo Edukacji Narodowej zwracali uwagę na następujące problemy: brak lub utrudniony kontakt z opiekunem oraz brak ustanowionego opiekuna prawnego w przypadku wyjazdu obojga rodziców. Dlatego też warto rodzicom przypominać o ich obowiązkach względem dzieci. Jeśli chodzi o problem związany z brakiem lub utrudnioną komunikacją, trudno jest wskazać jedno uniwersalne rozwiązanie. Po pierwsze, czasem rodzice celowo unikają kontaktu ze szkołą, w związku z czym trudno jest ich zachęcić do zmiany zdania i nie chodzi tylko o rodziców z rodzin transgranicznych. Czasami godziny pracy rodziców uniemożliwiają im pójście do szkoły w celu rozmowy z wychowawcą lub innymi nauczycielami. Problem może dotyczyć zarówno dorosłych z rodzin rozłączonych przestrzennie, jak i bez takiego doświadczenia. Warto rozważyć wprowadzenie konsultacji online wychowawców i nauczycieli. Terminy takich dyżurów powinny być wspólnie ustalane przez rodziców oraz nauczycieli, tak aby rodzice mogli w nich uczestniczyć w razie potrzeby. Uczniowie biorący udział w cytowanych badaniach prowadzonych przez Ministerstwo Edukacji Narodowej zwracali uwagę na niedostateczne zainteresowanie dorosłych ich problemami. Warto rozważyć organizację spotkań uczniów z rodzin migracyjnych z psychologiem i pedagogiem szkolnym, jako specjalistami odpowiedzialnymi za wspieranie osób w trudnych sytuacjach i z różnymi problemami. Ponieważ wsparcie psychologiczno-pedagogiczne powinno być dostosowane do aktualnej sytuacji ucznia i jego rodziny, szkoła powinna na bieżąco monitorować ich sytuację, aby mogła

⁸⁵⁷ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 57.

zapropnować adekwatne formy wsparcia. To z kolei wiąże się ze wsparciem nauczycieli, poprzez oferowanie im szkoleń, dzięki którym będą mogli podnosić swoje kompetencje w udzielaniu pomocy uczniom i ich rodzinom.

W raporcie z badania przeprowadzonego w 2016 roku znalazły się propozycje wsparcia zarówno uczniów, jak i ich rodziców w związku z podjęciem przez nich pracy za granicą. Istnieje konieczność opracowania programów wspierających dzieci na różnych poziomach: poznawczym, społecznym i emocjonalnym. Ważne jest, aby z programami dotrzeć do wszystkich dzieci, nie tylko tych z doświadczeniem migracyjnym, aby z jednej strony udzielić pomocy tym, którzy jej potrzebują, a z drugiej uświadomić innym istnienie problemu. Kolejną propozycją wsparcia jest zaprezentowanie w środkach masowego przekazu problemu zagranicznych wyjazdów zarobkowych i ich konsekwencji dla życia rodzinnego. W szkole natomiast warto byłoby organizować warsztaty rozwijające różne umiejętności i cechy, np. empatię. Uczestnikami takich warsztatów powinny być zarówno dzieci, jak i dorośli. Aby możliwe było stałe monitorowanie sytuacji związanej z migracjami zagranicznymi, należałoby przeprowadzać badania co trzy lata⁸⁵⁸.

Aby można było stworzyć skuteczny program dla uczniów z doświadczeniem migracyjnym, warto wykorzystać już istniejące procedury, które szkoły w mniej lub bardziej formalny sposób wypracowały. Pierwszym krokiem jest zwykle diagnoza sytuacji życiowej ucznia i jego środowiska rodzinnego dokonana przez wychowawcę, po czym niezbędny jest systematyczny monitoring tej sytuacji. W przypadku kiedy rodzice pozostawili dziecko bez opieki i wyjechali do pracy za granicę, informowani o tym są dyrektor, pedagog i psycholog szkolny. Współpraca tych osób jest konieczna, aby można było zorganizować pomoc takiemu uczniowi zarówno ze strony szkoły, jak i innych instytucji. W niektórych sytuacjach niezbędne jest poinformowanie sądu rodzinnego, policji, ośrodka pomocy społecznej lub powiatowego centrum pomocy rodzinie, np. kiedy uczeń nie wywiązuje się z obowiązku szkolnego lub opiekun ze swoich obowiązków⁸⁵⁹. W szkołach różnego typu – podstawowych i ponadpodstawowych oraz w przedszkolach powinny być opracowane procedury postępowania w sytuacjach, kiedy mają miejsce migracje zagraniczne. Procedury te

⁸⁵⁸ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 57–58.

⁸⁵⁹ Por. M. Ślusarczyk, *Migracje rodziców, migracje dzieci – wyzwania dla instytucji opiekuńczych, pomocowych oraz edukacyjnych*, dz. cyt., s. 80–81.

powinny być przygotowane w oparciu o ogólnie wytyczne, tak aby spełniały te same kryteria i dzięki temu były ujednolicone. Oprócz czynności podejmowanych tylko przez szkołę w procedurach tych powinny się znaleźć informacje dotyczące współpracy szkoły z instytucjami, które mają ją wspierać w rozwiązaniu trudnej sytuacji ucznia i jego rodziny. Aby można było stworzyć skuteczną procedurę udzielania pomocy uczniom z rodzin transgranicznych, niezbędne jest merytoryczne przygotowanie pracowników dydaktycznych szkoły. Stąd też konieczność przeprowadzania szkoleń i warsztatów o tematyce poświęconej migracjom wśród nauczycieli, aby mogli oni adekwatnie reagować do zaistniałej sytuacji – od postawienia diagnozy do udzielenia uczniowi odpowiedniej pomocy lub skierowania go do specjalisty.

Do wyników badań przeprowadzonych przez Ministerstwo Edukacji Narodowej w 2010, 2013 i 2016 roku odniosła się wiceminister edukacji Marzena Machałek w dniu 25 stycznia 2018 roku w trakcie posiedzenia sejmowej Komisji Łączności z Polakami za Granicą, które było poświęcone zjawisku „eurosieroctwa”. Zdefiniowane ono zostało jako konsekwencja migracji jednego lub obojga rodziców, w wyniku czego dziecko pozostaje pod opieką drugiego rodzica lub innych członków bliższej lub dalszej rodziny. W niektórych sytuacjach dzieci nie pozostawały pod opieką żadnego dorosłego. Chociaż problem istnieje, nie ma dowodów na to, że się on nasila, ale należy dogłębnie go przeanalizować i monitorować. Celem Ministerstwa Edukacji Narodowej jest opracowanie programu dla dzieci ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, do których również zaliczają się te, których rodzice wyjechali za granicę do pracy. Potrzeby dzieci z rodzin transgranicznych są podobne do potrzeb dzieci pochodzących np. z rodzin rozbitych. W ramach programu planowane jest przygotowanie i wspieranie nauczycieli w diagnozowaniu dzieci w ich środowisku szkolnym. Ponadto plany Ministerstwa zakładają opracowanie całościowego modelu wsparcia dzieci ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi oraz przygotowanie projektu ustawy. Działania te mają zmierzać do nauczania zindywidualizowanego i dostosowanego do potrzeb oraz możliwości uczniów, ze szczególnym uwzględnieniem uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi: niepełnosprawnościami, trudnościami w uczeniu, zagrożonych wykluczeniem społecznym, doświadczających różnych problemów, jak również uczniów szczególnie uzdolnionych i utalentowanych⁸⁶⁰.

⁸⁶⁰ Por. MEN: *dzieci z eurosieroctwem też mają specjalne potrzeby edukacyjne*, <http://www.niepelnospawni.pl/ledge/x/639790;jsessionid=A7EB4BDF9A4B34FA38BEF3974AA998C0> (04.03.2021).

Ministerstwo Edukacji i Nauki pracuje nad przygotowaniem programu wsparcia ucznia, zwłaszcza z niepełnosprawnością, oraz jego rodziny. Cele szczegółowe obejmują stworzenie międzyresortowego systemu działań na rzecz dzieci, uczniów i rodziny, zagwarantowanie dostępu do pomocy psychologiczno-pedagogicznej dla uczniów na terenie szkoły lub placówki oraz poprawienie jakości kształcenia wszystkich uczniów, również tych z niepełnosprawnościami. Ponadto planowane jest opracowanie systemu wczesnego wspomagania rozwoju dziecka oraz wsparcia rodziców. W tym celu mają zostać utworzone centra dziecka i rodziny, będące międzyresortowymi instytucjami, które zajmą się diagnozą potrzeb dziecka oraz opracowywaniem form wsparcia obejmujących zarówno dziecko, jak i jego rodzinę. Trwają również prace nad standardami dotyczącymi zatrudniania w placówkach oświatowych takich specjalistów, jak logopeda, doradca zawodowy, psycholog oraz pedagog specjalny⁸⁶¹.

Rodzina i szkoła są głównymi środowiskami wychowawczymi dzieci i młodzieży. To, co dzieje się w jednym z nich, wpływa na funkcjonowanie drugiego. Zmieniające się uwarunkowania rodzinne, zwłaszcza te o charakterze negatywnym, nie pozostają bez wpływu na sytuację edukacyjną ucznia. Wyjazd do pracy za granicę jednego z rodziców jest sytuacją trudną nie tylko dla osoby wyjeżdżającej, ale także dla osób pozostających w kraju, w tym dla dzieci. Zmieniający się układ obowiązków w rodzinie czy zmiany relacji łączących poszczególnych członków rodziny mogą negatywnie wpływać na sposób funkcjonowania dziecka w szkole, co prowadzi do tego, że jest to sytuacja trudna również dla wychowawcy i nauczycieli. Każde dziecko jest inne i inna też jest jego sytuacja rodzinna. Dlatego też dzieci z rodzin transgranicznych mogą doświadczać różnych trudności i pomoc, która jest lub będzie im oferowana przez szkołę, powinna być dostosowana do ich sytuacji. Aby zaoferować uczniom z rodzin, w których występują migracje zarobkowe rodziców kompleksową pomoc, działania podejmowane przez szkołę powinny mieć następujący charakter: informacyjny, profilaktyczny oraz powinny być ukierunkowane na rozwiązywanie trudności, których doświadczają uczniowie. Ważne jest, aby ta pomoc była zindywidualizowana, tzn. dostosowana do możliwości dziecka. Działania podejmowane przez szkołę można podzielić na takie,

⁸⁶¹ Por. *Edukacja dla wszystkich – kompleksowa pomoc dla każdego dziecka, ucznia i jego rodziny*, <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/edukacja-dla-wszystkich--kompleksowa-pomoc-dla-kazdego-dziecka-ucznia-i-jego-rodziny> (04.03.2021).

które odnoszą się tylko do pracowników szkoły (dyrekcji i nauczycieli), oraz na takie, w których biorą udział rodzice i dzieci⁸⁶².

Wśród działań uwzględniających pracowników szkoły powinno się znaleźć uzupełnianie wiedzy z zakresu prawa rodzinnego i postępowania opiekuńczego związanego z wyjazdami rodziców do pracy za granicę. Szkolenia oferowane nauczycielom w kontekście migracji zarobkowych powinny uwzględniać doskonalenie współpracy z rodzicami planującymi zagraniczny wyjazd migracyjny oraz rozwiązywanie problemów mogących się pojawić w jego następstwie. Szkoła powinna wypracować skuteczne procedury związane z prawnymi aspektami oraz konsekwencjami nieobecności rodziców. Chodzi o sytuacje takie jak zebrania, informowanie o funkcjonowaniu dziecka w szkole, w tym np. o jego wynikach w nauce i zachowaniu, czy uzyskanie zgody na wyjazd dziecka na wycieczkę. Działania ukierunkowane na rodziców powinny również obejmować ich edukację – związaną zarówno z prawami i obowiązkami względem rodziny i dzieci, jak też nową sytuacją rodzinną będącą konsekwencją wyjazdu za granicę jednego lub obojga z nich. Zadaniem szkoły jest również współpraca z właściwymi instytucjami publicznymi, np. sądami, w celu poprawy efektywności powierzonych im zadań⁸⁶³.

Działaniem organizowanym przez szkołę oraz instytucje z nią współpracujące, w które zaangażowani są rodzice i dzieci, jest udzielanie pomocy psychologiczno-pedagogicznej oraz prawnej. Pierwsza z rodzajów pomocy obejmuje nabycie wiedzy i umiejętności pozwalających zrozumieć i dostosować się do nowej sytuacji związanej z migracją zarobkową rodziców. Druga z kolei polega na dotarciu do rodziców i dzieci z wiedzą prawną pomocną w zrozumieniu praw i obowiązków wynikających z aktów prawnych⁸⁶⁴.

Aby szkoła, jako środowisko najbliższe dziecku po rodzinie, mogła opracować i wdrożyć skuteczne procedury postępowania oraz pomocy rodzinie ucznia w sytuacji rozłąki migracyjnej, należy również skupić się na stworzeniu odpowiedniej atmosfery wszystkich podejmowanych działań. Powinna ona umożliwiać i ułatwiać dobrą współpracę wychowawcy z rodzicami lub opiekunami prawnymi dziecka i być oparta

⁸⁶² Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 467.

⁸⁶³ Por. B. Gwizdek, *Eurorodzice, eurodzieci*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” (2010) 7, s. 43–44; A. Fidelus, *Gdy rodzice emigrują...*, dz. cyt., s. 3–43; A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 467.

⁸⁶⁴ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 471.

na częstych kontaktach i wymianie informacji dotyczącej sytuacji dziecka. Aby było to możliwe, obie strony muszą ustalić i wypracować sposób komunikacji, zwłaszcza w sytuacji migracji jedyne go rodzica sprawującego opiekę nad dzieckiem lub jednoczesnego wyjazdu obojga rodziców. Innym ważnym elementem budowania dobrych relacji pomiędzy szkołą a domem rodzinnym jest wyeliminowanie negatywnego postrzegania rodziców, którzy opuszczają rodzinę w celu podjęcia pracy za granicą. Należy skupić się nie na ocenianiu, lecz dostrzeżeniu ich starań dotyczących zabezpieczenia materialnego bytu rodziny⁸⁶⁵.

Wyniki trzech edycji badań przeprowadzonych przez Ministerstwo Edukacji Narodowej oraz kuratoria oświaty pokazują, że udzielenie pomocy rodzinom transgranicznym jest niezbędnym działaniem szkoły i innych instytucji wychowawczych. Przy czym najpierw konieczna jest diagnoza sytuacji tych rodzin, aby pomoc była adekwatna do oczekiwań i potrzeb. Pozwoli to również szkołom na uzyskiwanie informacji o skali zjawiska, jakim są zagraniczne migracje zarobkowe wśród rodzin ich uczniów. Dzięki tej wiedzy można będzie dostosować program szkoleniowy dla nauczycieli tak, aby uwzględniał ich realne potrzeby. Z kolei uzyskanie odpowiednich umiejętności umożliwi nauczycielom udzielenie fachowej pomocy potrzebującej rodzinie. Inną kwestią jest również stałe doskonalenie się kadry szkoły w zakresie prawa dotyczącego rodziny i opieki. Wszechstronna wiedza jest konieczna w celu wzmocnienia współpracy szkoły z różnymi instytucjami oraz rodzicami. Ponieważ szkoła jest środowiskiem bardzo ważnym dla dziecka, bo to właśnie w nim, oprócz rodziny, spędza dużo czasu i nabywa umiejętności oraz wiedzę potrzebną do przyszłego życia, personel szkoły musi być odpowiednio przygotowany do właściwego działania, biorąc pod uwagę zróżnicowane sytuacje rodzinne uczniów.

⁸⁶⁵ Por. E. Kozdrowicz, *Psychopedagogiczne skutki rozłąki migracyjnej*, w: *Szkoła wobec mobilności zawodowej rodziców i opiekunów. Niezbędnik nauczyciela*, red. E. Kozdrowicz, B. Walczak, dz. cyt., s. 34–35.

4.3. Troska Kościoła o rodzinę transgraniczną

Wielowymiarowość zagranicznych migracji zarobkowych sprawia, że wpływają one na różne aspekty funkcjonowania rodziny pozostającej w kraju oraz osoby wyjeżdżającej. Przemianom ulega kultura środowiska rodzinnego, czasem zmieniają się uwarunkowania prawne, w wyniku np. ustanowienia opiekuna prawnego dla dziecka w związku z wyjazdem rodzica za granicę. Jeszcze innym aspektem życia rodzinnego, na który migracje mogą mieć wpływ, zwłaszcza niekorzystny, jest funkcja religijna rodziny. Dlatego oprócz wsparcia państwa, szkoły i instytucji z nią współpracujących ważną rolę wobec rodzin migracyjnych ma do spełnienia także Kościół, który podejmuje działalność na poziomie Kościoła powszechnego, diecezji i parafii.

Jedną z form aktywności Kościoła jest zapoczątkowany przez Papieża Piusa X już w 1914 roku Światowy Dzień Emigranta. Historia Światowego Dnia Migranta i Uchodźcy sięga drugiej dekady XX wieku. W 1912 roku przy Kongregacji Konsystorialnej utworzony został Urząd Emigracyjny. Dwa lata później, po raz pierwszy w Kościele katolickim, obchodzony był Dzień Emigranta, z czasem zmieniony na Dzień Migranta. Od 1990 roku nosi on nazwę: Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy i najczęściej obchodzony jest w drugą niedzielę stycznia, ale jego data może się różnić w poszczególnych państwach⁸⁶⁶. W 2022 roku 108. Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy obchodzony będzie w niedzielę 25 września, a jego tematem przewodnim będzie budowanie przyszłości z migrantami i uchodźcami⁸⁶⁷.

Każdego roku kolejni papieże przygotowują i wygłaszają specjalne orędzie, które jest odpowiedzią na aktualną sytuację na świecie. Orędzie Ojca Świętego na 106. Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy dotyczy wyzwania, jakim są przesiedleńcy wewnętrzni. Papież Franciszek zwraca uwagę na to, że problem ten jest często ignorowany, zwłaszcza w roku 2020, w którym na pierwszy plan wysuwa się walka z pandemią COVID-19. Mimo tej trudnej rzeczywistości ludzie na świecie nie przestali się przemieszczać w poszukiwaniu lepszych warunków życia. W orędziu Papież porównuje spotkanie osoby potrzebującej ze spotkaniem Jezusa Chrystusa. W kolejnych

⁸⁶⁶ Por. D. Krok, *Migracja zarobkowa w aspekcie duszpasterskim*, w: *Razem, ale osobno. Poradnik dla osób doświadczających problemów spowodowanych migracją zarobkową*, red. D. Krok, P. Landwójtowicz, B. Balicka-Błagitka, dz. cyt., s. 57.

⁸⁶⁷ Por. *Ogłoszono temat tegorocznego dnia migrantów i uchodźców*, <https://www.ekai.pl/ogloszono-temat-tegorocznego-dnia-migrantow-i-uchodzcow/> (08.03.2022).

częściach orędzia Ojciec Święty podejmuje rozważania dotyczące tego, co jest obowiązkiem każdego człowieka wobec drugiej osoby. Po pierwsze, trzeba poznać, ponieważ poznanie umożliwia krok następny, jakim jest zrozumienie. Następnie należy zbliżyć się do drugiego człowieka, aby móc mu pomóc. W następnej kolejności jest dzielenie się z innymi, które jest podstawą rozwoju. Ludzie muszą się także zaangażować w to, co chcą zbudować, a do tego niezbędna jest współpraca⁸⁶⁸.

Przesłanie płynące z orędzia ma charakter uniwersalny – można je odnieść do każdej sytuacji, w której niezbędne jest udzielenie pomocy drugiemu człowiekowi. Taką sytuacją może być wyjazd za granicę w celu podjęcia pracy. Nowe otoczenie, warunki życia i pracy, nowe społeczeństwo, często z odmienną kulturą, mogą być powodem stresu czy pewnych trudności, zwłaszcza na początku pobytu. Dlatego ważne jest, aby każdy człowiek potrafił dostrzec potrzeby innej osoby. Jest to szczególnie ważne w sytuacji, kiedy ktoś potrzebujący pomocy nie umie o nią poprosić. Osoby, które mogłyby jej udzielić, często są zajęte własnymi sprawami i problemami i stąd potrzeba uwrażliwiania ludzi na to, np. podczas homilii, katechez, spotkań parafialnych. Każdy może w pewnym momencie życia potrzebować pomocy z zewnątrz i dlatego nie powinien jej odmawiać innym. Wzajemne wspieranie się w trudnych momentach pozwala lepiej ludziom się zrozumieć i nawiązać współpracę, przez co sprawniej i szybciej można rozwiązać istniejące problemy lub zapobiec powstaniu kolejnych. Uwrażliwianie na potrzeby innych powinno rozpoczynać się już w rodzinie, jako fundamentalnym środowisku wychowania dzieci. Rodzice jak pierwszy wzór do naśladowania przez dziecko powinni swoimi postawami i zachowaniem pokazać dziecku, że należy pomagać innym. Orędzie z okazji Światowego Dnia Migranta i Uchodźcy może stanowić dobry punkt wyjścia do rozmowy z dzieckiem na temat współczesnych migracji. Świadomość problemów, jakich mogą doświadczać dzieci z rodzin migracyjnych, może spowodować chęć działania w ramach tworzenia np. koleżeńskich grup wsparcia, celem których jest udzielanie pomocy w odrabianiu lekcji czy wspólne spędzanie czasu. Właśnie te dwa problemy pojawiały się najczęściej w odpowiedziach nastolatków biorących udział w badaniach dotyczących konsekwencji migracji oraz form wsparcia oferowanych np. przez szkołę.

⁸⁶⁸ Por. Franciszek: Orędzie Ojca Świętego na 106. Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/migration/documents/papa-francesco_20200513_world-migrants-day-2020.html (09.12.2020).

Procesy globalizacyjne zachodzące we współczesnym świecie oraz przemieszczanie się zarówno pojedynczych osób, jak i większych grup prowadzą do różnych problemów, w tym natury etycznej, religijnej i duchowej. Oprócz sekularyzacji i wzmożonej działalności sekt widoczne jest także zobojętnienie na wiarę. Stąd też myślą przewodnią orędzia Papieża Benedykta XVI na 98. Światowy Dzień Uchodźcy i Migranta w 2012 roku była potrzeba nowej ewangelizacji oraz konieczność zaangażowania się Kościoła w pomoc migrantom w zachowaniu ich wiary. Ważną rolę w tej kwestii mają do odegrania wspólnoty chrześcijańskie, które powinny udzielić pomocy migrantom i ich rodzinom. Takim formami pomocy są modlitwa i okazanie solidarności, jak również tworzenie programów politycznych, społecznych i ekonomicznych, których celem jest ochrona rodziny i poszanowanie godności każdej osoby ludzkiej⁸⁶⁹.

W wyniku migracji spowodowanych bardzo wieloma czynnikami ludzie pochodzący z różnych miejsc i kultur zaczynają funkcjonować blisko siebie. Mimo dzielących ich różnic są członkami tej samej rodziny ludzkiej, dlatego zarówno migrantom, jak i społecznościom ich przyjmującym przysługuje to samo prawo – do korzystania z tych dóbr, których przeznaczenie jest powszechne. Ta tematyka stała się tematem przewodnim orędzia Papieża Benedykta XVI w roku 2011: *Jedna rodzina ludzka*. Podstawowymi zasadami funkcjonowania w niej powinno być braterstwo i silna więź z drugim człowiekiem. Umożliwią one życie w jedności i dzielenie się z innymi. W orędziu Papież przypomina, że każdy człowiek ma prawo do emigracji: może opuścić własny kraj i udać się do innego, aby znaleźć lepsze warunki życia. Nie tylko społeczności przyjmujące migrantów mają obowiązek udzielenia im potrzebnej pomocy. Papież przypomina również o tym, że migranci mają obowiązek poszanowania praw i narodowej tożsamości kraju, który ich przyjmuje. Zdaniem Papieża Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy to dobry moment na zastanowienie się przez cały Kościół nad zjawiskiem migracji, to też okazja podjęcia modlitwy zachęcającej do chrześcijańskiej gościnności i do działania w imię sprawiedliwości i miłości⁸⁷⁰.

⁸⁶⁹ Por. Orędzie Papieża Benedykta XVI na 98 Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 2012 r.: *Migracje a nowa ewangelizacja*, http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/migration/documents/hf_ben-xvi_mes_20110921_world-migrants-day.html (09.12.2020).

⁸⁷⁰ Por. Orędzie Papieża Benedykta XVI na 97 Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 2011 r., http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/migration/documents/hf_ben-xvi_mes_20100927_world-migrants-day.html (09.12.2020).

Innym przykładem zaangażowania Kościoła w pomoc osobom przemieszczającym się było powołanie w marcu 1970 roku Papieskiej Komisji ds. Duszpasterstwa Migrantów i Podróżnych. W czerwcu 1988 roku Papież Jan Paweł II przekształcił ją w Papieską Radę ds. Duszpasterstwa Migrantów i Podróżnych. Zgodnie z zaleceniem o powołaniu takich rad w ramach episkopatów krajowych Konferencja Episkopatu Polski powołała Radę ds. Migracji, Turystyki i Pielgrzymek⁸⁷¹. Zakres działań Rady skupia się wokół udzielania szeroko rozumianej pomocy ludziom, którzy się przemieszczają. Jedną z form jest publikacja i realizacja wskazań Stolicy Apostolskiej odnoszących się do wszystkich ludzi, którzy zmieniają swoje miejsce pobytu: pielgrzymów, turystów, zagranicznych studentów czy migrantów. Działania Rady to także wspieranie i koordynowanie inicjatyw, których celem jest pomoc migrantom, uchodźcom czy osobom przymusowo przesiedlonym. Inną formą działania Rady jest jej współpraca z watykańską Dykasterią ds. Integralnego Rozwoju Człowieka (wcześniej Papieską Radą ds. Migrantów i Podróżnych), Międzynarodową Katolicką Komisją ds. Migracji (ICMC) czy Radą Konferencji Episkopatów Europy. W zakres działań Rady wchodzi też kontakt z instytucjami, które podejmują pracę na rzecz pomocy osobom przemieszczającym się⁸⁷². Aby pomoc i informacje opracowane przez Radę Konferencji Episkopatu Polski ds. Migracji, Turystyki i Pielgrzymek docierały do osób nimi zainteresowanych, powinna istnieć ścisła współpraca z parafiami, ponieważ to z reguły właśnie tam osoby szukające pomocy się zgłaszają.

Pomoc Kościoła na rzecz migrantów można rozpatrywać w trzech aspektach: bytowym, rozumianym jako wsparcie w godnym życiu, duchowym, przejawiającym się jako troska o rozwój osobistej wiary w Boga, oraz duszpasterskim, polegającym na umożliwieniu udziału w nabożeństwach i przystępowaniu do sakramentów⁸⁷³. Ważne jest, aby wsparciem Kościoła objęte zostały także rodziny zamieszkujące daną parafię, a niepraktykujące lub niewierzące⁸⁷⁴.

Oprócz wsparcia duchowego czy rzeczowego szczególną formą pomocy oferowaną rodzinom transgranicznym jest ta oferowana w sytuacji kryzysów małżeńskich. Małżonkowie zainteresowani uzyskaniem wsparcia mogą skorzystać z pomocy specjalistów zarówno duchownych, jak i świeckich. Przykładem poradni udzielającej

⁸⁷¹ Por. D. Krok, *Migracja zarobkowa w aspekcie duszpasterskim*, dz. cyt., s. 57.

⁸⁷² Por. *Zakres działań Rady*, <http://migracja.episkopat.pl/o-nas/> (10.12.2020).

⁸⁷³ Por. D. Krok, *Migracja zarobkowa w aspekcie duszpasterskim*, dz. cyt., s. 57.

⁸⁷⁴ Por. D. Gizicka, J. Gorbaniuk, M. Szyszka, *Rodzina w sytuacji rozłąki migracyjnej*, dz. cyt., s. 45–46.

wsparcia w rozwiązywaniu trudności doświadczanych przez małżeństwa jest ARKA w Tarnowie. W latach 2011–2017 z form pomocy przez nią oferowanych skorzystało około 19 tys. osób, z czego duża część dotyczyła rodzin rozdzielonych z powodu zagranicznych migracji zarobkowych⁸⁷⁵.

Jedną z form opieki Kościoła nad migrantami przebywającymi poza Polską jest zapewnienie im informacji pomocnych do uzyskania pomocy duszpasterskiej, np. danych teleadresowych misji katolickich i ośrodków duszpasterskich w krajach docelowych. Informacje można również znaleźć na stronach internetowych zakonów pracujących dla Polaków za granicą, jednym z nich jest Towarzystwo Chrystusowe dla Polonii Zagranicznej⁸⁷⁶. Jego działalność skierowana do migrantów, oprócz pracy duszpasterskiej, polega na podtrzymywaniu polskiej kultury oraz patriotyzmu. W parafiach polonijnych odbywają się różne uroczystości, których celem jest kultywowanie polskich tradycji: spotkania związane ze świętami Bożego Narodzenia oraz Wielkanocy oraz te związane z ważnymi rocznicami narodowymi. Inną formą działalności jest zachęcanie Polaków do troski o polską emigrację. Należy to do zadań Ruchu Apostolstwa Emigracyjnego oraz Instytutu Duszpasterstwa Emigracyjnego. Pierwszy z nich odpowiedzialny jest m.in. za rozpowszechnianie wiedzy na temat migracji i przyczynianie się do podnoszenia kultury emigrowania. Ruch Apostolstwa Emigracyjnego zajmuje się też udzielaniem szeroko rozumianej pomocy migrantom: materialnej, kulturalnej, duszpasterskiej oraz duchowej. Instytut Duszpasterstwa Emigracyjnego zajmuje się zbieraniem, opracowywaniem i aktualizowaniem bazy danych o duszpasterstwie polonijnym oraz rozpowszechnianiem informacji o polskich kapłanach posługujących w różnych krajach. Instytut podejmuje współpracę z instytucjami kościelnymi i państwowymi w krajach pobytu polskich migrantów, a także analizuje zjawisko migracji poprzez organizowanie konferencji naukowych i publikacje⁸⁷⁷. Na stronie internetowej Towarzystwa Chrystusowego w zakładce *Dla Polonii* znajdują się następujące informacje: wykaz prowincji i placówek

⁸⁷⁵ Por. Poradnia Specjalistyczna ARKA założona w 1982 r. w Tarnowie przez W. Szewczyka. W roku 1990 działalność została poszerzona o Telefon Zaufania. Oprócz Tarnowa poradnie działają także na terenie Bochni, Limanowej, Dębicy, Nowego Sącza, Szczucina i Mielca, <https://arka.1815.pl/> (20.03.2022); J. Młyński, *Rodzina beneficjentem sieci wsparcia w Polsce*, „Rocznik Nauk Społecznych” 12 (2020) nr 3, s. 37–38.

⁸⁷⁶ Por. D. Krok, *Migracja zarobkowa w aspekcie duszpasterskim*, dz. cyt., s. 61.

⁸⁷⁷ Por. M. Grygiel, *Misja zgromadzenia*, <https://www.chrystusowcy.pl/misja> (16.12.2020).

zagranicznych, polscy duszpasterze służący na świecie, msze święte w języku polskim na świecie, modlitwy i pomoce dla emigrantów⁸⁷⁸.

Inną instytucją koordynującą duszpasterstwo dla Polaków mieszkających w Anglii i Walii jest Polska Misja Katolicka. W parafiach do niej należących oraz wielu innych miejscowościach odprawiana jest msza w języku polskim, a kapłani obejmują opieką duszpasterską i wsparciem duchowym Polaków przebywających w Anglii i Walii⁸⁷⁹.

Działania duszpasterskie na rzecz migrantów podejmuje również Biuro Delegata Komisji Episkopatu Polski ds. Duszpasterstwa Emigracji Polskiej. Do szczegółowych zadań Biura należą następujące: szkolenia dla księży pracujących z Polakami za granicą, promocja materiałów i działań duszpasterskich wynikających z różnych uwarunkowań migracyjnych oraz troska o dziedzictwo duszpasterstwa polskiej emigracji. Ponadto Biuro współpracuje z instytucjami i wspólnotami kościelnymi na rzecz duszpasterstwa polskiego za granicą oraz podejmuje działania w celu stworzenia płaszczyzny wymiany doświadczeń duszpasterskich w pracy z polskimi migrantami⁸⁸⁰.

Formą wsparcia i pomocy migrantom jest organizowanie centrów religijno-kulturalnych. W ramach ich działalności prowadzone są np. kursy językowe i religijne, organizowane są wycieczki i spotkania religijne czy też prowadzone biblioteki parafialne⁸⁸¹. W ramach działalności duszpasterstwa polskiego przy Sanktuarium Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Rzymie organizowane są rekolekcje adwentowe i wielkopostne, a także wycieczki i pielgrzymki po Włoszech. Oprócz niewielkiej biblioteki powstał także chór polski, a Stowarzyszenie „Quo Vadis” wydało pismo o takim samym tytule, w którym można było znaleźć różne informacje potrzebne migrantom w nowym miejscu zamieszkania. Odpowiadając na potrzeby migrantów, Kościół, oprócz rekolekcji adwentowych i wielkopostnych, organizuje kursy, zwłaszcza dla ludzi młodych, którzy przygotowują się do zawarcia sakramentu małżeństwa lub będą rodzicami chrzestnymi. Ważnym aspektem życia religijnego za granicą jest możliwość skorzystania z modlitewnika i Pisma Świętego w języku polskim. Każda działalność duszpasterska ma na celu umożliwienie Polakom za granicą zachowanie wiary, polskości oraz postawy chrześcijańskiej. Oprócz liturgii duże znaczenie ma katecheza dorosłych, dzięki której migranci nie tylko mogą podtrzymywać swoją wiarę,

⁸⁷⁸ Por. Towarzystwo Chrystusowe, *Dla Polonii*, <https://www.chrystusowcy.pl/polonii> (16.12.2020).

⁸⁷⁹ Por. Polska Misja Katolicka w Anglii i Walii, *O nas*, <https://www.pcmew.org/pages/o-nas/> (16.12.2020).

⁸⁸⁰ Por. Biuro Delegata KEP ds. Duszpasterstwa Emigracji Polskiej, *Duszpasterstwa polonijne*, <https://episkopat.pl/duszpasterstwa-polonijne/> (25.01.2021).

⁸⁸¹ Por. D. Krok, *Migracja zarobkowa w aspekcie duszpasterskim*, dz. cyt., s. 61.

ale też poznawać innych ludzi, zarówno duszpasterzy, jak i swoich rodaków. Duszpasterska posługa pozwala też Polakom za granicą kultywować tradycję i obyczaje, co daje im poczucie tożsamości⁸⁸².

W działalność parafii na rzecz innych, w tym migrantów, angażują się również Polacy mieszkający od dłuższego czasu za granicą, np. w Wielkiej Brytanii. Działają oni w ramach bardziej sformalizowanych wspólnot i organizacji, jak np. Akcja Katolicka, Domowy Kościół, a także takich, które mają mniej formalny charakter, np. chór parafialny. Działalność w ramach wspólnot o charakterze religijnym przynosi korzyści obu stronom; tej, która pomaga, i tej, do której pomoc jest skierowana. Osoby zaangażowane w organizowanie pomocy czerpią satysfakcję z możliwości zrobienia czegoś dla innych, a ich działania stanowią kontynuację podobnej ich działalności w Polsce lub wynikają z decyzji podjętej już za granicą. Organizowana pomoc przyjmuje zróżnicowane formy: jak działalność charytatywna dla potrzebujących, ale także założenie wspólnoty małżeństw w ramach ruchu Domowy Kościół. Polska parafia, w której działalność angażują się rodacy w Wielkiej Brytanii, jest traktowana nie tylko jako miejsce praktyk religijnych, ale również jako wspólnota religijna i polonijna. Organizowane działania to zarówno spotkania i festyny, jak też praca na rzecz utrzymania np. domu parafialnego. Zaangażowanie na rzecz społeczności lokalnej w ramach polskich parafii za granicą może również wynikać z chęci podtrzymywania kontaktów ze społecznością polską. Oprócz typowych spotkań towarzyskich parafie dają możliwość podtrzymywania więzi z krajem poprzez np. kontakt z kulturą i kultywowanie polskich zwyczajów⁸⁸³. Chociaż wiele form pomocy dostępnych jest w Internecie, to właśnie takie bezpośrednie formy zaangażowania się na rzecz lokalnych społeczności, w tym społeczności polskich, dostarczają zaangażowanym w nie osobom różnego rodzaju wsparcia: poznawczego, emocjonalnego czy duchowego. Możliwe jest

⁸⁸² Por. D. Krok, *Migracja zarobkowa w aspekcie duszpasterskim*, dz. cyt., s. 62.

⁸⁸³ Por. W. Szymczak, *Obszary społecznej partycypacji i absencji*, w: J. Plewko, W. Szymczak, T. Adamczyk, *Doświadczenie rozwoju w życiu polskich migrantów w Wielkiej Brytanii*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2012, s. 181–184. Projekt badawczy, którego celem była analiza społecznego, obywatelskiego i kulturowego wymiaru partycypacji polskich migrantów w Wielkiej Brytanii. Scenariusz wywiadu pogłębionego zawierał pytania dotyczące następujących kwestii: przyłączanie się do organizacji polonijnych i brytyjskich, podejmowanie działań o charakterze formalnym i nieformalnym na rzecz innych w kręgu osób o takim samym pochodzeniu i poza nim, funkcjonalność i wartościowanie aktywności społecznej, zainteresowanie sprawami społeczności lokalnej oraz uczestnictwo w życiu kulturalnym. Z punktu widzenia analizy doświadczenia rozwoju polskich migrantów istotne było również pytanie o opis i interpretację ich społecznego zaangażowania lub jego braku oraz o wartość tego doświadczenia.

to dzięki powstającym więziom łączących osoby przebywające poza granicami kraju⁸⁸⁴. Powyższe przykłady pokazują, że dzięki wspólnotom skupionym wokół parafii poza granicami Polski możliwe jest uzyskanie nie tylko różnorodnej pomocy, ale zdobycie kontaktów do innych osób zaangażowanych w pracę na rzecz lokalnych szkół oraz jako wolontariusze. Osoby te podkreślają, że własne doświadczenia z początków pobytu w Wielkiej Brytanii pozwalają łatwiej im zrozumieć sytuację nowych migrantów i zaoferować konkretną pomoc⁸⁸⁵.

Każda sytuacja związana z wyjazdem zarobkowym za granicę jest inna. Wynika to z różnych uwarunkowań rodzinnych, czasu trwania migracji czy możliwości uzyskania pomocy od innych osób, np. członków rodziny lub znajomych, po przyjeździe na miejsce. Dlatego ewentualna pomoc udzielana migrantom przez Kościół będzie też różna. Są jednak takie uniwersalne czynności, które mogą być podjęte przez parafie i duszpasterzy w Polsce wobec różnych osób pragnących wyjechać za granicę. Jednym z przykładów jest udostępnienie adresów polskich parafii oraz informacji dotyczących sytuacji religijnej w danym kraju, w tym wyjaśnienie zasad przystępowania do sakramentów w kościołach niekatolickich. Innym ważnym aspektem jest uwrażliwienie potencjalnych migrantów na potrzebę podtrzymywania wiary i zachowania własnej tożsamości. Pomoc migrantom to także właściwe przygotowanie duszpasterzy, którzy będą umieli wesprzeć osoby uczestniczące w zagranicznych migracjach zarobkowych⁸⁸⁶.

Działania podejmowane na rzecz migrantów przez zagraniczne parafie i należące do nich wspólnoty nie ograniczają się tylko do działań o charakterze religijnym, ale także dotyczą takich, które są związane z codziennym funkcjonowaniem w innym kraju. Dzięki istnieniu wspólnot parafialnych łatwiej jest nie tylko nawiązać kontakt z rodakami, ale też załatwić różne sprawy, np. znaleźć pracę lub mieszkanie. Działalność Kościoła wykraczająca poza funkcje religijne pojawiła się już znacznie wcześniej niż migracje poakcesyjne. W latach 80. ubiegłego wieku dzięki Kościołowi migranci mieli zapewniony kontakt z Polską. Polskie parafie udzielały swojego wsparcia migrantom, o charakterze religijnym, kulturalnym i społecznym. W Stanach Zjednoczonych

⁸⁸⁴ Por. J. Kozielska, *Transnacyjny wymiar poradnictwa i wsparcia społecznego. Kazus Polaków pracujących w krajach Unii Europejskiej*, w: *W kręgu działań pomocowych i poradniczych*, red. J. Kozielska, A. Skowrońska-Pućka, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016, s. 52–57.

⁸⁸⁵ Por. E. Czop, *Oblicza współczesnych organizacji polonijnych w wybranych krajach unijnej piętnastki*, „Polityka i Społeczeństwo” (2014) nr 1, s. 11; W. Szymczak, *Obszary społecznej partycypacji i absencji*, dz. cyt., s. 175–178.

⁸⁸⁶ Por. D. Krok, *Migracja zarobkowa w aspekcie duszpasterskim*, dz. cyt., s. 62–63.

działalność Kościoła o podobnym charakterze sięga czasów dużo wcześniejszych – I i II wojny światowej. Działania te polegały np. na werbowaniu ochotników do polskich formacji wojskowych, organizujących różne formy pomocy: materialną oraz ułatwiającą odnalezienie członków rodziny⁸⁸⁷.

Troska Kościoła w odniesieniu do migrantów nie może się ograniczać i nie ogranicza się tylko do osób wyjeżdżających, ale obejmuje także członków ich rodzin pozostających w kraju. Pomoc ta może odnosić się do różnych aspektów: społecznych, religijnych i psychologiczno-pastoralnych. Działania podejmowane w ramach pierwszej grupy polegają przede wszystkim na organizowaniu spotkań: dla rodzin migrantów, aby mogły wymienić się swoimi doświadczeniami, i dla dzieci migrantów. Inną, bardzo istotną formą pomocy jest organizowanie dyżurów prawnika, w trakcie których istnieje możliwość nieodpłatnego uzyskania porady prawnej⁸⁸⁸. Wyjazd jednego z rodziców może prowadzić do różnych problemów na gruncie prawnym, dlatego ważne jest, aby rodzina pozostająca w kraju miała zagwarantowaną możliwość uzyskania adekwatnej pomocy. Z kolei organizowanie spotkań dla rodzin migrantów, czyli osób znajdujących się w podobnej sytuacji, stwarza możliwość dzielenia się swoimi problemami i spostrzeżeniami z ludźmi, którzy doświadczają czegoś podobnego, zatem łatwiej jest mówić o podobnych kwestiach. Dzieci, spędzając czas z rówieśnikami, którzy także doświadczili rozłąki z rodzicem, mogą zobaczyć, że nie są jedynymi, którym przyszło wychowywać się w rodzinie rozłączonej w wyniku wyjazdu zarobkowego rodziców. Łatwiej może być wówczas o nawiązanie nowych relacji, ponieważ wspólne, często trudne doświadczenia zbliżają ludzi. Należy również pamiętać o tym, aby dzieci miały możliwość spędzania czasu z dziećmi, które nie doświadczły rozłąki z rodzicami. Umożliwi to jednym i drugim poznanie i przynajmniej częściowe zrozumienie różnych uwarunkowań rodzinnych⁸⁸⁹.

Zgodnie z *Familiaris consortio* rodzina jest nie tylko przedmiotem, ale i podmiotem duszpasterstwa rodzin, zwłaszcza rodzina potrzebująca wsparcia i pomocy. „Pierwszą osobą odpowiedzialną za duszpasterstwo rodzin w diecezji jest biskup. Jako ojciec i pasterz winien szczególnie troszczyć się o tę dziedzinę duszpasterstwa, bez wątplenia pierwszoplanową. Musi poświęcić jej swe zainteresowanie, troskę i czas, zapewnić jej ludzi i środki; nade wszystko jednak winien okazywać osobiste poparcie

⁸⁸⁷ Por. J. Isański, *Życie społeczne w kontekście migracyjnym. Parafia jako ośrodek życia religijno-społecznego poza granicami Polski*, „Studia Polonijne” (2018) t. 39, s. 35.

⁸⁸⁸ Por. D. Krok, *Migracja zarobkowa w aspekcie duszpasterskim*, dz. cyt., s. 64–65.

⁸⁸⁹ Por. D. Krok, *Migracja zarobkowa w aspekcie duszpasterskim*, dz. cyt., s. 64.

rodzinom i tym wszystkim, którzy w różnych strukturach diecezjalnych pomagają mu w duszpasterstwie rodzin. Będzie szczególnie leżało mu na sercu uczynienie wszystkiego, ażeby jego diecezja stawała się coraz bardziej prawdziwą «rodziną diecezjalną», wzorem oraz źródłem nadziei dla tych wszystkich rodzin, które do niej należą»⁸⁹⁰. Kryzys życia rodzinnego wywołany rozdzieleniem członków rodziny wpływa zarówno na samą rodzinę, jak i jej relację z innymi środowiskami wychowawczymi. W tej sytuacji wsparcie rodziny, aby stawała się tym, czym jest ze swojej natury, jest jednocześnie wsparciem wychowania w rodzinie. Wszechstronna troska o rodzinę i jej związek z Kościołem, w tym o rodzinę jako środowisko wychowania, jest zadaniem o przyszłość każdego człowieka, społeczeństwa, narodu i Kościoła. W kontekście aktualnych wyzwań stojących przed rodziną transgraniczną potrzeba najpierw dobrej diagnozy sytuacji współczesnej rodziny transgranicznej, zrozumienia jej natury i oryginalności, szans, możliwości, wyzwań i zagrożeń, aby następnie wskazywać cele zgodne z nauczaniem Ewangelii i możliwościami samej rodziny⁸⁹¹.

Uznając współczesne wyzwania i zagrożenia, a jednocześnie podkreślając wartość rodziny transgranicznej jako naturalnego środowiska, w którym jest podejmowane wychowanie człowieka, należy pamiętać, jak niezwykle ważne jest tworzenie, umacnianie i doskonalenie warunków, które sprzyjałyby skutecznemu procesowi wychowania, w tym wychowania religijnego. W sytuacji, kiedy można zaobserwować olbrzymie zmiany zarówno samego pojęcia rodziny, jak też jej struktury i funkcji, a zwłaszcza postępujące procesy dechrystianizacji rodziny, Kościół na poziomie diecezjalnym winien organizować duszpasterstwo rodzin rozdzielonych granicami, przypominając im prawdę o małżeństwie jako nierozdzielnej i sakramentalnej komunii oraz o rodzinie jako naturalnej wspólnotcie, Domowym Kościele i pierwszym środowisku wychowawczo-katechetycznym⁸⁹². W perspektywie możliwych trudności związanych z rozdzieleniem rodziny dużego znaczenia nabiera prawidłowe przygotowanie narzeczonych do życia w małżeństwie i rodzinie, także w sytuacji czasowego funkcjonowania w innych krajach, a następnie przygotowanie młodych rodziców do podjęcia odpowiedzialności za życie oraz do różnorodnych działań

⁸⁹⁰ Jan Paweł II, *Familiaris consortio*, nr 73.

⁸⁹¹ Por. E. Osewska, J. Stala, *Katecheza rodzinna*, w: *Leksykon katechetyczny*, red. J. Kochel, J. Kotorz, Wydawnictwo „Jedność”, Kielce 2022, s. 327–328.

⁸⁹² Por. Jan Paweł II, *Familiaris consortio*, nr 18–54.

wychowawczo-katechetycznych w rodzinie⁸⁹³. Papież Jan Paweł II w encyklice *Evangelium vitae* podał: „Rodzina jest powołana, aby spełniać swoje zadania w ciągu całego życia swoich członków, od narodzin do śmierci. Jest prawdziwym «*sanktuarium życia* (...) miejscem, w którym życie, dar Boga, może w sposób właściwy być przyjęte i chronione przed licznymi atakami, na które jest ono wystawione, może też rozwijać się zgodnie z wymogami prawdziwego, ludzkiego wzrostu». Dlatego rodzina odgrywa decydującą i niezastąpioną rolę w kształtowaniu kultury życia”⁸⁹⁴.

Warto jednak przypomnieć, że zdaniem Jana Pawła II w kontekście wyzwań stojących przed wychowaniem w rodzinie rozdzielonej granicami winno odbywać się budowanie silnej wspólnoty rodzinnej, która stanowi fundament wychowania ku wartościom i przyczynia do rozwoju wiary jej członków. Doświadczenie wspólnoty rodzinnej nie tylko buduje jedność wszystkich członków rodziny – co pozwala trwać w trudnych sytuacjach – ale również tworzy komunie rodziny z Jezusem Chrystusem. Osoby, które doświadczyły mocnej i szczęśliwej wspólnoty rodzinnej, będą jej szukały w przyszłym małżeństwie i rodzinie⁸⁹⁵.

Niezbędne jest stałe przypominanie rodzicom, że o stabilności oraz szczęściu rodzinnym decyduje nie tyle jakość indywidualnego życia każdego z członków rodziny, ile inne czynniki: przyjęcie zobowiązań, ilość i jakość czasu, który rodzina spędza razem, umiejętność doceniania członków rodziny, komunikacja interpersonalna, mocne oparcie w Bogu i systemie wartości oraz umiejętność radzenia sobie w sytuacji kryzysu⁸⁹⁶. Stąd troska o wychowanie w rodzinie jako podstawowym środowisku wychowawczym zakłada także: dbanie o umacnianie rodziny jako wspólnoty osób dbających o realizację przyjętych zobowiązań, troszczenie się o ilość i jakość czasu spędzanego wspólnie, nabycie umiejętności uznania i doceniania członków rodziny, poprawienie komunikacji werbalnej i niewerbalnej, budowanie fundamentów rodziny w oparciu o system wartości lub poprzez oparcie w Bogu, dbałość o szukanie pomocy w sytuacjach kryzysowych rodziny. Wspólnota rodzinna zbudowana na fundamencie miłości, odpowiedzialności i wiary, która troszczy się o dobro wszystkich osób w rodzinie, dba o zapewnienie wyżej wymienionych czynników.

⁸⁹³ Por. E. Osewska, J. Stala, *Katecheza rodzinna*, dz. cyt., s. 328–329.

⁸⁹⁴ Jan Paweł II, *Evangelium vitae*, nr 92.

⁸⁹⁵ Por. J. Stala, *W kierunku integralnej edukacji religijnej w rodzinie*, dz. cyt., s. 71.

⁸⁹⁶ Por. H. Lombaerts, E. Osewska, *Understanding the family*, w: S. Gatt, H. Lombaerts, E. Osewska, A. Scerri, *Catholic Education, European and Maltese Perspectives. Church School's response to future challenges*, Floriana 2004, s. 64.

Ponieważ często ujawniającym się zjawiskiem w dzisiejszych rodzinach jest także osłabienie i deformacja ojcostwa oraz macierzyństwa, Kościół wkłada wiele wysiłku (przez katechezę parafialną, nauczanie religii w szkole, działalność pastoralną) w przygotowanie młodych ludzi do realizacji miłości ofiarnej, oddanej i wiernej⁸⁹⁷, do świadomego podjęcia obowiązku realizacji miłości małżeńskiej i rodzinnej⁸⁹⁸. Papież Jan Paweł II wskazywał: „bardziej niż kiedykolwiek, w naszych czasach konieczne jest przygotowanie młodych do małżeństwa i życia rodzinnego. Przygotowanie do małżeństwa należy pojmować i urzeczywistniać jako proces stopniowy, a zarazem ciągły, złożony z trzech podstawowych etapów, którymi są: przygotowanie dalsze, bliższe i bezpośrednie”⁸⁹⁹. Początek przygotowania do małżeństwa i życia w rodzinie (tzw. przygotowanie dalsze) w ujęciu *Dyrektorium Duszpasterstwa Rodzin*⁹⁰⁰ jest realizowany w rodzinie pochodzenia i zawiera „otrzymanie odpowiedniej wiedzy o małżeństwie i rodzinie, zdobycie cnót potrzebnych w dalszym życiu, ale najważniejsze jest doprowadzenie dziecka do odkrycia siebie jako osoby obdarzonej nie tylko ciałem, ale bogatą psychiką i duchowością. Ważne jest wspomaganie dziecka w budowaniu własnego charakteru, uczenie szacunku do wartości ludzkich, formowanie sprawności komunikacji, dialogu i współpracy z innymi, pomoc w rozpoznaniu i realizowaniu swego powołania, wychowanie do czystości jak też kształtowanie prawidłowej postawy wobec własnej rodziny”⁹⁰¹. Bliższe wychowanie do życia w małżeństwie i rodzinie obejmuje pogłębienie świadomości na temat tego, kim jest człowiek i czym jest małżeństwo i rodzina, co z kolei wiąże się z odkrywaniem ludzkiej płciowości i roli ciała w wyrażaniu swego człowieczeństwa i miłości małżeńskiej, wspieraniem młodzieży w okresie dojrzewania, działaniem na rzecz akceptacji własnej płci oraz płci drugiej osoby, ale również prowadzi do uznania wartości małżeństwa i rodziny⁹⁰². Niezbędne jest również bezpośrednie przygotowanie do życia we dwoje – podejmowane w katechezie dla narzeczonych – poprzez ukazanie małżeństwa jako relacji międzyosobowej mężczyzny i kobiety, która winna być ciągle rozwijana,

⁸⁹⁷ Por. A. Tomkiewicz, *Struktura i funkcje małżeństwa i rodziny – zagrożenia i nadzieje*, „Roczniki Teologiczne” (2004) z. 10, s. 69; E. Badinter, *XY – tożsamość mężczyzny*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 1993, s. 32–33.

⁸⁹⁸ Por. E. Sujak, *Kontakt psychiczny w małżeństwie i rodzinie*, Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1985, s. 61–64.

⁸⁹⁹ Jan Paweł II, *Familiaris Consortio*, nr 66.

⁹⁰⁰ Por. *Dyrektorium Duszpasterstwa Rodzin*, nr 20.

⁹⁰¹ Por. *Dyrektorium Duszpasterstwa Rodzin*, nr 19.

⁹⁰² Por. W. Półtawska, *Prawidłowy start*, w: *Miłość, małżeństwo, rodzina*, red. F. Adamski, Wydawnictwo WAM, Kraków 1988, s. 21–71.

ukazywanie rodzicielstwa, a także związanej z nim wiedzy medyczno-biologicznej oraz przywoływanie sakramentalnego ujęcia małżeństwa⁹⁰³.

Można w tym aspekcie odwołać się do papieża Franciszka, który podając źródło problemów w przygotowaniu do małżeństwa i rodziny, wskazuje, że zbyt często ukazywano małżeństwo nie ze względu na jego cel jednoczący i umacnianie miłości małżonków, ale głównie jako realizację prokreacji. Podobnie ideał teologiczny małżeństwa bywał przedstawiany nazbyt abstrakcyjnie, w oderwaniu od codziennej sytuacji oraz realnych możliwości rodzin, co mogło powodować zniechęcenie zamiast wsparcia i budzenia otwartości na działanie łaski Bożej. Takie ujęcie osłabia chrześcijańską wizję małżeństwa i rodziny, zamiast ją promować⁹⁰⁴.

Dokumenty Kościoła, przedstawiając wychowanie w rodzinie, przypominają, że winno rozpocząć się ono od początku istnienia człowieka, kiedy członkowie rodziny wspierają się wzajemnie poprzez wytrwałe świadectwo życia chrześcijańskiego. Wychowanie to utrwała się jeszcze, jeśli z nadejściem wydarzeń rodzinnych, takich jak przyjmowanie sakramentów, obchody świąt liturgicznych, narodziny dziecka, choroba czy żałoba, dba się, by wyjaśnić chrześcijański sens tych wydarzeń. Jednak to wymaga stałego zaangażowania rodziców, którzy podejmują się formacji potomstwa w sposób stały⁹⁰⁵. Powyższe podejście podkreśla znaczenie wspólnoty rodzinnej, a zwłaszcza rodziców jako osób, które w codziennym życiu podejmują wychowanie oraz świadczą o swojej wierze.

Papież Franciszek przypomina, że: „Rodzina nie może zrezygnować z bycia miejscem wsparcia, towarzyszenia, prowadzenia, chociaż musi na nowo odkrywać swoje metody i znajdować nowe środki. Musi wziąć pod uwagę, na co mogą być narażone jej dzieci. W tym celu nie może unikać pytań o to, kim są ci, którzy zajmują się zapewnianiem im zabawy i rozrywki, którzy wchodzą do ich domów przez ekrany, kim są ci, którym je powierza, aby je prowadzili w wolnym czasie. Tylko chwile, jakie z nimi spędzamy, rozmawiając z prostotą i miłością o rzeczach ważnych, i stwarzanie przez nas godnych możliwości, które mogłyby wypełnić ich czas wolny, pozwalają na uniknięcie szkodliwej inwazji. Czuwanie jest zawsze konieczne. Pozostawienie ich samym sobie nigdy nie prowadzi do niczego dobrego. Rodzice powinni ukierunkowywać i przestrzegać dzieci i młodzież, aby umiały sobie poradzić z

⁹⁰³ Por. Jan Paweł II, *Familiaris consortio*, nr 66.

⁹⁰⁴ Por. Franciszek, *Amoris laetitia*, nr 36.

⁹⁰⁵ Por. Jan Paweł, *Christifideles laici*, nr 60; *Catechesi tradendae*, nr 68.

sytuacjami, w jakich mogą się znaleźć, jak na przykład zagrożenia agresją, wykorzystaniem lub narkomanią”⁹⁰⁶. To wskazanie bardzo wyraźnie odnosi się także do rodzin transgranicznych, w których rodzicom brakuje czasu na przebywanie z dziećmi i rozpoznawanie aktualnych zagrożeń wychowania, a wówczas proces wychowania jest przejmowany przez celebrytów z telewizji i Internetu. Wychowanie pociąga za sobą zadanie odpowiedzialnej wolności, mądrości i miłości rodziców, którzy potrafią podejmować wychowanie potomstwa także w utrudnionych warunkach życia rodzinnego, rozumiejąc, że pozostają odpowiedzialni za teraźniejszość i przyszłość swoich dzieci.

Pomoc udzielana rodzinie transgranicznej na szczeblu parafialnym polega także na organizowaniu klubów rodzin transgranicznych, spotkań liturgicznych, kręgów modlitewnych, grup wsparcia oraz przede wszystkim na przygotowaniu liturgii z okazji Dnia Migranta i Uchodźcy⁹⁰⁷. Problemowi migracji poświęcane są także homilie, w trakcie których odczytywane są listy biskupów. Zachęcają w nich do kontynuowania postawy chrześcijanina i Polaka w trakcie przebywania na emigracji. Listy biskupów zwracają też uwagę na to, aby migranci podtrzymywali więzi rodzinne oraz z kulturą ojczystą. Migracjom i konsekwencjom z nich wynikającym poświęcona była homilia Papieża Benedykta XVI w trakcie pielgrzymki do Polski w 2006 roku, w której nawiązał do roli Kościoła katolickiego troszczącego się o wiernych, którzy wyjechali do pracy za granicę, poprzez współpracę z lokalnymi parafiami za granicą na rzecz migrantów⁹⁰⁸.

Długotrwała rozłąka spowodowana wyjazdem za granicę może prowadzić do rozluźnienia więzi pomiędzy członkami rodziny lub kryzysu małżeńskiego. W tym kontekście oprócz pomocy eklezjalnej, społecznej i kulturowej istnieje potrzeba zorganizowania również wsparcia psychologicznego. Może ona przyjąć formę profesjonalnego wsparcia ze strony psychologa, pedagoga lub wykwalifikowanego pracownika pomocy rodzinnej⁹⁰⁹. Na stronach internetowych różnych parafii można znaleźć dokładne informacje na temat oferowanej przez nie pomocy⁹¹⁰.

⁹⁰⁶ Franciszek, *Amoris laetitia*, nr 260.

⁹⁰⁷ Por. D. Krok, *Migracja zarobkowa w aspekcie duszpasterskim*, dz. cyt., s. 64–65.

⁹⁰⁸ Por. *Trajektorie migracyjne województwa podkarpackiego*, red. C. Ulański, J. Szymańska, D. Bieńkowska, Centrum Doradztwa Strategicznego, Kraków 2010, s. 125.

⁹⁰⁹ Por. D. Krok, *Migracja zarobkowa w aspekcie duszpasterskim*, dz. cyt., s. 65.

⁹¹⁰ Por. Parafia Świętej Rodziny, <http://parafiaswrodziny.pl/psychologiczna/>, <https://duszpasterstwo rodzin.pl/dla-szukajacych-pomocy/>, <https://diecezja.pl/szukam-pomocy/pomoc-psychologiczna/>, <https://www.nspjchorzow.pl/pomoc-psychologiczna.html> (31.01.2021).

Głos Kościoła w odniesieniu do problemu osłabionych więzi rodzinnych jest również apelem do władz różnego szczebla o podjęcie konkretnych działań. Pierwszym i najważniejszym działaniem wydaje się być zapewnienie pracy w miejscu zamieszkania. Ponadto powinna istnieć możliwość jak najszybszego łączenia migrantów z ich rodzinami. Odniesienie do tego prawa migrantów i ich rodzin znajduje się w Europejskiej Karcie Społecznej oraz Karcie Praw Rodziny⁹¹¹.

Podsumowując temat troski Kościoła o rodzinę transgraniczną, należy zwrócić uwagę na różnorodność podejmowanych działań: od tych o charakterze informacyjnym, poprzez oferujące wsparcie rzeczowe, emocjonalne i duchowe. Rodzaj oferowanej pomocy ma także różny zakres i czas trwania. Może być to pomoc doraźna, krótkoterminowa lub długofalowa w zależności od sytuacji, w jakiej znalazł się migrant i jego rodzina. Od tego także będzie uzależnione, kto konkretnie odpowiednich form tej pomocy udziela: ksiądz, organizacje i ośrodki kościelne czy inne osoby lub instytucje współpracujące np. z lokalnymi parafiami⁹¹².

Temat migracji, problemów i skutków, do których prowadzi, pojawia się w różnych formach działalności Kościoła. Aktualna sytuacja na świecie związana z przemieszczaniem się ludności znajduje odzwierciedlenie w corocznych orędziach Papieży z okazji Światowego Dnia Migranta i Uchodźcy. Działania podejmowane przez poszczególne diecezje i parafie nie ograniczają się tylko do aspektu religijnego, ale polegają na organizowaniu różnych form pomocy na płaszczyźnie społecznej, prawnej czy psychologicznej. Pozostaje pytanie, na ile oferowana pomoc dociera do osób zainteresowanych? Dlatego tak ważne jest skuteczne propagowanie podejmowanych przez Kościół działań pomocowych, np. katecheci mogliby odnieść się szerzej do tematu migracji podczas katechez parafialnych, podobnie jak nauczyciele religii w trakcie zajęć z religii w szkole, a duszpasterze podczas liturgii. Troska Kościoła o rodzinę transgraniczną obejmuje wiele różnorodnych i wszechstronnych działań, wspierających zarówno osobę wyjeżdżającą do innego kraju, jak i rodzinę pozostającą w Polsce.

⁹¹¹ Por. Ł. Marczak, *Współczesna rodzina polska w perspektywie nauki społecznej Kościoła*, w: *Małżeństwo, rodzina, rodzicielstwo. Przemiany we współczesnej Polsce*, red. D. Gizicka, Wydawnictwo KUL, Lublin 2016, s. 51; <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19990080067/O/D19990067.pdf>; <https://www.ore.edu.pl/2021/02/karta-praw-rodziny/> (22.03.2021).

⁹¹² Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 443.

4.4. Instytucje lokalne i stowarzyszenia

Głównym celem zagranicznych migracji zarobkowych wśród Polaków jest dążenie do poprawienia sytuacji materialnej osób, które w nich uczestniczą i ich rodzin. Cel z reguły udaje się osiągnąć, chociaż może się to dokonywać kosztem innych aspektów życia rodzinnego. W zależności od sytuacji rodzinnej osoby wyjeżdżającej konsekwencje podjęcia pracy za granicą będą różnić się od siebie. Przede wszystkim każda rodzina inaczej zareaguje na rozdzielenie przestrzenne, a jego skutki będą inaczej odczuwalne w rodzinach z małymi dziećmi, a inaczej ze starszymi i młodzieżą. Zdarza się również, że opuszczenie rodziny w celu podjęcia pracy za granicą nie przynosi oczekiwanej poprawy w kwestiach finansowych, a pogorszeniu ulegają więzi rodzinne. Pojawiające się problemy stają się zbyt wymagające, aby pozostająca w kraju rodzina mogła je rozwiązać samodzielnie. W tej sytuacji pomoc zaoferować mogą i powinny instytucje lokalne, m.in. ośrodki pomocy społecznej – miejskie i gminne – oraz centra pomocy rodzinie.

Pomoc społeczna to, zgodnie z ustawą z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, instytucja polityki społecznej państwa, której celem jest pomoc osobom i rodzinom w uporaniu się z trudnościami w sytuacjach, kiedy nie mogą tego zrobić samodzielnie. Jednym z zadań pomocy społecznej jest wspieranie rodzin w ich działaniach ukierunkowanych na zaspokojenie podstawowych potrzeb, umożliwiających im życie odpowiadające godności człowieka. Inne zadanie pomocy społecznej polega na zapobieganiu trudnym sytuacjom życiowym oraz pomocy w usamodzielnieniu się rodzin i ich integracji ze środowiskiem. Pomoc społeczna należy do zadań organów administracji rządowej oraz samorządowej. Realizacja zadań pomocy społecznej odbywa się na zasadzie współpracy z innymi instytucjami, organizacjami kościelnymi oraz osobami prawnymi i fizycznymi⁹¹³.

Jednostkami organizacyjnymi pomocy społecznej są: regionalne ośrodki polityki społecznej, ośrodki pomocy społecznej, powiatowe centra pomocy rodzinie, placówki poradnictwa specjalistycznego, w tym rodzinnego, domy pomocy społecznej, ośrodki wsparcia oraz interwencji kryzysowej⁹¹⁴.

⁹¹³ Por. Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U. 2004 nr 64 poz. 593), art. 2, art. 3, <https://www.gov.pl/web/rodzina/zasady-pomocy-spoecznej> (05.04.2021).

⁹¹⁴ Por. <https://www.gov.pl/web/rodzina/instytucje-pomocy-spoecznej> (05.04.2021).

Instytucjami lokalnymi, które mogą otoczyć opieką rodziny rozdzielone przestrzennie i udzielić im wsparcia, są ośrodki pomocy społecznej, powiatowe centra pomocy rodzinie, regionalne ośrodki polityki społecznej oraz placówki specjalistycznego poradnictwa. Ośrodki pomocy społecznej realizują zadania z zakresu pomocy społecznej w gminie. Zadania z zakresu pomocy społecznej na poziomie powiatu realizują powiatowe centra pomocy rodzinie, a w miastach zazwyczaj miejskie ośrodki pomocy społecznej lub miejskie ośrodki pomocy rodzinie⁹¹⁵. Do zadań miejskiego ośrodka pomocy rodzinie należy pomoc w zaspokajaniu niezbędnych potrzeb życiowych osób i rodzin, w tym również wsparcie materialne, a oprócz tego udzielanie porad oraz wskazywanie miejsc, w których rodziny mogą uzyskać inne formy wsparcia⁹¹⁶. Zadaniem powiatowych centrów pomocy rodzinie jest obserwacja rodzin z grupy ryzyka oraz działania związane z rodzinami zastępczymi: ich wyszukiwanie oraz szkolenia na rodziców zastępczych, a także współpraca z innymi instytucjami w celu skuteczniejszego wspomagania rodzin. Mimo że ośrodki pomocy społecznej i powiatowe centra pomocy rodzinie są instytucjami lokalnymi, nie zawsze dysponują pełną wiedzą na temat rodzin transgranicznych zamieszkujących na ich terenie. Zdobywają ją zazwyczaj przy okazji zajmowania się innymi problemami pojawiającymi się w tych rodzinach, np. przestępczością. W momencie, kiedy dochodzi do ujawnienia wiedzy dotyczącej zagranicznych migracji zarobkowych, zadaniem pracowników powyższych instytucji jest przeprowadzenie wywiadów środowiskowych, obejmujących oprócz miejsca zamieszkania także szkołę i pracę, w celu uzyskania informacji dotyczących sytuacji rodzinnej i dostosowania do niej form pomocy. Informacje uzyskane w wywiadzie środowiskowym mogą być istotne również dla szkoły publicznej lub innej placówki edukacyjnej, dzięki czemu może ona opracować formy wsparcia adekwatne do potrzeb ucznia. W ramach swoich zadań miejski ośrodek pomocy społecznej/rodzinie jest zobowiązany do złożenia wniosku do sądu rodzinnego o zorientowanie się w sytuacji opiekuńczo-wychowawczej ucznia. W uzasadnionych przypadkach – w sytuacjach zagrażających zdrowiu lub życiu dziecka – pracownicy tychże instytucji razem z kuratorem lub funkcjonariuszem policji mogą podjąć decyzję o jego czasowym umieszczeniu w pogotowiu opiekuńczym. W kwestii udzielania pomocy socjalnej ważną rolę pełnią również asystenci rodziny. Są oni odpowiedzialni

⁹¹⁵ Por. <https://www.gov.pl/web/rodzina/instytucje-pomocy-spoecznej> (05.04.2021).

⁹¹⁶ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 459.

za integrowanie działań oraz zbieranie informacji z różnych źródeł: ze szkoły lub przedszkola, od sąsiadów, policji czy kuratora, a także za przywracanie podstawowych funkcji środowiska rodzinnego. W przypadku konieczności umieszczenia dziecka w rodzinie zastępczej, po zasięgnięciu opinii szkoły oraz środowiskowej na temat sytuacji dziecka pozostawionego bez opieki, centra pomocy rodzinie wykonują wyznaczone zadanie w oparciu o wyrok sądu rodzinnego o ustanowieniu opieki prawnej nad osobą małoletnią⁹¹⁷. Szczegółowe dane dotyczące formy i zakresu pomocy oferowanej przez ośrodki pomocy społecznej/rodzinie oraz dane kontaktowe można znaleźć na stronach internetowych poszczególnych jednostek⁹¹⁸.

Głównym celem działań podejmowanych w ramach pracy socjalnej jest poprawa relacji pomiędzy jednostką a środowiskiem społecznym⁹¹⁹. Do zadań pracowników socjalnych należy pomoc osobom w nabyciu takich umiejętności, które pozwolą im uporać się z problemami. Współpraca pomiędzy osobą lub całą rodziną a pracownikiem socjalnym jest wieloetapowa. Na początku niezbędne jest zebranie jak najwięcej informacji związanych z daną sytuacją lub problemem i dopiero po ich dokładnej analizie opracowanie programów pomocowych⁹²⁰. Czy i jakich form wsparcia ze strony ośrodków pomocy społecznej oczekują osoby w sytuacji rozłąki migracyjnej? Badania przeprowadzone na przełomie czerwca i lipca 2011 roku na terenie Opolszczyzny pokazują, że zdecydowana większość badanych (81,25%) nie oczekiwała wsparcia ze strony ośrodka pomocy społecznej. Pozostałe 18,75% deklaroowało zainteresowanie formami wsparcia ze strony pracowników ośrodków pomocy społecznej. Wśród wymienionych szczegółowych odpowiedzi pojawiły się zarówno te dotyczące wsparcia finansowego rodziny, zapewnienia dzieciom posiłków lub ubrań, pomocy w wypełnianiu obowiązków związanych z codziennym funkcjonowaniem rodziny, jak też związane z udzielaniem konkretnych informacji, takich jak świadczenia rodzinne, przepisy prawa czy zasady związane z leczeniem dziecka i opieką nad nim. Odpowiedzi respondentów wskazują na konieczność zwiększenia świadomości form wsparcia

⁹¹⁷ Por. A. Dąbrowska, B. Gołek, E.M. Szumilas, *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, dz. cyt., s. 31.

⁹¹⁸ Por. <https://mops.krakow.pl/>, <http://mopr.gda.pl/>; <http://www.mopslomza.pl/>, <http://gops-bochnia.pl/> (06.04.2021).

⁹¹⁹ Por. T. Kaźmierczak, *Praca socjalna. Między upośledzeniem społecznym a obywatelnością*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2006, s. 96.

⁹²⁰ Por. M. Granosik, *Profesjonalny wymiar pracy socjalnej*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2006, s. 19–20; B. Sordyl, *Rodzina migracyjna jako nowa przestrzeń pracy socjalnej – doświadczenia pracowników Ośrodka Pomocy Społecznej w Andrychowie*, w: *Praca socjalna. Kształcenie – działanie – konteksty*, red. A. Kanios, M. Czechowska-Bieluga, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2010, s. 209.

oferowanych przez instytucje pomocy społecznej. Ponadto zmiany wymagają również sposoby docierania z informacjami do konkretnych osób oraz metody monitorowania sytuacji rodzin doświadczających rozłąki w wyniku zagranicznych migracji zarobkowych. To, że respondenci nie są zainteresowani ofertą ośrodków pomocy społecznej, może wynikać z faktu, że nie wiedziały one, gdzie szukać pomocy i co może być zaoferowane⁹²¹. Z drugiej strony pojawienie się odpowiedzi wskazujących na potrzebę pomocy materialnej ze strony ośrodka pomocy społecznej może sugerować, że nie każdy wyjazd migracyjny prowadzi do poprawy sytuacji materialnej rodziny.

Osobami, które pełnią istotną rolę w systemie pomocy dziecku i rodzinie, są pracownicy socjalni oraz asystenci rodziny. Wspomagają indywidualne osoby i rodziny w odzyskaniu pełnych możliwości życiowych oraz zachęcają ludzi do samodzielnego rozwiązywania problemów. W obliczu intensywnych zagranicznych wyjazdów zarobkowych pracownicy socjalni powinni zdobywać i uaktualniać wiedzę związaną z rodzinami transgranicznymi, tak aby byli bardziej wyczuleni na problemy i trudności pojawiające się w konsekwencji rozdzielenia przestrzennego rodzin⁹²².

Omówione powyżej rodzaje różnych instytucji pomocy społecznej działają na terenie Polski, a oferta ich działania jest skierowana do osób przebywających na jej terenie. Zatem w przypadku rodzin rozłączonych przestrzennie z pomocy instytucji społecznych mogą skorzystać osoby pozostające w kraju⁹²³. Migrant, oprócz wsparcia oferowanego przez najbliższych i znajomych, powinien poszukać potrzebnego wsparcia instytucjonalnego w miejscu swojego pobytu. Najłatwiej dane kontaktowe ośrodków wsparcia znaleźć jest w sieci. Należy się jednak upewnić, czy dana organizacja jest wiarygodna, jak np. działające pod patronatem Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Edynburgu Polskie Centrum Pomocy Rodzinie. Jego celem jest udzielanie różnych form pomocy – urzędowej, socjalnej, psychologicznej i pedagogicznej Polakom przebywającym w Szkocji. Pomoc adresowana jest do osób indywidualnych

⁹²¹ Por. W badaniu wzięło udział 64 osoby (37 kobiet i 27 mężczyzn). W kwestionariuszu znalazły się pytania dotyczące płci, wieku, miejsca zamieszkania, liczby dzieci, częstotliwości przyjazdów do domu. Ankietowani odpowiadali także na pytania dotyczące potrzeby wsparcia ze strony różnych osób lub instytucji: pedagoga szkolnego, pracownika Ośrodka Pomocy Społecznej, psychologa lub terapeuty, prawnika członka rodziny i duszpasterza. Osoby proszone były również o podanie przykładów konkretnych form pomocy, których oczekiwałyby od wyżej wymienionych. P. Landwójtowicz, *Problemy rodzin doświadczających konsekwencji wynikających z zagranicznej migracji zarobkowej – raport z badań*, w: *Razem, ale osobno. Poradnik dla osób doświadczających problemów spowodowanych migracją zarobkową*, red. D. Krok, P. Landwójtowicz, B. Balicka-Błagitka, dz. cyt., s. 7, 9.

⁹²² Por. A. Dąbrowska, *Sytuacja rodzinna i społeczna dzieci migrantów zarobkowych z województwa świętokrzyskiego*, dz. cyt., s. 66.

⁹²³ Por. Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, dz. cyt., art. 5.

oraz rodzin. Oprócz typowej pomocy skierowanej do osób jej potrzebujących Polskie Centrum Pomocy Rodzinie podejmuje także działania mające na celu integrację Polaków z lokalną społecznością. Wśród szczegółowych projektów realizowanych przez Centrum znajdują się następujące: „Kompleksowa pomoc dla polskich rodzin w Szkocji” oraz „Mental Health Project”. Celem pierwszego z nich jest szeroko rozumiana pomoc skierowana do polskich rodzin mieszkających w Szkocji, zwłaszcza od niedawna. W ofercie drugiego projektu są konsultacje psychologiczne dla mieszkańców Europy Wschodniej, zwłaszcza dla Polaków. Konsultacje są prowadzone nie tylko w tradycyjnej formie bezpośrednich spotkań, ale też za pośrednictwem elektronicznych form komunikacji, np. rozmów telefonicznych. Forma konsultacji ustalana jest indywidualnie z jej uczestnikiem⁹²⁴. Organizowanie powyższych form pomocy pokazuje, że jest na nie zapotrzebowanie. Dlatego ważne jest dotarcie zarówno do migrantów, jak i do osób dopiero rozważających wyjazd do pracy za granicę z pełnymi informacjami na temat pomocy udzielanej poza granicami Polski.

Przykładem kolejnego typu placówki oferującej pomoc i wsparcie rodzinom w Polsce jest Ośrodek Pomocy Dziecku i Rodzinie. Głównym jego zadaniem jest szeroko rozumiana praca z dzieckiem i rodziną, która polega przede wszystkim na koordynacji działań związanych z opieką nad dzieckiem zagrożonym w jego naturalnym środowisku. Inne działania podejmowane przez taki ośrodek są ukierunkowane na rozwijanie aktywności i samodzielności młodzieży i dzieci oraz kształtowanie w nich poczucia odpowiedzialności. Oferowana pomoc przyjmuje również formę zabiegów rehabilitacyjnych, wsparcia psychopedagogicznego czy zabiegów pielęgnacyjnych. W ramach swojej działalności ośrodek może utworzyć też Zespół Wsparcia Rodziny i Dziecka Zagrożonego⁹²⁵. Informacje o działalności takich ośrodków znajdują się na ich stronach internetowych⁹²⁶.

Jednostkami organizacyjnymi pomocy społecznej są regionalne ośrodki polityki społecznej. Można je podzielić na dwie grupy: należące do administracji rządowej i samorządowej. Zadania w obszarze grupy pierwszej realizuje wojewoda na szczeblu województwa w ramach wydziałów polityki społecznej urzędów wojewódzkich. Zadania samorządowe są realizowane przez marszałka województwa w ramach

⁹²⁴ Por. <http://www.pcpr.org.uk/realizowane-projekty/4592034083> (06.04.2021).

⁹²⁵ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 487.

⁹²⁶ Por. <https://www.miasto.zgierz.pl/pl/page/osrodek-pomocy-dziecku-i-rodzinie-szansa;http://www.opdir.pl/#head2> (06.04.2021).

działania regionalnego ośrodka polityki społecznej⁹²⁷. Poszczególne ośrodki polityki społecznej realizują różne programy adresowane do rodziny. Krakowski Ośrodek Polityki Społecznej realizował „Małopolski Program Wspierania Rodziny i Systemu Pieczy Zastępczej do 2020 roku”. Jego celem głównym był rozwój systemu wsparcia rodziny skupionego wokół realizacji działań profilaktycznych oraz skutecznej interwencji. Za cele operacyjne przyjęto m.in. kreowanie i upowszechnianie pozytywnego wizerunku rodzicielstwa, zwiększenie potencjału kompetencji rodziny oraz rozwój infrastruktury wsparcia rodziny i systemu pieczy zastępczej. Program realizowany był w czterech obszarach:

1. Pozytywne rodzicielstwo – w którym mogli wziąć udział wszyscy mieszkańcy województwa małopolskiego;
2. Profilaktyka i wsparcie rodziny – skierowany do aktualnych i przyszłych rodziców, w tym zastępczych i adopcyjnych, oraz do instytucji i osób profesjonalnie zajmujących wspieraniem rodziny;
3. Kompetencje oraz kwalifikacje osób pracujących w systemie wsparcia rodziny oraz pieczy zastępczej i adopcji w Małopolsce;
4. Infrastruktura wsparcia rodziny i pieczy zastępczej⁹²⁸.

Osobom lub rodzinom przeżywającym trudności, które potrzebują wsparcia w ich pokonaniu, pomoc może być udzielona przez placówki specjalistycznego poradnictwa. Ich rejestr prowadzi wojewoda. Poradnie specjalistyczne, w ramach których pracują np. grupy terapeutyczne lub socjoterapeutyczne dla adolescentów, udzielają pomocy dzieciom i młodzieży mającym kłopoty w nauce, wchodzącym w konflikt z rówieśnikami i dorosłymi czy mającym skłonności do zachowań agresywnych. Oferowana przez nie pomoc polega m.in. na pokazaniu młodym ludziom możliwości odreagowania napięć związanych z dorastaniem⁹²⁹.

Pomoc społeczna udzielana rodzinie transgranicznej ze strony instytucji lokalnych może przyjąć różne formy. Przede wszystkim warto jest upowszechnić w środowisku lokalnym informacje na temat tego, gdzie i jaką pomoc mogą otrzymać rodziny rozdzielone granicami. Skoro według zapisów prawnych różne instytucje mają obowiązek chronić rodzinę i dzieci, to ważne jest, aby wszystkie one współpracowały

⁹²⁷ Por. <https://www.gov.pl/web/rodzina/instytucje-pomocy-spoecznej> (06.04.2021).

⁹²⁸ Por. <https://rops.krakow.pl/dziecko-i-rodzina/malopolski-program-wspierania-rodziny-i-systemu-pieczy-zastepczej-do-2020-r> (06.04.2021).

⁹²⁹ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 487.

ze sobą: szkoła, sąd, parafia czy poradnia psychologiczno-pedagogiczna. Szczególny rodzaj współpracy powinien łączyć szkołę z ośrodkami pomocy rodzinie i ośrodkami pomocy społecznej, aby możliwa była stała weryfikacja wiedzy na temat skali zjawiska migracji zagranicznych oraz sytuacji dzieci, które ich doświadczyły. Taka współpraca instytucjonalna jest konieczna, aby można było opracować skuteczne formy pomocy rodzinom rozdzielonym przestrzennie. Przykładem będą programy, którym celem jest podtrzymywanie dobrych i silnych więzi oraz regularnych kontaktów pomiędzy członkami rodziny przebywającymi daleko od siebie. Po powrocie dorosłego na stałe do kraju część rodzin może potrzebować pomocy w wypracowaniu strategii ułatwiających rodzinie ponowną integrację. Oprócz instytucji należy położyć nacisk na rozwinięcie i podtrzymywanie dobrej współpracy pracownika socjalnego, asystenta rodziny lub koordynatora z rodziną. Zarówno instytucje, jak i osoby przez nie powołane do pomocy rodzinie powinny przygotować takie programy, dzięki którym będzie możliwe nabycie umiejętności pomocnych na wypadek sytuacji trudnych w rodzinie. Ważne jest, aby rodzina najpierw sama podjęła próbę poradzenia sobie z sytuacją kryzysową. Aby pracownicy socjalni mogli skutecznie udzielać pomocy rodzinom rozdzielonym geograficznie, muszą zdobywać nowe umiejętności, np. społeczne⁹³⁰. Ważne jest również stworzenie atmosfery, która będzie zachęcała osobę szukającą pomocy do zaangażowania się w działanie mające na celu rozwiązanie problemu. Czynnikiem zachęcającym lub zniechęcającym będzie postawa pracownika socjalnego. Otwarta postawa znacznie ułatwi nawiązanie i podtrzymanie kontaktu między obiema stronami i sprzyjać będzie współpracy nakierowanej na osiągnięcie zamierzonego celu. Przyjęcie przez pracownika socjalnego postawy zamkniętej może doprowadzić do znacznych trudności we współdziałaniu z osobą zgłaszającą się po pomoc⁹³¹.

Badania prowadzone przez Sylwię Kruk pokazują, że w opinii pracowników socjalnych dzieci z rodzin transgranicznych potrzebują różnych form wsparcia. Z punktu widzenia dzieci najważniejsza wydaje się być pomoc pedagogiczno-psychologiczna polegająca m.in. na kompleksowej diagnozie zaburzeń oraz opracowaniu form pracy z dzieckiem dostosowanych do sytuacji. Aby pomoc była

⁹³⁰ Por. A. Dąbrowska, B. Gołek, E.M. Szumilas, *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, dz. cyt., s. 34; A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 497.

⁹³¹ Por. M. Granosik, *Profesjonalny wymiar pracy socjalnej*, dz. cyt., s. 19–20; B. Sordyl, *Rodzina migracyjna jako nowa przestrzeń pracy socjalnej – doświadczenia pracowników Ośrodka Pomocy Społecznej w Andrychowie*, dz. cyt., s. 209.

skuteczna, niezbędne jest stałe monitorowanie zjawiska migracji zarobkowych, a także oferowanie zarówno rodzicom, jak i nauczycielom form zdobywania wiedzy związanej z migracjami. Ważne jest również uproszczenie procedur oraz przepisów prawnych. Pracownicy socjalni zwracali również uwagę na konieczność dobrej współpracy instytucji lokalnych ze szkołą. Szczegółowe formy tej współpracy międzyinstytucjonalnej powinny dotyczyć opracowania systemu zbierania informacji na temat sytuacji życiowej dzieci z rodzin transgranicznych oraz dzielenia się tymi informacjami. Nauczyciele powinni zachęcać rodziców do współpracy ze szkołą, tak aby wspólnie można było opracować skuteczne formy pomocy dotyczące nie tylko sytuacji szkolnej, ale też rodzinnej dziecka⁹³².

Adresatami pomocy socjalnej mogą być, oprócz całych rodzin, dzieci i młodzież. W takiej sytuacji, oprócz instytucji socjalnej, w przygotowanie konkretnych form wsparcia zaangażowana może i powinna być szkoła. Jest ona kolejnym po rodzinie środowiskiem wychowawczym, a jednocześnie instytucją lokalną. To właśnie w szkole bardzo często ma miejsce pierwsza diagnoza dotycząca różnych problemów dziecka, m.in. tych będących konsekwencją wyjazdu jednego z rodziców za granicę. To zwykle wychowawcy i nauczyciele przedmiotów dostrzegają oznaki problemów swoich uczniów. Po rozpoznaniu problemu zwykle zgłaszają je innym pracownikom szkoły: dyrekcji, psychologowi lub pedagogowi szkolnemu, a w dalszej kolejności innym instytucjom. Aby to gromadzenie informacji i dzielenie się nimi było sprawne i uporządkowane, w szkole powinien istnieć jednolity system temu służący. Łatwiej będzie wtedy monitorować sytuację ucznia z rodziny migracyjnej, a zebrane informacje wykorzystać do stworzenia szkolnego programu wychowawczo-profilaktycznego⁹³³. Opracowanie tego programu jest obowiązkowe i wynika z art. 26 ust. 1 ustawy z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe. Program wychowawczo-profilaktyczny obejmuje treści i działania o charakterze wychowawczym skierowane do uczniów oraz

⁹³² Por. Badanie Sylwii Kruk przeprowadzone zostało od lutego do kwietnia 2014 r. Wzięły w nim udział dwie grupy opiekunów zewnętrznych: nauczyciele (10 osób) oraz pracownicy socjalni (21 osób). Zarówno w jednej, jak i w drugiej grupie zawodowej większość osób miało ponad dziesięcioletnie doświadczenie zawodowe. Pracownicy socjalni zatrudnieni byli w Miejskim/Gminnym Ośrodku Pomocy Społecznej i Powiatowym Centrum Pomocy Rodzinie. Druga grupa reprezentowana była przez 9 nauczycieli i jednego dyrektora. Przeprowadzone zostały wywiady z 28 dzieci z rodzin migracyjnych oraz z 10 ich opiekunami. M.S. Kruk, *Sytuacja eurosierot w opinii opiekunów zewnętrznych*, „Edukacja Humanistyczna” (2017) nr 1, s. 120–122, 127–130.

⁹³³ Por. H. Tomaszewska, *Uczestnicy forów internetowych o migracji zarobkowej rodziców i jej konsekwencjach dla dzieci*, „Pedagogika Społeczna” (2008) nr 3, s. 105–142; Z. Kawczyńska-Butrym, M. Kruk, *Wsparcie społeczne dla rodzin migracyjnych w Polsce*, w: *Rodzina wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy*, red. I. Taranowicz, S. Grotowska, Oficyna Wydawnicza „Arboretum”, Wrocław 2015, s. 212.

treści i działania o charakterze profilaktycznym skierowane do uczniów, rodziców i nauczycieli. Program ten powinien być dostosowany do aktualnej sytuacji, problemów i potrzeb występujących w danej szkole i opracowany w oparciu o wyniki diagnozy przeprowadzanej w każdym roku przez dyrektora szkoły lub pracownika przez niego wskazanego⁹³⁴.

Diagnozy szkolne wspomóc można wynikami ogólnopolskiego badania przeprowadzanego cyklicznie (np. co trzy lata) przez Ministerstwo Edukacji Narodowej. Wyniki ostatniej edycji z 2016 roku pokazały, że uczniowie oczekują wsparcia dorosłych w sytuacji, kiedy w ich rodzinie ma miejsce zagraniczna migracja zarobkowa. Tymi dorosłymi mogą być zarówno członkowie ich rodzin, jak też wychowawcy klas i pozostali nauczyciele. Młodzieży brakuje przede wszystkim zainteresowania dorosłych jej sprawami, a także potrzebuje ona wsparcia w nauce i organizowaniu czasu wolnego⁹³⁵. W związku z tym szkoły wspólnie z instytucjami społecznymi mogłyby zorganizować grupy wsparcia rówieśniczego, dzięki którym uczniowie spędzaliby czas z innymi osobami w ich wieku. Mogłoby to zmniejszyć uczucie samotności, którego często doświadczają dzieci z rodzin migracyjnych. W ramach grup wsparcia rówieśniczego, oprócz spędzania wolnego czasu, można również zorganizować pomoc koleżeńską w nauce⁹³⁶.

Działania podejmowane przez służby socjalne mają złożony charakter. Rozpoczynają się zebraniem informacji dotyczących sytuacji dziecka, którego jeden z rodziców lub oboje wyjechali do pracy za granicę. Są to takie informacje, jak: które z rodziców przebywa za granicą, ile dzieci pozostaje w kraju i pod czyją są opieką czy też jakie problemy pojawiały się w rodzinie w konsekwencji rozłąki rodzinnej spowodowanej zagraniczną migracją zarobkową. Innym rodzajem działań będą te o charakterze informacyjnym, np. powiadomienie rodziców o obowiązku ustanowienia opiekuna prawnego czy uświadomienie im negatywnych konsekwencji rozłąki z dzieckiem oraz podanie szczegółów dotyczących przysługujących im różnych form wsparcia: prawnego, socjalnego czy psychologiczno-pedagogicznego. Inne działania dotyczą współpracy służb socjalnych z rodziną, np. ustalenia dyżurów telefonicznych specjalistów z różnych dziedzin: pedagoga, psychologa, prawnika lub pracownika

⁹³⁴ Por. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. 2017 poz. 59), art. 26.

⁹³⁵ Por. K. Ostrowska, *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, dz. cyt., s. 57.

⁹³⁶ Por. A. Dąbrowska, B. Gołek, E.M. Szumilas, *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, dz. cyt., s. 35.

socjalnego. Kolejną formą wsparcia rodziny jest zorganizowanie spotkania rodzinnego. Odbywa się ono pod kierunkiem pracownika socjalnego, po uprzednim wyrażeniu gotowości przez członków rodziny do podjęcia działań, których celem jest opracowanie form pomocy dzieciom. Warto wspomnieć o tym, że praca socjalna z rodziną migracyjną nie może ograniczać się tylko do tych rodzin, które w danym momencie doświadczają rozłąki, ale także obejmować te, w których migrant zdecydował się na powrót do kraju. W sytuacji wystąpienia problemów związanych z ponownym przystosowaniem się do środowiska formą pomocy w ramach pracy socjalnej jest opracowanie harmonogramu spotkań z rodziną⁹³⁷.

Głównym celem zagranicznych migracji zarobkowych wśród Polaków jest poprawa sytuacji materialnej rodziny i chociaż cel ten z reguły udaje się osiągnąć, to jednak nie należy wykluczać takich sytuacji, kiedy rodzic, który wyjechał, nie utrzymuje kontaktu z pozostającą w kraju resztą rodziny i nie wspomaga jej finansowo. Wtedy sytuacja materialna rodziny może ulec znacznemu pogorszeniu. Wówczas niezbędną formą pomocy socjalnej dla dziecka będzie zabezpieczenie jego potrzeb materialnych w takim stopniu, aby możliwe było jego codzienne funkcjonowanie zarówno w rodzinie, jak i w szkole⁹³⁸.

Przykładem instytucji lokalnej zaangażowanej w organizowanie różnych form pomocy rodzicom migracyjnym jest także Kościół. Jego szczegółowa działalność została opisana w poprzednim podrozdziale. Z racji tego, że Kościół jest zwykle dobrze zorientowany w sytuacji życiowej rodzin w danej parafii, należy podkreślić, że może mieć ważną rolę do spełnienia jako jedna z wielu instytucji lokalnych. Należy włączyć stowarzyszenia istniejące przy parafiach do wspólnej pracy różnych instytucji działających lokalnie na rzecz rodzin rozdzielonych geograficznie. Aby działania te były skuteczne, zaangażowane muszą być w nie osoby, które posiadają wiedzę na temat rodzin transgranicznych. Działania mogą mieć charakter informacyjny, mogą być ukierunkowane na promowanie wiedzy odnoszącej się do szeroko pojętej migracji, a także, a może głównie, powinny polegać na udzielaniu konkretnej pomocy dzieciom i

⁹³⁷ Por. B. Sordyl, *Rodzina migracyjna jako nowa przestrzeń pracy socjalnej – doświadczenia pracowników Ośrodka Pomocy Społecznej w Andrychowie*, dz. cyt., s. 208–209; B. Skalbani, *Dziecko z rodziny migracyjnej w systemie oświaty*, dz. cyt., s. 56.

⁹³⁸ Por. A. Dąbrowska, B. Gołek, E.M. Szumilas, *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, dz. cyt., s. 35.

młodzieży oraz całym rodzinom doświadczającym trudności zaistniałym w wyniku rozłąki⁹³⁹.

Przykładami instytucji, które podejmują działania w odniesieniu do rodzin transgranicznych, są także policja oraz sąd. Trudno nazwać ich działania formami pomocy, ponieważ mają one raczej charakter interwencji będących konsekwencjami innych wydarzeń czy zaniedbań. W przypadku działań podejmowanych przez sąd może być to np. rozpatrzenie wniosku o ograniczenie lub pozbawienie praw rodzicielskich czy ustanowienie opieki kuratorskiej dla dzieci zagrożonych demoralizacją⁹⁴⁰.

Policja, podobnie jak sąd, rozpoczyna działanie w konsekwencji innych sytuacji mających miejsce w rodzinie. Może to być np. interwencja w rodzinie spowodowana przemocą, uzależnieniami lub przestępstwem, w tym popełnionym przez dziecko lub nastolatka. W trakcie interwencji może się okazać, że dziecko nie ma zapewnionej właściwej opieki lub jest jej całkowicie pozbawione. W takiej sytuacji policja jest zobowiązana powiadomić o tym sąd rodzinny. Jeśli rodzina objęta jest nadzorem kuratorskim, to również osoba kuratora jest o tym powiadamiana. W przypadku trudnej sytuacji materialnej rodziny policja może zawiadomić również opiekę społeczną⁹⁴¹.

Oprócz programów przygotowanych przez instytucje lokalne, które działają na obszarze zamieszkania rodzin transgranicznych, pomoc do nich kierowana mogłaby być organizowana w ramach środowiska lokalnego funkcjonującego najbliżej osób wymagających wsparcia. Działania podjęte w ramach środowiska lokalnego powinny obejmować rodziny, które z różnych powodów, nie tylko migracji, znalazły się w nowej i często trudnej sytuacji i nie umieją sobie z nią poradzić. Przykładami miejsc, do których potrzebujący mogliby się udać, są np. organizacje i stowarzyszenia prorodzinne, punkty doraźnego wsparcia czy samopomocowe grupy wsparcia sąsiedzkiego i koleżeńskiego. Ważne jest, aby w różnej działalności powyższych grup upowszechniane były rzetelne informacje dotyczące rodzin rozłączonych geograficznie i ewentualnych problemów, które mogą się w takich rodzinach pojawiać. Warunkiem niezbędnym funkcjonowania punktów doraźnego wsparcia jest to, aby były to

⁹³⁹ Por. S. Głaz, *Sens życia a religia. Wymiary filozoficzno-psychologiczne*, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2006; A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 528.

⁹⁴⁰ Por. D. Gizicka, J. Gorbaniuk, M. Szyszka, *Rodzina w sytuacji rozłąki migracyjnej*, dz. cyt., s. 39; Z. Kawczyńska-Butrym, M. Kruk, *Wsparcie społeczne dla rodzin migracyjnych w Polsce*, dz. cyt., s. 212.

⁹⁴¹ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 521.

niewielkie placówki zapewniające właściwą atmosferę do rozmów o sytuacjach trudnych oraz sprzyjającą próbom ich rozwiązania⁹⁴². Działania środowiskowego systemu pomocy rodzinom rozłączonym przestrzennie powinny być również ukierunkowane na profilaktykę skierowaną do osób planujących wyjazd, terapię dostosowaną do tych rodzin, w których problemy już się pojawiły oraz pomoc rodzinom podejmującym decyzję o powrocie do kraju w ponownym przystosowaniu się do nowej rzeczywistości. Inną formą wsparcia jest także organizowanie zajęć dla dzieci oraz ich rodziców. Przy czym konieczne jest przyjęcie założenia, że działania wszelkich stowarzyszeń, fundacji, grup pomocowych są jedynie wsparciem rodziny transgranicznej w realizacji jej funkcji, ale nie mogą rodziny zastąpić. Wraz z zachwianiem funkcji rodziny transgranicznej następuje zachwianie procesów wychowania, które bywają przekazywane przez rodziców innym, wyspecjalizowanym instytucjom. Niekiedy rodzice – zarówno ze względu na rozdzielenie granicami, ograniczenia czasowe, jak też przekonanie, iż nie są dobrze przygotowani do wychowywania swojego potomstwa – uważają, że instytucjonalni eksperci, nauczyciele, wychowawcy, psychologowie nie tylko wspomogą, ale zastąpią rodzinę w realizowaniu funkcji wychowawczej⁹⁴³, co skutkuje osłabieniem lub wręcz zaniechaniem przez rodziców podstawowych działań opiekuńczo-wychowawczych. Z drugiej strony pod wpływem nurtów promowanych przez psychologię humanistyczną i antypedagogikę umacnia się inna skrajność wychowawcza, która zakłada, że dziecko jako dobre z natury nie potrzebuje żadnego działania wychowawczego w rodzinie, gdyż rozwija się samo w zupełnie naturalny sposób, zaś jego rodzicom przypada tylko rola obserwatorów tego procesu.

W sytuacji wzrastającego wpływu różnych negatywnych czynników na rodzinę, w tym stresu wynikającego z rozdzielania przestrzennego rodziny oraz tempa życia, sami rodzice „zakładają maski”, starając się pokazać siebie i dzieci małżonkowi pozostającemu w oddaleniu z jak najlepszej strony, co prowadzi do narastania problemów, a w dłuższej perspektywie do poważnych kryzysów rodzinnych. Rodzina transgraniczna potrzebuje szczególnego wsparcia, by była środowiskiem dającym

⁹⁴² Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 535.

⁹⁴³ Por. S. Kawula, J. Brągiel, A. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, dz. cyt., s. 199–236.

poczucie bezpieczeństwa, akceptacji i miłości⁹⁴⁴, a jednocześnie potrzebuje uznania jej autonomii i podmiotowości.

Różne formy pomocy wymagają istnienia różnych komórek odpowiedzialnych za jej organizację. Mogą to być np. świetlice socjoterapeutyczne czy poradnie rodzinne⁹⁴⁵.

Analizując konsekwencje zagranicznych wyjazdów zarobkowych, należy zauważyć, że uwaga skupia się zwykle na migrancie i jego sytuacji w nowym miejscu zamieszkania, tymczasem istnieje potrzeba zwrócenia uwagi na członków rodziny pozostających w kraju: małżonka i dzieci. Analizując formy wsparcia lokalnych instytucji, trzeba również odnieść się do najstarszego pokolenia pozostającego w kraju, czyli rodziców osób wyjeżdżających. To najczęściej oni zostają opiekunami wnuków w przypadku wyjazdu obojga rodziców za granicę lub pomagają temu rodzicowi, który został w kraju, w opiece nad dziećmi. Wraz z upływem czasu oni sami również mogą potrzebować wsparcia i pomocy, kiedy ze względu na pogarszający się stan zdrowia nie mogą już podejmować działań wychowawczych. Coraz mniejszym problemem w stosunku do nich wydaje się być korzystanie z nowoczesnych technologii, np. komputera czy Internetu. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego w roku 2017 z komputera korzystało 62,5% osób w wieku 60 lat i więcej i prawie tyle samo osób korzystało z Internetu: 62,2%. W roku 2014 dane te wyglądały następująco: odpowiednio 25,6% i 25,1%⁹⁴⁶. Problemem osób starszych może być wykonywanie codziennych czynności. W polskiej tradycji kulturowej obowiązek wsparcia starzejących się rodziców spoczywa w głównej mierze na dzieciach. Mimo utrudnień związanych z nieobecnością starają się one wywiązać z tego obowiązku. Może być to wsparcie finansowe, emocjonalne, pomoc osobista lub praktyczna pomoc domowa, a także pomoc w załatwianiu spraw urzędowych⁹⁴⁷.

W kontekście opieki nad starszymi rodzicami Polacy stosują różne strategie. W jednej z nich zarówno osoby migrujące, jak i niemigrujące angażują się w opiekę nad rodzicami w podobnym zakresie i uczestniczą w takich działaniach jak doradzanie, wsparcie emocjonalne, pomoc w szukaniu informacji koniecznych do załatwienia danej sprawy. W innej strategii migranci wprowadzają nowoczesne rozwiązania, np. robienie

⁹⁴⁴ Por. W. Majkowski, *Socjologia rodziny*, dz. cyt., s. 393–394; H. Lombaerts, E. Osewska, *Understanding the Family*, dz. cyt., s. 54.

⁹⁴⁵ Por. E. Kozdrowicz, *Psychopedagogiczne skutki rozłąki migracyjnej*, dz. cyt., s. 34–35.

⁹⁴⁶ Por. GUS, *Informacja o sytuacji osób starszych na podstawie badań Głównego Urzędu Statystycznego*, Warszawa 2018, s. 17.

⁹⁴⁷ Por. Z. Kawczyńska-Butrym, M. Kruk, *Wsparcie społeczne dla rodzin migracyjnych w Polsce*, dz. cyt., s. 211.

zakupów przez Internet, opłacanie osoby pomagającej rodzicom w konkretnych czynnościach, np. sprzątaniu. W jeszcze innej strategii, z racji np. migracji całej rodziny, pojawiają się takie działania, jak monitorowanie stanu zdrowia rodziców na odległość, konsultacje, przesyłanie leków i pieniędzy oraz regularna komunikacja przy użyciu nowoczesnych technologii⁹⁴⁸.

Po 1 maja 2004 roku najwięcej osób uczestniczących w migracjach poakcesyjnych pochodziło z przedziałów wiekowych 20–24 i 25–29 lat⁹⁴⁹. Ich rodzice byli wtedy osobami w sile wieku, natomiast dziś, 18 lat po przystąpieniu naszego kraju do Unii Europejskiej, kwestia opieki nad nimi staje się lub stanie się w najbliższej przyszłości realnym problemem. Jeśli w rodzinie jest rodzeństwo, które jest w Polsce i nie migruje, zazwyczaj następuje podział obowiązków dotyczących opieki nad rodzicami pomiędzy tymi, którzy są w Polsce, a tymi, którzy przebywają za granicą, np. migranci przejmują na siebie wsparcie finansowe rodziców, a rodzeństwo pozostające w kraju wykonuje różne czynności codzienne, takie jak gotowanie czy robienie zakupów. Chociaż ten podział wydaje się logiczny i funkcjonalny, bywa powodem napięć pomiędzy rodzeństwem. Przykładem tego typu konfliktu może być sytuacja, kiedy za granicą przebywa jedyna córka, a syn pozostający kraju nie przejmuje jej zobowiązań wobec rodziców. Dlatego też w kwestii pomocy socjalnej warto byłoby stworzyć praktyczne rozwiązania dla starszego pokolenia rodzin migrantów, których obecnie brakuje. W ramach projektu „Transfam” odbyło się spotkanie pracowników socjalnych dotyczące kwestii związanych z opieką nad starzejącymi się rodzicami i krewnymi migrantów⁹⁵⁰. Zapytani o formy pomocy osobom starszym pracownicy socjalni wskazywali formy wsparcia finansowego lub opieki pielęgniarstwa. Nie wspomniano o innych formach pomocy. Należy podkreślić, że migranci nie oczekują przejęcia ich obowiązków przez inne osoby czy instytucje, ale widzą potrzebę wsparcia i współdziałania⁹⁵¹. Wśród Polaków podejmujących pracę za granicą są również kobiety. Jako miejsca docelowe

⁹⁴⁸ Por. Ł. Krzyżowski, *Polscy migranci i ich starzejący się rodzice. Transnarodowy system opieki międzygeneracyjnej*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2013; K. Slany, M. Ślusarczyk, Ł. Krzyżowski, *Wpływ współczesnych migracji Polaków na przemiany więzi społecznych, relacje w rodzinie i relacje między generacyjne*, Komitet Badań nad Migracjami PAN, Warszawa 2014, s. 38–39.

⁹⁴⁹ Por. I. Grabowska-Lusińska, M. Okólski, *Migracja z Polski po 1 maja 2004 r. jej intensywność i kierunki geograficzne oraz alokacja migrantów na rynkach pracy krajów Unii Europejskiej*, seria CMR Working Papers, No 33/91, Ośrodek Badań nad Migracjami UW, Warszawa 2008, s. 60–61.

⁹⁵⁰ Por. W dniu 23.05.2016 r. w Instytucie Socjologii UJ odbyły się warsztaty, w których uczestniczyli pracownicy MOPS w Krakowie oraz studenci pracy socjalnej IS UJ. Warsztaty prowadziły M. Ślusarczyk i P. Pustułka.

⁹⁵¹ Por. M. Ślusarczyk, *Transnarodowe życie rodzin. Na przykładzie polskich migrantów w Norwegii*, dz. cyt., s. 198–199.

wyjazdu wybierają kraje bogate z dynamicznie rozwijającymi się gospodarkami. W państwach tych wysoko cenione i pożądaną są codzienne usługi – również opiekuńcze, czyli opieka nad dziećmi i ludźmi starszymi. W literaturze określana jest to mianem transferu kapitału opiekuńczego z krajów biednych do bogatych. Zjawisko to ma charakter globalny, a uczestniczą w nim także kobiety z Polski⁹⁵². Decydują się na pozostawienie swoich rodzin: dzieci i rodziców w kraju, rezygnując z opieki nad nimi, żeby za granicą móc podjąć pracę w charakterze opiekunek. W wyniku wyjazdu migracyjnego kobiet bardzo często w rodzinach brakuje osoby, która z jednej strony jest najbardziej zaangażowana w rozwiązywanie trudnych sytuacji rodzinnych, a z drugiej jest głównym partnerem pracownika socjalnego⁹⁵³.

Aby pomoc świadczona rodzinom transgranicznym była skuteczna, muszą zostać spełnione pewne warunki. Jednym z nich jest to, aby w jej organizowanie zaangażowane były różne instytucje: szkoła, centra pomocy rodzinie, ośrodki pomocy społecznej, organizacje i stowarzyszenia kościelne, sąd, policja i inne instytucje, których zadaniem jest wspieranie rodzin zmagających się z trudnościami. Kolejnym elementem skutecznej pomocy jest współpraca wszystkich podmiotów biorących w niej udział. Każdy z nich musi posiadać niezbędną wiedzę dotyczącą rodzin transgranicznych: ich funkcjonowania, problemów w nich występujących i dopiero na tej podstawie opracowywać formy wsparcia. Ważne jest także to, aby pomoc docierała wszędzie tam, gdzie jest potrzebna – stąd potrzeba dobrej współpracy międzyinstytucjonalnej. Wszystkie instytucje muszą wypracować skuteczny sposób działania, uwzględniający m.in. procedury wymiany informacji czy sposoby komunikacji. Należy również pamiętać o współpracy instytucji z rodzinami transgranicznymi, ponieważ to oni są głównym źródłem informacji potrzebnych do opracowania konkretnych programów im oferowanych. Oprócz współpracy pomiędzy instytucjami należy też mieć na względzie to, kto bezpośrednio pracuje z dziećmi, młodzieżą oraz ich rodzinami. Pracownicy wszystkich instytucji powinni charakteryzować się poczuciem taktu i empatią oraz wysokim poziomem umiejętności interpersonalnych⁹⁵⁴. Osoby, których rolą jest pomaganie innym, powinny być również

⁹⁵² Por. L.W. Isaksen, S.U. Devi, A.R. Hochschild, *Global crisis: a problem of capital, care chain, or commons?*, „American Behaviour Scientist”, vol. 52, No 3; Z. Kawczyńska-Butrym, *Stare i nowe wyzwania pracy socjalnej*, w: *Praca socjalna. Kształcenie – działanie – konteksty*, red. A. Kanios, M. Czechowska-Bieluga, dz. cyt., s. 173.

⁹⁵³ Por. Z. Kawczyńska-Butrym, *Stare i nowe wyzwania pracy socjalnej*, dz. cyt., s. 173.

⁹⁵⁴ Por. A. Dąbrowska, *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, dz. cyt., s. 523, 530.

świadome siebie oraz swojego systemu wartości, interesować się ludźmi oraz sprawami społecznymi i pełnić rolę modeli dla tych, z którymi współpracują. Ponadto w swoim postępowaniu powinny się kierować następującymi zasadami etycznymi: uczciwością, poufnością, prywatnością, poszanowaniem praw osoby, której udzielają pomocy, szacunkiem oraz poczuciem odpowiedzialności. Działania podejmowane w celu udzielenia pomocy innym powinny być nacechowane otwartością, ciepłem, opiekuńczością, otwartością oraz pozytywnym stosunkiem do drugiego człowieka⁹⁵⁵.

Istnienie wielu instytucji lokalnych oznacza, że jest możliwość udzielenia wszechstronnej pomocy rodzinom, które znalazły się w sytuacjach nowych, trudnych i wymagających wsparcia osób trzecich. Takimi rodzinami są rodziny rozdzielone przestrzennie z powodu zagranicznych migracji zarobkowych. Życie w rozdzieleniu wpływa na różne aspekty funkcjonowania całej rodziny oraz poszczególnych jej członków i dlatego pomoc powinna uwzględniać działania o zróżnicowanym charakterze. Aby pomoc przyniosła spodziewane rezultaty, musi być ona właściwie zorganizowana. Wszystkie instytucje biorące w niej udział muszą ze sobą współpracować i wiedzieć, za co konkretnie są odpowiedzialne, tak aby uniknąć powielania pewnych działań, a jednocześnie nie pominąć czegoś istotnego. Zaangażowanie różnych instytucji, posiadających wiedzę na temat tych, którym mają pomóc, i dobrze współpracujących ze sobą powinno skutkować opracowaniem pomocy wszechstronnej, czyli takiej, która dotyczy różnych aspektów funkcjonowania rodziny, np. więzi rodzinnych, sytuacji materialnej i prawnej, i obejmuje różne działania – pomoc psychologiczno-pedagogiczną skierowaną do dzieci i ich rodziców, pomoc materialną oraz wsparcie emocjonalne. Właściwie zorganizowana pomoc powinna być skierowana do różnych osób: dzieci i młodzieży, ich rodziców oraz do przedstawicieli najstarszego pokolenia – dziadków – czyli rodziców osób biorących udział w migracjach. Wypełnienie wszystkich warunków daje szansę na stworzenie różnych form wsparcia rodzin żyjących w rozłączeniu spowodowanym wyjazdem rodziców za granicę do pracy.

⁹⁵⁵ Por. L.M. Brammer, *Kontakty służące pomaganiu. Procesy i umiejętności*, Studium Pomocy Psychologicznej Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Warszawa 1984; B. Krzesińska-Żach, *Pedagogika rodziny. Przewodnik do ćwiczeń*, dz. cyt., s. 73.

4.5. Polityka państwa na rzecz rodziny transgranicznej

Jednym z obszarów działalności państwa jest kształtowanie polityki prorodzinnej, w tym w szczególności polityki na rzecz rodzin transgranicznych. W literaturze przedmiotu jednym z dominujących podejść jest podejście określane mianem konserwatywnego, którego przedmiotem zainteresowania jest przede wszystkim małżeństwo i pochodzące ze związków małżeńskich dzieci. Zasadniczą różnicą innych podejść do polityki rodzinnej jest zwrócenie uwagi głównie na aspekty wychowania, niezależnie od statusu prawnego związku rodziców. Część badaczy politykę rodzinną próbuje analizować przez pryzmat tego, w jakim stopniu wspiera ona równouprawnienie, względnie – w jakim stopniu umacnia ona istniejące nierówności między kobietami i mężczyznami. Na potrzeby dalszych rozważań przyjęto, że polityka na rzecz rodziny oznaczać będzie dającą się wyodrębnić część polityki społecznej stanowiącą system długofalowych działań i zamierzeń wraz z towarzyszącym im systemem rozwiązań prawnych przyjętych i realizowanych przez władzę publiczną na rzecz rodziny jako podstawowej komórki społecznej. Z punktu widzenia nauk społecznych za politykę rodzinną uznać natomiast należy specjalizację w obrębie polityki społecznej zajmującą się teorią polityki rodzinnej rozumianej tak, jak wcześniej wskazano.

Zdaniem Marii Tokarczyk⁹⁵⁶ terminu „polityka rodzinna” powinno używać się przede wszystkim dla określenia działań rządu na rzecz dzieci i ich rodzin, a w szczególności takiej polityki państwa, które jest nakierowana na wywarcie wpływu na sytuację rodzin posiadających dzieci lub poszczególnych osób w ich rolach w rodzinie. Zatem za politykę rodzinną uznać należy całokształt norm prawnych, działań i środków uruchamianych przez państwo w celu stworzenia odpowiednich warunków życia dla rodziny, w tym w szczególności jej powstania, prawidłowego funkcjonowania i spełniania przez nią wszystkich ważnych społecznie ról. W świetle tak przyjętych definicji uznać należy, że polityka na rzecz rodziny transgranicznej jest nierozzerwalną częścią polityki rodzinnej, która w tym przypadku powinna być nakierowana na szczególne wsparcie dla tych rodzin, ułatwiając im powrót do pełnej funkcjonalności i przywracając prawidłowe role poszczególnych jej członków.

⁹⁵⁶ Por. M. Tokarczyk, *Polityka prorodzinna w Polsce i Europie (założenia)*, „Studia nad Rodziną” 7/2 (13), s. 119–132.

Do niedawna uważano, że za prowadzenie polityki rodzinnej odpowiedzialne jest tylko państwo, którego głównym zadaniem jest kształtowanie zasad polityki rodzinnej i realizowanie zadań z nią związanych. Podejście to nadal jest reprezentowane przez niektórych badaczy. Zadania i uprawnienia państwa w zakresie polityki rodzinnej podzielone są między organy centralne, terenowe oraz samorządowe. Dodatkowo w obszarze polityki rodzinnej działają organizacje pozarządowe, związki zawodowe, związki pracodawców, Kościół rzymskokatolicki, inne kościoły i związki wyznaniowe. W ślad za wzorcami stosowanymi w Europie Zachodniej daje się zauważyć, że również w Polsce występuje tendencja do zwiększania się liczby podmiotów realizujących lub próbujących wywierać wpływ na politykę rodzinną. U podłoża polityki rodzinnej nakierowanej na rodziny migracyjne leżą następujące założenia:

- rodzina jest podstawową i najważniejszą instytucją społeczną i dlatego powinna podlegać ochronie i wsparciu;
- polityka rodzinna powinna być rozumiana jako zestaw polityk, a nie pojedynczy, jednolity dokument czy akt prawny.

Obecne koncepcje polityki rodzinnej podkreślają konieczność uwzględniania praw i potrzeb rodziny we wszystkich dziedzinach ludzkiej aktywności, co domaga się stworzenia powszechnej polityki rodzinnej integrującej wszystkie sfery aktywności: gospodarczą, społeczną, polityczną, kulturalną. Prawidłowo ukształtowana polityka społeczna powinna mieć wymiar rodzinny, sprzyjać rodzinie i wspierać ją w wypełnianiu wszystkich funkcji. Polityka rodzinna państwa nie zastępuje rodziny, lecz stwarza warunki prawne, ekonomiczne i społeczne wspomagające realizację jej funkcji⁹⁵⁷.

Właściwie realizowana polityka rodzinna wobec rodzin transgranicznych – zgodnie z literaturą przedmiotu – powinna koncentrować się na jasno wytyczonych celach, które państwo chce zrealizować w zakresie tworzenia warunków dla rozwoju rodziny i zaspokajania jej potrzeb bytowych i kulturalnych, tak by zachowywać jedność, autonomiczność i podmiotowość rodziny. Tym samym można uznać, że o fakcie prorodzinności polityki decyduje fakt realizacji zdefiniowanych celów związanych z rodziną, a nie tylko i wyłącznie osiągnięcie zmiany uznanej za dobrą dla rodziny. Stąd też polityka rodzinna wobec rodzin transgranicznych musi być częścią polityk

⁹⁵⁷ Por. J. Hryniewicz, *Polityka społeczna wobec rodziny. Wybrane aspekty*, w: *Prorodzinne rozwiązania w systemie podatkowym. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Rodziny Sejmu RP*, Warszawa 1998, s. 15.

prorodzinnych państwa z uwzględnieniem specyficznych celów nakierowanych na dobro rodzin transgranicznych.

Zgodnie z powyższym podmiotem polityki prorodzinnej powinny być poszczególne rodziny z dziećmi. Dlatego też w polityce rządu w zakresie wsparcia rodzin odnajdujemy liczne działania i programy, których beneficjentem jest właśnie rodzina z dziećmi. Do najważniejszych z nich należą: „Rodzina 500+”, „Dobry Start”, „Maluch+”, Karta Dużej Rodziny, Opieka nad dzieckiem w wieku do lat 3, Opieka zastępcza nad dzieckiem, Wsparcie rodziny przeżywającej trudności w wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczych, Usamodzielniani w świetle ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, Świadczenia rodzinne, Fundusz alimentacyjny, Adopcja oraz program „Za życiem”⁹⁵⁸. Na czym polegają powyższe programy i czy są wśród nich przeznaczone dla rodzin rozłączonych przestrzennie?

Program „Rodzina 500+” jest finansowym fundamentem wsparcia rodzin. Jego celem jest poprawa sytuacji materialnej rodzin, w tym ograniczenie ubóstwa oraz inwestycja w rodzinę. Świadczenie to od 1 lipca 2019 roku przysługuje na każde dziecko w rodzinie do ukończenia 18. roku życia bez względu na dochód osiągany przez rodzinę, zatem prawo do niego mają zarówno dzieci z rodzin, w których występuje migracja zagraniczna rodziców, jak też i innych. Program jest realizowany od 1 kwietnia 2016 roku⁹⁵⁹. Do końca lipca 2017 roku wsparcie z programu „Rodzina 500+” otrzymało 2,62 mln rodzin, w których wychowuje się 3,992 mln dzieci. Kwota przeznaczona dla rodzin wyniosła ponad 30,8 mld zł. Dodatkowo 378 mln złotych trafiło do 46,6 tys. dzieci umieszczonych w pieczy zastępczej⁹⁶⁰. W roku 2020 na realizację programu „Rodzina 500+” w budżecie państwa zabezpieczono 39,2 mld złotych⁹⁶¹. Czy i jak wyjście Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej i zakończenie z dniem 31 grudnia 2020 roku okresu przejściowego z tym związanego wpłynęło na realizację świadczeń w ramach programu „Rodzina 500+”? Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej na stronie internetowej zamieściło wyjaśnienie. Jeśli członek rodziny rozpoczął przebywanie na terenie Wielkiej Brytanii przed 31 grudnia 2020

⁹⁵⁸ Por. <https://www.gov.pl/web/rodzina/co-robimy-wsparcie-dla-rodzin-z-dziecmi?page=1&size=10> (08.01.2021).

⁹⁵⁹ Por. <https://www.gov.pl/web/rodzina/rodzina-500-plus> (13.01.2021).

⁹⁶⁰ Por. Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, dalej MRPiPS, *Rodzina najlepszą inwestycją*, Warszawa 2017, s. 8. Raport wydano w ramach obchodów Dnia Praw Rodziny pod Patronatem Honorowym Prezydenta RP Andrzeja Dudy.

⁹⁶¹ Por. <https://www.gov.pl/web/uw-mazowiecki/miedzynarodowy-dzien-rodziny> (26.01.2021).

roku, w którym skończył się okres przejściowy, i nadal tam przebywa, a pozostałe osoby z rodziny przebywają na terenie Polski, to w sprawie świadczenia wychowawczego „Rodzina 500+”, jak też innych świadczeń rodzinnych mają zastosowanie przepisy o koordynacji systemów zabezpieczenia społecznego⁹⁶².

Kolejny program – „Dobry Start” – polega również na wsparciu finansowym uczniów rozpoczynających rok szkolny. Kwota jednorazowego dofinansowania wynosi 300 zł. Podobnie jak w poprzednim programie, przysługuje ona wszystkim rodzinom bez względu na dochód. Świadczenie przysługuje na dziecko uczące się w szkole do ukończenia przez nie 20. roku życia, a na dzieci z niepełnosprawnościami do ukończenia 24. roku życia⁹⁶³. Od roku 2019 świadczenie przysługuje uczniom wszystkich typów szkół, w tym szkół dla dorosłych i policealnych. W 2019 roku z programu skorzystało 4,5 mln uczniów. W roku 2020 w budżecie państwa została zabezpieczona kwota 1,42 mld na realizację programu „Dobry Start”⁹⁶⁴.

Celem programu „Maluch+” jest wsparcie rozwoju instytucji opieki nad dziećmi w wieku do lat 3. Jego beneficjenci mogą otrzymać dofinansowanie do tworzenia i funkcjonowania miejsc opieki, np. żłobków i klubów dziecięcych, w wysokości 80% kosztów projektu. Czas trwania programu to jeden rok. W roku 2017 Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej przeznaczyło na ten cel 151 mln złotych, a w latach kolejnych 450 mln złotych. Łącznie w latach 2016–2019 na program „Maluch+” przeznaczono 1,2 mld złotych. W połowie roku 2020 w Polsce działało 6,3 tys. instytucji opieki nad dziećmi do lat 3: żłobki (3890), opiekunowie dzienni (1658) oraz kluby dziecięce (788), które zapewniły miejsca dla prawie 183 tys. dzieci. Problem opieki nad dziećmi do lat 3 znalazł się również w Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju. Według tego dokumentu planowane jest uruchomienie do 2030 roku 110 tys. miejsc opieki dla najmłodszych⁹⁶⁵.

Karta Dużej Rodziny obejmuje zniżki i dodatkowe uprawnienia dla rodzin 3+, z których mogą one korzystać w instytucjach publicznych i prywatnych. Celem tego programu jest wspieranie budżetów rodzin wielodzietnych oraz ułatwianie dostępu do dóbr i usług w postaci zniżek na zakup książek, ubrań, kosmetyków lub darmowych

⁹⁶² Por. <https://www.gov.pl/web/rodzina/swiadczenia-dla-rodzin-a-brex-it-wyjasniamy-jak-to-dziala> (26.01.2021).

⁹⁶³ Por. A. Strzelecka, <https://www.gov.pl/web/rodzina/dobry-start> (13.01.2021).

⁹⁶⁴ Por. *Międzynarodowy Dzień Rodzin*, <https://www.gov.pl/web/uw-mazowiecki/miedzynarodowy-dzien-rodziny> (26.01.2021).

⁹⁶⁵ Por. MRiPS, Program „Maluch+”, <https://www.gov.pl/web/rodzina/wsparcie-program-maluch>; MRPiPS, *Rodzina najlepszą inwestycją*, dz. cyt., s. 10–11; <https://www.gov.pl/web/uw-mazowiecki/miedzynarodowy-dzien-rodziny> (26.01.2021).

wstępów, np. do parków narodowych. Do roku 2017 w programie Karty Dużej Rodziny zarejestrowanych zostało prawie 392 tys. rodzin wielodzietnych. Od 1 stycznia 2018 roku Karta Dużej Rodziny dostępna jest w dwóch formach: tradycyjnej, czyli plastikowej, oraz elektronicznej, czyli na urządzeniach mobilnych. W roku 2020 około 3,07 mln osób posiadało Kartę Dużej Rodziny⁹⁶⁶.

Do innych świadczeń, których pobieranie warunkuje spełnienie określonych w prawie kryteriów, należą: świadczenia rodzinne, czyli zasiłek rodzinny oraz dodatki do niego, świadczenia opiekuńcze, jednorazowa zapomoga z tytułu urodzenia się dziecka oraz świadczenia rodzicielskie⁹⁶⁷.

Oprócz świadczeń pieniężnych rodzina, która doświadcza trudności w wypełnianiu funkcji wychowawczej, może również ubiegać się o inną pomoc. Jej organizacja leży w kompetencjach wójta, burmistrza lub prezydenta miasta i może przyjąć różne formy: pomoc instytucji działających na rzecz dziecka i rodziny, placówek wsparcia dziennego oraz rodzin wspierających⁹⁶⁸.

Jak Polacy oceniają politykę rodzinną rządu? Wyniki badań dotyczących polityki rodzinnej przeprowadzonych przez Centrum Badania Opinii Społecznej pokazują, że poglądy Polaków zmieniły się na korzyść⁹⁶⁹. Punktem przełomowym okazało się wprowadzenie programu „Rodzina 500+”. Rok później 52% badanych dobrze lub bardzo dobrze oceniło politykę rodzinną państwa. Od tego czasu wyniki sondaży pozostają mniej więcej na stałym poziomie. W maju 2018 roku 49% badanych politykę rodzinną państwa oceniło dobrze lub bardzo dobrze (gdy tymczasem w latach 2012 i 2013 było to odpowiednio tylko 9% i 13%). W roku 2019 odsetek osób oceniających dobrze lub bardzo dobrze politykę rodzinną rządu wzrósł do 62% (najwyższy dotychczasowy wynik). W roku 2021 dobre i bardzo dobre opinie dotyczące polityki rodzinnej spadły do poziomu z roku 2018 (49% ankietowanych wyraziło taką opinię).

⁹⁶⁶

Por.

<https://www.gov.pl/web/rodzina/karta-duzej-rodziny-ogolne>; <https://www.gov.pl/web/rodzina/pytania-i-odpowiedzi-kdr>; MRPiPS, *Rodzina najlepszą inwestycją*, dz. cyt., s. 11; <https://www.gov.pl/web/uw-mazowiecki/miedzynarodowy-dzien-rodziny> (26.01.2021).

⁹⁶⁷ Por. <https://www.gov.pl/web/rodzina/wiadczenia-rodzinne> (26.01.2021).

⁹⁶⁸ Por. <https://www.gov.pl/web/rodzina/wsparcie-rodziny-przezywajacej-trudnosci-w-wypelnianiu-funkcji-opiekunczo-wychowawczych> (26.01.2021).

⁹⁶⁹ Por. *Polityka państwa wobec rodzin – oceny i oczekiwania*, Komunikat z badań nr 83/2018, Warszawa 2018, s. 1. Badanie „Aktualne problemy i wydarzenia” (336) przeprowadzono metodą wywiadów bezpośrednich (face-to-face) wspomaganych komputerowo (CAPI) w dniach 10–17.02.2018 r. Reprezentatywna próba losowa dorosłych mieszkańców Polski liczyła 1121 osób.

Jednocześnie zwiększył się odsetek tych, którzy wspomnianą politykę oceniają jako niedostateczną – 10% w roku 2017 i 17% w roku 2021⁹⁷⁰.

Różnice w poglądach na politykę państwa widoczne są ze względu na miejsce zamieszkania respondentów. Zdecydowanie więcej mieszkańców wsi (57%) niż największych miast (33%) ocenia dobrze lub bardzo dobrze politykę państwa. Kolejnym kryterium warunkującym opinię o polityce rodzinnej jest korzystanie lub nie z programu „Rodzina 500+”. Osoby z gospodarstw, które z niego korzystają, zwłaszcza w sytuacji, kiedy jest co najmniej dwoje dzieci, wyrażają lepszą niż przeciętnie opinię o programie. Osoby, które nie otrzymują świadczenia mimo posiadania dziecka, są najbardziej krytycznie w jego ocenie⁹⁷¹.

Badanie z 2018 roku pokazało również inne zmiany w podejściu Polaków do polityki rodzinnej państwa. Od roku 2000 zmniejszyła się liczba osób wyrażających pogląd, że tylko rodziny wychowujące dzieci i znajdujące się w trudnej sytuacji materialnej powinny być wspierane przez państwo. W roku 2000 taką opinię wyraziło 61% badanych, a w roku 2018 42%. Więcej jest osób, w opinii których wszystkie rodziny wychowujące dzieci powinny być wspierane przez państwo (54%). Wsparcia rodzin wychowujących dzieci oczekują przede wszystkim osoby z przedziałów wiekowych 25–34 lata (68%) i 35–44 lata (70%). To, co w opinii respondentów zyskało pozytywną opinię jako formy wsparcia rodzin z dziećmi, to przede wszystkim program „Rodzina 500+” (40%), programy wspierając młode małżeństwa w uzyskaniu własnego mieszkania, np. program „Mieszkanie Plus” (35%), oraz ulgi podatkowe dla osób wychowujących dzieci (33%). W dalszej kolejności były to następujące formy wsparcia: lepsza dostępność do korzystania z form opieki nad dziećmi, pomoc matkom małych dzieci w powrocie do pracy, możliwość elastycznego czasu pracy dla rodziców wychowujących małe dzieci, roczne urlopy rodzicielskie oraz lepsza dostępność do przedszkoli. W badaniu respondenci ocenili również nowe rozwiązania planowane

⁹⁷⁰ Por. *Program rodzina 500 plus po pięciu latach funkcjonowania*, Komunikat z badań nr 29/2021, Warszawa 2021, s. 1–2; Badanie „Aktualne problemy i wydarzenia” (369) przeprowadzono w ramach procedury mixed-mode na reprezentatywnej imiennej próbie pełnoletnich mieszkańców Polski wylosowanej z rejestru PESEL. Decyzja o wyborze metody przeprowadzania badania należała do respondenta. Były trzy możliwości: wywiad bezpośredni z udziałem ankietera (metoda CAPI), wywiad telefoniczny po skontaktowaniu się z ankieterem CBOS (CATI), którego dane kontaktowe respondent otrzymywał w liście zapowiednim od CBOS, oraz samodzielne wypełnienie ankiety internetowej, do której dostęp był możliwy na podstawie loginu i hasła przekazanego respondentowi w liście zapowiednim od CBOS. Bez względu na metodę zachowana była jednakowa struktura i zestaw pytań w ankiecie. W badaniu wzięło udział 1179 osób. Przeprowadzone zostało w dniach 1–11.02.2021 r.

⁹⁷¹ Por. *Polityka państwa wobec rodzin – oceny i oczekiwania*, Komunikat z badań nr 83/2018, dz. cyt., s. 1–2; Od 1.07.2019 r. świadczenie przysługuje na każde dziecko w rodzinie do ukończenia przez nie 18. roku życia, bez względu na dochód osiągniany przez rodzinę, <https://www.gov.pl/web/rodzina/rodzina-500-plus> (12.04.2021).

przez rząd. Wszystkie rozwiązania otrzymały opinię „raczej” lub „zdecydowanie popieram”. Są to następujące propozycje: ułatwienia dla matek-studentek w godzeniu studiów z obowiązkami macierzyńskimi, bezpłatne leki dla kobiet w ciąży, bony na sport i kulturę dla młodzieży, 300 zł na wyprawkę dla każdego ucznia, gwarancja najniższej emerytury dla matek co najmniej czworga dzieci, dłuższy o 3 miesiące urlop rodzicielski w przypadku urodzenia kolejnego dziecka w ciągu dwóch lat od narodzin poprzedniego⁹⁷².

Polityka państwa na rzecz rodziny polega również na organizowaniu konkursów przez różne ministerstwa. Przykładem jest np. konkurs „Po pierwsze Rodzina!”. Ogłoszony został przez Ministra Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej oraz Pełnomocnika Rządu do Spraw Polityki Demograficznej. Celem konkursu jest wspieranie małżeństwa jako naturalnego środowiska wychowania dzieci, czyli np. wspieranie młodych ludzi w pełnieniu nowych ról życiowych i społecznych, przygotowanie do radzenia sobie z trudnymi sytuacjami w codziennym funkcjonowaniu rodziny, a także tworzenie otoczenia szczególnie przyjaznego rodzinom posiadającym dwoje i więcej dzieci. To, że zostały zorganizowane trzy tury tego konkursu, świadczy o tym, że istnieje potrzeba wspierania rodzin w różnych aspektach dotyczących ich funkcjonowania⁹⁷³. W ramach realizacji programu „Po pierwsze Rodzina!” 38 organizacji otrzymało ponad 8,5 mln złotych⁹⁷⁴. Rząd ma w planach przygotowanie kolejnej edycji tego konkursu, aby promować rodzinę jako najwyższą wartość i najlepsze środowisko do wychowania dzieci. Realizacja polityki państwa na rzecz rodziny polega zatem m. in. na wspieraniu tych organizacji pozarządowych, które mają na względzie dobro rodziny. Promowanie rodziny, m.in. poprzez takie akcje jak powyższy konkurs, związane jest z tworzoną w Ministerstwie Rodziny i Polityki Społecznej Strategią Demograficzną 2040⁹⁷⁵. W jej opracowaniu bierze udział Rada Rodziny. Została ona powołana przez Ministra Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej w grudniu 2019 roku w charakterze organu opiniotawczo-doradczego. Do jej zadań należy przygotowywanie i wspieranie działań mających na celu promowanie rodziny

⁹⁷² Por. *Polityka państwa wobec rodzin – oceny i oczekiwania*, Komunikat z badań nr 83/2018, dz. cyt., s. 2–6.

⁹⁷³ Por. *Współpraca z organizacjami pozarządowymi na rzecz rodzin*, <https://www.gov.pl/web/rodzina/wspolpraca-z-organizacjami-pozarzadowymi-na-rzecz-rodzin>; <https://www.gov.pl/web/rodzina/iii-tura-konkursu-po-pierwsze-rodzina--rozstrzygnieta-prezentujemy-wyniki> (06.12.2020).

⁹⁷⁴ Por. <https://www.gov.pl/web/rodzina/po-pierwsze-wsparcie-rodzin> (13.01.2021).

⁹⁷⁵ Por. *Współpraca z organizacjami pozarządowymi na rzecz rodzin*, <https://www.gov.pl/web/rodzina/wspolpraca-z-organizacjami-pozarzadowymi-na-rzecz-rodzin> (06.12.2020).

oraz kultury prorodzinnej. Inne zadania rady związane są z opracowaniem kierunków działań służących poprawie sytuacji demograficznej w Polsce oraz przedstawianiem rozwiązań w zakresie polityki demograficznej w Polsce. W jej skład wchodzi przedstawiciele różnych środowisk: politycznych, naukowych i kościelnych. Rada Rodziny została powołana na okres czterech lat, czyli dopiero w roku 2023 będzie można ocenić jej działania⁹⁷⁶.

Innym konkursem organizowanym przez Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej jest „Samorząd PRO FAMILIA 2021”. Jego celem jest docenianie podejmowanych przez władze lokalne działań na rzecz rodziny oraz zachęcanie do podejmowania takich działań w przyszłości. W ramach tego typu projektów powinno się uwzględnić rodziny rozdzielone przestrzennie i takie, które zaczynają funkcjonować po powrocie członka rodziny z zagranicy. Współpraca władz lokalnych i rządowych może przynieść lepsze rezultaty w udzielaniu adekwatnej pomocy rodzinom. Zwykle samorządy lokalne mają lepszą wiedzę dotyczącą konkretnych problemów istniejących na terenie ich działania i łatwiej jest im dotrzeć do tych, którzy rzeczywiście pomocy potrzebują. Przykładami inicjatyw należących do kompetencji władz samorządowych są m.in. decyzje o budowie żłobków czy Klubów Seniora. Finansowe wsparcie władz rządowych ułatwia realizację zadań, których beneficjentami są małe i lokalne społeczności⁹⁷⁷.

Organizowanie konkursów typu „Po pierwsze Rodzina!” ma na celu działania wspierające wszystkie rodziny, a ich spodziewanym efektem jest umacnianie życia rodzinnego jako naturalnego środowiska wychowawczego. Cytowane badania oraz literatura przedmiotu pokazują, że pomoc potrzebna jest zarówno dzieciom, jaki i dorosłym z rodzin transgranicznych. W mniejszym stopniu potrzebna jest pomoc materialna, ponieważ z reguły sytuacja materialna rodziny transgranicznej jej nie wymaga. To, co może ulec pogorszeniu w wyniku rozdzielenia przestrzennego rodziny, to pewne uwarunkowania, które są niezbędne do prawidłowego funkcjonowania rodziny jako środowiska wychowawczego, np. więzi między dziećmi a rodzicami, zwłaszcza z rodzicem nieobecnym. Na pewno część projektów realizowanych w ramach konkursy „Po pierwsze Rodzina!” można wykorzystać do pracy z rodzinami rozłączonymi, ponieważ istnieją trudności, problemy i zmiany, których doświadczają

⁹⁷⁶ Por. <https://www.gov.pl/web/rodzina/rada-rodziny> (06.12.2020).

⁹⁷⁷ Por. MRiPS, *Samorząd PRO FAMILIA 2021*, <https://www.gov.pl/web/rodzina/konkurs-samorzad-pro-familia> (26.01.2021).

wszystkie rodziny, bez względu na ich doświadczenie związane z rozdzieleniem geograficznym. Dotyczą one takich aspektów jak tradycje, obyczaje czy kultura słowa. Może warto by się zastanowić nad edycją takiego programu adresowaną wyłącznie do rodzin transgranicznych. Dzięki temu można byłoby się skupić na opracowaniu takich form wsparcia, które dotyczą głównie problemów wynikających z dużej odległości dzielącej poszczególnych członków rodziny, a w konsekwencji braku możliwości częstych bezpośrednich spotkań. Ponadto cały czas mają miejsce powroty z zagranicy, a zatem odbywa się ponowna integracja rodziny. Należy pamiętać, że tak jak po wyjeździe za granicę musiał upłynąć jakiś czas, aby wszyscy mogli się oswoić z tą sytuacją, tak samo po powrocie na stałe do kraju i rodziny wszyscy muszą się po raz kolejny nauczyć przebywać ze sobą. Ponownie następuje podział ról i obowiązków wśród członków rodziny i może się to okazać zadaniem niełatwym. Każdy członek rodziny musi na nowo odnaleźć się w sytuacji rodzinnej. Ważne jest, aby każdy odnalazł swoje miejsce, role i zadania do spełnienia, tak aby rodzina jako całość funkcjonowała prawidłowo i właściwie wywiązywała się ze swoich funkcji. Niektóre rodziny mogą potrzebować wsparcia w odnajdywaniu się na nowo i szukaniu swojego miejsca w rodzinie, tak aby każdy czuł się potrzebny i doceniony i aby nikt nie czuł się pomijany czy ignorowany. Dlatego należałoby również pomyśleć o opracowaniu programów, które pomogą rodzinom odnaleźć siebie ponownie i spędzić czas po powrocie dorosłego z zagranicy twórczo, czyli na szukaniu i stosowaniu skutecznych rozwiązań prowadzących do pełnej integracji rodziny.

W projekcie „Po pierwsze Rodzina!” jest odniesienie do polskich rodzin mieszkających w Wielkiej Brytanii. Przeprowadzone zostały rozmowy video z Polkami, które zdecydowały się na podjęcie pracy za granicą i budowanie życia rodzinnego, w tym wychowanie dzieci. Kobiety podkreśliły znaczenie wielu świadczeń na rzecz dzieci, które oferuje polityka Zjednoczonego Królestwa. Wśród wielu ułatwień wyakcentowane zostały następujące: bezpłatny transport dla dzieci do 16 roku życia, wysoki poziom opieki medycznej oraz wsparcie psychologiczne. Dużym ułatwieniem w organizacji opieki nad dziećmi jest stała ilość czasu, którą dzieci spędzają w szkole. Rozmówczynie zwróciły uwagę na potrzebę wprowadzenia takiego rozwiązania w Polsce. To, co umożliwiło kobietom pogodzenie pracy z życiem rodzinnym, to liczne formy elastycznego zatrudnienia. Między innymi ta forma wsparcia oraz lepsza dostępność do instytucji zajmujących się opieką nad dziećmi uzyskały pozytywną

opinię respondentów badania na temat polityki rodzinnej rządu⁹⁷⁸. Mimo wielu korzyści wynikających z życia w Wielkiej Brytanii część osób/rodzin zastanawia się nad powrotem do Polski, co jest konsekwencją wyjścia Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej w dniu 31 stycznia 2020 roku⁹⁷⁹.

W związku z wprowadzeniem od 1 stycznia 2021 roku punktowego systemu imigracyjnego, aby móc podjąć pracę w Wielkiej Brytanii, trzeba będzie zdobyć co najmniej 70 punktów. Zdecydowana większość z nich odnosi się do kryteriów obowiązkowych. Są to m.in.: znajomość języka angielskiego na poziomie B1 zgodnie z wymaganiami Europejskiego Systemu Opisu Kształcenia Językowego oraz oferta pracy od sponsora posiadającego licencję brytyjskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych na wymaganym poziomie umiejętności. Konsekwencją wprowadzenia systemu punktowego jest to, że potencjalni imigranci z Unii Europejskiej będą traktowani na równi z tymi spoza niej. Aby móc studiować w Wielkiej Brytanii, również trzeba będzie spełnić określone warunki. Oprócz znajomości języka angielskiego w zakresie mówienia, czytania, pisania i rozumienia w języku angielskim trzeba będzie przedstawić ofertę przyjęcia do uczelni posiadającej licencję brytyjskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, udowodnić możliwość opłacenia czesnego i utrzymania się oraz rzeczywisty zamiar studiowania w Wielkiej Brytanii⁹⁸⁰.

Informacje uzyskane od uczestniczek spotkania z cyklu „Po pierwsze Rodzina!” stanowią ważny materiał do analizy dla demografów oraz Ministerstwa Rodziny i Polityki Społecznej w kontekście opracowywanej strategii wzrostu demograficznego. Nowy dokument ma zawierać kierunki rozwoju polityki rodzinnej w Polsce, zwłaszcza w zakresie dzietności. Celem jest stworzenie w Polsce dobrych warunków do rodzenia i wychowywania dzieci. Wsłuchiwanie się w opinie różnych osób na temat warunków życia w Wielkiej Brytanii oraz Polsce stanowi cenny materiał do analizy dla osób pracujących nad opracowaniem polityki rodzinnej⁹⁸¹.

⁹⁷⁸ Por. *Polityka państwa wobec rodzin – oceny i oczekiwania*, Komunikat z badań nr 83/2018, dz. cyt., s. 5.

⁹⁷⁹ Por. *Kolejne spotkanie z cyklu „Po pierwsze Rodzina!”*. Wideorozmowa z Polkami mieszkającymi w Wielkiej Brytanii, <https://www.gov.pl/web/rodzina/kolejne-spotkanie-z-cyklu-po-pierwsze-rodzina-wideorozmowa-z-polkami-mieszkajacymi-w-wielkiej-brytanii> (07.12.2020).

⁹⁸⁰ Por. *Od 1 stycznia punktowy system imigracyjny w Wielkiej Brytanii*, <https://biznes.interia.pl/praca/news-od-1-stycznia-punktowy-system-imigracyjny-w-wielkiej-brytanii>, nId.4881358 (11.12.2020); <https://www.gov.uk/guidance/the-uks-points-based-immigration-system-information-for-eu-citizens> (11.12.2020).

⁹⁸¹ Por. *Kolejne spotkanie z cyklu „Po pierwsze Rodzina!”*. Wideorozmowa z Polkami mieszkającymi w Wielkiej Brytanii, <https://www.gov.pl/web/rodzina/kolejne-spotkanie-z-cyklu-po-pierwsze-rodzina-wideorozmowa-z-polkami-mieszkajacymi-w-wielkiej-brytanii> (07.12.2020).

Inne działania rządu, których celem jest zachęcenie Polaków do powrotu do kraju, skupiają się wokół zapisów prawnych odnoszących się do prowadzonej działalności gospodarczej. Wstępnie przygotowane zostały trzy rozwiązania: ulga na powrót, ryczałt dla zamożnych nowych rezydentów oraz abolicja dla wytransferowanych wcześniej dochodów. Pierwsze z ich dotyczy osób, które zdecydują się wrócić do Polski. Mogłyby one zapłacić połowę należnego podatku za rok, w którym wrócą do Polski. W następnym roku mogłyby odliczyć 50% podatku za pierwszy rok stosowania ulgi. Ryczałt dla nowych rezydentów miałby zastosowanie do osób, które przez pięć lat były rezydentami innego kraju, a po powrocie do Polski w dalszym ciągu uzyskują dochody z zagranicy, np. z działalności gospodarczej. Osoby takie, zgodnie z propozycją Ministerstwa Finansów, mogłyby płacić ryczałt od tych dochodów w kwocie 200 tys. rocznie. Okres rozliczania planowany jest na 10 lat od przeniesienia do Polski rezydencji podatkowej. Ostanie z rozwiązań – abolicja podatkowa – miałoby dotyczyć osób, które we wcześniejszych latach wytransferowały bez opodatkowania zyski za granicę. Według planów Ministerstwa Finansów osoba fizyczna, która dobrowolnie zdecydowała się na przeniesienie majątku do Polski, musiałaby zapłacić 7% opłaty repatriacyjnej. Należy pamiętać, że przedstawione przez rząd propozycje są jednymi z wielu analizowanych możliwości⁹⁸². Inną kwestią jest to, że osoby rozważające powrót do Polski będą musiały wnikliwie przeanalizować wprowadzane rozwiązania prawne, aby móc podjąć ostateczną decyzję, na ile jest to dla nich opłacalne. Stąd też ważną kwestią jest przygotowanie takich programów, aby rzeczywiście zachęcały one do powrotu do Polski osoby mieszkające i pracujące w różnych częściach świata. Umożliwiłyby one reintegrację przynajmniej części rodzin rozdzielonych przestrzenią, a tym samym lepsze budowanie relacji rodzinnych pomiędzy przedstawicielami różnych pokoleń – rodzicami, dziećmi i dziadkami, a rodzicom dałyby łatwiejsze, bo wspólne wykonywanie zadań wynikających z pełnienia przez nich ról rodzicielskich.

Działania rządu w odniesieniu do Polaków mieszkających i pracujących za granicą to nie tylko takie, które mają przynieść rozwiązania długoterminowe, ale też te dotyczące bieżącej sytuacji międzynarodowej. Sytuacją taką niewątpliwie jest pandemia COVID-19 i podejmowane w odpowiedzi na nią działania władz różnych krajów. W związku z pojawieniem się nowej mutacji koronawirusa w Wielkiej Brytanii w

⁹⁸² Por. Ł. Zalewski, *Nowe preferencje podatkowe. Rząd chce zachęcić do powrotu do Polski*, <https://biznes.interia.pl/podatki/news-nowe-preferencje-podatkowe-rzad-chce-zachecic-do-powrotu-do-nId.4864811> (18.12.2020).

Londynie został ogłoszony lockdown czwartej kategorii pod koniec roku 2020. Konsekwencją takiego działania było zawieszenie połączeń kolejowych i lotniczych z Wielką Brytanią przez niektóre kraje europejskie: Belgię, Holandię i Włochy. Również rząd polski przeanalizował zaistniałą sytuację, ponieważ tradycją są przyloty mieszkających w Wielkiej Brytanii Polaków na święta Bożego Narodzenia i Wielkanocne oraz inne dłuższe okresy wolne od pracy. Rezultatem pracy rządowego zespołu zarządzania kryzysowego miały być decyzje dotyczące ewentualnego ograniczenia przylotów z Wielkiej Brytanii lub osób przylatujących stamtąd do Polski⁹⁸³. Święta Bożego Narodzenia w Polsce są spędzane przede wszystkim w gronie rodzinnym. Ludzie przemieszczają się z różnych części Polski, Europy i świata, aby ten wyjątkowy czas spędzić z najbliższymi. Sytuacja pandemiczna na całym świecie spowodowała, że kontakty osób mieszkających daleko od siebie zostały mocno ograniczone w 2020 roku i dlatego tym trudniej jest zaakceptować decyzje, które podjęte w trosce o zdrowie obywateli jeszcze bardziej wydłużają czas spędzony z dala od bliskich osób. Sytuacja epidemiczna nie sprzyjała także wyjazdom z Polski – do członków rodzin mieszkających za granicą. Aktualne komunikaty na ten temat znajdują się na stronie Ministerstwa Spraw Zagranicznych w zakładce *Koronawirus – podróże za granicę*⁹⁸⁴. Innym oprócz Wielkiej Brytanii kierunkiem zagranicznych wyjazdów zarobkowych z Polski są Niemcy. Komunikaty na stronie Ministerstwa zachęcają Polaków do śledzenia aktualnej sytuacji epidemicznej w tym kraju. Najważniejsze z punktu widzenia osób prywatnych wydają się informacje dotyczące liczby osób, które mogą uczestniczyć w spotkaniach, ograniczonych możliwości pobytu w hotelach oraz przemieszczania się⁹⁸⁵. Informacje dotyczące wprowadzanych przez rządy poszczególnych krajów obostrzeń są aktualizowane na stronach Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Święta Bożego Narodzenia w roku 2020 były już kolejnymi, po Wielkanocnych, które trzeba było spędzić w znacznie mniejszym gronie. Dotyczyło to wszystkich rodzin, nie tylko rodzin rozdzielonych przestrzennie, ale w tych sytuacja wydawała się bardziej skomplikowana ze względu na to, że kontakty pomiędzy członkami rodzin i tak zostały już mocno ograniczone. Ponadto spędzanie tak ważnego momentu, jakim niewątpliwie są święta Bożego Narodzenia, w sposób restrykcyjny

⁹⁸³ Por. J. Potocka, <https://www.rmfm24.pl/raporty/raport-koronawirus-z-chin/polska/news-nowy-wariant-koronawirusa-w-wielkiej-brytanii-jak-zareaguje-.nId.4938754> (20.12.2020).

⁹⁸⁴ Por. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, *Koronawirus – podróże za granicę*, <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/koronawirus-podroze-za-granice> (20.12.2020).

⁹⁸⁵ Por. <https://www.gov.pl/web/niemcy/informacje-dot-rozprzestrzeniania-sie-koronawirusa-sars-cov-2-w-niemczech> (20.12.2020).

może potęgować uczucie osamotnienia i pustki. Dostęp do najnowocześniejszych technologii nie zastąpi spotkania w gronie rodziny, może jednak znacznie ułatwić spędzenie tego – wyjątkowo rodzinnego czasu – z dala od bliskich osób. Może się jednak zdarzyć, że ograniczone tak bardzo bezpośrednie kontakty pomiędzy bliskimi ulegną jeszcze bardziej rozluźnieniu i z czasem coraz trudniej będzie odbudować to, co zostało utracone. Może się również okazać, że będzie większe zapotrzebowanie na poradnictwo, w tym rodzinne, aby pomóc całym rodzinom oraz poszczególnym członkom w uporaniu się z negatywnymi konsekwencjami pandemii COVID-19, zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i grupowym jakim jest rodzina. Istotna jest tutaj rola państwa, aby dostęp do różnych specjalistów pracujących z rodzinami nie był utrudniony i by dostęp do nich mieli wszyscy, nie tylko ci, których będzie na to stać.

Jednym z ostatnich dokumentów dotyczących polityki migracyjnej Polski jest dokument diagnostyczny *Polityka migracyjna Polski – diagnoza stanu wyjściowego* zaakceptowany przez międzyresortowy Zespół do Spraw Migracji. Dokument ten stanowi podstawę do ustaleń i zaleceń nowej polityki migracyjnej państwa⁹⁸⁶. Diagnoza sytuacji migracyjnej stanowi zatem podstawę do sformułowania celów długofalowych. Zmieniająca się sytuacja migracyjna Polski wiąże się z możliwością zmiany planu działania w każdym roku. Po ukończeniu prac nad dokumentem wykonawczym, który określa kluczowe zadania administracji państwowej dotyczące zjawisk i procesów migracji międzynarodowych, Zespół do Spraw Migracji podjął uchwałę w sprawie zatwierdzenia i rekomendowania do przyjęcia przez Radę Ministrów dokumentu *Polityka migracyjna Polski – kierunki działań 2021–2022*⁹⁸⁷.

Dokument *Polityka migracyjna Polski – analiza stanu wyjściowego* zawiera informacje dotyczące różnych aspektów związanych z legalnymi i nielegalnymi migracjami. Wśród szczególnych zagadnień uwzględnionych w dokumencie znajdują się następujące: imigracja zarobkowa, imigracja studentów i naukowców, ochrona międzynarodowa cudzoziemców, obywatelstwo polskie, repatriacja czy Karta Polaka. Każdy aspekt jest opisany, a także podane są kluczowe wyzwania i ryzyka z nim

⁹⁸⁶ Por. W skład zespołu pracującego nad dokumentem weszli przedstawiciele ministerstw i urzędów centralnych, które realizują zadania na rzecz migracji. Wspierani byli przez ekspertów z Ośrodka Badań nad Migracjami UW, Narodowego Banku Polskiego, krajowego biura UNHCR i IOM; MSWiA, *Polityka migracyjna Polski – diagnoza stanu wyjściowego*, <https://www.gov.pl/web/mswia/polityka-migracyjna-polski--diagnoza-stanu-wyjsciowego> (20.12.2020).

⁹⁸⁷ Por. <https://www.gov.pl/web/mswia/polityka-migracyjna-polski--diagnoza-stanu-wyjsciowego> (09.02.2021).

związane. Z punktu widzenia niniejszej pracy istotny wydaje się być rozdział poświęcony zarobkowym migracjom Polaków⁹⁸⁸.

Informacje dotyczące zagranicznych migracji zarobkowych uwzględnione w powyższym dokumencie dotyczą różnych ich aspektów, np. zmieniających się powodów wyjazdów za granicę, ich korzyści i strat, w tym aspektów uwzględnianych przy tworzeniu polityki migracyjnej.

Jedną z kwestii dotyczących migracji poakcesyjnych, którą uwzględniono w dokumencie, są warunki pracy i życia Polaków mieszkających i pracujących głównie w państwach Unii Europejskiej. Działania władz państwowych skupiają się także na tych osobach, które są zatrudnione w ryzykownych zawodach lub sektorach. Ich przykładem jest funkcjonujący od 2012 roku *Plan działania na rzecz ochrony praw polskich pracowników na rynkach pracy państw członkowskich Unii Europejskiej oraz państw należących do EFTA*. W ramach jego realizacji prowadzony jest monitoring na podstawie corocznych ankiet wypełnianych przez placówki dyplomatyczne, koordynowane są działania podejmowane na forum Unii Europejskiej oraz przygotowywane materiały informacyjne dla osób decydujących się wyjechać do pracy za granicę. Inne kwestie dotyczą swobody przepływu pracowników wewnątrz Unii Europejskiej oraz delegowania pracowników w ramach swobody świadczenia usług. Działania państwa w tym zakresie skupiają się na tym, aby przeciwdziałanie nadużyciom wobec pracowników delegowanych, jak i przeciwdziałanie dumpingowi płacowemu nie prowadziły do ograniczenia swobody świadczenia usług. Związane jest to z sytuacją Polski jako kraju, który deleguje największą liczbę pracowników i który zbudował mocną pozycję w wybranych sektorach gospodarki: transporcie i budownictwie⁹⁸⁹.

Pierwsze programy odnoszące się do rodzin transgranicznych, ich ponownej integracji oraz powrotów całych rodzin do Polski na stałe pojawiały się już w czasie, kiedy zagraniczne migracje zarobkowe były bardzo intensywne. W 2007 roku Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej stworzyło rządowy program zatytułowany „Masz plan na powrót?”. Adresowany on został do młodej polskiej emigracji. W jego

⁹⁸⁸ Por. Zespół do Spraw Migracji, *Polityka migracyjna Polski – analiza stanu wyjściowego*, Departament Analiz i Polityki Migracyjnej MSWiA, Warszawa 2020; MSWiA, Projekt uchwały Rady Ministrów w sprawie przyjęcia dokumentu *Polityka migracyjna Polski – kierunki działań 2021–2022*, <https://www.gov.pl/web/mswia/projekt-uchwaly-rady-ministrow-w-sprawie-przyjecia-dokumentu-polityka-migracyjna-polski--kierunki-dzialan-2021-2022-id179> (04.04.2022).

⁹⁸⁹ Por. Zespół do Spraw Migracji, *Polityka Migracyjna Polski – analiza stanu wyjściowego*, dz. cyt.

ramach 24.11.2008 roku utworzono portal www.powroty.gov.pl z informacjami oraz poradami dotyczącymi przepisów i procedur pomocnych w sytuacjach powrotu na stałe do Polski. Ponadto w serwisie zawarto również informacje o inicjatywach lokalnych i regionalnych oraz o możliwościach rozwoju kariery zawodowej, skierowane do osób powracających na stałe do kraju⁹⁹⁰. Portal [powroty.gov.pl](http://www.powroty.gov.pl) ciągle jest dostępny i zawiera różne informacje dotyczące powrotów z zagranicy. Podzielone są na następujące kategorie i odpowiadające im zakładki: *Powrotnik*, *Aktualności*, *Brexit*, *Praca*. Pierwsza z zakładek – *Powrotnik* – zawiera praktyczne wskazówki dotyczące formalności, których należy dopełnić przed powrotem z najbardziej popularnych krajów: Wielkiej Brytanii, Irlandii, Austrii, Niemiec oraz Islandii. W zależności od państwa będą to np. kwestie związane z domem/mieszkaniem, podatkami, świadczeniami społecznymi i zdrowotnymi. Jest również zakładka odnosząca się do różnych spraw wymagających uregulowania po powrocie do Polski. Są to informacje związane np. dokumentami, takimi jak paszport, dowód osobisty czy prawo jazdy, numerami PESEL i NIP oraz zameldowaniem. Z kolei w zakładce *Przeprowadzka* zainteresowane osoby znajdą informacje dotyczące mienia przesiedleńczego, przewozu dewiz, zwierząt domowych, roślin, zabytków oraz okazów gatunków zagrożonych wyginięciem⁹⁹¹. W sekcji *Poradnie udzielające wsparcia Polakom na emigracji* znajdują się ich dane teleadresowe oraz określony jest zakres ich działania⁹⁹². Kolejne cztery działy poświęcone są szczegółowym informacjom związanym z pracą i pieniędzmi, np. prowadzeniem działalności gospodarczej, finansami osobistymi oraz podatkami. W przypadku powrotu do Polski rodzin z dziećmi oraz małżeństw mieszanych ważnymi informacjami są te zawarte w części *Rodzina*. Dotyczą one m.in. kwestii związanych z rejestracją małżeństwa zawartego za granicą lub rozwodu tam przeprowadzonego, dokumentów dzieci oraz władzy rodzicielskiej. Kolejnymi sprawami omówionymi w portalu [powroty.gov.pl](http://www.powroty.gov.pl) są te związane ze zdrowiem oraz świadczeniami społecznymi. Z punktu widzenia życia rodzinnego bardzo ważną częścią portalu wydaje być *Poradnik psychologiczny*. Podzielony on został na pięć części odnoszących się do różnych aspektów życia po powrocie z zagranicy. Omawiane kwestie dotyczą powrotnego szoku kulturowego, przygotowań do powrotu, nowego planu na życie, zagrożeń związanych z

⁹⁹⁰ Por. *Migracje zagraniczne w latach 2007–2009. Wyniki badań i analiz*, Wojewódzki Urząd Pracy w Krakowie, Kraków 2009, s. 32, <https://powroty.gov.pl/-/serwis-powroty-ma-juz-10-lat-> (14.03.2021).

⁹⁹¹ Por. <https://powroty.gov.pl/powrotnik-4958> (14.03.2021).

⁹⁹² Por. <https://powroty.gov.pl/poradnie-udzielajace-wsparcia-polakom-na-emigracji-44655> (14.03.2021).

powrotem do kraju oraz problemów i korzyści wynikających ze znajomości języków obcych⁹⁹³.

W związku z wystąpieniem Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej portal powroty.gov.pl oferuje również informacje związane z tą sytuacją. Znajdują się one w zakładce *Brexit*⁹⁹⁴.

Powrót do kraju po dłuższym pobycie za granicą może się okazać znacznie trudniejszy niż się wydaje. Teoretycznie wraca się do znajomego miejsca, kręgu kulturowego, znajomych, ale w praktyce wszystko może się okazać nieznane, podobnie jak to było w przypadku początków funkcjonowania migranta za granicą. Wynika to m.in. ze zmian, które zaszły również w środowisku pochodzenia, kiedy dana osoba przebywała za granicą. Oczywiście nie wszystkie zmiany będą negatywne, ale trzeba pamiętać, że mogą być one źródłem negatywnych emocji i stąd tak ważne jest właściwe przygotowanie się do powrotu, który jest skomplikowanym procesem. Najbliższym oparciem jest zawsze rodzina, ale pojawiające się problemy mogą przerastać jej możliwości, w wyniku czego konieczna będzie pomoc uzyskana przez specjalistów. Niezwykle istotne jest tworzenie poradników ogólnodostępnych, tak aby każdy z nich mógł skorzystać. Ważne jest również to, aby informacje w nich podawane były uaktualniane w zależności od rozwoju sytuacji. Ponadto należy uwrażliwić ludzi nie tylko na to, że różne problemy mogą się pojawić, ale przede wszystkim na to, że nie należy ich bagatelizować, ale rozmawiać o nich i w razie potrzeby szukać pomocy u właściwych specjalistów.

Pewne formy pomocy oferowane w ramach portalu powroty.gov.pl realizowane są lokalnie. Takim przykładem jest program „Wróć z POWERem!”. Jest to program realizowany w Małopolsce przez Wojewódzki Urząd Pracy w Krakowie. Jego celem jest pomoc młodym ludziom, którzy zdecydują się wrócić z zagranicy. Szczegółowe formy pomocy obejmują np. zdobycie nowych umiejętności, znalezienie pracy oraz dofinansowanie szkoleń. Program rozpoczęto w maju 2020 roku i ma potrwać do lutego 2023 roku. Skorzystać z niego mogą osoby, które nie ukończyły 30 lat i przebywały za granicą minimum pół roku. Program został opracowany w odpowiedzi na zapotrzebowanie młodych ludzi powracających z zagranicy. Uczestnicy programu mają przydzielonych konsultantów, którzy pomagają im np. w znalezieniu pracy. Istnieje

⁹⁹³ Por. <https://powroty.gov.pl/powrotnik-4958> (14.03.2021).

⁹⁹⁴ Por. <https://powroty.gov.pl/brexit-najwazniejsze-informacje> (14.03.2021).

także możliwość rozmowy z doradcą zawodowym, którego rolą jest udzielenie wskazówek dotyczących rozwoju kariery zawodowej. Inne korzyści płynące z przystąpienia do programu to możliwość korzystania z bezpłatnych porad prawnych i podatkowych, dofinansowanie szkoleń i uczestnictwo w szkoleniach kreatywnych. W ramach projektu „Wróć z POWERem!” realizowany jest kolejny – „NIE TLUMACZ (SIĘ)”, dzięki któremu istnieje możliwość bezpłatnego tłumaczenia dokumentów z zagranicy⁹⁹⁵.

Portal powroty.gov.pl zawiera różne informacje, które mogą być przydatne osobie decydującej się na powrót do kraju z zagranicznej migracji zarobkowej. Mogą z nich korzystać ludzie na różnych etapach swojego życia: przed lub po założeniu rodziny, także po jej rozpadzie. Informacje dotyczą kwestii formalnych, takich jak dokumenty, ale również problemów, jakich może doświadczyć migrant po podjęciu decyzji o powrocie na stałe do kraju lub też dopiero po ponownym osiedleniu się w Polsce. Zapoznanie się z informacjami może znacznie ułatwić rozwiązanie pewnych trudności nie tylko migrantowi, ale również jego rodzinie. Może się zdarzyć, że rodzina nie będzie w stanie sama rozwiązać wszystkich problemów. Wtedy warto zwrócić się o fachową pomoc do specjalistów. Wniosek dla osób opracowujących programy dla powracających na stałe do Polski jest taki, że muszą one stale monitorować sytuację i oferować pomoc adekwatną do pojawiających się sygnałów.

Innym projektem zachęcającym Polaków do powrotu z Wielkiej Brytanii była akcja „12 miast. Wracać, ale dokąd?”. Zaadresowano go do osób, które planowały powrót, ale nie podjęły ostatecznej decyzji co do konkretnego miejsca. Przygotowany został przez członków Stowarzyszenia „Poland Street”, założonego przez emigrantów w Wielkiej Brytanii. Wystosowali oni ofertę do 12 polskich miast, celem zaprezentowania ich mocnych stron mogących stanowić zachętę do osiedlenia się właśnie na ich terenie. Do projektu zostały wybrane następujące miasta: Białystok, Bydgoszcz, Gdańsk, Katowice, Kraków, Lublin, Łódź, Poznań, Rzeszów, Szczecin, Warszawa i Wrocław. Program polegał na promocji danego miasta w Wielkiej Brytanii w 2009 roku⁹⁹⁶. Przygotowując tego typu programy, należy wziąć pod uwagę, że z zagranicy powracać będą nie tylko osoby samotne, ale także rodziny i osoby, które rodzinę pozostawiły w

⁹⁹⁵ Por. <https://powroty.gov.pl/-/wroc-z-powerem->; <https://powroty.gov.pl/-/nie-tlumacz-sie->, Małopolski Urząd Wojewódzki w Krakowie, <https://wupkrakow.praca.gov.pl/-/12904910-wroc-z-powerem-> (14.03.2021).

⁹⁹⁶ Por. *Migracje zagraniczne w latach 2007–2009. Wyniki badań i analiz*, dz. cyt., s. 32.

poprzednim miejscu zamieszkania. Propozycje wsparcia muszą zatem uwzględniać różne aspekty odnoszące się do codziennego życia. Jednym z nich jest możliwość znalezienia pracy w różnych sektorach gospodarki. Nie może być tak, że oferta zatrudnienia kierowana jest tylko do określonego, wąskiego grona specjalistów. Ponadto rodziny z dziećmi muszą mieć dostęp do placówek zajmujących się ich opieką podczas pobytu rodziców w pracy, czyli żłobków i przedszkoli. Opracowanie takiego programu nie jest łatwe, ponieważ podejmując decyzję o powrocie, migrant nie musi być gotowy na to, aby po raz kolejny przebudowywać swoje życie w podobny sposób, jak to było po wyjeździe za granicę. Często łatwiej, chociaż czasem pozornie, wrócić do poprzedniego miejsca zamieszkania, ponieważ przynajmniej pewne elementy wydają się być znajome. Dlatego aby naprawdę zachęcić nowe osoby do osiedlenia się w danym miejscu, należy także pomyśleć o przygotowaniu kompleksowych form wsparcia, które nie tylko zachęcą je do rozważenia danej propozycji, ale będą realną formą wsparcia, zwłaszcza w początkowym etapie budowania swojego życia w nowym miejscu. Osobom powracającym z zagranicy zależy przede wszystkim na otrzymaniu dobrej pracy umożliwiającej godne życie. W początkowym okresie po przeprowadzce ważne są te udogodnienia, które są związane z codziennym funkcjonowaniem: dojazdem do i z pracy, robieniem zakupów, dostępem do podstawowej opieki lekarskiej. W przypadku rodzin z dziećmi dużą rolę odgrywa także dostęp do miejsc związanych z opieką nad nimi i spędzaniem wolnego czasu. Na dalszy plan schodzą aspekty związane z tym, czy jest to miasto znane i popularne turystycznie. Nie wszystkie programy opracowywane przez rząd i władze lokalne przynoszą zakładane efekty. Dlatego też po ich zakończeniu należy przeprowadzić wnikliwą analizę, na ile były skuteczne. Pozwoli to na uniknięcie pewnych błędów w przyszłości i przygotowanie bardziej efektywnych programów.

Polityka na rzecz rodziny w Polsce ulega zmianie. Istnieją programy skierowane do rodzin z dziećmi, a rząd planuje wprowadzić nowe. Skierowane są one wszystkim do rodzin, które spełniają określone kryteria. Brak jest jednak programu skierowanego tylko do rodzin rozdzielonych przestrzennie. Oczywiście z programu „Rodzina 500+” mogą korzystać również dzieci z rodzin transgranicznych. Z reguły rodziny, w których jedno lub oboje rodzice pracują za granicą, rzadziej potrzebują wsparcia materialnego, chociaż nie można go wykluczyć. W programie opracowanym dla rodzin rozdzielonych przestrzennie nacisk należy położyć raczej na wsparcie emocjonalne oraz pomoc

niezbędną w zorganizowaniu nowej rzeczywistości po wyjeździe jednego z rodziców/małżonków za granicę czy odbudowę osłabionych więzi rodzinnych.

O szczególnym charakterze polityki prorodzinnej w Polsce świadczyć może fakt, że w ostatnich 5 latach odbyły się dwie narodowe debaty o rodzinie, które wskazały, jak ważnym obszarem dla prawidłowego rozwoju społeczeństwa jest polityka rodzinna. Pierwsza debata odbyła się 27 września 2017 r. w Ministerstwie Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. W ramach tej debaty jednoznacznie wskazano, że z punktu widzenia władz państwowych głównym celem polityki prorodzinnej jest dobro rodziny, a tym samym dobro całego społeczeństwa. Biorąc pod uwagę, że rodzina jest najważniejszą komórką w społeczeństwie i odgrywa kluczową rolę w procesie kształtowania nowych pokoleń, obowiązkiem władz, zarówno na szczeblu krajowym, jak i lokalnym, jest stwarzanie rodzinom jak najlepszych warunków do życia. Podczas debaty poruszono kwestie metod efektywnego wspierania rodziny oraz działań nakierowanych na zachęcanie polskich obywateli do zawierania związków małżeńskich i zakładania rodzin. Ponadto omówiono również czynniki wpływające na jakość rodziny. W spotkaniu udział wzięli przedstawiciele Sejmu, Senatu, wojewodowie, przedstawiciele nauki oraz organizacji, które na co dzień zajmują się wspieraniem rodzin. Głównym celem Narodowej Debaty o Rodzinie nie było określenie polityki prorodzinnej, ale rozpoczęcie szerokiej debaty w społeczeństwie na temat głównych potrzeb polskiej rodziny, a także wskazanie konkretnych zagadnień i płaszczyzn, które w pierwszej kolejności powinny być uwzględniane w polityce prorodzinnej z punktu widzenia rodzin⁹⁹⁷.

Druga narodowa debata o rodzinie odbyła się 11 października 2018 r.⁹⁹⁸ Paneliści debaty zwrócili uwagę na zmieniającą się pozycję rodziny. Wskazano, że rodzina zaczęła być doceniana, dostrzegana i postrzegana jako bardzo ważny element budowania polskiej tożsamości. Zwrócono uwagę, że zmieniła się rola i pozycja rodzin wielodzietnych i migracyjnych w związku z realizowanymi licznymi działaniami wspierającymi rodziny, w tym m.in. takimi programami jak „Rodzina 500+”, który

⁹⁹⁷ Por. Ł. Krzysztofka, *Narodowa debata o rodzinie*, <https://m.niedziela.pl/arttykul/31361/Narodowa-Debata-o-Rodzinie> (08.03.2022).

⁹⁹⁸ Por. Do debaty zaproszono 6 ekspertów: ks. prof. Tadeusz Guza – specjalistę filozofii nowożytnej z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, ks. prof. Józefa Stałę – prorektora Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, prof. Krystiana Wojaczaka – dr hab. nauk teologicznych w zakresie teologii pastoralnej, „specjalistę z płaszczyzny małżeństwa i rodziny” dr Jacka Pulikowskiego, prof. Elżbietę Osewską – prezesa Polskiego Stowarzyszenia Familiologicznego oraz dr Alicję Kalus – specjalistkę z zakresu psychologii rodziny i związków z Uniwersytetu Opolskiego; *Rodzina najwyższą wartością*, <https://www.gov.pl/web/rodzina/rodzina-najwyzsza-wartoscia> (08.03.2022).

pomógł ograniczyć ubóstwo. Zwrócono też uwagę że to właśnie rodziny przez lata pielęgnowały patriotyzm i ducha polskości i dzięki nim zaborcom nie udało się zniszczyć naszej narodowej tożsamości, języka, sztuki, religii, literatury, nauki, muzyki, pamięci o przeszłości. Rolą tej debaty było zwrócenie uwagi na polską rodzinę jako na niezastąpione miejsce przekazywania wartości i jednocześnie wspólnotę w najwyższym stopniu warunkującą rozwój szacunku dla drugiej osoby, kształtowanie postaw patriotycznych oraz dotyczących poszanowania praw, dbałości o dobro wspólne, gospodarności i pracowitości.

Prelegenci poruszyli tak ważne kwestie, jak:

- Czym są wartości i jakie jest ich źródło?
- Jakie są główne warunki skutecznego wychowania do wartości?
- Jak realizuje się w rodzinie kształtowanie postaw patriotycznych?
- Dlaczego rozłąka związana z emigracją zarobkową znacząco utrudnia wychowanie?
- Jakie jest zadanie ojca rodziny w zakresie wychowania do wartości?
- Dlaczego rozwody utrudniają wychowanie?

Analizując wskazywane przez prelegentów istotne z punktu widzenia rodziny kwestie, stwierdzić należy, że są to zagadnienia szczególnie ważne w kontekście rodzin transgranicznych. Problemy wskazywane przez prelegentów szczególnie dotyczą rodziny migracyjnej, ze względu na pewne ich dysfunkcje wynikające z rozłąki i braku fizycznego kontaktu między członkami rodziny, które znacznie utrudniają wychowanie, przekazywanie wartości, tym samym trudniej kształtuje się postawy patriotyczne, a zaburzeniu ulegają także tradycyjne role poszczególnych członków rodziny. Wszystko to prowadzi do rozpadu rodzin i przyjmowania wartości i norm zachowań, które nie służą budowie właściwych postaw społecznych. Za główne przesłanie tej debaty uznać należy rekomendacje działań wspierających rodzinę głównie w zakresie kształtowania wartości i przyjmowania właściwych ról przez poszczególnych członków oraz takich działań, które w znacznym stopniu ograniczały będą emigrację zarobkową i związaną z nią rozłąkę, będącą powodem wielu dysfunkcji rodzin.

Badania familiologów wskazują, że problematyka związana z prawidłowym funkcjonowaniem rodziny jest dziś jednym z istotniejszych problemów społecznych. Przeprowadzone debaty zwracają uwagę na istotne problemy rodzin i rozwiązania polityki prorodzinnej państwa nakierowane na rozwiązanie tych problemów. Z

przeprowadzonych debat oraz analizy stosowanych w Polsce rozwiązań wynika, że zdecydowana większość działań państwa nakierowana jest na rodziny bez rozróżnienia, czy są to rodziny migracyjne, czy też nie. Diagnozowane w rodzinach transgranicznych problemy można podzielić na dwie grupy, tj. problemy typowe dla wszystkich rodzin i problemy charakterystyczne dla rodzin migracyjnych. Pierwsza grupa problemów łagodzona jest przez rozwiązania prawne i organizacyjne wynikające z polityki prorodzinnej państwa. Drugą grupę stanowią specyficzne problemy wynikające ze szczególnej sytuacji rodzin transgranicznych. Analiza zarówno literatury przedmiotu, jak i stosowanych w warunkach polskich rozwiązań jednoznacznie wskazuje na deficyt wiedzy o problemach rodzin transgranicznych. Biorąc pod uwagę skalę migracji w Polsce oraz jej konsekwencje, celowe wydaje się, aby państwo prowadziło i wspierało badania potrzeb i problemów rodzin transgranicznych. Dobrym rozwiązaniem byłoby poprowadzenie takich badań debatą ekspercką, która z jednej strony wskazałaby na istnienie problemu, a drugiej stanowiła próbę zarysowania granic i nakreślenia kierunków badań. Wyniki prac badawczych powinny następnie znaleźć się w rozwiązaniach polityki rodzinnej skierowanej wprost do rodzin transgranicznych. Planując badania i działania prorodzinne w stosunku do rodzin transgranicznych, zwrócić należy uwagę na zmienność tych problemów w czasie oraz lokalną specyfikę migracji i powiązanych z nią problemów. Analiza badań przedstawionych w poprzednich rozdziałach niniejszej pracy wskazuje, że w ciągu ostatnich 15 lat zmieniał się zarówno katalog, jak i waga problemów dotyczących rodziny transgraniczne. Dlatego opracowywane rozwiązania powinny opierać się na najnowszej wiedzy, a monitorowanie ich skuteczności wymaga ciągłych badań i aktualizacji programów wsparcia. Biorąc pod uwagę stały wzrost skali migracji, rozważyć należy stworzenie instytucji państwa zajmujących się monitorowaniem i opracowywaniem rozwiązań wspierających rodziny transgranicznych.

Analiza problemów rodzin transgranicznych wskazuje jednoznacznie, że wsparcie dla nich powinno rozpoczynać się jeszcze przed podjęciem migracji przez członków rodziny. Wsparcie to powinno polegać na docieraniu do takich rodzin i przekazywaniu istotnych informacji o warunkach życia, kulturze i prawnych aspektach migracji do różnych krajów. Pozwoli to na podejmowanie bardziej świadomej decyzji o migracji i uniknięciu części problemów związanych z niezrozumieniem kultury i uwarunkowań prawnych. Dodatkowo badania wskazują, że w rodzinach transgranicznych brak jest

wiedzy dotyczącej skutków rozdzielenia granicami w wymiarze psychologicznym, edukacyjnym i wychowawczym. Członkowie rodzin transgranicznych, w których wystąpiły problemy związane z rozłąką, zgodnie twierdzą, że nie brały pojawienia się takich trudnych sytuacji pod uwagę, nie miały wiedzy w tym zakresie, a przez to nie potrafiły zabezpieczyć się przed negatywnymi skutkami. W skrajnych przypadkach pojawiają się opinie, że znając skutki, osoby migrujące prawdopodobnie nie podjęłyby decyzji o migracji. Zatem konieczne jest opracowanie odpowiednich programów informacyjnych skierowanych zarówno do rodziców, jak też dzieci. Umożliwi to bardziej świadome podejmowanie decyzji w kwestii zagranicznego wyjazdu zarobkowego, a w sytuacji wystąpienia problemów i trudności będących konsekwencją rozdzielenia rodziny podjęcie działań ograniczających negatywne skutki w odniesieniu do poszczególnych członków rodziny, jak też rodziny jako środowiska wychowania dzieci. Informacje te mogą być przekazywane w programach szkolnych, informacjach telewizyjnych, wiadomościach na portalach internetowych. Tego typu rozwiązania, choć w ograniczonym zakresie, realizowane są np. w Wielkiej Brytanii, Kanadzie czy Australii. Wskazane państwa prowadzą między innymi portale informacyjne przekazujące wiedzę dotyczącą kultury, warunków życia czy wymagań prawnych, w tym z zakresu prawa pracy. Osoby stojące przed podjęciem decyzji o migracji nie mają obecnie jednego wiarygodnego źródła pozwalającego zdobyć aktualne i rzetelne informacje dotyczące warunków życia poza granicami Polski. Osoby migrujące wskazują, że tego typu informacje przydałyby się na etapie podejmowania decyzji o migracji i pozwoliły uniknąć problemów po wyjeździe za granicę.

Kolejnym deficytowym obszarem wiedzy są informacje związane z przysługującymi rodzinom transgranicznym pakietami socjalnymi. Wsparcie w tym zakresie można pozyskiwać zarówno w Polsce, jak i w krajach, do których migrują członkowie rodzin. Osoby migrujące wskazują, że nie ma jednego kompletnego źródła informacji o przysługującym wsparciu socjalnym. Problem ten wskazują zarówno osoby wyjeżdżające indywidualnie, jak też skierowane na delegacje. Brak wiedzy w tym obszarze dotyczy w szczególności pracowników fizycznych, z reguły o niższym poziomie wykształcenia. Dużą barierą w uzyskiwaniu takich informacji w przypadku osób gorzej wykształconych stanowi bariera językowa. Brak jest bowiem informacji o przywilejach socjalnych oferowanych w innych państwach prezentowanych w języku polskim, przez co w wielu przypadkach rodziny transgraniczne nie wykorzystują

wszystkich przysługujących im programów. Co prawda dostęp do tych programów nie zagwarantowałby rozwiązania problemów, ale mógłby w znacznym stopniu ograniczyć negatywne skutki migracji.

Z analiz badań nad rodzinami transgranicznymi wynika zależność wskazująca na zróżnicowanie potrzeb wsparcia w zależności od wieku dzieci. Migracja rodziców małych dzieci wiąże się z większym obciążeniem psychicznym dzieci związanym z rozłąką. W przypadku dzieci starszych natomiast pojawiają się problemy wychowawcze oraz bunt. W sytuacji dzieci w młodszym wieku istotniejsza jest pomoc w odrabianiu lekcji i okazywanie zainteresowania, a później prezentowanie poprawnych wzorców społecznych. Brak jednego lub obojga rodziców powoduje konieczność większego zaangażowania emocjonalnego osób opiekujących się dziećmi. W ramach działań państwa w tym obszarze wskazane byłoby rozpoznawanie potrzeb takich rodzin i organizowanie adekwatnego wsparcia, np. poprzez działalność pedagogów szkolnych, którzy ze względu na stały kontakt z uczniami oraz posiadane kompetencje mogą łatwo diagnozować tego typu problemy, jak również mogą różnymi formami działań wspierać młodzież. Dodatkowo w obszarach charakteryzujących się dużą liczbą migracyjnych rodzin celowe wydaje się włączenie w program pomocowy możliwości zapewnienia finansowania instytucji, które zorganizują zajęcia i specjalistyczne wsparcie dla takich rodzin. Instytucjami takimi mogą być np. biblioteki gminne, domy kultury czy organizacje trzeciego sektora zajmujące się wsparciem dla rodzin i młodzieży.

Problemy rodzin transgranicznych wiążą się nie tylko z okresem przed wyjazdem i w czasie jego trwania, ale również z okresem po powrocie lub okresami czasowego powrotu osób migrujących. W czasie rozłąki problematyczna jest zmiana ról poszczególnych członków rodziny, a po powrocie z emigracji problematyczne staje się przywrócenie właściwego układu ról w rodzinie. W przypadku długotrwałej rozłąki przywrócenie układu ról staje się trudne i w wielu przypadkach wymagać będzie wsparcia z zewnątrz. Obecnie właściwie nie istnieją programy wsparcia dla rodzin nakierowane na pomoc pomigracyjną. Opracowanie takich programów oraz przeznaczenie odpowiednich środków finansowych m.in. na wsparcie psychologiczne ułatwiłoby powrót do właściwych ról wszystkim członkom rodziny. Głównym problemem, który może pojawić się w realizacji takich programów, jest brak nawyków korzystania z pomocy psychologicznej i traktowanie tego typu pomocy jako czegoś wstydliwego, a nawet jak tematu tabu. Przygotowanie rodzin transgranicznych na

korzystanie z takiej pomocy będzie zadaniem relatywnie trudnym, jednakże przynoszącym realne korzyści. Szybciej bowiem będzie następował powrót do właściwych ról w rodzinach i w wielu przypadkach będzie można uniknąć rozpadu rodzin, który wiąże się z problemami z przywróceniem właściwych ról w rodzinach transgranicznych.

Innym ważnym problemem obserwowanym w rodzinach, w których ma miejsce migracja zarobkowa jest problem związany z opieką nad osobami starszymi. Istniejący w wielu przypadkach model rodziny wielopokoleniowej, w której to właśnie na dzieci spada opieka nad starzejącymi się rodzicami, w rodzinach transgranicznych powoduje dodatkowe komplikacje. Brak któregośkolwiek z członków rodziny powoduje konieczność przejęcia jego obowiązków przez osobę pozostającą w kraju, w tym obowiązków związanych z opieką nad osobami starszymi będącymi w jednym gospodarstwie domowym. Prowadzi to do przeciążenia obowiązkami i w rezultacie do licznych konfliktów, w efekcie których często dochodzi do rozpadu rodzin. Uzyskanie wsparcia w tym zakresie pozwoliłoby rodzinom transgranicznym łatwiej radzić sobie z problemami i ograniczyłoby liczbę sytuacji konfliktowych. Wsparcie takie mogłoby polegać między innymi na pomocy w opiece nad osobami starszymi. Opieka mogłaby być organizowana zarówno w miejscu zamieszkania, jak też poprzez stworzenie miejsc w ośrodkach świadczących tego typu pomoc.

Problem rodzin transgranicznych nie dotyczy tylko jednego kraju – tego, z którego pochodzą migranci. Problem ten dotyczy zarówno osoby pozostające, jak i osoby wyjeżdżające, czyli dotyczy również państw, do których przybywają migranci. Zatem programy wsparcia dla rodzin transgranicznych powinny mieć charakter międzynarodowy. Tworzone przez rząd programy powinny być koordynowane międzynarodowo, tak by wsparcie oferowane w kraju, z którego pochodzą migranci, było uzupełnione działaniami wspierającymi w krajach, do których przemieszczają się osoby migrujące.

Podsumowując, należy stwierdzić, że polityka prorodzinna ma szczególne znaczenie w kontekście rodzin transgranicznych. Właściwie prowadzona polityka prorodzinna w wielu przypadkach może ograniczać migracje lub zmniejszać ich negatywne skutki. Wsparcie skierowane do rodzin transgranicznych ułatwi wychowanie o oparciu o wartości, może ograniczyć w znacznym stopniu skutki rozłąki i wesprze członków rodzin w pełnieniu właściwych ról. Liczne działania zapisane w poszczególnych

polских politykach migracyjnych istotnie wspierają rodziny, w tym rodziny transgraniczne. Wskazane w tym rozdziale działania powinny być kontynuowane i wspierane dodatkowymi programami, nakierowanymi głównie na rodziny migracyjne.

Przemiany zachodzące we współczesnym świecie wymagają mądrego i kompleksowego wsparcia dla rodziny, a w szczególności rodziny migracyjnej. Dobrze funkcjonująca rodzina jest bowiem podstawą dobrego funkcjonowania i rozwoju społeczeństwa. Migracje zarówno członków rodzin, jak też całych rodzin zmieniają środowisko wychowawcze dzieci, naruszają ich poczucie stabilności, bezpieczeństwa i zaburzają tradycyjne role i ukształtowane modele funkcjonowania. Wszystkie te czynniki sprawiają, że wychowanie młodzieży w rodzinach transgranicznych wymaga od rodziców więcej uwagi, co może okazać się zadaniem trudnym, biorąc pod uwagę, że ciężar obowiązków spada zazwyczaj na jedno z rodziców. Dlatego też konieczne jest wypracowanie mechanizmów takiego wsparcia rodzin, w które zaangażuje się szereg instytucji i organizacji, tak by pomoc miała charakter kompleksowy i jednocześnie dostosowany do indywidualnych potrzeb każdej z rodzin. Przedstawione w pracy analiza sytuacji rodzin i przegląd funkcji różnych instytucji wspierających rodzinę wskazują, że naturalnym koordynatorem wsparcia powinno być państwo, które poprzez kształtowanie szczegółowych polityk prorodzinnych zapewni rodzinom stosowne środowisko materialne i właściwą ochronę prawną. Rodziny transgraniczne często borykają się z problemami finansowymi, które są w wielu przypadkach powodem podejmowania migracji zarobkowych. Zawarte w politykach wsparcia mechanizmy pomocowe powinny wspierać rodziny będące w trudnej sytuacji materialnej nie tylko poprzez wsparcie finansowe, ale również wsparcie prawne. Opracowywane przez państwo polityki społeczne zarówno te lokalne, jak i ogólnopaństwowe muszą reagować na zmiany w otoczeniu i tworzyć ramy dla działania innych organizacji wspierających rodzinę. Czynnie w proces wsparcia rodzin, zwłaszcza w obszarze wychowawczym, muszą włączyć się szkoły, gdzie dzieci i młodzież spędzają znaczącą ilość czasu. Ramy prawne funkcjonowania szkół tworzone są przez instytucje państwowe i muszą uwzględniać różne polityki państwa. Uzupełnieniem systemu wsparcia są organizacje lokalne, które w ramach działalności statutowej uzupełniają działalność państwa. Ich rola sprowadza się do wspierania tych obszarów, w których działania państwa nie są priorytetowe. Szczególna rola we wsparciu rodzin przypada instytucjom kościelnym. To właśnie one powinny zapewnić rodzinom środowisko gwarantujące odpowiednie

wartości i odniesienia do tradycji. Brak lub niewłaściwe funkcjonowanie któregośkolwiek ze wskazanych elementów skutkuje trudnościami rodzin, które szczególnie w przypadku rodzin migracyjnych mogą powodować poważne dysfunkcje, a nawet rozpad rodziny, co prowadzi do zburzenia środowiska wychowawczego dzieci.

Zakończenie

Problematyka migracji stanowi ważny obszar badawczy, jak również w wymiarze praktycznym jest to istotny obszar kształtowania polityki społecznej, ze szczególnym uwzględnieniem polityki rodzinnej państwa. Zrozumienie znaczenia poszczególnych czynników kształtujących środowisko wychowawcze pozwoli nie tylko właściwie interpretować zmiany w tym środowisku, ale również przewidywać konsekwencje, zarówno w kontekście rodziny, jak również w wymiarze narodowym, w tym w szczególności w obszarze społecznym, kulturowym, ekonomicznym, moralnym i religijnym. Dlatego też przygotowując niniejszą dysertację, za cel główny przyjęto zbadanie i zaprezentowanie uwarunkowań kształtujących środowisko wychowawcze w polskich rodzinach transgranicznych po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku. Wybór okresu wynikał między innymi z faktu, że przystąpienie do Unii Europejskiej zmieniło dotychczasowy model migracyjny zarówno pod względem kierunków migracji, jak również skali. Dodatkowo ułatwienia związane z podejmowaniem pracy oraz zniesieniem granic wewnętrznych Unii nasiliły procesy migracyjne i silnie zmodyfikowały środowisko wychowawcze w rodzinach.

Za cele szczegółowe rozprawy przyjęto określenie współczesnego modelu migracji w rodzinach polskich z uwzględnieniem skali oraz głównych przyczyn migracji, szans i zagrożeń dla rodziny, zwłaszcza w kontekście rozdzielania przestrzennego, a także konsekwencji tego zjawiska zarówno w wymiarze ekonomicznym, społeczno-kulturowym, moralnym, jak też religijnym. Określenie tego modelu pozwoliło odnieść problematykę migracji do sytuacji rodzin sprzed podjęcia decyzji o migracjach, w tym w szczególności określając problemy, z którymi borykały się wtedy rodziny, co z kolei pozwoliło scharakteryzować środowisko wychowawcze w rodzinach przed i po migracji, a także określić kierunki i skutki zmian wynikających z migracji.

Dodatkowo przyjęto za cel rozprawy przedstawienie specyfiki wychowania w polskich rodzinach transgranicznych, ze szczególnym uwzględnieniem zmian w kulturze środowiska rodzinnego, a także zmian więzi i relacji rodzinnych – z uwzględnieniem metod i sposobów komunikowania się oraz opieki i wychowania

dziecka – w odniesieniu do autorytetu, roli i pozycji rodziców. Rodzina rozdzielona granicami ze względu na wyjazd rodzica/rodziców, której część pozostaje w Polsce, staje codziennie wobec wielu trudności, konfliktów, problemów, które musi pokonywać. Rodziny, w których żony/matki pozostają w kraju, znacząco częściej są w stanie sprostać wszelkim obowiązkom. Rodziny transgraniczne, które pozytywnie rozstrzygają swoje problemy, zazwyczaj mają silną więź rodzinną, zachowują też regularną komunikację poprzez dostępne technologie informacyjno-komunikacyjne, opierając się na stałym budowaniu wspólnoty rodzinnej i właściwą realizacją jej funkcji. Można uznać, że to są zazwyczaj rodziny o dobrym poziomie więzi rodzinnych, komunikacji, adaptacji oraz elastyczności. Mocne pragnienie utrzymania rodziny, silne poczucie bliskości mimo oddalenia geograficznego, otwartość na pokonywanie powstających trudności, adaptacja reguł swojego funkcjonowania do nowych sytuacji wynikających z migracji, ale z zachowaniem podstawowych wartości, norm i zasad pozwala rodzinom trwać i realizować swoje funkcje także w krytycznym okresie. Niestety dłuższe rozdzielenie rodziny sprawia także, że jej członkowie nie zawsze potrafią rozwiązywać trudności czy sytuacje kryzysowe wywołane migracją. Bliższe poznanie specyfiki wychowania w rodzinach transgranicznych ukazało zmiany w pozycji autorytetu i realizacji ról rodziców w wychowaniu dzieci, a także konsekwencje płynące z tych zmian. Zaburzenie tradycyjnych ról rodzicielskich prowadzi do erozji więzi i pojawienia się nieprawidłowości w procesach wychowawczych, skutkując w wielu przypadkach osłabionymi relacjami rodzinnymi i problemami wychowawczymi.

W niniejszej rozprawie doktorskiej przedstawiono również obszary wsparcia rodzin transgranicznych z zachowaniem ich autonomii i oryginalności, w tym w szczególności z uwzględnieniem ochrony prawnej oraz wsparcia ze strony instytucji lokalnych, edukacyjnych i Kościoła. Krytyczna analiza materiałów źródłowych: dokumentów Kościoła, aktów prawnych, raportów, badań empirycznych, analiz dotyczących migracji, dokumentów dotyczących polityki migracyjnej Polski, materiałów informacyjnych dla dyrektorów szkół i rad pedagogicznych, a także analiza badań własnych wskazują, że rodziny rozdzielone granicami wymagają wsparcia w zakresie kształtowania środowiska wychowawczego. Czasowy brak członków rodziny zaburza tradycyjnie uformowane role rodziców, wywierając negatywny wpływ na środowisko wychowawcze. Zaburzenie wywołane migracją i zmianą zakresu ról poszczególnych członków rodzin niekorzystnie zmienia środowisko, utrudniając tym

samym proces wychowawczy. Ulegają też rozluźnieniu więzi, co prowadzić może do ich osłabienia, a nawet całkowitego ich rozpadu oraz poważnych problemów wychowawczych.

Można uznać, że cel główny pracy doktorskiej został zrealizowany. Na podstawie krytycznej analizy materiałów źródłowych, literatury przedmiotu oraz uzupełniających badań empirycznych autorki niniejszej rozprawy przedstawiono warunki kształtujące środowisko wychowawcze w polskich rodzinach transgranicznych. W rozprawie doktorskiej skupiono się głównie na okresie po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, przy czym zwrócono uwagę, że problem ten w badaniach i literaturze przedmiotu był silnie eksplorowany do roku 2017. Po tym okresie liczba badań i publikacji traktujących o migracjach i ich wpływie na środowisko wychowawcze w rodzinach zaczęła maleć. Krytyczna analiza materiałów źródłowych i badania empiryczne wskazują, że model środowiska wychowawczego rodziny transgranicznej ciągle ewoluuje. Ewolucja ta wiąże się zarówno ze zmianami kierunków, skalą, a także przyczynami migracji. Analiza zmian modelu wychowania w rodzinie rozdzielonej granicami pozwoliła autorce wskazać główne zagrożenia rodziny jako podstawowej komórki społecznej w kontekście rozdzielenia przestrzennego. W rozprawie wskazano przyczyny i konsekwencje migracji dla środowiska wychowawczego, zwracając uwagę nie tylko na wymiar ekonomiczny, ale co ważniejsze, również na społeczno-kulturowy i moralno-religijny, który jest najsilniej odpowiada za trwałość rodziny oraz jej zdolność do przetrwania w trudnych warunkach.

Krytyczna analiza materiałów źródłowych: dokumentów Kościoła, aktów prawnych, raportów, badań empirycznych, analiz dotyczących migracji, dokumentów dotyczących polityki migracyjnej Polski, materiałów informacyjnych dla dyrektorów szkół i rad pedagogicznych, a także analiza danych z badań własnych pozwalają zobrazować specyfikę wychowania w polskich rodzinach transgranicznych, zwłaszcza w odniesieniu do zmian autorytetów, więzi i relacji rodzinnych. Jak wynika z prowadzonych badań, zmiany związane z migracją w bardzo silny sposób oddziałują na dzieci, a zaburzenia relacji rodzinnych skutkują problemami w wymiarze społeczno-kulturalnym, komunikacyjnym i moralno-religijnym. Stąd też należy wyciągnąć wnioski, że konieczne jest położenie dużego nacisku na prawidłowe kształtowanie więzi rodzinnych, podtrzymywanie struktur i właściwych postaw wychowawczych rodziców. Powstałe w tym obszarze zaburzenia skutkują bowiem – bardzo często – nie

tylko problemami wychowawczymi, ale również ostatecznie rozpadem rodzin, a w późniejszym okresie trudnościami w nawiązywaniu prawidłowych relacji przez dzieci pochodzące z tych rodzin. Wydaje się, że bardzo ważna jest tutaj rola państwa, zwłaszcza w zakresie kształtowania uwarunkowań prawnych, w tym w szczególności prawnej ochrony rodziny, oraz wsparcie innych instytucji, w tym Kościoła rzymskokatolickiego jako instytucji kształtującej postawy społeczno-moralne.

W pracy doktorskiej starano się odpowiedzieć na postawione pytania badawcze. Określono między innymi, w jaki sposób migracja zarobkowa rodzica/rodziców wpływa na środowisko wychowawcze. W szczególności zwrócono uwagę na fakt, że czynniki ekonomiczne są istotne, ale nie najważniejsze w kształtowaniu środowiska wychowawczego. Wykazano również, że środowisko wychowawcze w rodzinach transgranicznych funkcjonuje inaczej niż środowisko w rodzinach bez doświadczenia migracyjnego. Różnice te nie wiążą się tylko z poziomem ekonomicznym i możliwościami zaspokajania potrzeb materialnych, ale przede wszystkim występują w obszarze społeczno-kulturowym, moralnym i religijnym. Powstałe w związku z migracjami zaburzenie w układzie ról poszczególnych członków rodziny prowadzi do powstawania problemów w środowisku wychowawczym. Badania pozwoliły określić, które z cech środowiska rodzinnego rodzin transgranicznych mają najistotniejsze znaczenie w kształtowaniu środowiska wychowawczego. Dzięki przeprowadzonym krytycznym analizom określono w pracy kierunek, zakres oraz siłę oddziaływania poszczególnych czynników na poziom zmian relacji rodzinnych w rodzinach transgranicznych. Ponadto wskazano zarówno konsekwencje tych zmian, jak również metody i sposoby wsparcia rodzin w zakresie prawidłowego kształtowania relacji rodzinnych.

Na potrzeby rozprawy doktorskiej określono główne problemy, z którymi konfrontują się rodziny transgraniczne. Zwrócono szczególną uwagę na fakt, że obecnie o wiele mniejsze znaczenie mają czynniki ekonomiczne czy gospodarcze, a zdecydowanie bardziej istotne z punktu widzenia tworzenia środowiska wychowawczego są elementy związane z dystansem przestrzennym, skutkującym komunikacją wyłącznie werbalną oraz zaburzeniem tradycyjnych ról rodzicielskich. Nie bez znaczenia pozostaje również zmiana struktury obowiązków w rodzinie, a także znaczne rozluźnienie więzi rodzinnych. Dominująca komunikacja werbalna za pośrednictwem narzędzi elektronicznych spowodowała, że dzieci nie mogą

bezpośrednio obserwować relacji rodziców, a na jej podstawie formować trwałych i silnych więzi. Sytuacja ta ogranicza także możliwości przekazywania wartości i kształtowania postaw. Najmłodsze pokolenie ma wówczas problemy z odkrywaniem, rozpoznaniem, przeżywaniem, przyjmowaniem, akceptowaniem, uznawaniem wartości oraz stosowaniem ich w codziennym życiu.

Przeprowadzona na potrzeby rozprawy doktorskiej krytyczna analiza aktów prawnych, w tym polityk dotyczących rodzin i rodzin transgranicznych, pozwoliła określić, na jakie formy wsparcia członkowie rozdzielonych rodzin mogą liczyć. Określono, jakie obszary pozostają zaniedbane i wymagają dodatkowych działań, jak również wskazano, jakie formy wsparcia realizowane są za pośrednictwem instytucji rządowych i samorządowych, a w jakim obszarze istotną rolę odgrywają inne instytucje i organizacje oraz w którym obszarze najistotniejsze są działania Kościoła.

Realizując krytyczną analizę literatury przedmiotu autorka niniejszej rozprawy zwróciła uwagę na stosunkowo niewielką liczbę badań dotyczących migracji po 2017 roku. Związane jest to zapewne ze zmianą struktury migracji, szerokim otwarciem granic i powszechnie występującą globalizacją. Zacierają się bowiem różnice pomiędzy migracją zarobkową do innych państw a migracją w ramach jednego kraju czy długim czasem dojazdu do pracy. W wielu przypadkach powstaje sytuacja, że jedno z rodziców lub oboje dojeżdżają do pracy, pokonując duże odległości wewnątrz kraju, co sprawia, że praktycznie w ciągu tygodnia pracy rodzice są nieobecni i w ograniczonym zakresie realizują role rodzicielskie. Podobnie wygląda sytuacja w tych rodzinach, gdzie osoby migrujące wracają tylko na weekendy do Polski. Traci zatem na znaczeniu kryterium odległości między Polską a krajem migracji, niezależnie bowiem od tego, jak daleko migrują rodzice, skutki zaburzeń są bardzo podobne.

Analizując dostępną literaturę przedmiotu zwrócono uwagę, że polskie i zagraniczne polityki wsparcia rodzin są odmiennie skonstruowane. Różnią się one zarówno zakresem wsparcia, grupą docelową, okresem obowiązywania, jak i zakresem oddziaływania. Właściwie w każdym kraju europejskim jest realizowana odmienna polityka wsparcia rodzin. Płyne z tego wniosek, że w Unii Europejskiej nie tylko nie ma wspólnej polityki wsparcia dla rodzin, ale brak też wspólnych wytycznych wskazujących, jakie obszary uznano za ważne i wymagające wsparcia. Ważnym problem jest również kwestia definicji rodziny i gospodarstwa domowego, które są odmienne ujmowane w różnych krajach Unii Europejskiej. Obszar wsparcia środowiska

wychowawczego wydaje się być bardzo zaniedbany w polityce unijnej, przy czym paradoksalnie w niektórych krajach ujawnia się silna ingerencja państwa w proces wychowania w rodzinie. Jednakże polityki społeczne ze szczególnym uwzględnieniem polityki rodzinnej w krajach Unii Europejskiej wydają się być nieskoordynowane i w związku z tym cechują się odmienną efektywnością wsparcia w różnych obszarach, a także odmiennym podejściem do wychowania w rodzinie, co w konsekwencji powoduje wprowadzanie różnorodnych rozwiązań.

Podczas prac nad przygotowaniem rozprawy doktorskiej autorka zwróciła uwagę na stosunkowo niewielką liczbę publikacji podejmujących zagadnienie procesu wychowawczego w rodzinach transgranicznych. Może to wynikać z pewnych utrudnień związanych z prowadzeniem badań nad tymi rodzinami, na przykład niełatwo jest zbudować poziom zaufania niezbędny do przeprowadzenia takich badań. Dodatkowo okres pandemii COVID-19 w dużym stopniu utrudnił, a niekiedy wręcz uniemożliwił kontakty międzyludzkie konieczne do prowadzenia wspomnianych badań empirycznych. Oprócz utrudnień w zakresie badań empirycznych pandemia istotnie zmieniła samą charakterystykę migracji, radykalnie wpływając na możliwości przemieszczania się ludzi. Przyjęte w Europie normy i standardy sprawdzenia i kontrolowania pandemii zmodyfikowały więc również możliwości migracyjne. Należy zwrócić uwagę na fakt, że ograniczenie ruchu nie spowodowało zmiany skali zjawiska migracji, to jest liczby osób przebywających za granicą, ale znacznie utrudniło komunikację fizyczną, czyli wyjazdy i powroty osób zza granicy. Odbiło się to na relacjach w rodzinie, które uległy dalszemu rozluźnieniu ze względu na dystans przestrzenny. Konsekwencji tego dystansu nie osłabiły nawet powszechnie stosowane nowoczesne technologie komunikacyjne. Dodatkowo zmiana form edukacji w szkole negatywnie odbiła się na szkole jako środowisku wychowawczym dzieci. Wyniki badań otrzymane w niniejszej rozprawie doktorskiej wskazują na konieczność prowadzenia dalszych prac badawczych w zakresie kształtowania i umacniania środowiska wychowawczego nie tylko w rodzinach rozdzielonych przestrzennie, ale również w rodzinach, w których nie występuje czynnik odległości fizycznej. Konieczne jest stałe obserwowanie zachodzących zmian, ich prawidłowa diagnoza i wskazywanie kierunków badań we współczesnych rodzinach polskich/polonijnych na rzecz ich prawidłowego funkcjonowania, gdyż od tych zmian zależy rozwój społeczno-kulturowy, przyjęta aksjologia, a nawet przyszłość cywilizacji łańskiejskiej.

Ważne jest również bliższe przyjrzenie się kierunkom zmian modelu środowiska wychowawczego i zaprojektowanie na tej podstawie długofalowej polityki wsparcia rodzin transgranicznych. Bez takich badań działania będą miały charakter chaotyczny i nie będą efektywne w obszarze budowy prawidłowego środowiska wychowawczego. W związku ze zmianami środowiska wychowawczego wynikającymi z problemów związanych z pandemią oraz trwającą w Ukrainie wojną konieczne jest przeprowadzenie badań określających skutki tego typu działań. Zaangażowanie społeczne w pomoc migrantom sprawia, że zaburzeniu ulegają również relacje w rodzinach pomagających migrantom. Niezbędne jest zatem zbadanie skutków migracji nie tylko w kontekście wyjazdu rodziców, ale również w kontekście integracji z imigrantami przybywającymi do Polski, zarówno w rodzinach transgranicznych, jak również pozostających w kraju. Zaniechania w tym obszarze prowadzić mogą do głęboko niekorzystnych zmian społecznych mających swoje odbicie w wymiarze kulturowym, społecznym, moralnym, religijnym i ekonomicznym.

Bibliografia

I. ŹRÓDŁA

I. 1 Nauczanie papieskie

I. 1.1 Encykliki

Jan Paweł II

Encyklika poświęcona Jezusowi Chrystusowi jako Zbawicielowi „Redemptor hominis” (4 III 1979), w: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 5-76.

Encyklika w setną rocznicę encykliki «Rerum novarum» „Centesimus annus” (1 V 1991), w: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 617-702.

Encyklika o wartości i nienaruszalności życia ludzkiego „Evangelium vitae” (25 III 1995), w: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 253-351.

I. 1.2 Adhortacje apostolskie

Jan Paweł II

Adhortacja apostolska Catechesi tradendae (16 X 1979), w: *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1996, s. 5-86.

Adhortacja apostolska o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym Familiaris consortio” (22 XI 1981), w: *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1996, s. 87-208.

Adhortacja apostolska o powołaniu i misji świeckich w Kościele i w świecie dwadzieścia lat po Soborze Watykańskim II „Christifideles laici” (30 XII 1988), w: *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1996, s. 345-480.

Adhortacja apostolska Pastores Dabo Vobis 8, (25 III 1992), w: *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 515-684.

Franciszek

Adhortacja apostolska o miłości w rodzinie „Amoris laetitia” (8 IV 2016), Kraków 2016.

Adhortacja apostolska o głoszeniu Ewangelii we współczesnym świecie „Evangelii gaudium”, 24 XI 2013, Kraków 2013.

I. 1.3 Orędzia Papieży z Okazji Światowego Dnia Migranta i Uchodźcy

Jan Paweł II

Niebezpieczeństwo prozelityzmu sekt religijnych. Orędzie na Światowy Dzień Migranta 1990,

http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/migranci_25071990.html, (21.09.2014).

Benedykt XVI

Orędzie na 97 Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 2011 r.,

http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/migration/documents/hf_ben-xvi_mes_20100927_world-migrants-day.html (09.12.2020).

Benedykt XVI, Orędzie Papieża Benedykta XVI na 98 Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 2012 r. „Migracje a nowa ewangelizacja”;

http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/migration/documents/hf_ben-xvi_mes_20110921_world-migrants-day.html, (09.12.2020).

Franciszek

Orędzie Ojca Świętego na 106. Światowy dzień migranta i uchodźcy, 2020 r. „Jak Jezus Chrystus zmuszeni do ucieczki. Przyjąć, chronić, promować i integrować przesiedleńców wewnętrznych”;

http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/migration/documents/papa-francesco_20200513_world-migrants-day-2020.html, (09.12.2020).

I. 1.4 Przemówienia

Jan Paweł II

Przemówienie w UNESCO 02.06.1980, „Ateneum Kapłańskie” 81 (1989) nr 481, s. 336–337.

I. 1.5 Nauczanie Kościoła w Polsce

Konferencja Episkopatu Polski, *Dyrektorium Duszpasterstwa Rodzin*, 1 V 2003, Warszawa 2003.

I. 1.6. Akty prawne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>, (05.12.2019).

Ustawa z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej, (Dz. U. 2004 nr 64, poz. 593).

Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe, (Dz. U. 2017 poz. 59).

Ustawa z dnia 26 stycznia 1982 r. Karta Nauczyciela, (Dz. U. 1982 nr 3 poz. 19).

Ustawa z dnia 28.11.2003r. o świadczeniach rodzinnych, (Dz. U. 2003 nr 228, poz. 2255).

Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentysty, (Dz. U. 1997 nr 28, poz. 152).

Ustawa z dnia 6 stycznia 2000r. o Rzeczniku Praw Dziecka, (Dz. U. 2000 Nr 6 poz. 69).

Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz. U. 1991 Nr 95 poz. 425).

Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, (Dz. U. 2011 nr 149, poz. 887).

Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego, (Dz. U. nr 43 poz. 296) art. 572.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 31 grudnia 2002 roku w sprawie bezpieczeństwa i higieny w publicznych i niepublicznych szkołach i placówkach, (Dz. U. 2003 nr 6 poz. 68 i 69).

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 8 listopada 2001 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania przez publiczne przedszkola, szkoły i placówki krajoznawstwa i turystyki, (Dz. U. nr 135 poz. 1516), art. 1, 4 i 8.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach, (Dz. U. 2017 poz. 1591).

Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. 1964 Nr 9 poz. 59).

Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodowych Zjednoczonych z dnia 28 listopada 1989 r. (Dz. U. nr 120, poz. 526).

Konwencja o prawach dziecka, <https://brpd.gov.pl/konwencja-o-prawach-dziecka/>, (15.12.2019).

Uchwała w sprawie zatwierdzenia programu przygotowań Rzeczypospolitej Polskiej do wystąpienia Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej z Unii Europejskiej i Europejskiej Wspólnoty Energii Atomowej, <https://www.premier.gov.pl/wydarzenia/decyzje-rzadu/uchwala-w-sprawie-zatwierdzenia-programu-przygotowan-rzeczypospolitej.html>, (14.04.2019).
Europejska Karta Społeczna, (Dz. U. 1999 nr 8, poz. 67), <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19990080067/O/D19990067.pdf>, (12.03.2022).

I. 1.7 Strony internetowe administracji publicznej

Brexit – najważniejsze informacje, <https://powroty.gov.pl/brexit-najwazniejsze-informacje>, (14.03.2021).
Dobry start, <https://www.gov.pl/web/rodzina/dobry-start>, (13.01.2021).
Działania edukacyjno-wychowawcze w szkołach, <https://www.gov.pl/web/edukacja/dzialania-edukacyjno-wychowawcze-w-szkolach>, (15.12.2019).
Edukacja dla wszystkich – kompleksowa pomoc dla każdego dziecka, ucznia i jego rodziny, <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/edukacja-dla-wszystkich--kompleksowa-pomoc-dla-kazdego-dziecka-ucznia-i-jego-rodziny>, (04.03.2021).
Instytucje pomocy społecznej, <https://www.gov.pl/web/rodzina/instytucje-pomocy-spoecznej>, (05.04.2021).
Karta Dużej Rodziny, <https://www.gov.pl/web/rodzina/karta-duzej-rodziny-ogolne>, (13.01.2021).
Kolejne spotkanie z cyklu „Po pierwsze Rodzina!” Wideorozmowa z Polkami mieszkającymi w Wielkiej Brytanii, <https://www.gov.pl/web/rodzina/kolejne-spotkanie-z-cyklu-po-pierwsze-rodzina-wideorozmowa-z-polkami-mieszkajacymi-w-wielkiej-brytanii>, (07.12.2020).
Komisja Łączności z Polakami za Granicą, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/agent.xsp?symbol=KOMISJAST&NrKadencji=8&KodKom=LPG>, (24.02.2019).
Komisja Spraw Emigracji i Łączności z Polakami za Granicą, <https://www.senat.gov.pl/prace/komisje-senackie/komisja,11,komisja-spraw-emigracji-i-lacznosci-z-polakami-za-granica.html>, (24.02.2019).

Koordinacja Systemów Zabezpieczenia Społecznego,
<https://www.gov.pl/web/rodzina/dsz-koordynacja-systemow-zabezpieczenia-spolecznego>, (08.02.2019).

Koronawirus – podróże za granicę, <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/koronawirus-podroze-za-granice>, (20.12.2020).

Krasowska J., Kim jest pracownik transgraniczny i jakie ma prawa,
<https://powroty.gov.pl/>, (30.03.2022).

Międzynarodowy Dzień Rodzin, <https://www.gov.pl/web/uw-mazowiecki/miedzynarodowy-dzien-rodziny>, (26.01.2021).

Narodowa Debata o Rodzinie – transmisja na żywo, <https://archiwum.mriips.gov.pl/aktualnosci-wszystkie/art,5530,9200,narodowa-debata-o-rodzinie-transmisja-na-zywo.html>, (08.03.2022).

NIE TŁUMACZ (SIE), <https://powroty.gov.pl/-/nie-tlumacz-sie->, Małopolski Urząd Wojewódzki w Krakowie, (14.03.2021).

O Ministerstwie Rodziny i Polityki Społecznej, <https://www.gov.pl/web/rodzina/o-ministerstwie>, (08.02.2019).

Polska w Niemczech, Covid 19: Niemcy, <https://www.gov.pl/web/niemcy/informacje-dot-rozprzestrzeniania-sie-koronawirusa-sars-cov-2-w-niemczech>, (20.12.2020).

Polska w Wielkiej Brytanii, <https://londyn.msz.gov.pl/pl/brexit>, (05.05.2019).

Po pierwsze wsparcie rodzin, <https://www.gov.pl/web/rodzina/po-pierwsze-wsparcie-rodzin>, (13.01.2021).

Poradnictwo psychologiczno-pedagogiczne, <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/poradnictwo-psychologiczno-pedagogiczne>, (29.01.2021).

Poradnie udzielające wsparcia Polakom na emigracji, <https://powroty.gov.pl/poradnie-udzielajace-wsparcia-polakom-na-emigracji-44655>, (14.03.2021).

Powrotnik <https://powroty.gov.pl/powrotnik-4958>, (14.03.2021).

Program Maluch+, <https://www.gov.pl/web/rodzina/wsparcie-program-maluch>, (26.01.2021).

Projekt uchwały Rady Ministrów w sprawie przyjęcia dokumentu „Polityka migracyjna Polski – kierunki działań 2021-2022, <https://www.gov.pl/web/mswia/projekt-uchwaly-rady-ministrow-w-sprawie-przyjecia-dokumentu-polityka-migracyjna-polski--kierunki-dzialan-2021-2022-id179>, (04.04.2022).

<https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/podstawowe-informacje>, (07.03.2022).

Pytania i odpowiedzi. Czym jest Karta Dużej Rodziny, <https://www.gov.pl/web/rodzina/pytania-i-odpowiedzi-kdr>, (13.01.2021).

Rada Rodziny, <https://www.gov.pl/web/rodzina/rada-rodziny>, (06.12.2020).

Rodzina 500 plus, <https://www.gov.pl/web/rodzina/rodzina-500-plus>, (13.01.2021).

Rodzina najlepszą inwestycją, <https://www.gov.pl/web/uw-mazowiecki/miedzynarodowy-dzien-rodziny>, (26.01.2021).

Rodzina najwyższą wartością, <https://www.gov.pl/web/rodzina/rodzina-najwyzsza-wartoscia>, (08.03.2022).

Rozszerzenie pomocy ekspertów dziecięcego telefonu zaufania, <https://brpd.gov.pl/2022/01/10/rozszerzenie-pomocy-ekspertow-dzieciecego-telefonu-zaufania/>, (21.02.2022).

Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015-2020, https://www.msz.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/polonia/rada_ministrow_przyjela_nowy_program_wspolpracy_z_polonia, (25.03.2019).

Rządowy Program Współpracy z Polonią i Polakami za Granicą, <http://www.polonia-gospodarka.com/informacje/rzadowyprogramwspolpracy/index.html#3e020897d80e4864b>, (09.02.2019).

Samorząd PRO FAMILIA 2021, <https://www.gov.pl/web/rodzina/konkurs-samorzad-pro-familia>, (26.01.2021).

Serwis powroty ma już 10 lat!, <https://powroty.gov.pl/-/serwis-powroty-ma-juz-10-lat->, (14.03.2021).

Struktura organizacyjna Ministerstwa Edukacji Narodowej, <https://bip.men.gov.pl/ministerstwo/struktura-organizacyjna/departament-strategii-i-wspolpracy-miedzynarodowej-dswm.html>, (24.02.2019).

Systemy Zabezpieczenia Społecznego, <https://www.gov.pl/web/rodzina/departament-koordynacji-systemow-zabezpieczenia-spolecznego>, (08.02.2019).

Świadczenia dla rodzin a Brexit, <https://www.gov.pl/web/rodzina/swiadczenia-dla-rodzin-a-brexite-wyjasniamy-jak-to-dziala>, (26.01.2021).

Uznawanie w Polsce wykształcenia uzyskanego w systemach oświaty Zjednoczonego królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej po jego wystąpieniu z Unii Europejskiej, <https://www.gov.pl/web/edukacja/uznawania-w-polsce-wyksztalcenia-uzyskanego-w-systemach-oswiaty-zjednoczonego-krolestwa-wielkiej-brytanii-i-irlandii-polnocnej-po-jego-wystapieniu-z-unii-europejskiej>, (15.04.2019).

Wróć z POWER-em!, <https://wupkrakow.praca.gov.pl/-/12904910-wroc-z-powerem->,
<https://powroty.gov.pl/-/wroc-z-powerem->, (14.03.2021).

Wsparcie dla rodzin z dziećmi, <https://www.gov.pl/web/rodzina/co-robimy-wsparcie-dla-rodzin-z-dziecmi?page=1&size=10>, (08.01.2021).

Wsparcie rodziny przeżywającej trudności w wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczych, <https://www.gov.pl/web/rodzina/wsparcie-rodziny-przezywajacej-trudnosci-w-wypelnianiu-funkcji-opiekunczo-wychowawczych>, (26.01.2021).

Wspieranie rodziny, <https://empatia.mpips.gov.pl/web/piu/dla-swiadczeniobiorcow/rodzina/wsparcie>, (13.02.2021).

Współpraca z organizacjami pozarządowymi na rzecz rodzin, <https://www.gov.pl/web/rodzina/wspolpraca-z-organizacjami-pozarzadowymi-na-rzecz-rodzin>, III tura konkursu „po pierwsze rodzina” – rozstrzygnięta, <https://www.gov.pl/web/rodzina/iii-tura-konkursu-po-pierwsze-rodzina--rozstrzygnieta-prezentujemy-wyniki>, (06.12.2020).

Zadania i kompetencje Ministra Spraw Zagranicznych, https://www.msz.gov.pl/pl/ministerstwo/minister/zadania_i_kompetencje/zadania_i_kompetencje_ministra_spra_w_zagranicznych, (14.01.2019).

Zasady pomocy społecznej, <https://www.gov.pl/web/rodzina/zasady-pomocy-spoecznej>, (05.04.2021).

Życ i pracować w Unii Europejskiej, www.mpips.gov.pl/aktualnosci-wszystkie/zyc-i-pracowac-w-unii-europejskiej/art,4902,dostep-do-rynkow-pracy-panstw-eog.html, (18.09.2018).

I. 1.8 Raporty, badania, analizy

Anacka M., Fihel A., Kaczmarczyk P., Stefańska R., *Recent Trends in International Migration*. The 2011 SOPEMI Report, Warszawa 2011.

Anacka M. i inni, *Społeczne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski*. Raport Komitetu Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2014.

Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*. Komentarz, C. H. Beck, Warszawa 2009.

Dąbrowska A., Gołek B., Szumilas E. M., *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2019.

Dobrowolski M., *Status prawny rodziny w świetle nowej Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy” (1999) nr 4, s. 21-26.

Duszczyk M., Wiśniewski J., *Analiza społeczno-demograficzna migracji zarobkowej Polaków do państw EOG po 1 maja 2004 roku, Ekspertyza przygotowana na zamówienie Ministerstwa Spraw Zagranicznych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2007.

Duszczyk M., Matuszczyk K., *A one-way ticket? Migration in Europe from the perspective of CEE countries*, Central and Eastern Europe Development Institute, Warsaw 2015.

Dziecko z rodziny migracyjnej w systemie oświaty – materiał informacyjny dla dyrektorów szkół i rad pedagogicznych, Warszawa 2010.

Eade J., Drinkwater S., Garapich M. P., *Class and Ethnicity – Polish Migrants in London: Full Research Report*, CRONEM 2006.

EIPA Luxembourg - European Centre for Judges and Lawyers, *Dobre praktyki w sprawach dotyczących transgranicznej odpowiedzialności rodzicielskiej*, <https://www.crossbfamilymatters.eu/pl/conference-17-june-2021/>, (30.03.2022).

Europejska Karta Praw i Obowiązków Rodziców, <https://www.gov.pl/web/edukacja/prawa-rodzicow>, (04.01.2020).

Giza A., *The consequences of migration*, w: *Causes and Consequences of Migration in Central and Eastern Europe: Podlasie and Slask Opolski. Basic Trends in 1975-1994*, red. E. Jaźwińska, M. Okólski, Instytut Studiów Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1996, s.

Grabowska-Lusińska I., Okólski M., *Migracja z Polski po 1 maja 2004 r: jej intensywność i kierunki geograficzne oraz alokacja migrantów na rynkach pracy krajów Unii Europejskiej*, CMR Working Papers, No 33/91, Centre of Migration Research, Warszawa 2008.

<https://www.ore.edu.pl/2021/02/karta-praw-rodziny/>, (22.03.2021).

Kaczmarczyk P., Tyrowicz J., *Współczesne procesy migracyjne w Polsce, a aktywność organizacji pozarządowych na obszarach powiązanych z rynkiem pracy*”, Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa 2007, http://www.fise.org.pl/files/fise.org.pl/public/PKaczmarczyk_JTyrowicz_migracje.pdf, (16.09.2016).

Migracje zagraniczne w latach 2007-2009. Wyniki badań i analiz, Wojewódzki Urząd Pracy w Krakowie, Kraków 2009.

Migracje zarobkowe Polaków VII, 2017, www.workservice.pl, (04.11.2018).

Migracje zarobkowe Polaków VIII, 2018, www.workservice.pl, (04.11.2018).

Obraz rodziny na podstawie badań polskich imigrantów w Norwegii Migrants families. The experiences of Poles in Norway, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=429649>, (30.03.2022).

Orłowska R., *Wpływ emigracji zarobkowej na gospodarkę Polski*, Ministerstwo Gospodarki, Departament Analiz i Prognoz, Warszawa 2007.

Ostrowska K., *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, Seria Profilaktyka, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2016.

Plan wdrażania dla dokumentu *Polityka migracyjna Polski stan obecny i postulowane działania*, <https://bip.kprm.gov.pl/kpr/form/r1558,Plan-wdrazania-dla-dokumentu-Polityka-migracyjna-Polski-stan-obecny-i-postulowan.html>, (02.07.2019).

Polish migrants survey results Commissioned by the BBC Newsnight, https://www.surrey.ac.uk/cronem/files/CRONEM_BBC_Polish_survey%20results.pdf, (08.10.2018).

Polityka państwa wobec rodzin – oceny i oczekiwania, Komunikat z badań nr 83/2018, Warszawa 2018.

Polityka Migracyjna Polski – analiza stanu wyjściowego, Departament Analiz i Polityki Migracyjnej MSWiA, Warszawa 2020.

Polityka migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania, Departament Polityki Migracyjnej Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, Wersja z dnia 20 lipca 2011, Warszawa 2012.

Polityka migracyjna Polaki – stan obecny i postulowane działania, <http://www.migrant.info.pl/aktualnosc/items/polityka-migracyjna-polski-stan-obecny-i-postulowane-dzialania.html>, (02.07.2019).

Polityka migracyjna Polski – diagnoza stanu wyjściowego, <https://www.gov.pl/web/mswia/polityka-migracyjna-polski--diagnoza-stanu-wyjsciowego>, (20.12.2020).

Polityka migracyjna Polski- stan obecny i postulowane działania, <https://www.emn.gov.pl/esm/aktualnosci/9369,Rzad-przyjal-strategiczny-dokument-zatytulowany-Polityka-migracyjna-Polski-stan-.html>, (07.01.2019).

Pracownicy transgraniczni, https://europa.eu/youreurope/citizens/work/work-abroad/cross-border-commuters/index_pl.htm, (30.03.2022).

Prezentacja wyników badania pilotażowego Wpływ migracji zarobkowej rodziców na sytuację dziecka pozostawione w kraju, Kuratorium Oświaty w Lublinie, Lublin 2009.

Program rodzina 500 plus po pięciu latach funkcjonowania, Komunikat z badań nr 29/2021, Warszawa 2021.

Rocznik demograficzny, Warszawa 2008.

Rodzina najlepszą inwestycją, Narodowy Komitet Obchodów Dnia Praw Rodziny, Warszawa 2017.

Skalbania B., *Dziecko z rodziny migracyjnej w systemie oświaty Materiał informacyjny dla dyrektorów szkół i rad pedagogicznych*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2017.

Szumilas K., *Odpowiedź sekretarza stanu w Ministerstwie Edukacji Narodowej - z upoważnienia ministra na interpelację nr 6472 w sprawie dzieci wychowujących się chociażby bez jednego rodzica, który wyjechał z Polski do pracy za granicę - tzw. eurosierot*, <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ6.nsf/main/6C17CBC8>, (03.02.2021).

Trajektorie migracyjne województw podkarpackiego, red. C. Ulański, J. Szymańska, D. Bieńkowska, Centrum Doradztwa Strategicznego, Kraków 2010.

Walczak B., *Ogólnopolskie badanie Dziecko, rodzina i szkoła, wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej Realizowane na zlecenie Rzecznika Praw Dziecka i Pedagogium WSNS*, Rzecznik Praw Dziecka, Pedagogium Wyższa Szkoła Nauk Społecznych, Warszawa 2014.

Zajączkowska K., *Wyniki diagnozy problemowej zjawiska zwanego „eurosieroctwem”, wynikającym z rosnącej fali emigracji zarobkowej do krajów wspólnoty europejskiej rodziców uczniów szkół podstawowych i gimnazjów województwa zachodniopomorskiego*, Wydział Diagnoz, Analiz i Strategii Edukacyjnej, Kuratorium Edukacji w Szczecinie, Szczecin 2008.

I. 1.9 Badania własne

Waldzińska I. E., *Badania pilotażowe Doświadczenia migracyjne studentów Małopolskiej Uczelni Państwowej im. rtm. w Pileckiego w Oświęcimiu*. Badania zostały przeprowadzone przez I. Waldzińską w grudniu 2020 r. i styczniu 2021 r. Wzięło w nich udział 64 osoby (48 kobiet i 16 mężczyzn). Celem badania było określenie skali, kierunków oraz skutków migracji w rodzinach studentów.

I. 1.10 Dokumenty głównego urzędu statystycznego

Główny Urząd Statystyczny, *Migracje zagraniczne ludności 2002*, Warszawa 2003.

Główny Urząd Statystyczny, *Spółeczeństwo Informacyjne w Polsce Wyniki Badań Statystycznych z lat 2004-2006*, Warszawa 2008.

Główny Urząd Statystyczny, *Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004-2009*, Materiał na konferencję prasową w dniu 24 września 2010 roku, Warszawa 2010.

Główny Urząd Statystyczny, *Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004-2010*, Warszawa 2011.

Główny Urząd Statystyczny, *Raport z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2012.

Główny Urząd Statystyczny, *Migracje zagraniczne ludności Narodowy Spis Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2013.

Główny Urząd Statystyczny, *Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski w latach 2000-2009. Materiał na konferencję prasową 28.01.2010 roku*, http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/lu_podsta_info_o_rozwoju_demograf_polski_2000-2009.pdf, (27.08.2014).

Główny Urząd Statystyczny, *Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski do 2012 roku. Materiał na konferencję prasową 29.01.2013 roku*, http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/L_podst_inf_o_rozwoju_dem_pl_do_2012.pdf, (27.08.2014).

Główny Urząd Statystyczny, *Rocznik demograficzny*, Warszawa 2013, http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/rs_rocznik_demograficzny_2013.pdf, (27.08.2014).

Główny Urząd Statystyczny, *Gospodarstwa domowe i rodziny. Charakterystyka demograficzna Narodowy Spis Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2014, www.stat.gov.pl, (27.08.2014).

Główny Urząd Statystyczny, *Rocznik demograficzny*, Warszawa 2015, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2015,3,9.html>, (17.08.2015).

Główny Urząd Statystyczny, *Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski do 2014 roku. Notatka informacyjna 27.01.2015*, Warszawa 2015, http://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5468/12/5/1/podstawowe_informacje_o_rozwoju_demograficznym_polski_do_2014.pdf, (17.08.2016).

Główny Urząd Statystyczny, *Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004-2016*, Warszawa 2017.

Główny Urząd Statystyczny, *Spółeczeństwo Informacyjne w Polsce Wyniki Badań Statystycznych z lat 2013-2017*, Warszawa Szczecin 2017.

Główny Urząd Statystyczny, *Spółeczeństwo Informacyjne w Polsce Wyniki Badań Statystycznych z lat 2014-2018*, Warszawa Szczecin 2018.

Główny Urząd Statystyczny, *Informacja o sytuacji osób starszych na podstawie badań Głównego Urzędu Statystycznego*, Warszawa 2018.

Główny Urząd Statystyczny, <https://stat.gov.pl/infografiki-widzety/infografiki/infografika-rozwody-2015-15-lutego-dzien-singla,51,1.html>, (12.05.2019).

Główny Urząd Statystyczny, *Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w 2017 roku Stan w dniu 3 VI*, <https://stat.gov.pl>, (12.05.2019).

Główny Urząd Statystyczny, *Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w 2017 roku Stan w dniu 31 XII*, Warszawa 2018, <https://stat.gov.pl>, (12.05.2019).

Główny Urząd Statystyczny, *Polska w Unii Europejskiej Portret Statystyczny*, Warszawa 2019.

Główny Urząd Statystyczny, *Sytuacja demograficzna Polski do 2019 r. Migracje zagraniczne ludności w latach 2000–2019*, Warszawa 2020.

I. 1.11 Strony internetowe organizacji lokalnych i kościelnych

Biuro Delegata KEP ds. Duszpasterstwa Emigracji Polskiej, *Duszpasterstwa polonijne*, <https://episkopat.pl/duszpasterstwa-polonijne/>, (25.01.2021).

Dla Polonii, <https://www.chrystusowcy.pl/polonia>, (16.12.2020).

Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej w Bochni, <http://gops-bochnia.pl/>, (06.04.2021).

Grygiel M., *Misja zgromadzenia*, <https://www.chrystusowcy.pl/misja>, (16.12.2020).

Guidance – settled status for EU citizens and their families, <https://www.gov.uk/guidance/settled-status-for-eu-citizens-and-their-families-translations.pl>, (01.07.2019).

Informator o formach doskonalenia i kształcenia, Rok szkolny 2020-2021, Małopolskie Centrum Doskonalenia Nauczycieli, Kraków 2020, http://mcdn.edu.pl/wp-content/uploads/2020/08/Informator_2020_2021-1.pdf, (01.02.2021).

Koncepcja pracy CEN w Łomży na lata 2019-2023, <https://www.cen.lomza.pl/o-cen/misja-naszej-placowki>, (31.01.2021).

Lektura wobec wyzwań współczesności – relacja z konferencji, Centrum Edukacji Nauczycieli w Łomży, <https://www.cen.lomza.pl/aktualnosci/lektura-wobec-wyzwan-wspolczesnosci---relacja-z-konferencji.p1698207801>, (01.02.2021).

Materiały ośrodka pomocy dziecku i rodzinie, Urząd Miasta Zgierza, <https://www.miasto.zgierz.pl/pl/page/osrodek-pomocy-dziecku-i-rodzinie-szansa>, (01.02.2021).

Ogłoszono temat tegorocznego dnia migrantów i uchodźców, <https://www.ekai.pl/ogloszono-temat-tegorocznego-dnia-migrantow-i-uchodzcow/>, (08.03.2022).

Strony internetowe Archidiecezji Krakowska, <https://diecezja.pl/szukam-pomocy/pomoc-psychologiczna>, (31.01.2021).

Strony internetowe Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Krakowie, <https://mops.krakow.pl/>, (06.04.2021).

Strony internetowe Miejskiego Ośrodka Pomocy Rodzinie w Gdańsku, <http://mopr.gda.pl/>, (06.04.2021).

Strony internetowe Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej Łomża, <http://www.mopslomza.pl/>, (06.04.2021).

Strony internetowe Miejskiego Ośrodka Pomocy Dziecku i Rodzinie w Czechowicach-Dziedzicach, <http://www.opdir.pl/#head2> (06.04.2021).

Strony internetowe Parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa w Chorzowie Batorym, <https://www.nspjchorzow.pl/pomoc-psychologiczna.html>, (31.01.2021).

Strony internetowe Parafii Świętej Rodziny, <http://parafiaswrodziny.pl/psychologiczna/>, <https://duszpasterstworodzin.pl/dla-szukajacych-pomocy/>, (31.01.2021).

Strony internetowe Polskiej Misji Katolickiej w Anglii i Walii, <https://www.pcmew.org/pages/o-nas/>, (16.12.2020).

Strony internetowe Polskiego Centrum Pomocy Rodzinie, <http://www.pcpr.org.uk/realizowane-projekty/4592034083>, (06.04.2021).

Strony internetowe Regionalnego Ośrodka Metodyczno-Edukacyjnego „Metis” w Katowicach, <https://www.metis.pl/content/view/12/51/>, <https://www.metis.pl/content/view/1287/1/>, <https://www.metis.pl/rodzina/>, <https://www.metis.pl/szkolenia/Itemid,7/task/view/id,7578/>, (01.02.2021).

Strony internetowe Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Krakowie, <https://rops.krakow.pl/dziecko-i-rodzina/malopolski-program-wspierania-rodziny-i-systemu-pieczy-zastepczej-do-2020-r>, (06.04.2021).

Wpływ wyroku rozwodowego na sytuację prawną ucznia, <https://mcdn.edu.pl/wpływ-wyroku-rozwodowego-na-sytuację-prawna-ucznia-obowiazki-szkoly/>, Małopolskie Centrum Doskonalenia Nauczycieli, (01.02.2021).

Współpraca z rodzicami w celu podejmowania efektywnych działań wspierających rozwój dziecka, Małopolskie Centrum Doskonalenia Nauczycieli, Warsztaty online, <https://mcdn.edu.pl/krakow/f26-wspolpraca-z-rodzicami-w-celu-podejmowania-efektywnych-dzialan-wspierajacych-rozwoj-dziecka/>, (01.02.2021).

Współcześni seniorzy, Polska, 2017, https://dlaseniorka.krakow.pl/get_pdf.php?dok_id=208836, (24.08.2020).

Zakres działań Rady, <http://migracja.episkopat.pl/o-nas/>, (10.12.2020).

II. LITERATURA PRZEDMIOTU

Adamski F., *Edukacja, rodzina, kultura. Studia z pedagogiki społecznej*, Wydawnictwo UJ, Kraków 1999.

Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, UJ, Kraków 2002.

Anacka M., Brzozowski J., Chałupczak H., Fihel A., Firlit-Fesnal G., Garapich M., Grabowska-Lusińska I., Heffner K., Jaźwińska E., Jończy R., Kaczmarczyk P., Krzyżowki Ł., Lesińska M., Okólski M., Praszałowicz D., Rauziński R., Rokita-Poskart D., Slany K., Solga B., Ślusarczyk M., Urbańska S., *Społeczne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski*, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2014.

Anacka M., *Poakcesyjne migracje Polaków – ciągłość czy zmiana* *Studia migracyjne*, „Przegląd Polonijny” (2010) nr 4, s. 37-54.

Andrzejewski M., *Prawna ochrona rodziny*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1999.

Asis M. M., Huang S., Yeoh B. S., *When the Light of the Home is abroad: Unskilled Female Migration and the Filipino Family*, “Singapore Journal of Tropical Geography” 25 (2) (2004), s. 172-203.

Augustyn J., *Ojcostwo. Aspekty psychologiczne i duchowe*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1999.

Badinter E., *XY – tożsamość mężczyzny*, WAB, Warszawa 1993.

- Bakiera L., *Zaangażowane rodzicielstwo a autokreacyjny aspekt rozwoju dorosłych*, Difin, Warszawa 2013.
- Balcerzak-Paradowska B., *Okresowa migracja małżonków a warunki życia rodzin*, w: *Współczesne zagrożenia realizacji podstawowych funkcji rodziny*, red. D. Graniewska, IPiSS, Warszawa 1994, Studia i Materiały, z. 2, s. 65-74.
- Balcerzak-Paradowska B., *Wpływ okresowej migracji małżonków na warunki życia rodzin*, „Problemy rodziny” (1998) nr 5, s. 7-18.
- Baldassar L., Merla L., *Conceptualizing Care Circulation*, w: *Transnational Families, Migration and the Circulation of Care: Understanding Mobility and Absence in Family Life*, red. L. Baldassar, L. Merla, Routledge, New York 2014, s. 25-58.
- Banasiak M., *Współpraca rodziców ze szkołą w kontekście reformy edukacji w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2013.
- Banaszak B., Żukowski Ł., *Prawo dziecka do ochrony przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją - rozwiązania polskie na tle standardów Konwencji o Prawach dziecka*, w: *Konwencja o prawach dziecka Wybór zagadnień [artykuły i komentarze]*, S. L. Stadniczeńko, Rzecznik Praw Dziecka, Warszawa 2015, s. 237-254.
- Barnett M., Mortensen V, Gonzalez J., *Grandmothers' Involvements in Mexican American Families*, „Journal of Family Issues” 37 (2016) nr 14, s. 1945-1967.
- Beck U., Beck-Gernsheim E., *Miłość na odległość. Modele życia w epoce globalnej*, przeł. M. Sutowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
- Beck U., *Ulf Erdmann Ziegler mit Fotos vom Timm Rauter*, Goethe-Institut, Munchen 1997.
- Becker-Pestka D., *Rodzina w obliczu migracji zarobkowej*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych Akademii Marynarki Wojennej w Gdyni” (2012) nr 5, s. 9-26.
- Beresford E., *Rola władz lokalnych we wspieraniu współpracy rodziców i szkoły*, w: *Ku partnerstwu szkoła-rodzice*, red. J. Kropiwnicki, Wydawnictwo Nauczycielskie, Jelenia Góra 1999, s. 21-37.
- Bereźnicka M., *Kultura pedagogiczna rodziców w społeczeństwie informacyjnym*, Wydawnictwo Naukowe w Uniwersytecie Pedagogicznego, Kraków 2015.
- Bereźnicka M., *Wychowanie dziecka we współczesnej rodzinie*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2014.

- Błasiak A., *Dziecko, rodzina, wychowanie. Wybrane konteksty*, red. J. Karbowniczek, A. Błasiak, E. Dybowska, Akademia Ignatianum w Krakowie, Wydawnictwo WAM, Kraków 2015.
- Błasiak A., E. Dybowska, *Rodzicielstwo i jego znaczenie dla procesu wychowania dziecka*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Kraków 2010, s. 105-129.
- Błasiak A., *Funkcje rodziny w zmieniającej się rzeczywistości*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Kraków 2010, s. 73-104.
- Błasiak A., *Kultura pedagogiczna rodziców jako wewnątrzrodzinny determinant jakości procesu wychowania najmłodszego pokolenia*, SPI (2019) Vol. 22 nr 2, s. 83-101.
- Błasiak A., *Niezastąpieni dziadkowie*, „Posłaniec” (2009) nr 1, s. 24-25.
- Błasiak A., *Współczesne rodzicielstwo – tendencje zmian i ich uwarunkowania*, w: *Dziecko – rodzina – wychowanie Wybrane konteksty*, red. J. Karbowniczek, A. Błasiak, E. Dybowska, Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków 2015, s. 47-68.
- Błasiak A., *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Kraków 2010, s. 129-142.
- Borutka T. *Rola rodziny w procesie wychowania przykładzie rodziny Jana Pawła II. W stulecie jego urodzin*, w: *Rodzina – Wychowanie – Przyszłość*, red. E. Osewska, J. Stala, Wydawnictwo UPJPII, Kraków 2020, s. 151-168.
- Borutka T., Wal J., *Zarys socjologii religii. Materiały studyjne*, Wydawnictwo Czuwajmy, Kraków 2012.
- Braun-Gałkowska M., *Poznawanie systemu rodzinnego*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2007.
- Brągiel J., „Eurosieroctwo” jako rezultat przemiany więzi rodzinnych, „Family Forum” (2013) nr 3, s. 155-169.
- Brągiel J., S. Kawula, *Więzi społeczne w rodzinie*, w: *Pedagogika rodziny Obszary i panorama problematyki*, red. S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007, s. 115-132.
- Bryceson D., Vuorela U., *Transnational Families in the Twenty-first Century*, w: *The Transnational Family: New European and Global Networks*, red. D. Bryceson, U. Vuorela, Berg, Oxford, New York 2002, s. 63-82.

- Budzyńska E., *Rodzinne więzi: dane, zadane, odrzucane? Socjologiczne refleksje nad przemianami rodziny współczesnej*, w: *Praca - więź - integracja: wyzwania w życiu jednostki i społeczeństwa: monografia poświęcona pamięci prof. zw. dr. hab. Władysława Jachera*, red. U. Swadźba, B. Pactwa, M. Żak, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice (2015), t. 2, s. 47-59.
- Bugła M., Halek A., Matwiej A., *Funkcjonowanie i relacje dziecka w rodzinie rozłączonej z powodu wyjazdu rodzica za granicę*, w: *Rodzina - diagnoza – profilaktyka i wsparcie*, red. K. Duraj-Nowakowa, Gruca-Miąsik U., Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, s. 233-246.
- Castles S., Miller M., *Migracje we współczesnym świecie*, przeł. A. Gąsior-Niemiec, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.
- Chałupczak H., H. Firlit-Fesnak H., Lesińska M., Solga B., *Polityka migracyjna Polski wobec najnowszej emigracji Polaków po 2004 roku*, w: *Dekada członkostwa Polski w UE*, M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 2014, s. 307-330.
- Chutnik M., *Szok kulturowy przyczyny, konsekwencje, przeciwdziałanie*, UNIVERSITAS, Kraków 2007.
- Cohen J., Sirkeci I., *Cultures of Migration: The Global Nature of Contemporary Mobility*, University of Texas Press, Austin 2011.
- Cretu O., *Understanding trans-border career trajectories: post-Soviet women professionals in London*, Rozprawa doktorska, Middlesex University 2017, <https://eprints.mdx.ac.uk/22166/>, (30.03.2022).
- Cudak H., *Edukacja pedagogiczna rodziców – ważny element systemu polityki prorodzinnej*, w: *Edukacja prorodzinna*, red. M. Chymuk, D. Topa, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
- Cudak H., *Rola ośrodków nieszkolnych w kształtowaniu kultury pedagogicznej rodziców*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. J. Kochanowskiego, Kielce 1997.
- Cudak H., *Szkice badań nad rodziną*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. J. Kochanowskiego, Kielce 1995.
- Czabała C., Kluczyńska S., *Poradnictwo psychologiczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2015.

- Czarnecka B., *W poszukiwaniu oznak szoku kulturowego – polskie imigrantki w Wielkiej Brytanii*, Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, „Studia Sociologica” IV, vol. 2, (2012), s. 119-126.
- Czop E., *Oblicza współczesnych organizacji polonijnych w wybranych krajach unijnej piętnastki*, „Polityka i Społeczeństwo” (2014) nr 1, s. 97-110.
- Danilewicz W., *Dzieciństwo „supernowoczesne” a doświadczenia rodzinne*, w: *Rodzina w kontekście współczesnych problemów wychowania*, red. B. Muchacka, Kraków 2007, s. 79-86.
- Danilewicz W., *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, Trans Humana, Białystok 2010.
- Danilewicz W., *Społeczne konsekwencje migracji zagranicznych*, w: *Migracja, uchodźstwo, wielokulturowość: zderzenie kultur we współczesnym świecie*, red. D. Lalak, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2007, s. 152-166.
- Danilewicz W., *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*, Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, Białystok 2006.
- Dąbrowska A., Gołek B., Szumilas E. M., *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2019.
- Dąbrowska A., *Rodzina migracyjna w przestrzeni życiowej dorastających. Holistyczny model wsparcia*, Państwowe Wydawnictwa Naukowe, Warszawa 2017.
- Dąbrowska A., *Rodzina transnarodowa w percepcji dzieci i dorastających – analiza porównawcza*. Prezentacja wyników badań, „Studia edukacyjne” (2016) nr 39, s. 249-270.
- Dąbrowska A., *Sytuacja rodzinna i społeczna dzieci rodziców migrujących zarobkowo z województwa świętokrzyskiego*, Akademia Przedsiębiorczości Sp. z o.o., Kielce 2011.
- Dąbrowska A., Szumilas E., *Uczniowie z rodzin migracyjnych w szkole*, seria Profilaktyka, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2014.
- Doniec R., *Kultura pedagogiczna rodziców w ponowoczesnej kulturze*, w: *Rodzina w kontekście współczesnych problemów wychowania*, red. B. Muchacka, Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 2008, s. 207-220.
- Dreby J., *Children’s Leverage in Mexican Transnational Families*, Conference Papers, American Sociological Association, Annual Meeting, Montreal 2006.

- Driessen G., Slegers P., Sluiter R., Smit F., *Types of parents and school strategies aimed at the creation of effective partnerships*, „International Journal about Parents in Education” 1 (2007), no. 1, s. 45-52.
- Dubiel E., *Syndrom nieprzystosowania społecznego dzieci z rodzin migrujących*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2004.
- Duda M., *O bezdzietności z wyboru słów kilka*, w: *Nauki o rodzinie w służbie rodziny*, red. J. Stala, Wydawnictwo Naukowe UPJPII, Kraków 2014, s. 565-576.
- Duszczyk M., Matuszczyk K., *A one-way ticket? Migration in Europe from the perspective of CEE countries*, Central and Eastern Europe Development Institute, Warsaw 2015.
- Dybowska E., *Teoria systemowej pracy z rodziną*, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Krakowie, Kraków 2012.
- Dyczewski L., *Rodzina, społeczeństwo, państwo*, TN KUL, Lublin 1994.
- Dyczewski L., *Więź rodzinna a media elektroniczne*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” (2005) r. LXVII, z. 1, s. 225-242.
- Faist T., *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Space*, Clarendon Press, Oxford 2000.
- Fidelus A., *Gdy rodzice emigrują*, „Nowa Szkoła” 6 (2008), s. 32-41.
- Foner N., *The Immigrant Family: Cultural Legacies and Cultural Changes*, „International Migration Review” 31 (4) (1997), s. 960-974.
- Furmanek W., *Współczesność – zagrożenia dotyczące świata wartości*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 19 (2016) nr 1, s. 125-155.
- Gallo S., *Transborder Pedagogues in the Home in the Context of Forced Repatriation*, „Ethnography and Education” 16 (2021) nr 4, s. 491-506.
- Garapich M., Grabowska I., Jaźwińska E., *Migracje poakcesyjne z Polski*, w: *25 wykładów o migracjach*, red. M. Lesińska, M. Okólski, Wydawnictwo SCHOLAR, Warszawa 2018, s. 208-220.
- Gaweł-Luty E., Kiełb-Grabarczyk D., *Sytuacja rodzinna dziecka wobec migracji zarobkowej rodzic-rodziców*. Sprawozdanie z badań, „Szkoła – Zawód – Praca” 11 (2016), s. 155-169.
- Gaweł-Luty E., *Optymalizacja współdziałania nauczycieli klas początkowych z rodzicami uczniów*, WSP w Słupsku, Słupsk 1992.

- Gaweł-Luty E., *Wymiana informacji pomiędzy nauczycielem-wychowawcą klasy I-III szkoły podstawowej a rodzicami uczniów*, WSPS, Słupsk 1995.
- Giza-Poleszczuk A., *Rodzina a system społeczny. Reprodukacja i kooperacja w perspektywie interdyscyplinarnej*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2005.
- Gizicka D., Gorbaniuk J., Szyszka M., *Rodzina w sytuacji rozłąki migracyjnej*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2010.
- Gizicka D., *Jakość życia rodzin migracyjnych*, w: *Współczesna rodzina polska. Przemiany zagrożenia i wyzwania*, red. A. Jabłoński, M. Szyszka, D. Gizicka, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Wydział Nauk Społecznych, Lublin 2014, s. 153-170.
- Głaz S., *Sens życia a religia. Wymiary filozoficzno-psychologiczne*, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2006.
- Głąbiński J., *Formacja osoby w kontekście społecznym. Krytyczna analiza wybranych materiałów dydaktycznych do nauczania religii w gimnazjum i liceum powstałych w Polsce po 2001 roku*, UPJPII, Kraków 2019.
- Golinowska S., *Społeczny wymiar emigracji w krajach wysyłających*, „Polityka Społeczna” (2008), nr 11-12, s. 17-31.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M., *Emigracja ostatnia?*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2009.
- Granosik M., *Profesjonalny wymiar pracy socjalnej*, Wydawnictwo Naukowe Śląsk, Katowice 2006, s. 19-20.
- Grochociński M., *Kultura pedagogiczna rodziców*, w: *Rodzina i dziecko*, red. M. Ziemska, *Pedagogika Rodziny*, „Family Pedagogy” nr 3(1) (2013), s. 187–199.
- Grzymała-Moszczyńska H., *Uchodźcy*, Nomos, Kraków 2000.
- Gurycka A., *Błąd w wychowaniu*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1990.
- Guzy-Steinke H., *Transmisja kulturowa w rodzinie*, w: *Pedagogika społeczna w służbie rodzinie*, Świętokrzyskie Centrum Profilaktyki i Edukacji, Kielce 2005, t. I, s. 288-294.
- Gwizdek B., *Eurorodzice, eurodzieci*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” (2010) 7, s. 43-44.

- Harwas-Napierała B., *Zmiany w funkcjonowaniu rodziny i ich konsekwencje dla rozwoju rodziców*, w: Harwas-Napierała B., *Rodzina a rozwój człowieka dorosłego*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2003, s. 11-23.
- Heffer K., Rauziński R., *Region migracyjny (wybrane aspekty demograficzne, społeczne i gospodarcze na przykładzie Śląska Opolskiego)*, Oficyna Wydawnicza, Opole 2003.
- Hrynkiewicz J., *Polityka społeczna wobec rodziny. Wybrane aspekty*, w: *Prorodzinne rozwiązania w systemie podatkowym*. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Rodziny Sejmu RP, Warszawa 1998, s. 15-45.
- Iglicka K., *Kontrasty migracyjne Polski Wymiar transatlantycki*, Wydawnictwo SCHOLAR, Warszawa 2008.
- Isański J., *Życie społeczne w kontekście migracyjnym. Parafia jako ośrodek życia religijno-społecznego poza granicami Polski*, „Studia Polonijne” (2018), t. 39, s. 27-43.
- Izdebska J., *Dziecko – dzieciństwo – wychowanie rodzinne. Kategorie pedagogiki rodziny w perspektywie pedagogiki personalistycznej*, Niepaństwowa Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Białymstoku, Białystok 2015.
- Izdebska J., *Dziecko u progu XXI wieku, Niepokoje i nadzieje*, Wydawnictwo Trans Humana, Białystok 2000.
- Izdebska J., *Kultura pedagogiczna rodziców*, w: *Rodzicielstwo. Wybrane zagadnienia kontekstów edukacyjnych*, red. D. Opozda, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2001, s. 111-121.
- Jacewicz A., *Wybrane problemy funkcjonowania rodzin migrantów*, w: *Wielka emigracja zarobkowa młodzieży Wyzwania dla edukacji*, red. R. Bera, Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010, s. 193-204.
- Jagięła J., *Relacje w rodzinie a szkoła. Krótki przewodnik psychologiczny*, Wydawnictwo Rubikon, Kraków 2007.
- Janicka A., *Skutki procesów migracyjnych*, w: *25 wykładów o migracjach*, red. M. Lesińska, M. Okólski, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2018, s. 155-177.
- Janiszewski L., *Rodzina marynarzy i rybaków morskich. Studium socjologiczne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, Poznań 1976.
- Jankowska A., *Ojcostwo końca wieku*, „Forum Oświatowe” 22 (2000) 1, s. 103–134.
- Jundził I., *Kultura pedagogiczna społeczeństw*, „Nauczyciel i wychowanie” (1977) Nr 1, s. 24-27.

- Jundził I., *Rola zawodowa pedagoga szkolnego*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1980.
- Jundził I., *Środowiskowy system wychowawczy w mieście*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1983.
- Jurczyk B., „Być” albo „mieć”. *O nieuświadomionym dylemacie wyjazdów zarobkowych* w: *Wyjazdy zarobkowe Szansa czy zagrożenie*, red. K. Glombik, P. Marciniak, Opole 2005, s. 223-230.
- Kaczmarczyk P., Tyrowicz J., *Współczesne procesy migracyjne w Polsce, a aktywność organizacji pozarządowych na obszarach powiązanych z rynkiem pracy*, Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa 2007.
- Kaczmarczyk P., *Współczesne migracje zagraniczne Polaków Aspekty lokalne i regionalne*, Ośrodek Badań nad Migracjami UW, Warszawa 2008.
- Kanios A., *Migracje zarobkowe Polaków – szanse czy zagrożenie dla funkcjonowania rodziny*, w: *Wielka emigracja zarobkowa młodzieży. Wyzwania dla edukacji*, red. R. Bera, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010, s. 205-214.
- Kantor R., *Interkulturowość zabawy. Obce wzory kultury zabawy i rozrywki i ich recepcja we współczesnej kulturze ludycznej Krakowa*, „Relacje międzykulturowe – Intercultural relations” 1 (2017) nr 1, s. 161-195.
- Kawczyńska-Butrym Z., *Dzieci i młodzież w migracjach – problemy edukacji i zdrowia*, w: *Wielka emigracja zarobkowa młodzieży. Wyzwania dla edukacji*, red. R. Bera, Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, s. 175-184.
- Kawczyńska-Butrym Z., Kruk M., *Wsparcie społeczne dla rodzin migracyjnych w Polsce*, w: *Rodzina wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy*, red. I. Taranowicz, S. Grotowska, Oficyna Wydawnicza Arboretum, Wrocław 2015, s. 205-217.
- Kawczyńska-Butrym Z., *Migracja – szansa czy zagrożenie rodziny?*, w: *Małżeństwo i rodzina w ponowoczesności. Szanse, zagrożenia, patologie*, red. W. Muszyński, E. Sikora, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008, s. 113-120.
- Kawczyńska-Butrym Z., *Migracja: Perspektywa mikrospołeczna – indywidualne i rodzinne zyski, koszty i straty*, w: *Migracje – wyzwanie XXI wieku Studia nad migracją – t. 1*, red. M. St. Zięba, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lubelska Szkoła Biznesu Sp. z o.o Fundacja Rozwoju KUL, Lublin 2008. s. 109-118.

- Kawczyńska-Butrym Z., *Migracje Wybrane Zagadnienia*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2009.
- Kawczyńska-Butrym Z., *Migrant w sytuacji choroby*, „Zdrowie Publiczne i Zarządzanie” 9 (2011) nr 2, s. 113-118.
- Kawczyńska-Butrym Z., *Polskie emigrantki we Włoszech*, w: *Migracja zarobkowa do Włoch. Próba podejścia interdyscyplinarnego*, red. D. Bryk, B. Różnowski, M. Zięba, EL-Press, Lublin 2008, s. 61-70.
- Kawczyńska-Butrym Z., *Stare i nowe wyzwania pracy socjalnej*, w: *Praca socjalna Kształcenie – działanie – konteksty*, red. A. Kanios, M. Czechowska-Bieługa, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010, s. 79-88.
- Kawecki I., Trusz S., Kwatera A., Majerek, *Dzieci migrantów zarobkowych Obywatele Europy czy eurosieroty?*, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2015.
- Kawula S., Brągiel J., Janke A., *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007.
- Kawula S., *Kultura pedagogiczna rodziców jako czynnik stymulacji rozwoju i wychowania młodego pokolenia*, w: *Pedagogika rodziny Obszary i panorama problematyki*, red. S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007, s. 335-357.
- Kawula S., *Pedagogika społeczna dzisiaj i jutro*, Wydawnictwo Naukowe Akapit, Toruń 2012.
- Kawula S., *Rodzina jako grupa i instytucja wychowawcza*, w: *Pedagogika rodziny Obszary i panorama problematyki*, S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007, s. 47-80.
- Każmierczak T., *Praca socjalna. Między upośledzeniem społecznym a obywatelskością*, Wydawnictwo Naukowe Śląsk, Katowice 2006.
- Kępińska E. *Recent Trends in International Migration. The 2007 SOPEMI Report for Poland*, Ośrodek Badań nad Migracjami UW, Warszawa 2007.
- Kępińska E., *Migracje sezonowe z Polski do Niemiec. Mechanizmy rekrutacji, rola rodziny i różnicowanie według płci*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.
- Kindler M., Napierała J., *Migracje kobiet. Przypadek Polski*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2010.

- Kluz M., *Moralna ocena zjawiska migracji zarobkowej*, w: *Rodzina a migracja*, red. J. Młyński, W. Szewczyk, Wydawnictwo Karmelitów Bosych, Kraków 2012, s. 140-143.
- Kluz M., *Problem wychowania moralnego wyzwaniem dla współczesnej rodziny*, w: *Nauki o rodzinie w służbie rodziny Nauki o rodzinie I*, red. J. Stala, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2014, s. 335-353.
- Kłys J., *Jak rozumiem ojcostwo*, „Studia nad Rodziną” 3 (1999), s. 133–144.
- Koehler J., Laczko F., Aghazarm C., Schad J., *Migration and the Economic Crisis in the European Union: Implications for Policy*, International Organisation for Migration, Brussels 2010.
- Komorowska J., *Doroczne i okolicznościowe zwyczaje w rodzinie*, w: *Przemiany rodziny polskiej*, red. J. Komorowska, Polska Akademia Nauk, Warszawa 1975, s. 289-309.
- Korczyńska J., *Sezonowe wyjazdy zarobkowe Polaków do Niemiec*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2003.
- Kornas-Biela D., *Rodzina w procesie prokreacji*, w: *Rodzina bezcenny dar i zadanie*, red. J. Stala, E. Osewska, Polskie Wydawnictwa Encyklopedyczne, Radom 2006, s. 485-490.
- Kowalski S., *Socjologia wychowania w zarysie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1974.
- Kozak S., *Patologia eurosieroctwa w Polsce Skutki migracji zarobkowej dla dzieci i ich rodzin*, Difin, Warszawa 2010.
- Kozdrowicz E., *Psychopedagogiczne skutki rozłąki migracyjnej*, w: *Szkoła wobec mobilności zawodowej rodziców i opiekunów Niezbędnik nauczyciela*, red. E. Kozdrowicz, B. Walczak, Zeszyty metodyczne część 8, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, Warszawa 2008, s. 21-36.
- Kozdrowicz E., Walczak B., *Migracje rodzicielskie, Szkoła wobec mobilności zawodowej rodziców i opiekunów. Zeszyty metodyczne część 8*, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, Warszawa 2008.
- Kozielska J., *Transnarodowy wymiar poradnictwa i wsparcia społecznego. Kазus Polaków pracujących w krajach Unii Europejskiej*, w: *W kręgu działań pomocowych i poradniczych*, red. J. Kozielska, A. Skowrońska-Pućka, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016, s. 48-57.

- Krasnodębska A., *Migracja zarobkowa a życie rodzinne kobiet z Opolszczyzny*, „Pedagogika Społeczna” (2008) nr 3, s. 61-80.
- Krasnodębska A., *Migracja zarobkowa a życie rodzinne kobiet z Opolszczyzny*, w: *Migracja – rodzina – dziecko*, E. Kozdrowicz, B. Walczak, Towarzystwo Naukowe KUL & Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, „Roczniki nauk społecznych” Vol. 4 (2012), s. 123-138.
- Krauze-Sikorska H., Klichowski M., *Pedagogika dziecka, Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2020.
- Krok D., *Migracja zarobkowa w aspekcie duszpasterskim*, w: *Razem ale osobno Poradnik dla osób doświadczających problemów spowodowanych migracją zarobkową*, red. D. Krok, P. Landwójtowicz, B. Balicka-Błagitka, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Opolu, Opole 2011, s. 55-66.
- Kruk M. S., *Sytuacja eurosierot w opinii opiekunów zewnętrznych*, „Edukacja Humanistyczna” (2017) nr 1, s. 113-132.
- Krzesińska-Żak B., *Pedagogika rodziny. Przewodnik do ćwiczeń*, Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, Białystok 2007.
- Krzyżowski Ł., *Polscy migranci i ich starzejący się rodzice. Transnarodowy system opieki międzygeneracyjnej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2013.
- Kuczkowski S., *Strategie wychowawcze*, Wydawnictwo WAM, Kraków 1985.
- Kukołowicz T., *Sytuacja wychowawcza w rodzinach niepełnych powodu czasowej nieobecności rodzica*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2001.
- Kunowski S., *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Wyd. Salezjańskie, Łódź 1981.
- Kwak A., *Rodzina jako środowisko wychowawcze*, w: *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, red. T. Pilch i I. Lepalczyk, Wydawnictwo Żak, Warszawa 1995, s. 121-144.
- Kwak A., *Społeczny i indywidualny wymiar rodzicielstwa*, w: *Rodzicielstwo między domem, prawem, służbami społecznymi*, red. A. Kwak, Warszawa 2008, s. 17-40.
- Lasik A., *Wpływ rozłąki na więzi małżeńskie*, w: *Współczesne zagrożenia w strukturach społecznych*, E. Syrek, Wydawnictwo Wieczorek – Press, Katowice 1993.
- Leksykon katechetyczny*, red. J. Kochel, J. Kostorz, Jedność, Kielce 2022.
- Lesińska M., Duszczyk M., *Polityka migracyjna*, w: *25 wykładów o migracjach*, red. M. Lesińska, M. Okólski, Wydawnictwo SCHOLAR, Warszawa 2018, s. 251-264.

- Lesińska M., Okólski M., Slany K., Solga B., *Dekada członkostwa Polski w UE*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2014.
- Lombaerts H., Osewska E., *Understanding the family*, w: *Catholic Education, European and Maltese Perspectives. Church School's response to future challenges*, S. Gatt, H. Lombaerts, E. Osewska, A. Scerri, Floriana 2004, s. 54-62.
- Łobocki M., *ABC wychowania*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1992.
- Łobocki M., *Formy współdziałania z rodzicami*, w: *ABC wychowania dla nauczycieli i wychowawców*, M. Łobocki, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1992, s. 112-117.
- Łobocki M., *Teoria wychowania w zarysie*, Oficyna Wydawnicza IMPULS, Kraków 2013.
- Maciaszkowa J., *Kultura pedagogiczna rodziców*, w: *Pedagogika opiekuńcza. Materiały z krajowej konferencji Komitetu Nauk Pedagogicznych*, red. J. Wołczyk, Polska Akademia Nauk, Warszawa 1977, s. 160-176.
- Madianou M., D. Miller, *Migration and New Media. Transnational Families and Polymedia*, Routledge, London, New York 2012.
- Majkowski W., *Socjologia rodziny*, w: *Rodzina. Bezcenny dar i zadanie*, red. J. Stala, E. Osewska, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, Radom 2006, s. 378-422.
- Marczak Ł., *Współczesna rodzina polska w perspektywie nauki społecznej Kościoła*, w: *Małżeństwo, rodzina, rodzicielstwo. Przemiany we współczesnej Polsce*, red. D. Gizicka, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2016, s. 45-56.
- Mariański J., *Kryzys moralny czy transformacja wartości. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2001.
- Mariański J., *Tożsamości religijne w społeczeństwie polskim. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2017.
- Mastalski J., *Jak dobrze wychować dziecko*, Wydawnictwo Salwator, Kraków 2009.
- Mastalski J., *Zarys teorii wychowania*, Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie, Kraków 2002.
- Matyjas B., *Oblicza dzieciństwa we współczesnych rodzinach polskich*, w: *Dziecko w świecie współczesnym*, red. B. Muchacka, K. Kraszewski, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2008.
- Mazurkiewicz B., *Migracja zarobkowa w kontekście prawnym*, w: *Razem ale osobno. Poradnik dla osób doświadczających problemów spowodowanych migracją zarobkową*,

- red. D. Krok, P. Landwójtowicz, B. Balicka-Błagitka, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Opolu, Opole 2011, s. 45-54.
- Mądrzycki T., *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1970, s. 120-153.
- Mendecka G., *Zmiany rozwojowe w pełnieniu roli ojca*, „Kwartalnik Polskiej Psychologii Rozwojowej” 3 (1995), s. 26–41.
- Młyński J. M., *Migracje rodzinne jako zjawisko społeczno-wychowawcze w kontekście nowych uwarunkowań pedagogiki dzieci*, „Roczniki Nauk o Rodzinie i Pracy Socjalnej” (2012) nr 4 (59), s. 67-91.
- Młyński J. M., Szewczyk W., *Rodzina wobec dylematów migracji zarobkowej Badania i analizy*, Instytut Papieża Jana Pawła II, Warszawa 2012.
- Młyński J., Szewczyk W., *Migracje zarobkowe Polaków Badania i refleksje*, Biblos, Tarnów 2010.
- Młyński J., *Rodzina beneficjentem sieci wsparcia w Polsce*, „Rocznik Nauk Społecznych” 12 (2020) nr 3, s. 27-42.
- Moskal M., *Transnational social networks, human capital and economic resources of Polish immigrants in Scotland*, in: *Mobility in Transition. Migration Patterns after EU Enlargement*, red. B. Glorius, I. Grabowska-Lusińska, Kuvik A., Amsterdam University Press 2013, s. 155-168.
- Mucha K., *Przepisy prawa a planowanie, organizacja i prowadzenie pomocy psychologiczno-pedagogicznej dla dzieci i młodzieży*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2018.
- Nagórny J., *Posłannictwo Ojca w kontekście współczesności*, w: *Oblicza ojcostwa*, red. D. Kornas-Biela, TW KUL, Lublin 2002, s. 59-81.
- Napierała J., Trevena P., *Patterns and determinants of sub-regional migration: a case study of Polish construction workers in Norway*, w: *A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe*, red. R. Black G. Engbersen, M. Okólski, C. Pantiru, Amsterdam 2010, s. 51-71.
- Niedźwiedzki D., *Migracje i tożsamość Od teorii do analizy przypadku*, Wydawnictwo Nomos, Kraków 2010.
- Nowak B., *Rodzina w kryzysie. Studium Resocjalizacyjne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.

- Nowak-Dziemianowicz M., *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacja sensów i znaczeń*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP we Wrocławiu, Wrocław 2006.
- Nowak-Dziemianowicz M., *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacja sensów i znaczeń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002.
- Nowakowska A., *Wpływ migracji zarobkowej na jakość życia rodzinnego w: Psychologia rodziny. Małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań*, red. T. Rostowska, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2009, s. 101-116.
- Nowicka E., *Migracje powrotne jako przedmiot badań*, „Przegląd Polonijny” (2007), z. 2, s. 75-92.
- Oberg K, *Culture Shock: Adjustment to New Cultural Environments*, “Practical Anthropology” nr 7, (1960), s. 177-182.
- Ogrodzka-Mazur E., *Współczesna rodzina migracyjna w przestrzeni społecznej, (wielokulturowej i edukacyjnej*, w: *Czas społeczny akademickiego uczestnictwa w rozwoju i doskonaleniu civil society: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Andrzejowi Radziewiczowi-Winnickiemu w 65. rocznicę urodzin*, red. E. Syrek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2010, s. 445-461.
- Ogryzko-Wiewiórkowska M., *Rodzina polska u progu nowego wieku*, w: *Współczesne rodziny polskie- ich stan i kierunek przemian*, red. Z. Tyszka, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2001, s. 37-46.
- Olearczyk T., *Sieroctwo i osamotnienie. Pedagogiczne problemy kryzysu współczesnej rodziny*, Wydawnictwo Wojskowej Akademii Medycznej, Kraków 2008.
- Olearczyk T., *Rodzina między starym i nowym paradygmatem*, Verbum, Ružomberok 2013.
- T. Olearczyk, *Życie jako uniwersalna i niepodważalna wartość w koncepcjach rodziny i wychowania w cywilizacji chaosu i konsumpcjonizmu*, w: *Wartość życia a wychowanie w XX rocznicę Encykliki Jana Pawła II Evangelium vitae*, red. M. Parzyszek, D. Opozda, B. Kiereś, Katedra Pedagogiki Rodziny Instytutu Pedagogiki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2015, s. 85-100.
- Olearczyk T., *Przemiany polskiej rodziny i ich konsekwencje wychowawcze*, w: *Rodzina – Wychowanie – Przyszłość*, red. E. Osewska, J. Stala, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2020, s. 169-190.

- Opozda D., *Świadomość wychowawcza rodziców*, w: *Dziecko – nauczyciel – rodzice. Konteksty edukacyjne*, red. R. Piwowarski, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok – Warszawa 2003, s. 155-163.
- Osewska E., *Jakość życia wspólnotowego rodziny jako podstawa skuteczności wychowania*, „Roczniki Nauk o Rodzinie” (2013), t. 5, s. 5-22.
- Osewska E., *Memories of Adults Regarding Relations with Parents in Childhood*, “The Person and the Challenges” 7 (2017) nr 1, s. 149-158.
- Osewska E., *Modele współczesnej rodziny: zagrożenia i szanse*, w: *Wychowanie w rodzinie: od bezradności ku możliwościom*, red. R. Chałupniak, T. Michalewski, E. Smak, Opole 2016, s. 21-34.
- Osewska E., *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II Krakowie, Kraków 2020.
- Osewska E., Scerri A., *Catholic Education, European and Maltese Perspectives. Church School's response to future challenges*, Floriana 2004.
- Osewska E., *The Basic Assumptions of Child Upbringing in the Family. Modern Implications*, w: *The Contemporary Family: Local and European Perspectives*, red. E. Osewska, J. Stala, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2015, s. 249-261.
- Osewska E., *Wspólnota rodzinna w służbie wychowania*, „Family Forum” (2014) 4, s. 125-139.
- Osipowicz D., *Marginalizacja społeczna migrantów*, w: *Ludzie na huśtawce Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2001, s. 382-409.
- Ostrowska K., *O sytuacji dzieci, których rodzice wyjechali za granicę w celach zarobkowych*, Seria Profilaktyka, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2016.
- Ostrowska K., *Podstawowe funkcje rodziny*, w: *Wychowanie do życia w rodzinie. Książka dla nauczycieli, rodziców i wychowawców*, red. K. Ostrowska, M. Ryś, Centrum MPPP MEN, Warszawa 1999, s. 105-122.
- Parreñas R. S., *Servants of Globalisation: Women, Migration and Domestic Work*, Stanford University Press, Stanford 2001.
- Parzyszek M., w: *Wartość życia a wychowanie w XX rocznicę Encykliki Jana Pawła II Evangelium vitae*, red. M. Parzyszek, D. Opozda, B. Kiereś, Katedra Pedagogiki

Rodziny Instytutu Pedagogiki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2015, s. 331-341.

Pawlak A., *Konstytucyjne podstawy wolności i praw dziecka w Polsce. Zagadnienia wybrane*, w: *Wokół rodziny i dziecka Wybrane zagadnienia z teorii i praktyki*, w: *Wokół rodziny i dziecka*, red. Wybrane zagadnienia z teorii i praktyki, red. E. Dybowska, M. Prucnal-Wójcik, Akademia Ignatianum w Krakowie, Wydawnictwo WAM, Kraków 2017, s. 71-94.

Pawlak A., *Wychowanie bez granic. Możliwości i skutki być rodzicem „na odległość”*, „*Realia i Co Dalej...*” (2010) nr 6 (21), s. 137-150.

Pedagogika rodziny. Zarys wykładów na Podyplomowym Studium .Prorodzinnym, Instytut Teologiczno-Pastoralny, red. J. Homplewicz, Rzeszów 2000.

Peszat K., Cybulska M., Murawska E., Nowakowska G., *Pokolenie gniazdowników w Polsce*, Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa 2020.

Poznańska M., *Ojciec. Ojcostwo i jego rola w wychowaniu*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, red. T. Pilch, t. 3, Wydawnictwo Akademickie Żak Warszawa 2004, s. 804-807.

Półtawska W., *Prawidłowy start*, w: *Miłość, małżeństwo, rodzina*, red. F. Adamski, Kraków 1988, s. 21-71.

Praszałowicz D., *Polskie studia na temat migracji kobiet: wybrane aspekty teoretyczne i wyniki badań*, w: *Migracje kobiet Perspektywa wielowymiarowa*, red. K. Slany, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, s. 51-63.

Pries L., *Transnational migration: New challenges for nation states and opportunities for regional and global development*, w: *The Transatlantic Security Challenges and Dilemmas for the European Migration Policy Project* ed. K. Iglicka, Centrum Stosunków Międzynarodowych, Warszawa 2006.

Profilaktyka społeczna. Wielowymiarowość współczesnej rodziny. Wybrane zagadnienia XX i XXI wieku, red. E. Juśko, J. Burgerowa, B. Wolny, Wydawnictwo Progres, Tarnów – Łapczyca 2014.

Przetacznik-Gierowska M., Makieło-Jarża G., *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1992.

Przybycień K. K., Przybycień M., *Emigracja – lekarstwo czy trucizna? Sytuacja rodzinna dzieci emigrantów w świetle badań własnych*, w: *Problem eurosieroctwa*

Wybrane aspekty, red. B. Więckiewicz, Wydział Zamiejscowy Nauk o Społeczeństwie KUL w Stalowej Woli, Stalowa Wola 2011, s. 61-83.

Przychodzka-Dziekońska A., *Wychowanie a przestrzenie funkcjonowania współczesnych emigrantów i ich rodzin z uwzględnieniem rysu historycznego wpisanego w przestrzeń polskości*, „Studia Społeczne” (2014) nr 1, s. 65-71.

Pulikowski J., *Czy w dzisiejszych czasach warto być ojcem?*, w: *Oblicza ojcostwa*, red. D. Kornas-Biela, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2001, s. 95-123.

Puzio-Waławik B., *Społeczno-ekonomiczne skutki migracji Polaków po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, „Zeszyty Naukowe” nr 8 (2010), s. 179-193.

Pyżalski J., Poleszak W., *Relacje przede wszystkim – nawet jeśli obecnie jedynie za pośrednictwem*, w: *Edukacja w czasach pandemii wirusa Covid-19 Z dystansem o tym co robimy obecnie jako nauczyciele*, red. J. Pyżalski, EduAkcja Sp. z o. o., Warszawa 2020, s. 28-36.

Radochoński M., *Choroba a rodzina*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Rzeszów 1987.

Raijman R., Schammah-Gesser S., Kemp A., *International Migration, Domestic Work, and Care Work: Undocumented Latina Migrants in Israel*, „Gender and Society” (2003), no 5, s. 727-749.

Reroń T., *Wycieczki zarobkowe Szansa czy zagrożenie Perspektywa społeczno-moralna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2005.

Ritzer G., *Mcdonaldyzacja społeczeństwa*, Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, Warszawa 1997.

Rogała S., *Partnerstwo rodziców i nauczycieli*, PWN, Warszawa-Wrocław 1989.

Romaniszyn K., *Kulturowe implikacje międzynarodowych migracji*, Instytut Badań nad Polonią, KUL, Lublin 2003.

Romaniszyn K., *Kulturowe implikacje współczesnych migracji międzynarodowych. Zarys problemu na przykładzie Polski*, „Studia Polonijne” (1999), t. 20, Katolicki Uniwersytet Lubelski, s. 85-110.

Rosochacka-Gmitrzak M., Wideł E., *Obrazy życia rodzinnego i intymności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020.

Rożnowski B., Bryk D., *Stres emigracji zarobkowej i jego konsekwencje dla systemu wartości migrantów*, w: *Migracja – wyzwanie dla XXI wieku*, red. M. St. Zięba,

Katolicki Uniwersytet Lubelski Lubelski Szkoła Biznesu Sp. z o.o Fundacja Rozwoju KUL, Lublin 2008, s. 127-153.

Ryan L., *How women use family networks to facilitate migration: A comparative study of Polish and Irish women in Britain*, "History of the Family" 14 (2009), s. 217-231.

Ryk A., *Współczesna rodzina wobec wybranych problemów ponowoczesności*, w: *Rodzina w kontekście współczesnych problemów wychowania*, red. B. Muchacka, *Rodzina w kontekście współczesnych problemów wychowania*, Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej, Kraków 2008, s. 33-40.

Rynio A., *Integralne wychowanie w myśli Jana Pawła II*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2004.

Ryś M., *Psychologia rodziny*, w: *Rodzina bezcenny dar i zadanie*, red. J. Stala, E. Osewska, Polskie Wydawnictwa Encyklopedyczne, Radom 2006, s. 328-373.

Ryś M., *Systemy rodzinne*, CMPPP, Warszawa 2001.

Ryś M., *Wpływ dzieciństwa na późniejsze życie w małżeństwie i rodzinie*, t. 1, Warszawa 1992.

Serkowska-Mąka J., *Migracja zarobkowa i jej skutki – „eurosieroty”*, „Studia Społeczne” (2012) nr 1 (6), s. 177-128.

Skałbiana B., *Dziecko z rodziny migracyjnej w systemie oświaty Materiał informacyjny dla dyrektorów szkół i rad pedagogicznych*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2017.

Slany K., *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2002.

Slany K., *Co to znaczy być migrantką?*, w: *Migracje kobiet Perspektywa wielowymiarowa*, red. K. Slany, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.

Slany K., *Różnorodność typów polskich rodzin, różnorodność praktyk w rodzinach*, w: *Obrazy życia rodzinnego i intymności*, red. M. Bieńko, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020, s. 19-29.

Slany K., Ślusarczyk M., Krzyżowski Ł., *Wpływ współczesnych migracji Polaków na przemiany więzi społecznych, relacje w rodzinie i relacje między generacyjne*, Komitet Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2014.

- Slany K., Ślusarczyk M., Pustulka P., *Polskie rodziny transnarodowe: dzieci, rodzice, instytucje i więzi z krajem*, Komitet Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk, Kraków-Warszawa 2016.
- Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.
- Smoleń A., *Problemy zdrowotne polskich migrantów poakcesyjnych. Implikacje dla systemów opieki zdrowotnej*, „Problemy Zarządzania” (2013) 11/1 (2), s. 227-239.
- Sordyl B., *Rodzina migracyjna jako nowa przestrzeń pracy socjalnej – doświadczenia pracowników Ośrodka pomocy Społecznej w Andrychowie*, w: *Praca socjalna Kształcenie – działanie – konteksty*, red. A. Kanios, M. Czechowska-Bieługa, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2010, s. 203-210.
- Sordyl-Lipnicka B., *Dziecko i rodzina w obliczu emigracji zarobkowej*, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2020.
- Spionek H., *Wiek niemowlęcy*, w: *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, red. M. Żebrowska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1972, s. 285-338.
- Stadniczeńko S. L., *Prawo dziecka do wychowania w rodzinie*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień [artykuły i komentarze]*, red. S. L. Stadniczeńko, Biuro Rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2015, s. 85-118.
- Stadniczeńko S. L., *Urzeczywistnianie dobra dziecka*, w: *Rzecznictwo praw dziecka w Polsce*, red. S. L. Stadniczeńko, Wydawnictwo PWSZ Konin-Opole 2002, s.
- Stala J., Osewska E., *Anders erziehen in Polen. Der Erziehungs- und Bildungsbegriff im Kontext eines sich ständig verändernden Europas des XXI. Jahrhunderts*, Wydawnictwo Polihymnia, Tarnów 2009.
- Stala J., *W kierunku integralnej edukacji religijnej w rodzinie. Próba refleksji nad nauczaniem Jana Pawła II w kontekście polskich uwarunkowań*, Wydawnictwo Polihymnia, Tarnów 2010.
- Stojanowska W., *Władza rodzicielska pozamałżeńskiego i rozwiedzionego ojca. Studium socjologiczno-prawne*, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. M. Grzegorzewskiej, Warszawa 2000.
- Strojnowska B., *Rola rodziny w uczuciowym i społecznym rozwoju dziecka*, w: *Spojrzenie na współczesną rodzinę w Polsce w kontekście badań soborowych*, red. A. Podsiad, A. Szafrńska, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1981, s. 192-226.

- Suarez-Orozco C., Suarez-Orozco M. M., *Children of Immigration*, Cambridge, Harvard University Press, London 2002.
- Sujak E., *Kontakt psychiczny w małżeństwie i rodzinie*, Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1985.
- Sujak E., *Poradnictwo małżeńskie i rodzinne*, Wydawnictwo św. Jacka, Katowice 1988.
- Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe Warszawa 1972.
- Szczygielska I., *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013.
- Szewczyk W., *Przygotowanie do małżeństwa*, Michalineum, Tarnów 1999.
- Szuman S., *Psychologia wieku dziecięcego*, Wydawnictwo Nasza Księgarnia, Warszawa 1947.
- Szymczak W., *Obszary społecznej partycypacji i absencji*, w: *Doświadczenie rozwoju w życiu polskich migrantów w Wielkiej Brytanii*, J. Plewko, W. Szymczak, T. Adamczyk, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2012, s. 171-194.
- Szyniszewska K., *W poszukiwaniu swojej tożsamości – drugie pokolenie migrantów Na przykładzie Francji i USA*, w: *Migracja Uchodźstwo Wielokulturowość Zderzenie Kultur we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Akademickie: „Żak”, Warszawa 2007, s. 246-269.
- Szyszka M., *Polska polityka rodzinna wobec skutków zagranicznej migracji zarobkowej*, w: *Problem eurosieroctwa. Wybrane aspekty*, red. B. Więckiewicz, Wydział Zamiejscowy Nauk o Społeczeństwie KUL w Stalowej Woli, Stalowa Wola 2011, s. 113-139.
- Śledzianowski J., *Rodzina międzypokoleniowa w Polsce na progu XXI wieku*, Zakład Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, Kielce 2008.
- Ślusarczyk M., *Migracje rodziców, migracje dzieci – wyzwania dla instytucji opiekuńczych, pomocowych oraz edukacyjnych*, „Zeszyty Pracy Socjalnej” (2014), t. 19, nr 3, s. 75-89.
- Ślusarczyk M., *Transnarodowe życie rodzin na przykładzie polskich migrantów w Norwegii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2019.

- Świątkiewicz W., *Rodzina współczesna w Polsce. Kondycja i kierunki przemian*, w: *Rodzina w społeczeństwie – relacje i wyzwania*, red. E. Osewska, J. Stala, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2019, s. 15-34.
- Tokarczyk M., *Polityka prorodzinna w Polsce i Europie (założenia)*, „Studia nad Rodziną” 7/2 (13) (2003), s. 119-132.
- Tomaszewska H., *Uczestnicy forów internetowych o migracji zarobkowej rodziców i jej konsekwencjach dla dzieci*, „Pedagogika Społeczna” (2008) nr 3, s. 105–142.
- Tomkiewicz A., *Struktura i funkcje małżeństwa i rodziny - zagrożenia i nadzieje*, „Roczniki Teologiczne” (2004) z. 10, s. 57-73.
- Trąbka A., *Psychologiczne aspekty radzenia sobie w sytuacji migracji zagranicznej*, w: *Interwencja kryzysowa konteksty indywidualne i społeczne*, red. D. Kubacka-Jasiecka, P. Passowicz, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2016, s. 243-258.
- Trusz S., Kwiecień M., *Społeczne piętno eurosieroctwa*, Difin, Warszawa 2012.
- Tyszka Z., *Rodzina we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2003.
- Tyszka Z., *Socjologia rodziny*, Państwowe Wydawnictwa Naukowe, Warszawa 1974.
- Tyszka Z., *System metodologiczny poznańskiej szkoły socjologicznych badań nad rodziną (stan aktualny)*, Zakład Socjologii Rodziny – Instytut Socjologii UAM, Poznań 1997.
- Tyszkowa M., *Funkcjonowanie dzieci w sytuacjach trudnych*, „Oświata i Wychowanie”, nr 6 (1979), s. 210-217.
- Tyszkowa M., *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*, Państwowe Wydawnictwa Naukowe, Warszawa 1986.
- Urbańska S., *Matka migrantka. Perspektywa transnarodowości w badaniu przemian rodzicielskich*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” nr 1 (2009), s. 61-84.
- Urbańska S., *Matka Polka na odległość. Z doświadczeń migracyjnych robotnic 1989-2010*, Wydawnictwo Naukowe Mikołaja Kopernika, Toruń 2015.
- Urbańska S., *Transnarodowość jako perspektywa ujęcia macierzyństwa w warunkach migracji*, w: *Migracje kobiet Perspektywa wielowymiarowa*, red. K. Slany, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, s. 75-85.
- Walczak B., *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*, Pedagogium, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych, Warszawa 2014.

- Walczak B., *Migracje poakcesyjne z perspektywy ucznia. Wstępna diagnoza społecznych i pedagogicznych skutków „euro-migracji rodziców i opiekunów*, Pedagogium, Wyższa Szkoła Pedagogiki Resocjalizacyjnej w Warszawie 2008.
- Walczak B., *Rodzina transnarodowa Konteksty i implikacje*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2016.
- Walczak B., *Spoleczne, edukacyjne i wychowawcze konsekwencje migracji rodziców i opiekunów prawnych uczniów szkół podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych*, WSPR Pedagogium, Warszawa 2008.
- Walesa Cz., *Rola ojca w psychicznym rozwoju dziecka. Studium psychologiczne*, w: *Oblicza ojcostwa*, red. D. Kornas-Biela, Towarzystwo Naukowe KUL Lublin 2001, s. 291-320.
- Wilk J., Bieleń R., *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, w: *Rodzina bezcenny dar i zadanie*, red. J. Stala, E. Osewska, Polskie Wydawnictwa Encyklopedyczne, Radom 2006 s. 432-478.
- Wilk J., *Pedagogika rodziny*, Wydawnictwo Episteme, Lublin 2016.
- Winiarski M., *Rodzina, szkoła, środowisko lokalne*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2000.
- Winiarski M., *Kultura pedagogiczna*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI w. t. II*, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2006, s. 973-977.
- Zasańska A., *Więzi rodzinne a pozycja dziecka w rodzinie*, w: *Rodzina we współczesności*, red. A. Ładyżyński, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław 2009, s. 107-113.
- Zielińska A., *Szkoła wobec wyjazdów do pracy za granicę rodziców małoletnich uczniów. Aspekty prawne*, w: *Szkoła wobec mobilności zawodowej rodziców i opiekunów Niezbędnik nauczyciela*, red. E. Kozdrowicz, B. Walczak, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, Warszawa 2008, s. 55-79.
- Ziemska M., *Postawy rodzicielskie*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1969.
- Ziemska M., *Rodzina a osobowość*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1975.
- Ziemska M., *Rodzina i dziecko*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1979.
- Ziemska M., *Rodzina współczesna*, Wydawnictwo UW, Warszawa 2001.
- Zontini E., *Transnational Families, Migration and Gender: Moroccan and Filipino Women in Bologna and Barcelona*, Bargham Book, New York, Oxford 2010.

Zwoliński A., *Dzieci na „zamówienie” w: Zdrowa i mocna rodzina fundamentem społeczeństwa*, red. J. Stala, Wydawnictwo Naukowe UPJPII, Kraków 2019, s. 71-88.

III. LITERATURA POMOCNICZA

Bauman Z., *Kultura w płynnej nowoczesności*, Wydawnictwo Agora SA, Warszawa 2011.

Brammer L. M., *Kontakty służące pomaganiu. Procesy i umiejętności*, Warszawa 1984.

Chami R., Fullenkamp C., Jahjah S., *Are immigrant remittance flows a source of capital for development?*, International Monetary Fund (IMF), Washington, DC. 2003, (189) no 3.

Chavez L. R., *Shadowed Lives: Undocumented Immigrants in American Society*, Fort Worth, Harcourt Brace College Publisher, Philadelphia 1992.

Chee M. W., *Taiwanese American Transnational Families: Women and Kin Work*, Routledge, New York, London 2005.

Cherlin A. J., *The Marriage-Go-Round: The State of Marriage and the Family in America Today*, Vintage Books, New York 2010.

Gustaw G., *Jak zmotywować dzieci do nauki, żeby nie zrobić im krzywdy. Co za pałkę, co za szóstkę?*, „Ja, my, oni. Poradnik Psychologiczny Polityki” t. 13, (Wydanie specjalne) 8 (2013), s. 14-17.

Hurst, B. Reding G., *Profesjonalizm w uczeniu. Jak osiągnąć sukces*, Wydawnictwo Wolter Kluwer Polska, Warszawa 2011.

Isaksen L. W., Devi S. U., Hochschild A. R., *Global crisis: a problem of capital, care chain,, or commons?* “American Behaviour Scientist” (2008) vol. 52, no 3, s. 405-425.

Matsumoto D., Yuang L., *Psychologia międzykulturowa*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczny, Gdańsk 2007.

Prokop J., *Dom w kulturze polskiej*, „Tygodnik Powszechny” 52-53 (1984), s. 52-53.

Tarnowska-Jakóbiec U., *Rodziny marynarzy i rybaków dalekomorskich jako środowisko wychowawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 1998.

Thomas W., Znaniecki F., *Chłop polski w Europie i Ameryce*, tom I: *Organizacja grupy pierwotnej*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976.

Thomson P., *Sposoby komunikacji interpersonalnej*, Zysk & Ska, Warszawa 1998.

Van Elsuwege P., Kochenov D., *On the limits of Judicial Intervention: EU Citizenship and Family Reunification Rights*, „European Journal of Migration and Law” nr 13 (2011), s. 443–466.

Veblen T., *Teoria klasy próżniaczej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971.

Witkowski S., Łuźniak M., *Style radzenia sobie z szokiem kulturowym w przedsiębiorstwach globalnych Aspekty badań interkulturowych*, „Zarządzanie Zasobami Ludzkimi” 2 (2007), s. 103-115.

Ząbek M., *Między piekłem a rajem. Problemy adaptacji kulturowej uchodźców i imigrantów w Polsce*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2002.

IV. NETOGRAFIA

Cambridge Assessment English, <https://www.cambridgeenglish.org/pl/exams-and-tests/first/>, (26.05.2019).

Cambridge Assessment English, <https://www.cambridgeenglish.org/pl/why-cambridge-english/global-recognition/index.aspx?s=1>, (26.05.2019).

IELTS™, <https://www.ielts.org/what-is-ielts/ielts-for-migration>, (26.05.2019).

IELTS™, <https://www.ielts.org/what-is-ielts/ielts-for-study>, (26.05.2019).

Internetowa encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kultura3928887.html>, (04.05.2020).

Jak się Europa przed Polakiem otwierała, http://gazetapraca.pl/gazetapraca/1,67527,9535543,Jak_sie_Europa_przed_Polakiem_otwierala.html, (17.09.2018).

Krzysztofka Ł., *Narodowa debata o rodzinie*, <https://m.niedziela.pl/artukul/31361/Narodowa-Debata-o-Rodzinie>, (08.03.2022).

MEN: dzieci z eurosieroctwem też mają specjalne potrzeby edukacyjne, <http://www.niepelnosprawni.pl/ledge/x/639790jsessionid=A7EB4BDF9A4B34FA38BEF3974AA998C0>, (04.03.2021).

Od 1 stycznia punktowy system imigracyjny w Wielkiej Brytanii, <https://biznes.interia.pl/praca/news-od-1-stycznia-punktowy-system-imigracyjny-w-wielkiej-brytani,nId,4881358>, (11.12.2020); <https://www.gov.uk/guidance/the-uks-points-based-immigration-system-information-for-eu-citizens.pl>, (11.12.2020).

- Potocka J., *Nowy wariant korona wirusa w Wielkiej Brytanii. Jak zareaguje polski rząd*, <https://www.rmfm24.pl/raporty/raport-koronawirus-z-chin/polska/news-nowy-wariant-koronawirusa-w-wielkiej-brytanii-jak-zareaguje-,nId,4938754>, (20.12.2020).
- Sewastianowicz M., *Polska uzna kwalifikacje zdobyte w Wielkiej Brytanii*, <https://www.prawo.pl/student/brexit-a-uznanie-kwalifikacji,380927.html>, (15.04.2019).
- Słownik języka polskiego*, <http://sjp.pl/>, (13.11.2014).
- Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów*, red. J. Bralczyk, wydanie I, Warszawa 2005, <https://sjp.pl>, (04.05.2020).
- Sobkowiak J., *Moralny wymiar decyzji o emigracji zarobkowej*, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/646/28%20Moralny%20wymiar%20decyzji%20o%20emigracji.pdf?sequence=1>, (06.04.2013).
- Zalewski Ł., *Nowe preferencje podatkowe. Rząd chce zachęcić do powrotu do Polski*, <https://biznes.interia.pl/podatki/news-nowe-preferencje-podatkowe-rzad-chce-zachecic-do-powrotu-do-,nId,4864811>, (18.12.2020).
- Zygiel A., *Polacy ociągają się z zabezpieczeniem swoich praw po brexicie*, <https://www.rmfm24.pl/raporty/raport-brexit/fakty/news-polacy-ociagaja-sie-z-zabezpieczeniem-swoich-praw-po-brexicu,nId,3054433>, (20.06.2019).